

JOSEF WIESEHÖFER

ANTİK PERS TARİHİ

telos

ÇEVİREN: MEHMET ALİ İNCİ

Prof. Dr. Josef Wiesehöfer 1951 yılında doğdu. 1969'dan sonra tarih araştırmalarına yöneldi. 1989'dan beri Kiel Üniversitesi'nde Antik Tarih üzerinde çalışmalar yapmaktadır. Ortadoğu tarihi ve Yunan-Roma uygarlıklarıyla ilişkisi, antik sosyal tarih ve bilim tarihi ilgi alanları arasındadır.

telos: 187

inceleme: 12

Josef Wiesehöfer

●

ANTİK PERS TARİHİ

Kitabın Özgün Adı
Das Antike Persien

Almanca'dan Çeviren
Mehmet Ali İnci

© Artemis & Winkler / Telos Yayıncılık, 2002

ISBN 975-545-187-0

Dizgi
Telos

Düzelti
Raşit Gökçeli

Kapak Resmi
Aral Gölü çevresinde bulunmuş
kral sikkesi (M.Ö.4.yy.)

Ofset Baskıya Hazırlık
Telos Yayıncılık

Kapak Tasarımı ve Uygulama
Telos Grafik

Kapak, İç Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık

Birinci Basım
Ocak 2003

TELOS YAYINCILIK
İmam Adnan Sokak, No: 2 Kat: 3 80080 Beyoğlu-İstanbul
Telefon: (0212) 249 24 80 Faks: (0212) 249 25 48
www.telosyayincilik.com
e - posta: telos@telosyayincilik.com

JOSEF WIESEHÖFER

ANTİK PERS TARİHİ

Almancadan Çeviren
Mehmet Ali İnci

telos

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11

A. Ön Asya'da İran Egemenliğinin Başlangıç Dönemleri 19

B. Büyük İskender'e Kadar Kyros'un İran'ı
-Ahamenitlerin Egemenliği 25
I. Belgeler 25
1. Kral Diktesi ve Defter Tutma, Mektup ve Tarih Yazımı
- Ahamenit İmparatorluğunun Dilleri, Yazı Sistemi
veYazılı Aktarmaları 25
2. Bir Örnek: Bir Kral Kendisini Aklıyor. Bisutun
Kayalıklarında I. Dara'nın Başarı Anlatımı ve Rölyefi
(Kabartması) (DB). 33
3. Persepolis: Krallar Kenti - Persis'in ve İmparatorluğun
Kalbi 44
4. Pasargaday, Susa ve Nakş-i Rüstem - Madeni Paralar,
Mühür ve Mücevher: Ahamenit Sanatının ve Kültürünün
Diğer Arkeolojik Yerleri ve Belgeleri 51
II. Kral ve Uyrukları 55
1. "Ben Dara, Büyük Kral, Kralların Kralı, Pers Ülkesi
Kralı, Ülkelerin/Halkların Kralı, Hystapes'in Oğlu,
Arsames'in Torunu, bir Ahamenit"
- Ahamenit İmparatorluğunda Krallık 55
2. *Protoi, autourgoi ve kurtaş* - Ahamenit Persis'in etnik,
soyağaçsal ve toplumsal "katmanlaşma"sı 61
3. "Büyük Krala Armağanların Sunulması Üzerine"
Hükümdar Uyruklarını Karşılıyor 68
4. "İyi" ve "Kötü" Kral - Kyros ve Kserkses 74
III. *Hşaça, dahyavaya ve bağı*: İmparatorluk, Halklar ve
Krala Vergiler 94

1. "Kral Dara Bildirir ki: Ahura Mazda'nın isteğiyle kralım, Ahura Mazda imparatorluğu bana verdi" - Ahamenit İmparatorluğu 94
2. "Ülkeler", "Halklar", "Satraplıklar" ve "Vergi Bölgeleri": Ahamenit İmparatorluğunun İç Yapısı Üzerine 99
3. *Phoros, dora, tage ve bağı* - Ahamenit İmparatorluğunda Haraçlar, Vergiler ve Armağanlar 103
IV. Ahamenit Persis'inde Gündelik Yaşam 107
1. Artystone, Artaphernes, Farnaka ve "Farnaka'nın Delikanlıları" - Persis'in Yönetimindeki ve Ekonomisindeki İnsanlar 111
2. Görevliler, Hizmet Personeli ve Zanaatçılar -Kraliyet Toprakları ve Köylü Alanları: Ahamenit Persis'inde Yönetim ve Ekonomi 115
3. Yollar ve Kanallar, Kentler ve Köyler, Ulaklar ve Ateş Sinyalleri - İran'da Altyapı ve Haberleşme Sistemi 121
4. "Entrikacı Kraliçeler" ve "Yumuşamış Prensler" -Ahamenitler İran'ında Erkek ve Kadın Alanları ile Eğitim Üzerine. Aynı Zamanda Geç Dönem Pers İmparatorluğunun sözde "Dekadans"ına bir Katkı. 126
5. Athanatoi, mistorophoi ve phrouroi - Ahamenit İmparatorluğunda Savaşçı Birlikler, Paralı Askerler ve Garnizonlar 140
6. Ahura Mazda ve var olan diğer tanrılar" - Ahamenit İmparatorluğunda Dinsel İlişkiler Üzerine 147

C. "Ara Oyun" İran Üzerinde Makedonya Egemenliği 159

D. I. Arsakes'den IV. Artabanos'a kadar İran - Partların Egemenliği 173
I. Belgeler 173
1. Yazıtlar, Çivi Yazısı Metinleri, Yunan-Roma ve Çin Yazarları- Arsaklılar İmparatorluğunun Dilleri, Yazı Sistemi

ve Yazılı Aktarmalar 173
2. Nisa, Bisutun ve Tang-i Sarvak - Rhyta ve Bronz Heykeller: İran'dan Arsaklılar Dönemi Belgeleri 184
II. Kral ve Uyrukları 190
1. *Basileus Basileon Arsakes Euergetes Dikaios Epiphanes Philhellenos* - Arsaklılar İmparatorluğunda Krallık 190
2. *Reges, liberi ve servi* - Partlar, Yunanlılar ve Yahudiler: Arsaklılar İmparatorluğunda Toplumsal İlişkiler 199
III. Satraplar, Tüccarlar, Askerler ve Rahipler: Arsaklılar İran'ında Yönetim, Ekonomi, Ordu Sistemi ve Kültler 210

E. I. Ardahşir'den III. Yazgird'e Kadar İran-Sasanilerin Egemenliği (M.S. 224-651) 219
I. Belgeler 219
1. Kral Yazıtları, Roma-Bizans, Hıristiyan-Suriye, Mani, Ermeni ve Arap Belgeleri: Sasani İmparatorluğunun Dilleri, Yazı Sistemi ve Yazılı Aktarmaları. 219
2. Firuzabad, Nakş-i Rüstem, Bişabuhr ve Tak-i Bustan-Gümüş Taslar, Madeni Paralar, Mühürler ve Mühür Kapsülleri: İran'dan Sasaniler Döneminin Arkeolojik ve Nümizmatik Belgeleri. 229
II. Kral ve Uyrukları 235
1. *Şahan Şah Eran ud Aneran* - Sasani İmparatorluğunda Krallık 235
2. *Şahrdar, vispuhr, vuzurg, azad ve bandag - dudag ve kadag*: Sasani İmparatorluğundaki Toplumsal İlişkiler Üzerine 244
III. Eranşahr -İmparatorluk, Sakinleri ve Yaşam Tarzları 261
1. İmparatorluk ve Yönetimi, Saray ve Krala Vergiler 261
2. Tarım, Zanaat ve Ticaret - Savaş Yönetimi ve Sınır Koruma: Sasaniler İran'ında Ekonomi ve Ordu Sistemi 273
3. Zerdüştiler, Maniler, Mazdaklılar, Hıristiyanlar ve

Yahudiler: Sasani İmparatorluğunda Dinsel Cemaatler 285
4. "Bilge Kral" ve Yabancı Bilgi - Av ve Satranç Oyunu: Geç Sasani Döneminde Kültür 310

F. Eski İran'ın Kalıcılığı ve Yeniden Keşfi 317

Sonsöz 345

Resimler

Ekler 349
A'ya İlişkin Bibliyografik Deneme 349
B I 1 - 4'e ilişkin Bibliyografik Denemeler 351
B II 1 - 4'e ilişkin Bibliyografik Denemeler 358
B III 1 - 3'e ilişkin Bibliyografik Denemeler 366
B IV 1 - 6'ya ilişkin Bibliyografik Denemeler 372
C'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 380
D'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 383
D I 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 384
D II 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 386
D III'e ilişkin Bibliyografik Denemeler 390
E'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 393
E I 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 393
E II 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 399
E III 1-4'e ilişkin Bibliyografik Denemeler 405
F'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler 418

Kısaltmalar Dizini 427
Kronoloji 433
Hanedanlıklar ve Krallar 443
Resim Listesi 449
Dizin 451

ÖNSÖZ

"ŞİMDİ BARIŞÇIL, UYGAR bir halka, İranlılara, yönelecek olursak, temelde bu çalışmaya onların şiirleri neden olduğu için, çok eskilere dönmek zorundayız ki yeni dönem bizler için anlaşılır olsun. Bir ülke düşmanlar tarafından ne kadar sık işgal edilmiş, boyunduruk altına alınmış, hatta yok edilmiş olursa olsun, yine de ulusun çekirdek karakterini korumuş olması ve insan daha farkına varmadan, eskiden beri bilinen halk görünümünün yeniden ortaya çıkması, tarih araştırmacısına hep garip gelecektir.

Bu anlamda, en eski Iranlılardan öğrenmek ve bugüne daha sağlam ve daha özgür bir adım atmak keyif versin."

(Goethe, *Batı-Doğu Divanı'nın daha iyi anlaşılması için Notlar ve Yazılar, 1819)*

"Körüm. Ama sağır değilim. Ve beni, dün, (Atinalıların adlandırdığı haliyle) 'Pers Savaşları' üzerine tüyleri diken diken eden saçma konuşmaları ve kıymeti kendinde menkul bir tarihçiyi altı saat boyunca dinlemeye zorlayan, talihsizliğimin bu kusuru oldu. Genç olsaydım ve biraz daha yüksek bir mevkide olsaydım, Odeon'daki yerimden kalkar ve ondan hesap sorardım, hem de tüm Atina'yı şok edercesine.

Öyle ya, Yunan Savaşlarının kaynaklarını biliyordum. Buna karşın o bilmiyordu. Nasıl bilsin ki? Bir Yunanlı nereden bilsin? Ömrümün büyük bölümünü Pers ülkesinde, sarayda geçirdim ve şimdi de, yetmişbeş yaşımda, tıpkı babasına -sev-

gili dostum Kserkses- ve ondan önce de onun babasına, Yunanlıların bile Büyük Darius diye tanıdıkları bir kahramana olduğu gibi, Büyük Kral'a hizmet ediyorum."

(Perikles Atina'sında Pers elçisi Cyrus Spitama; G. Vidal, *Creation*, 1981)

İran tarihinin ve kültürünün sürekliliklerini, Goethe'nin yapmış olduğundan farklı tanımlasa da, Cyrus Spitama'nın Pers savaşlarına ilişkin Herodotçu bakış açısının eleştirisini belki anlaşılır ama abartılı olarak görse de, bu iki alıntı, İran üzerine bir kitabın yazarının temel motiflerini açıklamaktadır: İran'ın İslam öncesi kültürünün temellendirilmiş genel bir tablosunu vermek ve İran'ın, kendi belgeleriyle "dile" ya da "görüntü"ye gelmesini sağlamak.

Bu kitabın yayınlanma zamanı nedensiz seçilmedi: Antik Pers ülkesi, hem Avrupalıları, hem de İranlıları büyüledi ve son yıllarda artan bir ilgiyle karşılandı. Avrupa'da, bizim Batılı kültürümüzün, birçok ortak sorunla birbirine bağlanmış olan dünyada, farklı kültürlerden yalnızca biri olduğu, kültürel olarak, öncelikle de iktisadi ve politik olarak başarılı ve şaşılacak ölçüde uyumlu olduğu, ama herkes için "örnek" olmadığı kabul edildi. Kendisini salt Avrupalı bakış açısından kurtarma ve yabancı kültürlerle yeni bir bağlantı kurma çabası -örneğin Eski İran kültürü gibi- Yunan-Roma dünyasının "kıyısındaki" antik kültürleri de kapsadı.

Öte yandan İran'da, özellikle de 1935 ile 1942 arasındaki dönemde, Pehlevi Hanedanlığı tarafından ilân edilmiş Iran şah egemenliğinin yaklaşık 2500 yıllık tarihinde ve *şehinşah aryamehr* (kralların kralı, Aryenlerin ışığı) ünvanının oluşturulmasında doruk noktasına ulaşan "İran düşüncesinin ve varlığının tarih üstü sürekliliği" (Fragner) anlamında, İran düşüncesinin yeniden tanımlanması gerçekleştirildi. Yetmişli

yıllara kadar Şah tarafından Batı'nın desteğiyle yürütülen eski İran araştırmalarının teşvik edilmesi, kazılarda çıkan İran kültürü bulgularının müzelerde giderek daha fazla sergilenmesi ve Eski İran üzerine bilimsel araştırmaların yeni bir ivme kazanması, Avrupa ve Kuzey Amerika'da etki yarattı. Buna karşın, "sapkın" ya da yanlış tarihlemelerin propagandalarının yapılması, devrim sonrasında, İran'ın İslam öncesi tarihinin ve kültürünün hiç araştırılmama tehlikesini doğurdu.

Ancak bu İran kültürünün ve toplumsal yaşamının, kökleri olmaksızın, yani İslam öncesi döneme kadar uzanan gelenekleri olmaksızın, anlaşılamayacak alanları olduğu olgusunu değiştirmez: Dil ve edebiyat alanları, İslam tarafından üstlenilmiş İran düşünceleri, dinsel azınlıkların (Zerdüştler, Hıristiyanlar, Yahudiler, Mandeciler) rolü, toplumdaki göçebe unsurun sürekliliği, kültürel coğrafi gelenekler ve gelişmeler (yerleşim yapısı, altyapı, sulama sistemi, toprak kullanımı vs.).

Eski İran ile uğraşmak, antik döneme ilgi duyan Avrupalılar için Hellas ve Roma merkezci dünya görüşü tehlikesinden kaçınma, kısmen antik dönemde yatan ve günümüze kadar etkisini sürdüren değer örneklerini, halk tipolojilerini ve önyargıları aşma ve yabancı olanlar, bilinmeyenler için "doğru bakış açısı"nı kazanma olanağı sunacaktır. İranlılar açısından tarihsel ve kültürel süreklilikler, gelenek kopuşunu anlama ve antik İran kültürüyle önyargısız uğraşma yoluyla, ülkelerinin İslam öncesi dönemi, Yunan-Roma dünyasının birçok Avrupalıya göründüğü gibi görünecektir: Onlara "en yakın yabancı" (U. Hölscher). Bir yandan sözde ya da gerçek yakınlığı içinde, diğer yandan başkalığı ve "egzotizm"i ile Eski İran, hem İranlılara, hem de Avrupalılara, düşünsel tartışma için yeterince malzeme sunmaktadır ve belki de böylelikle, hem kendi kültürünün hem de yabancı kültürün daha iyi kavranmasına katkıda bulunabilir.

Şimdiye kadar çoğunlukla "Eski İran"dan söz edilmesine rağmen, kitabın başlığının neden "Antik Pers Ülkesi" olduğu sorulabilir. Her iki nitelendirmenin de kendi tarihleri ve kendi gerekçeleri var; "İran" nitelemesinin Sasanice "Eranşahr" (Aryenler Ülkesi) tasarımından geliştiği, tarihsel olarak saptanmalıdır. Eski Sasaniler, bu politik kavramı M.S. 3. yüzyılda yarattılar; çünkü iktidarlarının meşrulaştırılması amacıyla, kendilerini batmış olan eski İran büyük imparatorluğu (Ahamenitler) ile İranlı mitsel eski kralların mirasçıları ve İran'da kök salmış Zerdüşt inancının yandaşları olarak göstermeyi düşünüyorlardı. Etnik ve dinsel ilişkisi içinde, orta Persçe'de *eran* sözcüğünün temelinde yatan *ariya* sözcüğü, göreceğimiz gibi, Ahamenitler dönemine (ve daha eski döneme) kadar uzanmaktadır. Darius ve Kserkses, yazıtlarında, yalnızca "Aryen" kökenlerini vurgulamazlar, aynı zamanda Ahura Mazda'dan da "Aryenlerin Tanrısı" olarak söz ederler ve dilleriyle yazı biçimlerini "ari" olarak adlandırırlar. Ne var ki bunlar egemenliklerinin "Pers"bileşimlerini, yani Pers "aşiretleri"ne (örneğin, Medlere, Baktrilere ve diğer İran[ca konuşan] halklarına değil) mensubiyetlerini ve isimlerini verdikleri (eski Persçede Parsa; Yunancada Persis) bugünkü İran'ın güneybatısından gelme kökenlerini, "Ari" bileşeninden daha güçlü vurgularken; Sasaniler, orada oturan herkesin politik, kültürel ve dinsel vatanı ve bu düşüncenin çok daha fazla geride kalmış bir dönemde saptanması olarak *Eranşahr* tasarımıyla, kendileri ve uyrukları için yeni bir "kimlik" yaratmaktadırlar. Aryen kavramının "ırk bilimi"nin bir tasarımı olarak nasyonal-sosyalist soysuzlaştırılmasını ve "Ari"nin "Alman ve soy-akraba kan" olarak yorumlanmasını henüz çok iyi anımsayan okuyuculara, "Ari"nin yalnızca Hint-Avrupa dil grubunun Doğu bölümünün nitelendirilmesi amacıyla, "Hint-İran dil grubu" anla-

mında dil bilimi kavramı olarak sadece bir haklılığa sahip olduğu ve bugün de yalnızca bu anlamda kullanılması gerektiği hatırlatılır.

Sasani İmparatorluğunun çöküşüyle birlikte "İran" politik kavramının da kaybolması şaşırtıcı değildir. İslam coğrafyacıları ve tarihçileri (ve aynı zamanda büyük İranlı ozan Firdevsi de), bunu, Sasani İmparatorluğu için tarihsel anlamda bir niteleme olarak kullanmaktadırlar. İlk kez İlhanlıların Moğol kesimi hanlığının, "İran" resmi nitelemesini yeniden kullandığı ve onların İran politik tasarımının (ana merkez Tebriz, Transoksanya karşısındaki kuzey-batı sınırının kabul edilmesi, belirli idari-mali vb. gelenekler) 19. yüzyılın ortalarına kadar belirleyici kaldığı gösterilebildi. Buna karşın resmi devlet nitelendirmesi olarak yüzyıllar boyunca "Pers Ülkesi" kullanıldı ve ilk kez 1934'de bunun yeniden yerine "İran" geçirildi.

Burada sunulan "antik Pers Ülkesi" genel tablosu, kapsamlı Pers Ülkesi kavramını temel almaktadır, ancak onu yalnızca bugünkü İran ulusal devletinin topraklarıyla sınırlamamakta, aynı zamanda, antik dönemde İranlı halkların Ahamenit, Part ve Sasani imparatorluklarında oturdukları bölgeleri de kapsamaktadır. Ne var ki bunlardan bazıları, bugün, Afganistan, Pakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgısiztan'ın devlet sınırları içinde kalmaktadır: Örneğin Ahamenit İmparatorluğu'nda önemli olan Baktriya (bugün Afganistan'da), Part bölgesindeki eski Arsaklılar (Eşkânlılar) imparatorluk bölgesi (bugün Türkmenistan'da) ya da Zerdüşlüğün tarihi açısından oldukça önemli olan Arahozya gibi (yine bugün Afganistan'da). Eski İran kültürlerinin anlaşılması için, bu bölgelerin alınması ve orada yapılmış araştırmaların, öncelikle de arkeolojik olanların değerlendirilmesi zorunludur.

İran tarihinin ve kültürünün kronolojik olarak kaleme alınmış özetlenmiş anlatımlarının çoğunluğunun tersine, burada, çok daha sistematik bir çözümleme denemesine girişilmek istenmektedir. Kitap, bununla birlikte, son dönemde Eski İran'a ilişkin araştırmalara damgasını vuran ve alışılmış düşüncelerin çoğunun terkedilmesini ya da göreceleştirilmesini sağlayan sorunların ortaya konuş biçimlerine, yöntemlere ve bilgi gelişmelerine yer vermek istemektedir. Son olarak da, bilimsellik iddiasından vazgeçmeden, daha geniş bir okuyucu çevresine seslenmek istemektedir. Öncelikle düşünülen, "klasik" eğitilmiş okur kitlesidir, ama aynı zamanda yeni araştırma eğilimlerine, sorunlarının ortaya konmasına ve sonuçlarına ilişkin olarak genel bir bakış kazanmak isteyen meslektaşlar da düşünülmüştür. Bunun ötesinde, yalnızca az bir önbilgiye sahip okurlar, Eski Şark'ın kültürlerine duydukları ilgiyle, bu kitabı ellerine alır ve okuduktan sonra, kazançlı olduklarına inanırlarsa, o zaman, kitabın hedefine tümüyle ulaştığı söylenebilir. Antik geleneğe ve kavramsallığa yüklenen değer şaşırtabilir; ancak yazar, bu kültürün başkalığının ancak bu şekilde görülebileceğine, yalnızca bu şekilde, Eski İran'ın Avrupa-Batı kategorileri içinde ve kendi düşünceleri yerine yabancı düşüncelerle kavranılıp yorumlanmasından kaçınılabileceğine inanmaktadır.

Kitabın yapısına ilişkin olarak: Yazıtsal ve arkeolojik yeni buluşların yanı sıra, çoğu kez, bilinmekte olan geleneklerin öncelikle yeni bir değerlendirilmesinin ve yorumunun bilgi gelişmesini sağlayacağı olgusu, yazarı, -kronolojik olarak düzenlenmiş- her ana bölümün başına önemli belgelerin kısa bir özetini koymaya yöneltmiştir. Bu, aynı zamanda, birçok okuyucunun klasik, yani Yunan-Roma geleneğini oldukça iyi, yabancı geleneği ise yerli dilde ve yazıda yalnızca sınırlı ölçüde tanımasından ötürü gerçekleşti. Bölümlerin, Ahame-

nitler, Arsaklılar (Partlar) ve (İran'ın kısa süreli olarak Makedonya kontrolü altında tutulmasıyla birlikte) Sasaniler, yani üç büyük İran hanedanlığına göre belirlenmesi, her birinin devamında kral ve imparatorluk ideolojisine ya da kralla uyruğu arasındaki ilişkiye (ve bununla birlikte onların imparatorluklarındaki İran bölgelerinin toplumsal yapısına da) ilişkin bir bölüme uygun düşmektedir. Her bir dönemin idari ve iktisadi yapısı ve bununla birlikte dinsel ilişkileri üzerine kesitler de buna eklenmektedir. Özel bir bölüm, "gündelik hayat" olgusuna ayrılmıştır; bu bölüm, örneğin zaman hesaplaması, takvim, ordu, iş örgütlenmesi üzerine ve aynı zamanda, olanaklı olduğu ölçüde aile yapısı ve cinsiyetler arası ilişki üzerine de görüşleri içermektedir. Kitabın son bölümünü, Eski İran sonrası döneme -yani erken yeni çağın gezginleri tarafından yeniden keşfedilmesinden önce- ve antik İran'a ilişkin yerli ve yabancı bilgiye, gezginlerin anlatımlarına ve İran ile bağı olan bilim disiplinlerinin tarihine ilişkin özel bir bölüm oluşturacaktır.

Metinde, yukarıda anılan nedenlerden ötürü, bilinçli olarak, tarihsel bir genel bakıştan vazgeçilmekle birlikte, ayrıntılı bir zaman tablosu, kralların yönetim zamanlarının bir listesi ve bir kısaltma dizini, kitabın kullanımını kolaylaştırmayı sağlayacaktır.

A. Ön Asya'da İran Egemenliğinin Başlangıç Dönemleri

Nasıl oldu da, M.Ö. 6. yüzyılda bir Pers hanedanlığı, eski Ön Asya'nın toprakları üzerinde, doğuda İndus'dan batıda Mısır'a kadar uzanan ve daha sonra İran hanedanlıklarına örnek oluşturan bir dünya imparatorluğu kurdu? 9. yüzyıldan bu yana, Asur belgeleri bize, birbirlerine politik olarak gevşek bir şekilde bağlı olan "aşiretleri"nin, bundan sonraki dönemde Asurlular tarafından birçok kez kendilerine bağımlı kılındığı, ama yalnızca kısmen gerçekte egemenlik altına alınabildiği "Medler"in de dahil olmak üzere, imparatorluklarının doğusuna sınır olan topraklardaki İranlı aşiret ve yer isimlerini aktarmaktadır. Hatta 7. yüzyılın sonunda, Medler, artık bir karşı saldırı yapabilecek durumdadır; Doğu Dicle ülkesine yönelirler, Asur'u (M.Ö. 614) ve Babilonyalılarla ittifak içinde Ninova'yı (M.Ö. 612) işgal ederler ve bundan sonraki dönemde "imparatorluk"larını, İskitler, Mannalar ve Lidyalıların zararına, batıya doğru genişletirler. Lidyalılarla Medlerin ortak sınırı, M.Ö. 585'den bu yana Doğu Anadolu'daki Halys'dir. Kendi yazılı aktarmalarının eksikliği ve güvenilir olmayan arkeolojik bulgular sonucu, Med "imparatorluğu"nun toprak, politik, toplumsal ve kültürel "kimliği" bugüne kadar belirsiz kalmaktadır.

"Kral Nabonid'in (M.Ö. 554/53 ya da 550/49) 3. ya da 6. yılında", diye bildiriyor bize Babil kaynakları, "Anşanlı Kyros, Medli bir vasal, Medlerin askeri birliklerini dağıttı"; belli ki bu birliklerin büyük bir bölümü, onun saflarına katıl-

dı. Bunun üzerine, zaferi kazanan, "Med Kralı" Astyages'i tutsak almayı, onun başkenti Ekbatana'yı ele geçirmeyi, hazineyi yağmalamayı ve ganimeti Anşan'a götürmeyi başardı. Anşan, Güney İran dağlık bölgesindeki Elam imparatorluğunun doğu bölümünün merkezinin eski şark adıdır ve böylelikle, Perslerin daha sonra Parsa (Yunanca Persis) diye adlandırdıkları bölgeyle büyük ölçüde çakışan bir yere düşmektedir. Buna göre, Kyros, Astyages'e karşı mücadeleye buradan başladı. Gerçi Asur kaynakları, 9. yüzyıl için, Kuzeybatı İran'da Medlerle Mannaların toprakları arasındaki Pars(u)a ülkesinin halklarından gelen haraç ödemelerinin girişini belgelemektedir; ancak, bu adın Perslerin Güneybatı'da bulunan daha sonraki anayurtlarıyla bir ilgisinin bulunduğundan ve buna göre, eskiden kabul edildiği haliyle, Perslerin güneye doğru göçlerinde yurtlarını ve yurt nitelemelerini "kaydırdıkları"ndan, bu arada, haklı olarak kuşku duyulmaktadır. Ama kesin olan, Persis'in geçici olarak Elam egemenliği altında kaldığı ve Elam imparatorluğunun Asur karşısında çöküşünden (M.Ö. 639) belli bir dönem sonra, Kyros'un Astyages üzerindeki zaferiyle iktidar ilişkilerini tersyüz etmesine kadar, bunu Medlerin egemenliğiyle değiştirmek zorunda olduğudur.

Pers Kralı bundan sonraki zamanda, Med krallarının ardılı olarak, imparatorluğunu Batıya doğru genişletir; M.Ö. 547 yılında, -Herodot'a göre- Lidya kralı Kroisos'un tutsak alınması ve affedilmesi şeklindeki etkileyici gösterinin gerçekleştirildiği söylenen Lidya başkenti Sardeis'in alınmasını başarır. Bunun ardından, kıyıdaki Yunan kentleri ve diğer Küçük Asya toprakları, Pers egemenliğinin altına girer. Kyros'un Batı Seferinin ardından, önce Suriye ve Filistin'i mi kendisine bağımlı kıldığı, yoksa hemen Doğu İran'a mı yöneldiği kesin bilinmediğinden, hâlâ tartışılmaktadır. Doğudaki bölgelerin politik ön tarihi ve onların İmparatorluğa katılmasının türü ve

tarzı konusunda, neredeyse tahmin yürütmekten başka bir şey yapılamaz. M.Ö. 539'da, yeni Babilonya imparatorluğunun geri kalan bölgeleri yalnızca kısa bir karşı direnişten sonra Perslerin eline düşer; hatta "başkent" Babil, Kral Nabonid'den hoşnut olmayan etki sahibi Babil çevrelerinin yardımıyla, Kyros'a savaşsız teslim edilir. 9 yıl sonra, Kyros, Herodot'un bildirdiğine göre, İmparatorluğun sınırlarını Oksos (Amu Derya) üzerinden doğuya doğru genişletme çabası içinde, Sakalı Masagetlere karşı mücadelede düştü.

Oğlu Kambyses, M.Ö. 525'de Mısır'ı bağımlı kılmayı başarır; kendisi, orada Yukarı ve Aşağı Mısır'ın firavunu olarak tahta çıkar ve kendisini Saitiye ön hanedanlığına yaraşır bir selef olarak gösterir. Pers işgalinin birinci aşamasında yağmalardan ve ayrıcalıklarının sınırlandırılmasından zarar gören belirli tapınakların rahipleri arasında bu çaba yalnızca sınırlı bir etki gösterdi ve bunların çevresinde, daha sonra Herodot'un oldukça iyi bir şekilde çizdiği, hasta, deli Kambyses tablosu yaygındır. Medli büyücü (ve "imparatorluk naibi") Gaumata'nın çekirdek ülkedeki bir ayaklanmasının, hem Kralı ve hem de soyluları tümüyle hazırlıksız yakaladığı bir durumda, Kralla Pers imparatorluk soyluları arasında da bir gerilim bulunmaktadır. Geçici olarak askerlik hizmetinden ve vergi ödemelerinden muaf tutma gibi popüler önlemler ve aşiret soylularına karşı açıktan cephe alma yoluyla, işgalci, küçük bir aristokrat suikastçı grubunun devlet darbesiyle yoldan temizlenene kadar -Kambyses, Mısır'dan geri dönerken yolda ölmüştü- uyruklar içinde geniş bir destek bulmaktadır. Kendisini Kyros "ailesi"nden sayan Dara, suikastçiler tarafından, yardımcılarına ayrıcalıklar sağlama karşılığında yeni kral olarak atanır. Birçok kişi tarafından belli ki gaspedilmiş sayılan yeni egemenliğine karşı sayısız ayaklanmanın bastırılmasından sonra, Dara, İmparatorluğunu barışa ulaştırmayı, hatta

sınırlarını doğuda Sint vadisine, batıda Trakya ve Makedonya'ya kadar genişletmeyi başarır. Buna karşın, ordu ve donanma, M.Ö. 490 yılında, -Perslerle bir anlaşmayı ihlal ederek- İmpatorluktan ayrılma şeklindeki başarısız çabalarında İyonya kentlerini destekleyen Atina'ya karşı bir cezalandırma seferinde başarısızlığa uğrar. İç politikada, muhtemelen Ahamenit hükümdarlarının en ünlüsü, imparatorluğa istikrar kazandırması ve ardılları arasında somut gündelik icrayı sağlamasını düşündüğü idari, mali ve askeri reformlar yürütür.

Dara'nın imparatorluğu, İran bölümü içinde, coğrafi ve iklimsel olarak o kadar heterojendi ki bu toprakların coğrafi ve siyasi bölünüşü, tarımsal ve altyapısal kullanımı ve politik denetimi, ancak İran coğrafyasının layıkıyla göz önünde bulundurulması durumunda anlaşılabilir. Bugünkü İran'ın devlet sınırları, coğrafi olarak, kenar sıradağlarla çevrelenmiş, çukurlardan ve kısmi havzalardan oluşmuş bir iç dağlık ülke olarak betimlenebilir. Kuzeyde, Hazar Denizine bitişik (eski volkanik Demavend, 5604 m., ile birlikte) Elburz dağları ve 7000 metreden yüksek Hindukuş üzerinden Pamir'e devam eden Kuzey İran kenardağları bu çerçeveyi oluştururlar; güneyde, Luristan, Huzistan ve Fars topraklarında, birçok paralel sıradağlar halinde güneydoğuya doğru uzanan (zaman zaman 3000 metreyi aşan yükseklikleriyle) Zagros sıradağları, Iran'ı Mezopotamya ve İran Körfezine karşı korumaktadır. İç İran, Kuhrud ya da diklemesine giden doğu İran sınır dağları gibi sıradağlarla, akıntısız çukurlara ve havzalara bölünmektedir; bunların içinde, ırmaklar tarafından tuz içerikli kille doldurulmuş ve yağış dönemlerinde tuz bataklıklarına dönüşen geniş çöller bulunmaktadır. Kuzeydeki Dest-i Kavir, dünyanın en büyük tuz çölüdür. Tuzlu kalıntı göller de, Iran'ın kuzeyindeki dağlık bölgenin sembolüdür. Doğu'da, Belucistan'dan kuzeye doğru uzanan ve Hindukuşla birleşen sıradağlar sınırı oluşturmaktadır.

Afganistan, deyim yerindeyse, İran'ın dağlık bölgesinin kuzeydoğu uzantısı, Pamir'e doğru uzanan Hindukuş sıradağlarının, merkezi eksen gibi göründüğü bir ülkedir. Bölgelerin çoğunluğu, 600 metreden 3000 metreye kadar çıkabilen yüksekliklerin arasında bulunmakta, öyle ki Afganistan, İndus bölgesiyle Orta Asya ya da Amu Derya çukuru arasında bir "geçit devleti" olarak nitelendirilebilinir. Ülkenin suyu, büyük ölçüde, Amu Derya üzerinden Aral Gölüne ve Hilmand ve Harrut üzerinden Hilmand tuz gölüne; daha küçük alanların suları, ya başka yere ya da Sint sistemi üzerinden Hint Okyanusuna akıtılmaktadır.

İklimsel olarak, İran toprakları (yüksek günlük ve mevsimlik ısı değişimleriyle) karasal ya da yağmur yoksulu olarak nitelendirilebilir. Burada yağış dönemi kışa denk düşer ve doğudaki dağ Hindistan'daki muson döneminde biraz yağmur alırken, yalnızca Hazar Denizi bitişiğindeki dağ sürekli ve bolca yağmur almaktadır. Anılan yağmur yoksulluğunun, hem bitki örtüsü türü, hem de ekilebilir olan bölgelerin çoğundaki yapay sulama ihtiyacı olarak kendisini göstermesi şaşırtıcı değildir. Yağmur ekim alanları, yalnızca sınır sıra dağ bölgeleri, ülkenin kuzeybatısı ve güneydeki kimi küçük alanlardır. Hazar Denizi kıyısındaki topraklar, özellikle bereketlidir.

Afganistan'ın iklimi, Batı rüzgarının kışın ve ilkbaharda getirdiği yağmurlarla, daha aşırı bir karasal niteliğe sahiptir. Kronik su sıkıntısı, ülkede yapay sulamayı tarımın temel koşulu durumuna getirmiştir; burada kökleri binyıllara uzanan teknikler görülmektedir.

Diodor'un (Ktesias'ın) Doğu İranlı Baktriya'yı adlandırdığı haliyle "1000 kent ülkesi", çağdaşlarını etkiliyorsa, Persis, İskender tarihçileri tarafından son derece bereketli ve nüfusu yoğun olarak karakterize ediliyorsa, arkeolojik buluşlarda

yoğun yerleşimin, sulamanın ve işletmenin sayısız izleri görülüyorsa, bu durumda, bütün bunlar, en azından aynı ölçüde, İran imparatorlarının ve uyruklarının, ülkenin doğal koşullarıyla ilişkileri içindeki teknik ve örgütsel yeteneklerini göstermektedir.

Şimdi, bütün ayrıntılarıyla, Kyros ve onun ardılları yönetimindeki İran tarihine ve kültürüne yönelelim ve genel bakışımıza ve çözümlememize, aktarmalara bir bakışla başlayalım.

B. Büyük İskender'e Kadar Kyros'un İran'ı -Ahamenitlerin Egemenliği

I. Belgeler

1. Kral Diktesi ve Defter Tutma, Mektup ve Tarih Yazımı - Ahamenit İmparatorluğunun Dilleri, Yazı Sistemi ve Yazılı Aktarmaları

Ahamenitler hanedanlığından kralların "dünya imparatorluğu"nu, etnik, toplumsal, hukuksal ve politik açıdan sayısız farklı "halkları", nüfus gruplarını ve idari birimleri kapsamaktaydı; zaman zaman, Dara'nın yazıtlarında bizzat vurguladığı gibi, Sogdiya'nın ötesindeki Sakalardan Nubya'ya, Hindistan'dan Lidya'ya kadar uzanıyordu (eski Perscye: *haca Sakaibis tayaiy para Sugdam amata yata a Kuşa, haca Hindauv amata yata a Sparda*). Bu imparatorlukta, birçok dilin konuşuluyor olması ve konuşulan ile dikte edileni yazılı olarak kaydetmek amacıyla çok çeşitli yazı sistemlerinin kullanılması şaşırtıcı değildir. Aynı şekilde, bu dönemden kalma belgeler paleti de, ilerde de göreceğimiz gibi, buna denk olarak renklidir. Ne var ki yazıya dökmenin ve yazılılığın derecesinin imparatorluğun her parçasında aynı büyüklükte olmadığı, örneğin İran çekirdek ülkesi gibi kimi bölgelerde, konuşulan sözün yazılı söz karşısında belirgin bir şekilde başat olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bir

Kyros'un ya da bir Dara'nın egemenliğinin, en ayrıntılı ve en canlı şekilde, yabancı, öncelikle de Yunan aktarmalarında görülmesi, yalnızca bu nedenden ötürüdür.

İmparatorluğun bütünün bir arada tutulması bakımından taşıdığı önem nedeniyle, diğerlerinin içinde bir dil öne çıkmaktadır: Sayısız merkezi ve yerel idari birimlerindeki resmi yazışma dili, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Aramiceydi ki örneğin, eski Persepolis saray yönetimindeki Elamca, Babilonya'daki Babilce, Mısır'daki Mısırca, Küçük Asya'nın batısındaki Yunanca, Lidyaca ya da Likyaca gibi yine idari amaçlar için kullanılan yazı dillerinin karşısında, açık bir şekilde geri adım atmıştır. İmparatoruğun dilleri arasındaki rekabet, aynı zamanda karşılıklı etkilenmeye de yol açtı: Örneğin, eski İran dil hazinesi, diğer dillerdeki aktarmaya sızdı, aynı şekilde, diğer dillerden eski Persçe formülleri ve deyimleri üstlendi.

Kralların kendileri ve onların Persli, yani Güneybatı İranlı uyrukları eski Persçe konuşuyorlardı; burada söz konusu olan, kralların yazıtları yoluyla bize en iyi şekilde gösterilen, yazılı olarak kaleme dökülmüş biçimi içinde, esas olarak bir güneybatı İran diyalektiğini temsil eden eski İran dilidir. Bununla birlikte, eski Pers yazıtlarının dilinin kralların ana diline dayandığı, ancak "kralın dili" olarak gösterildiği tür içinde, arkaik biçimlerin, diyalekte yabancı sözcüklerin ve diğer özelliklerin kullanılmasıyla "yapay dil" karakterine sahip bir temsil dili olarak karakterize edilmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

Arkeolojik belgelerin ve daha sonra sözünü edeceğimiz Persepolis'in Elam çivi yazısı levhalarının yanı sıra, kral yazıtlarıyla, çağdaş İran'a ilişkin olarak Ahamenit İran'ındaki ilişkilerin yeniden oluşturulmasında, bunlar, kısmen şaşırtıcı ayrıntılılığı ve yazınsal kalitesiyle, eski kuşakların kimi bilginlerini özellikle cezbetmiş olsalar ve kimi yeni gözlemcinin özellikle ifade gücüne sahip olarak görünseler de, diğerlerine kar-

şı üstünlüğü ele geçiren aktarma bölümüne de değinilmektedir. Çoğunluğu üç dilde (eski Persçe, Elamca ve Babilce), ama aynı zamanda iki dilli ve tek dilli olarak kaleme alınmış kral yazıtlarının çoğunluğu, Persis'den (Persepolis, Nakş-i Rüstem, Pasargaday), Elam'dan (Susa) ve Medya'dan (Bisutun, Hamadan) gelmektedir. İmparatorluğun çekirdek bölgelerinin dışında, ayrıca Dara'nın Süveyş Kanalından üç yazıtı, Mısır ve diğer bölgelerden eşyalar (örneğin vazolar) üzerindeki yazıtlar, bugünkü Romanya'da bulunmuş bir yapı yazıtının kil levha parçaları, Kserkses'in Van Gölündeki bir kaya yazıtı, Propontis kıyısındaki Daskyleion'dan efsaneler içeren mühür baskıları ve Babilonya'dan yazıt parçaları bilinmektedir. Üç dillilerde gözlemlenen metinlerin sabit sıralanması (eski Persçe, Elamca, Babilce), burada Ahamenit gelenek bilincinin açık bir ifadesidir ve yazıtlar için kullanılan biçim olan çivi yazısının çözülmesinin tarihi açısından hiç de önemsiz değildir. Kral yazıtlarının yarısından fazlası, I. Dara ve onun oğlu I. Kserkses'in egemenlik zamanlarından, yani 6. yüzyıl sonu ve 5. yüzyıl ortası arasındaki dönemden kalmadır; I. Artakserkses'in egemenliğinden (465-425/24) itibaren, bunların sayısı azalmakta, çoğunlukla yalnızca bir dilde kaleme alınmakta, daha çok kalıplaşmış karakterde ve örneklere göre düzenlenmektedir. Dilsel olarak, Kserkses sonrası dönemde, Orta İran dil koşullarına doğru bir gelişme gözlenmektedir. Belirgin dilbilgisi yanlışları ve eksik dil bilgisi, bu çağın karakteristik özelliğidir.

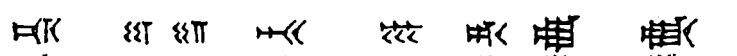
Şimdi eski Pers çivi yazısına biraz daha yakından bakalım: Başlangıç dönemleri, bugüne kadar henüz aydınlatılmamıştır, yalnızca kesin olan, daha sonra uğraşacağımız, Medya'daki Bisutun kayalıklarında, ilk kez Dara'nın büyük edim anlatımları için kullanıldıklarıdır. Eski Pers çivi yazısı, daha o zamanda iki bin yıldan daha eski olan eski Mezopotamya çivi yazısının

devamı değil, tersine, Arami ünsüz yazısının etkisi altında ve hece ve ünsüz yazısının bir karışımı olarak yeni bir buluştur (Tablo 1). 36 fonetik işareti, sekiz sözcük işareti (ideogram), sayı işaretleri ve iki sözcük ayırmacı belirli yazım kurallarına rağmen, metin bağıntısı içinde, yalnızca etimolojik, dil tarihsel ya da filolojik olarak açıklığa kavuşturulabilecek çeşitli okuma olanaklarına izin vermektedir. Daha antik dönemde bile bilinip okunamayan ve ilk dönem yeni çağ gezginleri tarafından "yeniden keşfedilen" eski Pers çivi yazısı, Ahamenit kral yazıtlarının üç türünün her birindeki eş içerikli metin bağıntısı içinde, bilim tarihi açısından şimdi muazzam bir öneme sahip olmuştur: 19. yüzyılda çözülüp okunması -ki bundan daha sonra söz edeceğiz- beraberinde yalnızca diğer çivi yazıları sistemlerinin de çözülüp okunmasını ve bunların arkasında saklı olan dille-

Fonetik İşaretler (alfabetik olarak düzenlenmiş)

Sözcük İşaretleri

XŠ	DH_1 DH_2	BG	BU	AM_1 AM_2	AMh_2
xšāyaθiya- "kral"	dahyu- "ülke"	baga- "Tanrı"	būmī- "toprak"	Auramazdā- (GN)	Auramazdāha GN, tekil iyelik durumu

Sözcük Ayırmaçları

𐏐 (yalnızca DB) 𐏑 diğerleri

Tablo 1: Eski Pers Simgeler Listesi

rin anlaşılmasını getirmedi, aynı zamanda tümüyle yeni bilim disiplinlerinin (örneğin Eski Şark Dilleri gibi) oluşumuna ve İncil'den ya da klasik (Yunan) yazarlardan hareketle biçimlenmiş Eski Şark'a ilişkin bakış açısının değişmesine de yol açtı. Şimdi artık okunabilir olan çağdaş ve yerli metinler (ve aynı zamanda 19. yüzyılın ortalarından bu yana arkeolojik alan araştırmaları tarafından gün yüzüne çıkarılmış yazılı olmayan belgeler) sayesinde, eski şark kültürlerinin, kendine özgülüklerini ve özgül gelenek bağıntılarını açıkça vurgulayan -ancak belirli bir zaman gecikmesiyle- yeni bir kavranışı ortaya çıktı. Bu sonuçlar üzerine daha çok konuşulacaktır.

Kral yazıtlarının ikinci metni, *Elamcası*, şimdiye kadar hiçbir dil ya da dil grubuyla eşleştirilemeyen ve bu yüzden filologlara özel bir sorun çıkaran bir dilin ("geç dönem Elamcasının") son aşamasını göstermektedir. Asurluların ve Babillilerin eski düşmanı, imparatorlukları 7. yüzyılda Asurlulara karşı savaşırken çökmüş olan ve eski topraklarına Perslerin yerleştiği Elamlıların yazı dili, yaklaşık olarak M.Ö. 460 yılına kadar Persis'de Ahamenitlerin resmi yazışma diliydi; bu dönemden sonra, elimize artık Elam belgeleri geçmemiştir. Bu dildeki kral yazıtları metinlerinin yanı sıra, bu yüzyılın otuzlu yıllarında Persepolis kazıcıları Ernst Herzfeld ve Erich F. Schmidt tarafından bulunan ve bulundukları yerlere göre "Hazine Levhaları" (*Persepolis Treasury Tablets* [PTT]) ve "Toprak Tabya Levhaları"na (*Persepolis Fortification Tablets* [PFT]) ayrılan, Elam yazısıyla yazılmış kil levhalar, tarihçiler için özel bir önem kazanmıştır. Nasıl ki birincileri (114 parça), M.Ö. 492 ve 460 arası dönemin tarihini taşıyorsa -bundan sonra Persepolis'de Aramice "defter tutma"ya (parşömene) geçilmiş, şimdiye kadar 2000'inden fazlası yayınlanmış ve binlerce kırıntısının da yayınlanmayı beklediği sonuncuları da, I. Dara'nın saray kiler yönetimine ait sayılabilir ve M.Ö. 510 ile 494 arası döneme

aittir. Kraliyet levazımının o dönemde taraçadan düzlüğe indirildiği sanılmaktadır. Kil levhalar, belli ki kullanılmadan önce elle biçimlendiriliyor ve üzerlerine kil ıslakken yazılıyordu. Bir ucu düzleştiriliyor ve genellikle mühür baskıları için kullanılıyordu (Bak. Resim XIII a). Dara ve Kserkses dönemlerindeki Pers krallarının ülke coğrafyasını, yönetimini, iktisadını ve aynı zamanda dinsel ve toplumsal ilişkilerini aydınlatacak durumda olan ve aynı zamanda prozopografi ve özel adlar bilimi (onomastik) açısından da önemli olan bu olağanüstü belgeleri -bu türden diğer belgelerde de olduğu gibi- rastlantı, günümüze kadar getirdi. Paradoks bir şekilde, tam da İskender'in Persepolis'i ateşe vermesinin sembolize ettiği Ahamenitler egemenliğinin sonu, genelde rüzgarın ve yağmurun etkisiyle toz durumunda un ufak edilmiş olan bu belgelerin "yaşaması"na katkıda bulundu: Ateşte pişmiş olarak, bugün, yaratıcılarının örgütleme yeteneklerini kanıtlamaktadırlar.

Kral yazıtlarının üçüncüsü, *Babilce* metnin de anlaşılması, aynı zamanda, Babilonya'da konuşulan Akatça lehçesindeki (bizim konumuz açısından geç dönem Babil dilindeki) metinlerin de anlaşılmasını sağlamıştır. Bu belgeler arasında, bizim zamanımız için, Babilonya, Ur ve Uruk'dan tek dilli Babil kral yazıtları, bunun yanı sıra, tarihçeler, astronomik "günce yazımları"ndaki bilgiler, kral listeleri, kehanetler, şiirler ve aralarında Uruk ve Sippar tapınakları ile Egibi ve Muraşu ailelerinin "ticaret evleri"ne dair arşiv notlarının özel bir öneme sahip olduğu ekonomik belgeler öne çıkmaktadır. Ne var ki ekonomik belgeler, şimdiye kadar yetersiz bir şekilde yayınlanmış, kronolijik ve bölgesel olarak oldukça dengesiz dağıtılmış olruğu için, bulunma yerlerinin belirlenmesi oldukça kuşkuludur. Ancak malzemenin özetleyici tarihsel değerlendirmesi, İmparatorluğun bütünü açısından Babilonya'nın özel önemini göstermektedir.

Bundan sonrakiler, *Aramice* dilinde ve yazısında belgeler olup, Mısır'dan ve aynı şekilde Filistin'den Papiri ve Ostrakalar (kil parçaları), bunların yanı sıra Küçük Asya ve Persepolis'den gelen yazıtlardır. Harf yazısı olması ve kolay öğrenilebilirliği sayesinde 8. yüzyıldan itibaren, bu bölgedeki "uluslararası" anlaşma dili olan Aramice, Eski Aramicenin daha geliştirilmiş ve bağımsızlaştırılmış biçiminde, Ahamenitler tarafından resmi (imparatorluk) yazışma dili yapıldı. Bu araştırmada "imparatorluk Aramicesi" (*Imperial ya da Official Aramaic*) olarak tırnak içine alınmış biçimi içinde, (Pers kralların verdikleri görevle hareket eden) Güney Mısır'daki Elefantine'nin Yahudi askeri kolonisinin sayısız belgesi, Ahamenit prenslerinin ve Mısır genel valisi Arşama'nın (Arsames'in) deri üzerine yazılmış mektupları, Daskyleion'dan mezar yazıtları ya da Likya'daki Ksanthos'dan bir üç dilli belgenin Aramice metni, günümüze kadar gelmiştir.

Son belge, Likyaca metniyle, *Küçük Asya*'dan yazılı Pers dönemi belgelerine, Likya mezar, lahit ve para yazıtlarına ya da Küçük Asya'nın batısından Lidya yazıtlarına geçmektedir.

Tahminen özellikle aşina olduğumuz Yunanca dilinden belgelerin ancak şimdi anılması, bir açıklamayı gerektirir: Bu belgeler, Yunanlılarla Persler arasındaki ilişki açısından (ne var ki esas olarak savaşçı türden ilişkiler ya da Hellenlerle "barbarlar" arasındaki ilişkiler açısından) kuşkusuz ki muazzam bir öneme sahip olmakla birlikte, -İskender tarihçilerinin bir bölümü dışında- bizzat İran konusunda oldukça yetersiz bilgi vermektedirler. Buna rağmen, (kronolojik sıra içinde) İran tarihinin yeniden oluşturulması açısından önemlerine göre, yazarların ve eserlerin bir sıralamasını yapmak gerekirse, öncelikle aşağıdaki adların ve başlıkların anılması gerekir: Aichylos (Kserkses seferinin çağdaş belgesi olarak "Persler"i ile), Herodot ("Pers Savaşları" anlatımıyla, ama aynı zamanda III.

Kitap'daki Pers *logos*'u ile), Ksenofon (öncelikle genç Kyros'un paralı askerlerinin I. Artakserkses'e karşı savaşından önceki ve sonraki seferlerinin anlatımı [*Anabasis*]; buna karşın, onun *Kyroupaideia*'sı, bir tarih anlatımı değil ve İran anıları bakımından da kolay anlaşılmıyor) ve -Roma uyrukları olarak- Strabon (15. Kitap'daki coğrafi ve etnografik gözlemleriyle), Plutark (Vita Artakserkses II. ile) ve ikinci elden İskender geleneğinin belki de en önemli temsilcisi olarak Arrian. Kendilerine yalnızca "barbar" (yani: Pers) özünün belirli özellikleri üzerine yargıyı değil, aynı zamanda, Kserkses'in başarısızlığa uğramış Yunanistan girişiminden sonra imparatorluğun sürekli çöküşe gitmesinin tablosunu da borçlu olduğumuz M.Ö. 4. yüzyıl Yunan yazarları (örneğin Platon, Aristoteles, Sokrates, Ktesias, Deinon vb.), özellikle özenli bir şekilde incelenmelidir. Bu yazarlar üzerinden, örneğin, I. Dara'nın görevlisi Magnesialı Gadatas'a gönderdiği mektubun Louvre'da bulunan, imparatorluk dönemine ait kopyası ya da Baradates adlı bir İranlının Zeus kültünün bir şube kültünü (yani Ahura Mazda kültünü) kurmasından söz eden Sardeis'den bir yazıt gibi, Yunanca dilindeki önemli yazıtbilimsel belgeler unutulmamalıdır. İskender tarihinde değinilen, Kyros'un mezarındaki tarih-dışı yazıt, bir yandan, Yunan dünyasında Kyros'un yüceltilmesi, diğer yandan, yabancı yaşam tarzlarının Yunan yorumu açısından özellikle ilginç bir örnektir.

"İncil'in *Babil*'i"nden yukarıda söz etmiştik. Ahamenitler imparatorluğunun tarihi de, bizzat İran'da gömülü belgelerin bulunmasından önce, Yunan aktarmalarının yanı sıra, önemli ölçüde Eski Ahid'deki metinler yoluyla belirlendi. (Deutero) Yeşua, Ezra ve Nehemya, Ester ve Daniel'in kitapları burada özel bir rol oynadı. Eski Ahid araştırmaları, bugüne kadar, hem bu metinlerdeki "tarihsel" koşullar hem de Pers egemenliğinin, Filistin, Babilonya ve Mısır'daki Yahudi cemaatlerin

tarihi, teolojik inançları, dinsel-kültsel kurumları ve yazılarının gelişmesi ("Eski Ahid") açısından öneminin belirlenmesi için uğraşmaktadır.

Avesta'nın, yani somut olarak: Zerdüştlerin dinsel yazılarının en yeni bölümlerinden hangi metinlerin Ahamenitler döneminde oluşmuş olabileceğine karar vermek neredeyse mümkün değildir. Bu belgeler, ilk kez Sasaniler döneminde yazıya döküldü, hatta en eski el yazmaları 13. yüzyıl kaynaklıdır.

2. Bir Örnek: Bir Kral Kendisini Aklıyor. Bisutun Kayalıklarında I. Dara'nın Başarı Anlatımı ve Rölyefi (Kabartması) (DB).

Kirmanşah ile Hamadan, yani Medya'nın ana bölgesi antik Ekbatana, arasında Ahamenitler döneminde *bagastana* ("Tanrıların Yeri") diye bilinen Bisutun dağı yükselir. Burada, bir kaynak gölünün yaklaşık 60 m. yükseğindeki sarp bir kayanın üzerinde, Ahamenit krallarının en ünlüsü olan I. Dara'nın büyük bir anıtı bulunmaktadır. Dara, anıtı için bu yeri rastlantısal olarak seçmedi: Buradan, bugüne kadar, Mezopotamya ovasını, yani Babilonya ve Bağdat civarını, İran dağlık bölgesine (Ekbatana'ya) bağlayan ve "İpek Yolu" adıyla bilinen, Doğu'ya doğru devam eden çok eski bir kervan yolu geçmektedir. Bisutun kaya dağı, belli ki adından da anlaşıldığı gibi, erken tarih dönemlerinde ve Ahamenitler döneminde de dinsel-kültsel bir öneme sahipti. Herodot'un, Perslerin tanrılarına kurbanlarını dağların tepelerinde sunduklarını bildirmesi (onlar ayrıca dağların kendisine de kurban sunuyordu), onun itibarının türünü anlatabilir. Ayrıca -ve bu, Rölyefi ve yazıtı tam da buraya yerleştirmesi için, Dara'nın baş nedeni olmalı- kendisi ve suikast ortakları, gaspçı Gaumata'yı yazlık

tahtında öldürmeyi ve iktidarı bizzat ele geçirmeyi de bu yerin civarında başardılar. Dara, bir yazıtında, bu devirmenin nasıl gerçekleştiğini, tıpkı bundan sonraki yıllarda (M.Ö. 522/21) imparatorluğun birçok parçasında görülen ve ancak son derece sert yöntemlerle üstesinden gelebildiği ayaklanmaların bastırılması gibi anlatmıştır. Dara, ayrıca kendi rölyefinin örneğini de yine Kuzeybatı İran'da buldu: 2000. yılın başlangıç dönemlerinden, bir Lulluber kralının Sar-i Pul'daki kaya resminde.

Kuşku yok ki yazıtta, kralın kendisini anlatmasının ve propagandasının bir biçimi söz konusudur ve bu açıdan, haklı olarak, August'un *res gestae*'si (Başarılar) ile karşılaştırılmıştır. Hem Dara hem de Romalı hükümdar için önemli olan, kendi egemenliklerinin meşruluğunu vurgulamak ve kendi egemenliklerini kaostan, düzensizlikten ve güvensizlikten bir dönüş olarak göstermektir. Her ikisi de aynı aracı kullanmaktadır: 1. tekil kişiyle "resmi" bir bildirim, özgününde önemli yerlere yerleştirilip, çok sayıda örnek halinde -burada bir mozole, ötede zafer yeri gibi- imparatorluğun her yerinde yayılmalı. Bu şekilde, August'un kahramanlıkları, Ankara'dan iki dilde (Yunanca-Latince) versiyonu (*Monumentum Ancyranum*) ve Pisidya'daki Apollonia'dan (Yunanca) ve Pisidya'daki Antiocheia'dan (Latince) tek dilden yazıtlar, -en azından parçalar halinde- günümüze kadar geldi; Dara yazıtı, elimizde yalnızca üç dilden çivi yazısıyla değil, aynı zamanda, Babilonya'dan kısa -tek dilden- parçalar halinde ve aynı şekilde yukarıda anılan Güney Mısır'daki Elefantine Yahudi askeri kolonisinden yalnızca parça olarak korunmuş, yüz yıl daha yeni Aramice metni halinde de bulunmaktadır.

Ancak bir bütün olarak bakıldığında, her iki kahramanlık anlatımları arasındaki ayrımlar ağır basmaktadır: *Res gestae*'nin anlatımları, bir tür egemenlik sonuçları olarak tasar-

lanmışken, Bisutun yazıtı, üzerinde anlatılan olaylardan hemen sonra tasarlanmış, dikte edilmiş, yazıya dökülmüş ya da kazınmış ve yaygınlaştırılmıştır. Kuşku yok ki Dara, önemli ölçüde kendini meşrulaştırmanın baskısı altında kaldı; onun Kyros ve Kambyses'in meşru ardılı olması gerektiğini herkes kavramıyor ve görmüyordu. Bu, Dara'nın sözlerine şöyle yansımaktadır:

§ 60 "Kral Dara ilân eder ki: Sen, şimdi, tarafımdan yapılmış olanlara inan. Bunu halka bildir, ondan gizleme! Bu bildirimi gizlemez de, (tersine) halka bildirirsen, Ahura Mazda senin dostun olsun ve evlatların sayısız olsun ve çok uzun ömürlü olasın!"

§ 61 "Kral Dara ilân eder ki: Bu bildirimi gizler ve halka bildirmezsen, Ahura Mazda, canını alsın ve evlatların olmasın!"

Dara, bir başka yerde, bu yazıtı ve resimleri göreni, onları tahrip etmeme, tersine koruma konusunda ısrarla uyarıyor.

Burada, *res gestae* ile arasındaki başka bir ayrım daha anlatılmış oluyor: Dara, Medya'daki meşrulaşma çabalarına, yalnızca yazılı değil, aynı zamanda resimsel bir anlatım da verdi. Bisutun'da, bütün anıtın merkezinde, muzaffer kralın ve Dara'nın kendi ifade tarzından hareketle, araştırmada "yalancı krallar" olarak nitelendirilen, yenilgiye uğramış düşmanlarının rölyefi durmaktadır. Ve bu rölyeften de, Babilonya'daki rastlantısal bir buluşun kanıtladığı gibi, replikler yayılmaktadır.

Rölyefe bir bakış atıldığında (Resim I), yaklaşık olarak 3x5,5 m. boyutlarında, düzeltilmiş, dörtköşe bir kaya yüzeyinin oyulduğu görülmektedir. Dara, ayakta ve sağa bakarken resmedilmiş ve bir Pers kıyafeti, "kral" ayakkabıları, bir pazubent ve özellikle ustaca biçimlendirilmiş bir mazgal dişi taç taşımaktadır. Sol elinde yayını tutmaktadır, bu, -bu biçimiyle-

sık sık resmedilmiş bir egemenlik simgesidir. Sağ eli, yüzünün hizasına kadar kalkmış. Dara, sol ayağıyla, yerde uzanmış yatan ve ilişikteki yazılara göre, Dara'nın egemenliğini katline borçlu olduğu Medli büyücüyü ve taht üzerinde hak iddia eden kişiyi, Gaumata'yı temsil eden bir figürün göğsüne basmaktadır. Hiçbir halkın simgesini taşımayan Pers kıyafetleri içinde olan Gaumata da, yenilginin simgesi olarak, kollarını yana uzatmıştır.

Sağ taraftan, elleri arkalarında bağlanmış ve uzun bir iple boyunlarından birbirleriyle birleştirilmiş bir grup asi, Krala doğru ilerlemektedir. Bu figürler, belirgin bir şekilde Kral'dan küçük çizilmiş; boyları, Kral'ın 1,72 metresine karşı 1,17 m tutmaktadır. Tutsaklardan her birinin kimliği, yalnızca ek yazısında değil, aynı zamanda özgün ülke kıyafetleriyle de tespit edilebilir ve aynı şekilde fizyonomi ve traş çeşitlemeleri ile de, belli ki bir birey ya da belirli bir etnik tip görüntüsü anlatılmak istenmektedir. Ayaktaki ilk sekiz figür, Dara'nın iktidarı ele geçirmesinden sonraki yıl içinde patlamış ve bizzat Kral'ın söylediği gibi, bir kan denizine boğduğu ayaklanmanın önderlerini temsil ediyor. Son tutsak, sivri başlıklı İskit Skunksa, sahneye daha sonraki bir dönemde, Dara'nın M.Ö. 519'daki İskit seferini başarıyla tamamlamasından sonra eklenmiştir. Yazıtlarda -ayaklanmalarının bastırılması sonucu ortaya çıkan sıraya göre temsil edilen- taht üzerinde hak iddiasında bulunan kişiler saptanabilmektedir.

Kralın arkasında -ki buna daha sonra değinilecektir- Dara'nın suikast ortakları olduğu düşünülen, ama yazıtsal olarak belirtilmemiş iki silah taşıyıcısı resmedilmiştir. Sahnenin üzerinde, Dara tarafından yazıtta sık sık çağrılan tanrı Ahura Mazda olduğu tahmin edilen, ancak daha çok kraliyet atalarının *daimon*'u olarak yorumlanması gereken "kanatlı adam" süzülmektedir.

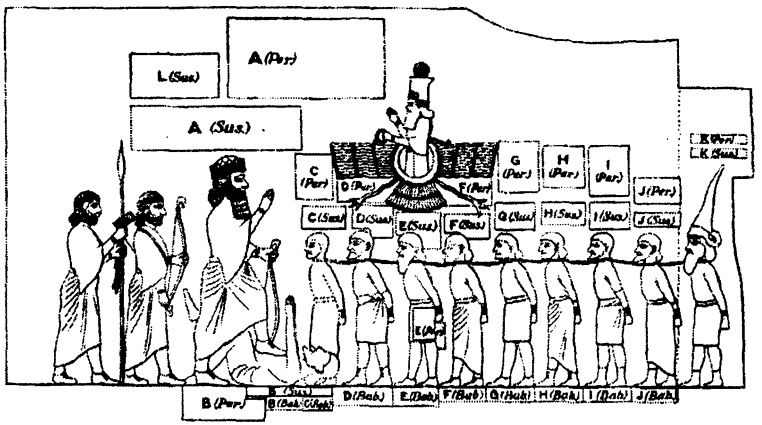
Bundan sonra gelen iki resim rölyef ve yazıtın -ya da daha doğrusu yazıtların- birbirleriyle hangi mekan ilişkisi içinde bulunduklarını açıklığa kavuşturmaktadır; bunların yardımıyla, aynı zamanda, yazıtın ve rölyefin nasıl -yani hangi sırayla- kayaya yerleştirildiği konusunda da bilgi verilebilir. Belli ki rölyef ilk önce, Skunksa, yani sivri başlıklı İskit olmadan, ilk dokuz "yalancı kral" ile yaratılmış ; metinde, bu aşamanın sonunda, yalnızca Elamca kral ek yazısı vardı DBa (sus). Bunun başlangıcı, küçük ama yine de belirleyici şekillerde daha sonra oluşmuş Elamca yazıt metninin kral tutanağından farklılık göstermektedir.

İkinci bir aşamada, rölyefin sağında dört sütun üzerine 323 satırla, yazıtın daha eski Elamca versiyonunda asilerin Elamca ek yazıları (DBb-j) oluşmuştur. Büyük yazıtın rölyefin yanına düzgün bir şekilde yerleştirilmemiş olması ve birinci bölümünün metninde yukarıda değinilen değişiklikler, bütün anıt metninin değiştirildiğine ya da genişletildiğine işarettir.

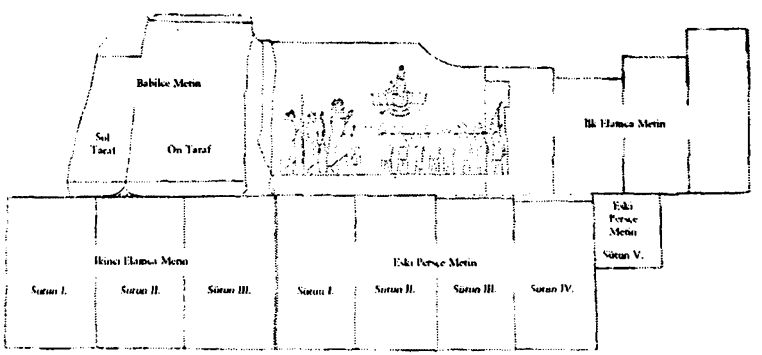
Üçüncü aşamayı belirleyen, rölyefin solundaki 112 satırlık Babilce yazıt metninin üretilmesi ve Babilce ek yazılardır (DBb-j). Bu metin, belli ki başlangıçta planlanmamış olması nedeniyle, rölyefin solundaki zor işlenebilen kaya çıkıntısına yerleştirilmek zorunda kalınmıştır. Aynı şekilde, Babilce ek yazılar da planlanmamıştı: Bu durumda, Kralınkilerinin bırakılması ve asiler Gaumata ile Açina'nın ek yazılarının birlikte, Gaumata'nın Elamca ek yazılarının altına sıkıştırılması gerekmişti.

Özellikle önemli dördüncü aşamada, Dara, kendisinin "başarı anlatımları"nın eski Persçe metnini, dört sütun halinde rölyefin altına yerleştirmiştir; bu, şimdiye kadarki metinlerle karşılaştırıldığında, bir paragraf genişletilmişti (§ 70). Bu ek, aynı zamanda Elamca yazıta da (Elamca kral ek yazısının üstüne) eklenmişti. Bunun dışında, rölyef figürleri (Kra-

lınkiler dışında), şimdi bir de eski Persçe ek yazılara kavuşmuştu. Rölyef karşısında uyumsuz duran bu yazılar, bizzat sonradan yerleştirmeyi kanıtlamaktadırlar. Yine, eski Persçe

Tablo 2: Bisutun, Dara Rölyefi (Değiştirilmiş Çizim). Aynı zamanda kısa Eski Persçe (Par.), Elamca (Sus.) ve Babilce (Bab.) yazıtlar (ek yazılar) da (DBa-1)içine çizilmiş (burada A-L).

Tablo 3: Bisutun, I. Dara Anıtı (Değiştirilmiş Çizim)

metnin taslağına başından beri dahil olan, Elamca metnin başlangıçta sahip olmadığı ve yer darlığı nedeniyle Babilce metne hiç alınmayan § 70, Elamca versiyonun kaleme alındığı dönemde, eski Persçe yazının ve bununla birlikte de yazılı eski Persçe metnin henüz var olmadıklarını kanıtlamaktadır. Bu § 70'de Dara, yazıtların yazılması için eski Persçe çivi yazısını "yap"tırdığını bildirmektedir:

"Ahura Mazda'nın arzusu üzerine, bu benim oluşturduğum yazı biçimi(dir) (eski Persçe: *dipiciça*), üstüne üstlük Aryence ... ve o, yazıldı ve bana okundu. Bunun üzerine onu bütün ülkelere gönderdim. İnsanlar (onu kullanmak için) uğraştılar."

M.Ö. 518 yılına denk gelen bundan sonraki aşamada rölyefe, Dara'nın üçüncü egemenlik yılında tutsak alınan İskit Skunksa'nın figürü eklendi; Persçe ve Elamca ek yazıyla donatıldı. Elamca metin, bu genişletilmenin kurbanı oldu; metin, kelimesi kelimesine sadık kalınarak, eski Persçenın solunа ve Babilce metnin altına yeniden kazıldı (daha yeni Elamca metin).

Bundan kısa bir süre sonra, eski Persçe versiyonun bir alt aşamasında, Dara'nın ikinci ve üçüncü egemenlik yılı konusunda bilgi veren beşinci bir sütun (§§ 71-76) eklendi; yer darlığı, edim anlatımının bu bölümünün Elamca ve Babilce metinlerinin de genişletilmesini engelledi. En sonunda, artık Elamca ek yazının daha kişisel ve daha eski şeklini değil de, Elamca metnin tutanağını izleyen eski Persçe metin yaratıldı.

Peki şimdi, yazıtın ve rölyefin kralcı *tasarımı*, nasıl düşünülmelidir? Yazıt versiyonlarının filolojik ve tarihsel analizlerinden, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, Elamca ve eski Persçe versiyonun bir yanda, Aramice ve Babilce versiyonların diğer yanda, sıkı bir şekilde birbirlerine ait oldukları sonucu çıkmaktadır. Bununla birlikte, önümüzde duran yazıt

metinlerinin çeşitleme aygıtı, sözlü bir dikteyi anında çevirme ve taşa dökmenin olanaksızlığı ve diğer etkenler, redaksiyonel çalışmanın, aktarılan (yazılı) versiyonların inandırmak istediğinden daha kapsamlı ve daha çeşitli olduğunu kanıtlamaktadırlar; bundan dolayı, basit bir soyağacı çıkarmak mümkün değildir. Tek tek metinler içinde, kimileri özellikle göze çarpmaktadır: Aramice ve Babilce metinlerde öldürülen düşmanların sayısının belirtilmesi; tek tek versiyorlarda, belli ki seslenilen her halk grubunda içeriğin daha iyi anlaşılmasına hizmet etmesi düşünülen tamamlamalar, yorumlar ve açıklamalar. Aynı şekilde, Dara için en son oluşturulmuş eski Persçe kaya metninde, örneğin Dara'dan kopan Pers muhafız birlikleri için Elamca versiyonda bulunan az sayıdaki övücü ifadenin, basit bir şekilde dışarıda bırakılmış olmasını ve bunun sonucu metnin içeriğinin yeniden bir gözden geçirilmeye tabi tutulduğunu gözlemlemek ilginçtir.

Rölyef kompozisyonunun her kesim karşısındaki tavrının ne olduğuna, -anıtın oluşum tarihi temelinde insanın varsayabileceği gibi- önceden mi oluştuğuna yoksa önce halkın bilgilendirilmesinin mi planlandığına ve buna göre, metnin mi önce oluştuğun karar vermek neredeyse mümkün değildir; ancak bununla birlikte, her iki anıt bölümünün de hızla bitirilmesi yüzünden, daha az öneme sahiptir.

Bize kadar ulaşmayan en eski Aramice metinler ve kopyalar, kuşkusuz ki imparatorluk bölgelerinin hızla bilgilendirilmesi için oluşmuştur ve bu amaçla çoğaltılmış, yani kopya edilmiş, gönderilmiş ve (belki de satrap saraylarında) yeniden kopya edilmiştir. Bütün bunlar, Bisutun'dan gelip geçenler için rölyeflerin, neredeyse belirgin olmaması, yazıtların okunabilir olmaması koşullarının bir sonucudur. Daha sonraki antik tarihçilerin, anıtı, efsanevi kraliçe Semiramis'e mal etmek istemeleri boşuna değildir.

Yazıt versiyonlarının imparatorluk parçalarında dağılmasının nasıl düşünüldüğü konusunda bir şey söylemek neredeyse mümkün değil; kuşkusuz ki çivi yazısı versiyonunun kopyaları, daha kolay okunabilen ve kopya edilebilen Aramice versiyona göre, sayıca daha azdı: Bir yandan, Aramice *dili* çok sayıda imparatorluk sakini tarafından konuşuluyor ve anlaşılıyordu, diğer yandan, "Aramice *yazı*, tüm çivi yazılarının tersine, papirüs, deri vs. için son derece uygundu ve yönetimin ve propaganda hizmetinin gereksinimlerini mükemmel bir şekilde karşılıyordu" (Borger). Elefantine'den Aramice kopyanın işaret edebileceği gibi, içerik dağılımının bütün alanı kapsayacak şekilde yapıldığı varsayılmak istenirse, bu, metnin diğer bölgesel ve yerel dillere, örneğin Yunancaya da aktarılmış olabileceği anlamına gelebilir; ancak ne var ki elimizde böyle metinler bulunmamaktadır.

Bir tuhaflık olarak burada, Bisutun yazıtının § 55'i yerine, Elefantine'deki papirüse, Nakş-i Rüstem'den (DNb) Dara'nın alt mezar yazıtından bir parçanın monte edildiği kaydedilmelidir; bunun, diğer koşulları öğrenemeden, 100 yıl daha yeni olan Aramice kopyanın oluşum tarihiyle bağıntısının kurulması gerekiyor. Diğer yandan tam da bu mezar yazıtı, onun -Bisutun dışındaki rölyefler gibi- zamansal belirsizliği içinde Ahamenit hükümdarlarının niteliklerinden söz ettiği, yani Bisutun yazıtı gibi bir edim anlatımı oluşturmadığı ölçüde ilginçtir.

Aynı zamanda yazıt kopyalarının düzenlenme yerleri, bunların içeriğinin nasıl ve ne tarzda (okuyucular, tellallar vs. üzerinden?) dağıtıldığı konusunda, neredeyse hiçbir şey söylememektedirler. Halkın, çivi yazısı bölgelerinde, ama aynı zamanda Aramice, Mısırca ve Yunanca yazı bölgesindeki sınırlı okur-yazarlığı karşısında, başarı anlatımlarının aslında yalnızca sözlü bildirilmesinin bir anlamı olabilirdi; bizzat bü-

yük Kralın kendisi, § 70'de, yazı sisteminin tam da yeni oluşturulduğu eski Persçe anlatımın metninin, metnin bitiminden sonra kendisine "okunduğunu" ısrarla vurgulamaktadır.

Bu bağıntıda, rölyefin kopyasının hazırlanması -söylendiği gibi, yalnızca bir kez, Babilonya'dan, görülüyor-, yeni, kendine özgü bir anlama yol açabilir: Olayların tam akışını yaymak ya da gaspçıların adlarını vermeyi ya da tanımayı anlamak, gerçekten de o kadar önemli miydi? Söz konusu olan, başka bir şey değil miydi? Büyük kral açısından, uyruklarına ayaklanmaların umutsuzluğunu açıklamak, kendi konumunu pekişmiş ve sarsılmaz olarak göstermek; "kölece" gözlemci açısından, resmin simge gücünü anlamak, iletinin esasını kavramak mıydı?

Söylendiği gibi, resmin geniş ölçüde yayılması kanıtlanmış değil, ama bu çoğaltma, sayısız kopyayla gerçekleştirilmişse, metnin çoğaltılması, önemini göreceleştirmiş olurdu. Diğer yandan: Resimlerin kopya edilmesi, yüksek bir mali ve sanatsal harcama anlamına gelmiyor muydu? Ya da onun, diğer (kanıtlanmamış) malzemeler içinde düşünülmesi mümkün değil miydi?

Resmin ve metnin birbirleri karşısındaki ilişkisinin ne olduğunu yeniden sormakla, sağlam bir zemine basmış oluruz. Yani Ahamenitlerin sanatında iki türden hükümdar resmi olduğu gözlemlendi: Birçok kere ve sık sık kopya edilenler ve (bilebildiğimiz kadarıyla) "bir kerelik" olanlar. Birincileri, madeni paralar, saray duvarları, dokumalar ve bir kalkan üzerinde buluyoruz ve bu durumda, dokumaların ve silahların büyük kralın armağanları olarak yorumlanması gerektiği varsaymak yanlış olmaz. Bir kerelik resimler, oymalı değerli taşlar, silindir mühür ve mühür damgaları üzerinde ve nadiren de yerel hükümdarların mezar resimlerinde bulunmaktadır. "Yani söz konusu olan, 'büyük' ve 'küçük sanat', yoksul ve zengin, saray ve taşra ya da benzerleri arasındaki ayrım de-

ğil, tersine, kraliyeti temsil eden resimler karşısında, bireysel nişan olarak hizmet eden bir kerelik resimlerdir" (Calmeyer). "Hükümdar propagandası çerçevesinde ikonografik* okunabilirlikleri ve ikonografik konumları" (Calmeyer), yazıtlar tarafından en iyi şekilde güvence altına alındığı için, bu son grup içinde, Bisutun Rölyefi, özel bir öneme sahiptir.

Rölyefin, "yalancı krallar"ı, yenilgiye uğratılışlarına göre sıraya dizerek gösterdiğine yukarıda işaret etmiştik. Yazıt, buna ilişkin verileri veriyor, ancak kronolojik olarak değil, tersine kapsanan tek tek ülkelerin önem derecesinin türüne göre. Eğer o, bilgilerin türü ve kapsamıyla, bir -resmi de olsa- tarihsel bir anlatım ise, bu durumda, tutsak "zinciri"yle rölyef, zamanları ve mekanları kaynaştıran sahte-tarihi bir sahnedir ki eski Şark'ın herkesçe bilinen, düşmanlarının üzerine basan, muzaffer hükümdar ve tutsakların gösterilmesi motifiyle, gözlemciye, özel, kolay anlaşılabilir bir mesaj verilmek istenmektedir: Bana karşı çıkanların başına bunlar gelir. Geç dönem Ahamenitler sanatında, örneğin Persepolis Rölyefinde, Bisutun'daki henüz mevcut, mekanları ve zamanları birleştirse de, güncellik ilişkisi; önceden belirlenmiş olanın düşünce yoksunu kopyaları olarak anlaşılmaması gereken, tersine, yine özel bir "anlam" oluşturan, mekansız ve zamansız, kendilerini sürekli olarak yineleyen kompozisyonlar lehine terkedilmiştir: Gerçi Kral, rölyefte temsil edildiği gibi davranmaktadır, ama her zaman temsil yerinde değil, tersine, sürekli olarak nerede bulunuyorsa orada. Resim dilinin bu dönüşümü, yazıt içerikleriyle uyuşmaktadır; onlar da zamansız ve böylelikle bütün krallar tarafından kopya edilebilir olmakta ve bir tür "kral ideoloji" nakletmektedirler: Büyük kral, hukukun ve düzenin temsilcisi, toprakların ve köylülerin koruyucusudur, ona bağlı olanları ödüllendirir ve bu bağlılıktan

*Resimleri incemeyi ve yorumlamayı konu edinen bilim dalı -çn.

kopmak isteyenleri cezalandırır. Bu "ideoloji"nin parçaları, Bisutun'da önceden belirlenmiş bulunmaktadırEski Persçe metnin IV. sütununda Dara, ardıllarına seslenir:

§ 55 "Kral Dara bildirir ki: Sen ki sonradan kral olacaksın, yalan karşısında çok dikkatli ol. Bir yalan uşağı olan bir adamı, sert bir şekilde cezalandır, eğer şöyle düşünüyorsan: 'Ülkem, güçlü olsun!'"

Bir başka yerde, buna ilişkin olarak kendisinin örnek davranışına işaret ediyor:

§ 63 "Sadakatsiz olmadığım, ne ben ne de boyum, yalan uşakları ve zorba olmadıkları için, Ahura Mazda ve burada olan diğer tanrılar, bana yardım ettiler. Adalete göre davrandım. Ne bir zayıfa ne de bir güçlüye zor kullandım. Benim evimden yana davranan bir adamı ödüllendirdim. Zarar vereni, sert bir şekilde cezalandırdım."

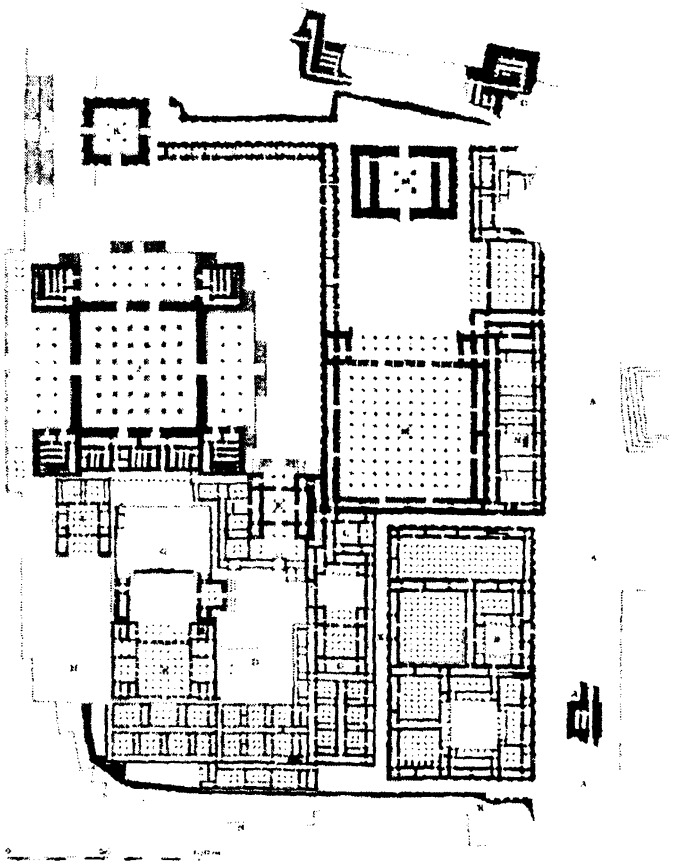
Rölyefler ve yazıtlar, bizi, Perslerin kendisi tarafından *Parsa* ("Pers Ülkesi" olarak adlandırılan, Ahamenit krallarının en ünlü başkenti Persepolis'e götürmektedir.

3. Persepolis: Krallar Kenti - Persis'in ve İmparatorluğun Kalbi

İnşasına M.Ö. 515'de Dara tarafından başlanılan Persepolis (Resim II ve III), Pers ülkesini simgeliyordu ve aynı zamanda Ahamenit imparatorluk anlayışının yansımasıydı: Yönetim merkezi olarak bir rol oynuyor, büyük şenliklerde kullanılıyordu ve imparatorluğun bütün parçalarından gelen malzemelerle ve işgüçleriyle kurulmuştu. Bu yerde, rölyeflerde ve mimaride, kralın uyrukları tarafından oybirliğiyle desteklenmesine dayanan evrensel bir düzen duygusu verilmek isteniyordu. Rölyefler üzerine resmedilmiş, armağanlar getiren halklar olsun, ban-

ketler için bir araya gelmiş mevki sahipleri olsun, bunların hepsi, ister zamana ve mekana bağlı olarak anlaşılsın, ister bizzat Persepolis'deki gerçek şenliklere ilişkin olsun, kral ve uyruklarının karşılıklı yarar için ortaklaşa çalışmasını simgeleyen seremonilerin katılımcıları olarak sunulmaktadırlar.

Tesisin ifade gücü ve heybeti konusunda bir izlenim edinmek için, şimdi, Persepolis içinde kısa bir gezinti yapmamız gerekir (Bak: Tablo 4). Kuh-i Rahmat Dağının eteklerinde, yerden 12 m yükseklikte 450 x 300 m boyutlarında geniş bir saray taraçası yükseliyor. Cephe, harç olmaksızın bir puzzle gibi büyük bir kesinlikle birbirine eklenmiş, olağanüstü, mimari başarının etkisini daha da güçlendiren, büyük, düzensiz olarak biçimlendirilmiş kireç taşlarından oluşmaktadır. Başlangıçta güneyden girilebilir olan tesisi, Kserkses, güneybatı köşesinin yakınında, iki girişli devasa bir merdivenle, taraça üzerindeki binalara asıl girişi sağlayan "Bütün Ülkeler Kapısı"nın önünde son bulan bir merdivenle donattı. Kapıyı koruyan zorlu karma varlıklar (kanatlı boğalar ve kanatlı boğa insanlar), Ninova'daki Sennaherib Sarayındaki örneklere göre yapılmış ve kötülüğü kovan işlevleri içinde hiç de anlamdan yoksun değiller. Ana kapı tesisi; elçilerin, saraylıların ve diğer kişilerin, 60.5 m kenar uzunluğu, 25 m yüksekliği ve 36 sütunla desteklenen etkileyici çatı yapısıyla kare biçimindeki kabul salonuna (*apadana*), -kazıyı yapan Ernst Herzfeld'in görüşüne göre- 10 000 insana yer sunabilecek bir binaya girmesini sağlıyordu. Salona çıkan kuzeydeki ve doğudaki merdiven basamakları yatağı, özenle yapılmış düz rölyeflerde, imparatorluğun bütün halklarının temsilcilerini ve saray personelini göstermektedir. Taraçanın güneybatısını, Dara ile (eski Persçe: *taçara*) ve Kserkses'in oturma sarayı (*hadiş*) ve diğer saraylaın kalıntıları doldurmaktadır. Tesisin güneyindeki oturma sarayına benzer bir güzergahtan girilebilen ve bunun arkasında-

Tablo 4: Persepolis (plan) A: Doğu Kale Duvarları. B: Hazine Dairesi. C: Oturma Bölümü ("Harem"). E: Tripylon (Üç Kapı). F: Kserkses'in Sarayı. I: Dara'nın Sarayı. J: Taht Salonu (Apadana). K: "Bütün Ülkeler Kapısı". L: Merdivenler. M: "Yüz Sütun Salonu". R: Güney Duvarı. S: Dara'nın İnşa Yazıtı.

ki eş biçimli iki odalı oturma birimlerinin uzun bir sıra halinde birbirine eklenmesinden oluşan "Harem" konusunda, onun -modern- nitelenmesinden "Şark dekadansı"nın evlilik birlikleri (?) sonucu ortaya çıkabilir, ancak böylesi düşünce oyunları karşısında ısrarla uyarmak gerekir. Taraçanın doğu yarısı da, keza sütunlu salonlarla doludur: I. Artakserkses'in "Yüz Sütun Salonu" ve "Hazine Dairesi". Bu büyük salonlu bina, yalnızca dar bir girişe ve çoğunluğu taştan ve tahminen İskender'in yağmacı askerlerinin hor görüp tenezzül etmediği salon envanterine dahil sayısız küçük buluntuya sahip olduğu için, bu adı almıştır. Doğu ve batı bölümü arasındaki bağlantıyı, bir geçiş kapısı binası, "Tripylon" sağlamaktadır.

Bugün Persepolis'e gelen biri, elde kalmış etkileyici parçalara rağmen, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıla ait bu yapıların görkemi konusunda zayıf bir izlenim edinir. Zorlu ahşap çatı yapıları, kapılar ve altın kapı aksamları, değerli perdeler, çiniler, duvar resimleri, renkli sütunlar, sütun başlıkları, rölyefler ve lüks envanter ise, antik gözlemciye bir "mucize" gibi gelmiş olabilir; modern rekonstrüksiyon denemelerinde, bu görkemi en azından önceden sezmek mümkündür.

Persepolis'de bütün inşaat ve taş işleme işlerinin, bunların kimilerinin bitmemiş olmasına rağmen, I. Artakserkses'e göre ayarlanmış olması ilginçtir. Tesis, "eski saray" ve böylesi olarak da hanedanlığın mezar yeri olarak kullanıldı (II. ve III. Artakserkses'in mezarları, tabya duvarı içerisinde Küh-i Rahmat kaya sırtlarında bulunmaktadır). Ancak ilk kez Ahamenitler döneminin sonundaki bir üçüncü aşamada, Persepolis, yeniden güçlü bir canlanma gösterdi ve (öncelikle de III. Artakserkses zamanında) yeniden inşaat faaliyetleri görüldü. Tesisin önemi ve mimari durumu ve onun eteklerinde yatan o dönemdeki oturma yeri, İskender'in çevresinden Diodor'un bize aktardığı bir tanık anlatımında açıklığa kavuşmaktadır:

"Persepolis, Pers Krallığının 'anakent'i *(metropolis)* idi. İskender, onu, Asya'nın bütün kentleri içinde en nefret edilen kent olarak Makedonyalılara anlattı ve saraylar dışında, yağma için askerlerine bıraktı. Güneşin altındaki en zengin kentti ve özel evler, zamanın akışı içinde her türden konforla *(eudaimonia)* donatılmıştı. İç kale *(akra)*, hayranlığa değerdi ve üç katlı bir duvar çemberiyle çevrelenmişti ... Taraça tesisinin doğu yönünde, 4 Pletra uzaklıkta, içinde kralların mezarlarının bulunduğu sözde 'Kral Tepesi' *(oros basilikos)* var ... Taraçanın (akra) üzerinde, serpiştirilmiş bir şekilde, büyük bir lüksle donanmış olarak krallık konutları ve komutanların konutları *(katalyseis basilikai kai strategikai)* ve değerli şeylerin korunması için uygun bir şekilde donatılmış olarak hazine dairesi *(thesauroi)* bulunmaktaydı."

Persopolis'in kimi özelliklerine daha değinmek gerekir: Mimaride belirleyici olan, simetrik, boşta duran, genellikle sütunlu salonlarla donanmış, içerde aynı yükseklikte sütun sıralarının belirlediği binalar; rölyef resimlerinde, "uyrukların armağan getirmesi"nin ve uyrukları tarafından "taşınan" azametle tahtına kurulmuş kralın göze çarpıcı resimleri. Mezopotamya sanatından bilinen av ve savaş gibi konular hiç yok. Gerçi karma varlıklarla savaş içindeki kral kahraman var, ancak rölyefin üzerine henüz yeni sıkştırılmış bu fabl hayvanları, sütun başlığı figürleri olarak kral sarayının taşıyıcıları durumuna geliyor. Ana giriş kapılarını ve kapıları koruyan canavarların yerini, Persepolis'de, güçlü bir şekilde tipik silah donanımlarıyla Pers muhafız askerleri alıyor.

Rölyeflerle biraz daha ayrıntılı bir şekilde uğraşmak istiyoruz: "Armağan alıcı" (ve "armağan dağıtıcı) olarak kral, gerçi tipik Ahamenitçe değil, tersine tarihçilerin ve etnologların bildiği bir şey, ancak Persepolis'de, armağan getirmek (haraç ödemeleri değil) tam da Ahamenit krallığının nişanı olmakta-

dır (Resim IV): Her bir halkın tipik ürünleri ya da lüks mallar krala getirilmekte ve ister isteyerek olsun, isterse de kral tarafından emredilmiş olarak kabul edilmiş olsun, hükümdar ile uyruk arasındaki bağlılığı simgelemektedir. Uyrukları tarafından "eller üzerinde taşınan" kral, somut olarak, imparatorluk halklarının temsilcileri tarafından taşınan, muazzam bir mobilya üzerinde (Yunanca: *diphros*; eski Persçe: *gadu*), tahtında oturan hükümdar (Resim V), Persepolis rölyefinin diğer bir göze çarpan konusudur ve "armağan getiriciler" gibi, imparatorluğun bütününde kralın otoritesini simgeler; ancak bu resim, Dara'nın mezar yazıtının da kanıtladığı gibi, gözlemcide başka çağrışımlar da uyandırmış olmalıdır:

"Ve şimdi düşünüyorsan: 'Dara'nın sahip olduğu ülkelerin sayısı ne kadar çok', o zaman *gadu*'mu taşıyanların resimlerine bak, orada anlayacaksın ki ondan sonra bileceksin ki Persli adamın mızrağı, tümüyle uzaklara kadar ilerlemiş, Persli adam, Pers ülkesinden uzakta düşmanı püskürtmüş."

Her iki konu açısından da, somut şenlikler ve şenliklerin nedenleriyle ilişki sorunu ortaya çıkmaktadır. "Taht taşınması" açısından, belirli mobilya parçalarıyla gerçek "yürüyüş alayı"na inanılsa da, "armağan getirmek" açısından, araştırmada bugüne kadar söz birliği yoktur: Bugün de bu, İran yeni yıl şenliklerinin kutlanmasıyla (*No Roz*) neredeyse hiç bağıntı içine getirilmiyorsa, bu durumda, halkların tören alayının, nerede ve ne zaman olursa olsun, kralla uyruklarının karşılaşmasını mı temsil ettiği ya da belirli şenliklere (kralın doğum günü ? Mithrakana ? vb. - Persepolis'de mi yoksa başka bir yerde mi?) göndermede mi bulunduğu tartışmalı kalmaktadır.

Yıkılması gereken iki efsane daha var: Birincisi, Persepolis'de, yabancılara (öncelikle de Yunanlılara) kapalı kalmış bir "kutsal kent" görünüyor. İskender'den önce Susa Yunan elçilerinin hedefi olarak görünse de, bu söz konusu olamaz. En azın-

dan, Persepolis'in inşasına katılan İyonyalı sanatçılar ve inşaatçılar, Batı'da başkentin görkeminden söz etmiş olacaklar ve araştırmanın bir bölümünün, Persepolis'de taşa işlenmiş düşünceyi, Atina'daki Akropolis inşa programından (Parthenon frizi) kopyalanmış olarak görmek istemesi şaşırtıcı değildir. İkinci hatalı yargı, Persepolis'in İskender tarafından işgal edildikten sonraki kaderiyle ilgilidir: Yerin İskender tarafından "tahrip edildiği" düşüncesi, yazınsal niteliktedir -Pers egemenliğinin yeri, intikam seferinin sonunda "batmak" zorundaydı- ve arkeolojik araştırma tarafından onaylanamaz. Yalnızca saray taraçasının belirli bölümleri ateşe verildi ve birkaç yüzyıl sonra kurucularının adları ve binaların amaçları artık bilinmemiş olsa da, 330'dan sonra da Persepolis'de oturuldu.

Özetleyelim: Persepolis'de, resimlerin konuları ve motifleri, özgül Pers kraliyet ve imparatorluk düşüncesinin programatik bir yeni taslağı halinde birbirlerini tamamlamaktadırlar. Söz konusu olan ister armağanlar getiren halkların delegasyonları, taht taşıyan, etnik köklerine göre düzenlenmiş uyruklar, karma varlıklara karşı mücadele içindeki kraliyet kahramanları olsun, isterse de, mezar cephelerinin üzerinde olduğu gibi yüceltme ve dua halinde olsun, eski Persler için, bütün bunlar, tanrısal yardım ya da kralla uyruklarının karşılıklı sadakati sayesinde oluşan zamandan bağımsız dünyevi ve kozmik bir düzen düşüncesinin ifadesiydi. Bu, aynı zamanda, gerek kralların niteliklerinin ya da imparatorluğun desteklenmesi için kölece sadakatin öneminin vurgulanmasında olsun, gerekse kralın ya imparatorluğun genişletilmesinin tanrısal desteklenmesine işaret etme amacıyla olsun, aynı düşüncedir. Ahamenitlere, öncelikle de Kserkses'e, uzun zaman, öncelleri ya da babası tarafından verilen örneklerin tek tip kopya edilmesi, farklı sanatsal geleneklerin ve motiflerin keyfi bir şekilde karıştırılması, hatta tarz "durgunluğu" suçlaması yapıl-

dı; gerçekte, Persepolis yapı ve resim programının ardında, geçerlilik üzerinde evrensel ve "ölümsüz" hak iddiası ile Pers imparatorluk düzenini, bütün uyrukların ve ziyaretçilerin kafasına yerleştirme şeklindeki bilinçli çaba yatmaktadır. Ancak, bunun yeniden anlaşılması yakın zaman içinde sağlandı.

4. Pasargaday, Susa ve Nakş-i Rüstem - Madeni Paralar, Mühür ve Mücevher: Ahamenit Sanatının ve Kültürünün Diğer Arkeolojik Yerleri ve Belgeleri

Kyros, Pers İmparatorluğunu kurduğunda, ilk başkentini, Persepolis'in 30 km kuzeydoğusuna düşen *Pasargaday*'da, böylelikle tahminen Medlere karşı tayin edici savaş alanının yerinde yarattı. Tüm tesisin kendisi olmasa da, yalnızca yapıların kalıntıları, bugün de, bu yerin, Antik dönemde, arazisel olarak ne kadar çekici bir yerde olmuş olabileceğini sezdirmektedir. 1900 m yükseklikteki sulanan bir bahçe arazisinde (Yun. *paradeisos*) "dağılmış olarak", o zaman iç kale (*Tall-ı Taht*), bir saraylar ve bahçe kulübeleri grubu, bir kral ataması yapısı (*Zindan-i Sulaiman*, bak. Resim VI), iki ateş sunağıyla "Kutsal Bölge" ve beşik çatısı ve merdivenli bir kaide üzerine kurulmuş ev biçiminde Kyros'un kendisinin mezarı (Resim VII) bulunmaktadır. Pasargaday, Persepolis'in kurulmasından sonra da Pers Ülkesinin önemli tören merkezi olmaya devam etti.

Elam'ın eski metropolü *Susa*'da (*Huzistan*), I. Dara, yapay bir taraça üzerinde (Apadana Tepeleri), 72 sütunlu ana salonuyla Persepolis'deki tesislere örnek oluşturan bir saray kurdu. Tarih öncesi dönemden beri oturulan bu yerdeki diğer eski Ahamenit kalıntıları, hisarda bir iç kale, "Kral Kenti"nin doğusunda "Zanaatçılar Mahallesi" ve Susa'nın kenarından

akan Sa'ur'un batı yakasında II. Artakserkses'in sarayıdır. Üzerlerinde aslanların, karma varlıkların ve muhafız askerlerin resmedildiği boyanmış ve yakılmış Susa tuğla rölyefleri özellikle meşhurdur; buna karşın, Persepolis'de olduğu gibi taş üzerine rölyefler, çok nadirdir.

Bir kale yazıtında (DSf), Dara, başkentin inşasında çalışan sanatçıları ve işçileri sayar ve aynı zamanda kullanılan malzemeleri adlandırır:

"Susa'da inşa ettiğim saray, onun malzemelerini uzaklardan temin ettim. Derin kazıldı toprak, verimli toprağın dibine kadar. Toprak iyice kazıldıktan sonra, oraya çakıl döküldü, kısmen kırk arşın, kısmen yirmi arşın yüksekliğinde. Bu çakıl üzerine saray kuruldu. Toprağın derin kazınmasını ve oraya çakıl yığılmasını ve balçık tuğlaların boyanmasını, Babilonyalılar sağladılar.

Sedir ağacından direkler Lübnan Dağları'ndan getirtildi. Suriyeliler, ağaç gövdelerini Babilonya'ya getirdiler ve bunlar, Karyalılar ve İyonyalılar tarafından yüzdürülerek Babildnya'dan Susa'ya getirildi. Yaka kerestesi Gandhara ve Kirman'dan getirildi.

Burada işlenen altın, Lidya ve Baktriya'dan getirtildi; değerli taşlar, yani lacivert taşı ve akik, Sogdya'dan; firuzeler Horazm'dan; gümüş ve abanoz, Mısır'dan. Taraça duvarlarının sıvanmasında kullanılan boya malzemesi, İyonya'dan, fildişi, Sind ve Arahozya'dan geldi.

Burada işlenen taş sütunlar, Elam'da Abiraduş diye adlandırılan bir yerden getirtildi. Taş işleyecileri, İyonyalılar ve Lidyalılar, altını işleyen kuyumcular, Medler ve Mısırlılardı; tuğlaları pişirenler, Babilonyalılar; taraça duvarlarını boyayanlar, Medler ve Mısırlılardı."

Yetmişli yılların başında, Susa'da, Dara'nın giriş kapısı binasında, Kralın başsız bir dev heykeli, bir bütün olarak bir

Ahamenitin korunmuş ilk yuvarlak heykeli bulundu (Resim VIII). Mısır'da yapılmış olan heykel, belli ki -bir eşiyle birlikte (?)- başlangıçta, Mısır'da Hellios tapınağında duruyordu ve Kralın elbisesinin sağ tarafı üzerinde üç dilden bir çivi yazısı vardı ve elbisenin sol tarafı ise, hançer, kemer bağı ve sütun kaidesinin dört yanında, Mısırca dilinde daha ayrıntılı bir hiyeroglif yazısıyla donatılmıştır. Bu sonuncusunun üzerinde, imparatorluk halklarının adlarının bunlara denk düşen süslü çerçevelerinin içinde, çömelmiş durumda imparatorluğun halklarının temsilcilerinin resimlerini görüyoruz. Heykel(ler)in hangi vesileyle ve hangi nedenlerle Mısır'da yapıldığı ve daha sonra neden Susa'ya taşındıkları üzerine çok tahmin yürütüldü.

Ahamenit krallığının son bir yerini daha sunmak gerekir: *Nakş-i Rüstem* ("Rustem Resmi"). Bu yerin esas olarak çok daha sonralarının gelenekleri sayesinde ortaya çıkan adı, üzerlerinde İran halk geleneğinin büyük kahramanı Rüstem'in tasvirleri olduğuna inanılan Sasaniler döneminden kalma rölyef resimlerine göndermede bulunmaktadır. Ahamenitler döneminde, Pespolis'in 6 km kuzey batısındaki -Elamlılar tarafından rölyefler için kullanılmış olan- sarp kayalar (Resim IX), kendilerini anıtsal çapraz biçimli ve rölyeflendirilmiş kaya mezarlara gömdüren kralların defnedilme yeriydi. Yalnızca I. Dara'nın mezarı, yazıtsal olarak kesindir (Dara'nın mezar yazıtları sayesinde DNa ve DNb), diğer üç mezar, alışılageldiği üzere, Kserkses (Resim X a), I. Artakserkses ve II. Dara'ya mal edilmektedir. Sarp kayaların önünde, tahminen Dara tarafından kurulmuş bir yapı olan ve görünümü ve aynı zamanda işlevi itibariyle Pasargadai'deki Zindan ile karşılaştırılabilir olan Ka'ba-i Zerdüşt durmaktadır. Sasaniler, Ahamenit "ataları" hakkında belki de yalnızca kırıntı halinde bir bilgiye sahip olmuş olsalar bile, onların rölyeflerini bu

yere yerleştirmekle, bu yerin ülkelerinin tarihi ve kendilerine ilişkin özanlayışları açından özel önemini vurguladılar. Buna bir kez daha geri döneceğiz.

Ahamenit sanatının anıtsal yapıtlarından bağımsız olarak, küçük sanat eserleri de özel bir anlatım gücüne sahiptir: Örneğin, yay taşıyan kraliyet kahramanlarının resimlerini üzerlerinde taşıdıkları için Yunanlılar tarafından *toksotai* ("okçular") diye adlandırılan altın (*dareikoi*, bak. Resim XI a) ve gümüş *paralar* (*sigloi*). Bunlar, yalnızca büyük kralların Yunanlı paralı askerlerinin ücreti ve Yunanistan ve Küçük Asya'daki Pers politikasının korkulan araçları olarak kalmamakta, aynı zamanda, -tıpkı bizzat kendi yazıtlarındaki krallar gibi- bugüne kadar hükümdarların özel askeri niteliklerini de anımsatmaktadırlar. Çoğunlukla Persepolis kaynaklı Elam levhalarının açılmasından sonra bilinen *mühür resimleri* (bak Resim XIII b), Ahamenit sanatçıların bu türün eski Şark geleneklerine duyduğu bağlılığı, ama aynı zamanda bu düşüncelerin kralların ve onların uyruklarının düşünce dünyasında bilinçili olarak yeniden yaratılması ve onlara aktarılması olduğu konusunda da bir izlenim veriyor.

Bir de, değinilmesi gereken kraliyet ve aristokrat yaşam tarzının nesneleri var: İster doğrudan bize kadar gelmiş olsun, isterse de yalnızca rölyeflerden biliniyor olsun, *kol ve ayak bilezikleri, inciler, kolyeler, küpeler, alın bağları, elbise işlemeleri, elbise tokaları, iğneler ve kemerler*. Aynı zamanda, *maden işleme sanatının* ve değerli *tekstil malları ürünlerinin*, krala "armağan getirme" ve kral tarafından "armağan dağıtma" çerçevesi içinde, yani kralla uyruğu arasındaki dostça ilişkilerin ya da bağımlılıkların kurulması ya da onaylanması sistemi içinde de işlevlerini yerine getiren, değerli *silahların* ve diğer şeylerin adlarının yine burada anılması gerekmektedir.

Son olarak, genellikle büyük örneklerinden kopya edilmiş *bölgesel ve yerel taşra kökenli sanat eserleri*, Ahamenit krallarının ve uyruklarının *Yunan-Roma "resimleri"* ve 5. yüzyıl Atina'sında kıyafetleri ve özentileri içindeki *"Perserie"*, Pers yaşam stilinin etkileme gücü konusunda bir izlenim vermektedir.

II. Kral ve Uyrukları

1. "Ben Dara, Büyük Kral, Kralların Kralı, Pers Ülkesi Kralı, Ülkelerin/Halkların Kralı, Hystapes'in Oğlu, Arsames'in Torunu, bir Ahamenit" - Ahamenit İmparatorluğunda Krallık

İnsan, Dara'nın Bisutun'daki büyük yazıtının bu giriş paragrafına baktığında, Ahamenit krallığının kimi karakteristik özelliklerini görür: Dara, kendisini önce ***hşayadiya***, kelimesi kelimesine çevrildiğinde: "bir egemenliğin nişanlandırdığı" olarak, yani Med dilinden alındığı sanılan bir ünvanla niteliyor; bu kendi kendini nitelemeyi, çoğu zaman, Mezopotamya örneğini izleyerek (bak.: örneğin Akadça *şarru rabû*), keza Med kökenli olan *vazrka* "büyük" sıfatıyla güçlendiriyor. Üçüncüsü, son olarak, kendisini, egemenliklerini kendi egemenliğine tabi kıldığı (*hşayadiya hşayadiyanam*) kendinden önceki Babilonya, Asur, Urartu ve Medya imparatorluklarının krallarıyla karşılaştırıyor. Köken olarak Mezopotomya kökenli, ancak Persler tarafından Urartu'dan alınmış "kralların kralı" ünvanı, orta Persçe *şahan şah*, yeni Persçe "*şahanşah*", tarihin akışı içinde, İranlı hükümdarların tercihen kullandıkları ünvanı oldu. Birçok "ülke"nin ya da "halkın (kavmin)" imparatorluğa ait olması, Dara'nın yeni icadı olan "ülkelerin/halkların kralı" ile bağlantı içinde, içinde h.d. *vispazananam* ("bütün aşiretleri içe-

ren ülkelerin kralı" ya da "her kökenden halkların kralı") ve h. d. *paruzananam* (birçok aşireti kapsayan ülkelerin kralı ya da "birçok kökenden halkların kralı") çeşitlemelerini de içeren bir ünvanı vurgulamaktadır. Son bir çeşitlemeyi, *hşayadiya ahyaya bumiya (vazrkaya) (duraiy apiy)* ("bu [büyük] yeryüzünde [hatta uzakların bile] kral[ı])" çeşitlemesi oluşturmaktadır.

Kral protokolü, başka bir şeyi daha açıklığa kavuşturmaktadır: Pers Ülkesinde, daha doğrusu Persis'de, krallık, bir "aile"nin, Ahamenit (*Haksamaniş*) ailesinin soyunda kökleşmiştir ve ona bağlanmıştır. Öyle görünüyor ki Ahamenit adetlerini kesinlikle iyi tanıyan İskender'in, imparatorlukta bizzat hükümdar olma ve (III. Dara'ya karşı) Perslerin desteğini kazanma çabasında, rakibinin ölümüne kadar çarptığı "sert kaya" bu olmuş olmalı. Taht sırasını, tahminen o anda hüküm süren belirledi: Alışılageldiği üzere, ilk doğan oğul, ama istisnai durumlarda "erguvan renkli kaftan içinde doğan ilk oğul". II. Dara'nın böylesine karakterize edilen iki oğlu, yani II. Antakserkses ve genç Kyros arasındaki çatışmayı, Plutark, "Antakserkses'in Hayatı"nda şöyle aktarır:

"Çünkü [daha genç olan oğlu Kyros'u tercih eden anne] Parysatis'in, kendisi açısından, onun Arsikas'ı [Artakserkses'in tahta geçmeden önceki adı] Dara henüz sivil bir kişiyken, ama Kyros'u, onun artık kral olduğu bir zamanda ona doğurduğu şeklinde -yaşlı Kserkses'in de Dematarос'un tavsiyesi üzerine kullanmış olduğu- anlaşılır bir nedeni vardı. Ama o (Parysatis), onu (Dara'yı) ikna edemedi, tersine daha büyüğü kral olarak atandı ve adı Artakserkses olarak değiştirildi, Kyros, Lidya satrapı ve deniz kıyısındaki eyaletlerin komutanı olarak atandı."

Bu alıntı, üstelik, kralların (en geç Dara'dan bu yana), kendilerine, iyi özetlenmiş kraliyet egemenlik programı gibi görülen taht lakapları taktıklarını göstermektedir. Buna göre, örneğin, Dara'nın (*Darayavauş*) adı, "iyiyi tutan" olarak;

Kserkses'inki (*Kşaya-rşan*), "kahramanlara hükmeden" olarak ve Artakserkses'inki (*Rta-kşasa*), "egemenliği doğruluk tarafından belirlenen" olarak çevirilebilir. Ahamenit imparatorluğu açısından, baba ve oğulun ortak hükümdarlığı (sinarki) gibi birşey varsayılabilir, ancak bu tezin dayanağı yoktur.

Ahamenit krallarına, İran'da tanrı olarak tapılmadı ve onlara tanrısal bir köken de atfedilmedi. Yine de tanrılarla özel ilişki, kökenin ve kendisini kişisel olarak kanıtlamanın yanı sıra, egemenliğin meşrulaştırılmasının temel unsuruydu: Ahura Mazda -"ve var olan diğer tanrılar"-, Dara'ya imparatorluğu emanet ettiler (*hşacam frabara*), o, "Ahura Mazda'nın inayetiyle" (*vaşna Ahura Mazda*) seçildi ve atandı ve âdeta onun "temsilcisi" olarak -başarıyla- imparatorluğu yönetmektedir. Yeryüzünde tanrıların temsilcisi olarak, bir tür tanrısal bahtın ya da kraliyet karizmasının *farnah*'ı (Avesta'da: *kşarenah*") ile donatılmıştır.

Pers aşiret aristokrasisiyle karşılaştırma içinde, Ahamenit kralı, primus inter pares (eşitler arasında birinci) olarak anlaşılmak istenmektedir, ancak bu türden biçimsel olmayan bir önderlik tipi, elbette daha gelişmiş toplumlarda bir bütün olarak kullanılabilinirse, hükümdarın gerçek konumuyla bağdaşmaz, propaganda edilen konumuyla hiç bağdaşmaz. Kyros, kendi egemenliğini kurarken, Herodot'un vurguladığı gibi, Persleri Medlere karşı ayaklanmaya çağırmak, Dara, Gaumata karşı altı suikast ortağına (ve ailelerine) ayrıcalıklar tanımak zorunda kalsa bile, her ikisi de, güç ve otorite olmaksızın, bu durumlarda kendilerini kabul ettiremezlerdi.Yazıtlarda ve rölyeflerde, rölyefler üzerinde bulunan kralın çevresindeki adamların, işlevleri açısından uyruk halkların temsilcilerinden açık bir şekilde ayırıldıkları koşulu bir yana bırakılırsa, belirli bağımlılıklardan ya da belirli dikkatten (artık) kesinlikle söz edilmemektedir. Ahamenit kralı, barış ve savaş zamanlarında en

yüksek efendi, "yasa koyucu" ve "yargıç" olarak bütün otoriteyi ve iktidarı ismen elinde tutmakta ve kendisi tarafından *bandaka* ("maiyettekiler"; "maiyettekilerin kemerini [*banda*] taşıyanlar") olarak adlandırılan buyruğu altındaki bütün kişilerin üzerinde durmaktadır. Tanrı inayeti ve onun kişisel nitelikleri, burada bu ismen öne çıkan konumu meşrulaştırmaktadırlar. Örneğin, taht sırası için tartışmada, sadakat ve sadakatsizlik karşısında kralın davranışında ya da tek tek mevki sahiplerinin daha büyük güç ve yetki için çabalarında, "ideolojik program" ile "politik gerçeklik" arasındaki -en azından zaman zaman mevcut- çelişkileri görmek mümkündür. Bu durumlarda, yalnızca merkezi iktidarın kısmi iktidarla olan ilişkisine dokunuldu ya da saraydaki etki üzerinde tartışıldı; ama buna karşın kraliyet kurumunun kendisine ve onun Ahaimenitler ailesine verilmesine dokunulmadı.

Bir kralın ölümüyle onun ardılının hükümete geçmesine kadar olan kısa aşama, bütün Ahamenit kralları (ve iktidarın verilmesinde bir söz haklarının bulunduğunu sananlar) için, öncelikle de İskender tarihçilerinin bize bildirdiğine göre, özellikle önemli olmuştur. Bundan sonra, babası tarafından belirlenen veliaht, hemen değil, tersine ancak belirli bir yas ve "yasal koşulların geride bırakılması" (*anomia*) süresinden, belirli yükümlülüklerin (öncelinin gömülmesi, "vasiyetname"sinin koşullarının gerçekleştirilmesi) yerine getirilmesinden ve yukarıda anılan Pasargaday'daki törenlerin en önemlilerini oluşturduğu belirli ritlerin dikkate alınmasından sonra hükümdarlığa başlar. Ktesias tarafından aktarılan ve romana benzer şekilde donatılan bir bölüm, bu dönemde yaşanan "bunalım hali"ni daha yakından aydınlatabilir: I. Artakserkses'in ölümünden sonra, veliaht (II.) Kserkses, fonksiyoner Bagozaros'u, annesinin ve babasının naaşlarını Pespeolis'e götürmekle görevlendirir. Yürüyüş alayı daha yola çıkmamışken, Kserkses, kardeşi Sekyndi-

anos'un elinden can verir. Ana-babanın katafalklarını çekecek olan katırlar, çekmeyi reddederler ve ancak Kserkses'in naaşı getirildikten sonra harekete geçerler. Bunun üzerine Sekyndianos, Ktesias'ın vurguladığı gibi, "kralın [Sekyndianos'un] onayı olmaksızın babasının [Artakserkses'in] naaşını ortada bıraktığı bahanesiyle" Bagozaros'u astırmıştır. Açık ki Sekyndianos, Bagozaros'un davranışını -pekala da haklı olarak- kendisinin meşruiyetine karşı bir karşı çıkış ve eleştiri olarak kabul etmiştir: O, ölü hükümdarın götürülmesi eylemine, taht üzerindeki hakkını reddettiği ardılının adına girişmek istememiştir.

Asıl kral ataması, Pasargay'da, Kyros'un eski başkentinde gerçekleşiyor ve Plutark'ın "Vita Artakserkses II"sinde bildirdiğine göre, bir tür "kral kabul etme töreni" (*basilike telete*) ile başlıyordu.

"Dara'nın (II. Dara'nın) ölümünden kısa bir süre sonra, kral, Persli rahipler tarafından kral olarak kutsanmasını gerçekleştirmek üzere Pasargaday'a doğru yola çıktı. Orada, Athena (Anahita?) diye görülmek istenen savaşçı bir tanrıçanın tapınağı bulunuyordu. Kutsanacak olan tapınağa girdiğinde, kendi elbiselerini çıkarmak ve ihtiyar Kyros'un, kral olmadan önce taşıdığı elbiseleri giyinmek zorunda; orada kuru incir yemek, antep fıstığı çıtırdatmak ve bir tas ekşi süt içmek zorunda."

Krala böylelikle Perslerin eski yaşam tarzı anımsatılmakta ve o da, sembolik olarak Kyros'un elbiseleriyle birlikte onun iktidarını ve otoritesini üstlenmektedir. Anahita'nın tapınağındaki "kutsama" ve törenin akışı içinde Ahura Mazda'nın tahminen çağrılması, burada, hükümdarlığın tanrı inayeti olduğu şeklindeki yazıtlarla belgelenen düşüncenin ritüel ifadesidir. Kral atamasının diğer bir aşamasında, yeni hükümdar, tahminen iktidarının nişanelerini (belirli kral elbiseleri ve ayakkabıları; dik, erguvan rengi bir tiara [Pers imparatorlarının giydikleri başlık]; sağ elde asa ve sol elde lotos çiçeği; mız-

rak ve yay) elde ediyor ve kendisini uyruklarına böyle gösteriyordu. Bunun Zindan-i Süleyman'ın (bakınız yukarıda), nişanelerin saklanma yeri olduğu sanılan bir binanın çatısında gerçekleştiği tahmin ediliyordu. Yeni kral, bundan sonra, bir dizi sembolik eylemle (resmi mühürün kabul edilmesi, ayrıcalıkların onaylanması, makamların ve görevlerin yeni dağılımının onaylanması gibi) "resmi işler"ine başlıyordu.

Peki, kral bizzat kendisini nasıl görüyordu? Kendisi için hangi hükümdar nitelikleri talep ediyor (ya da hatta egemenliğinin korunması için gerek duyuyor) ve kendi uyruklarından hangi özellikleri talep ediyordu? Kral yazıtlarının ve rölyeflerin zamandan bağımsız, programatik karakteri bilindikten sonra, krallığın kendisinin kendini kavrayışının temel örnekleri de açıklığa kavuşmuştur: İki mezar yazıtından birinde (DNb) Dara, onu ve egemenliğini niteleyen şeyleri anlatmaktadır:

"Ahura Mazda'nın inayeti sayesinde öyleyim ki adaleti seviyorum ve haksızlıktan nefret ediyorum. Ne zayıfın güçlüden adaletsizlik görmesini, ne de güçlünün zayıftan adaletsizlik görmesini istiyorum.

Adil olan, hoşuma gider. Ben, yalancının dostu değilim. Öfkelendiğim zaman da, öfkemi kendi irademle denetim altında tutuyorum. Onu sıkı sıkıya elimde tutuyorum.

Benimle çalışan adamı, kazanımına göre ödüllendiririm. Zarar vereni, verdiği zarara göre, cezalandırırım. Bir adamın zarar vermesini istemiyorum, zarar verdiğinde, cezalandırılmamasını bundan daha az istiyorum.

Süvari olarak iyi bir süvariyim, okçu olarak hem yaya hem de atlı olarak iyi bir okçuyum. Cirit atıcısı olarak, hem yaya hem de atlı, iyi bir cirit atıcısıyım."

Daha henüz Bisutun'da, Dara, adalet uğruna çabasının altını çizmişti, ama aynı zamanda, uyruklarından sadakat beklediğini de açıkça belirtmişti. Kendileri için "doğruluk"un

(eski Persçe: *rta*) ve "yalan"ın (*drauga*), yaşamlarını ona göre ayarladıkları ahlâki kavramları oluşturduğu Zerdüşt yanlılarının tersine, Dara için, tanrı tarafından istenen ve hanedanlıkça meşrulaştırılmış olarak ilân edilen egemenliğine karşı yönelmiş herşey, buna göre her türden ayaklanma ve iktidar gaspı, *drauga* olarak geliyordu. Aynı şekilde, onun için *rta* da, nihayetinde onun doğruluk olarak gösterdiği şeydir.

Kendi askeri nitelikleriyle, Dara, (avda ve savaşta) kendisini kişisel olarak kanıtlamanın iyi ve meşru bir kralı karakterize ettiği düşüncesine değinmektedir ve bu düşünce, kralın "doğruluk aşkı" ile bağıntı içinde, imparatorluğun İran dışındaki bölgelerine yayılmış ve Pers eğitiminin nişanı olarak ilân edilmiştir. Kral, bu niteliklerle -ve tanrısal korumayla-, imparatorluk için tehlikeleri savuşturabilecek ve kendisini böylelikle köylülerin ve topraklarının savunucu olarak kanıtlayabilecek durumdadır. Dara, bunu DPd yazıtında şöyle betimlemektedir:

"Ahura Mazda, bu ülkeyi, düşman ordularından (*haina*), kötü üründen ve açlıktan (*duşiyara*) ve yalandan (*drauga*) korusun."

Mükemmel bir savaşçı olarak istilacıları püskürtebilir (ve Pers topraklarını koruyabilir), tanrıların dünyası ve insanlar arasında aracı olarak, tanrı yardımı ve inayet dileyebilir ve iyi bir çiftçi (ve bahçıvan) olarak, ülkesinin refahına bizzat katkıda bulunabilir.

2. *Protoi, autourgoi ve kurtaş* - Ahamenit Persis'in etnik, soyağaçsal ve toplumsal "katmanlaşma"sı

"(Tanrının iradesini) daha çok büyük kral tarafından bildirilen şeye göre düşünmek (gerekir). Çünkü Kambyses'in, Kserkses'in ve Dara'nın saray yönetimi, törensel ve mükem-

mel bir yücelik aşkıyla görkemle donanmıştı; onun kendisi, öyle anlatıyor haber, Susa'da ya da Ekbatana'da, herkes için görünmez, altın, elektron ve fildişinden parlayan harika kral sarayında ve saray bölgesinde tahta çıktı; çok sayıda stadionluk bir uzaklığın ayırdığı, birbirini izleyen çok sayıda kapı girişi ve avlu, tunçtan kapılar ve güçlü duvarla güvence altına alınıyordu. Ama dışarıda, kısmen bizzat krala hizmet için belirlenmiş özel muhafızlar ve maiyet (*doryphoroi te kai theapontes*) olarak, kısmen de, efendi ve tanrı diye hitap edinilen kralın bizzat herşeyi görmesi ve herşeyi duyması için tek tek sarayların bekçileri (phylakes) olarak kapıcılar ve kapı dinleyicileri (*pyloroi te kai otakoustai*) olarak önde gelen ve saygın adamlar (*andres hoi protoi dokimaotatoi*), dışarıda süslenmiş olarak hazır bir şekilde duruyorlardı. Bunların dışında, gelirlerin kâhyası (*proshodon tamiai*), savaşlarda ve av seferlerinde ordu komutanları (*strategoi polemon kai kynhegesion*), armağan alıcıları (*doron apodekteres*) ve mevcut diğer zorunlu hizmetleri temin eden kişiler (*ton te loipon ergon hekastoi kata tas chreias epimeletai*) olarak diğerleri sıralanmıştı. Ama Batıda Hellespont, Doğuda Sint ile sınırlı olan tüm Asya imparatorluğu, kavimlere göre (*kata ethne*) komutanlara (*strategoi*), satraplara (satrapai) ve hükümdarlara (*basileis*) bölünmüştü, büyük kralın hizmetçileri (*douloi tou megalou basileos*), (yine onlara itaat eden) gündüz postacıları (*hemerodromoi*), keşifçiler (*skopoi*), ulaklar (*angeliaphoroi*) ve ateş sinyallerini gözlemleyenler (*phryktorion tε epopteres*)."

Sahte-Aristoteles yazısı *de mundo*'dan yapılan bu alıntı, kral sarayının ve imparatorluğun kurumlarını, -saygınlıklarına ve etkilerine göre ayrılmış olarak- hükümdarın çevresindeki ve iktidarın kilit yerlerindeki kişileri (büyük kralın "tanrısallığı"nın saptanmasını bir yana bırakırsak) son derece iyi

tanıyor görünüyor; ayrıca, yer yer, neredeyse, Persepolis röl-yef resimlerinin bir betimlenmesi gibi geliyor. Bunlar, büyük kralın bizi daha sonra ilgilendirecek olan hizmetçileridir (eski Persçe: *bandaka*): Kral ve onun hanesi (*vid*) konusunda, kralların kendi anlatımları ve Yunan tarih geleneği sayesinde oldukça iyi bilgi verilirken, kralın *bandaka*'ları üzerine bilgiler daha çok kısıtlı akmaktadır. Bundan dolayı, Perslerin toplumsal "tabakalaşması", daha büyük -eski İran- bağıntısı içinde görülmeye ve rahiplerin, savaşçıların ve köylülerin üç "işlevi"nin ayırdedebildiği sanılan Avestacı (Zerdüştçü) metinlerin kavramlarıyla anlamaya çalışılmıştır. Yukarıya aktarılan pasaj da, yaklaşık olarak bu anlamda yorumlanmıştır: En yüksek rahip, savaşçı ve köylü olarak Dara, bu tehlikeleri karşılayabilecek durumdadır.

Perslerin, Persis'in yurtlarının etnik-soyağaçsal yapılanmaları açısından, -ayrıntılı eski Pers bilgilerinin eksikliği yüzünden- Herodot, "baş tanığımız" durumundadır:

"Ama Perslilerde sayısız aşiret (*genea*) vardı ve Kyros, yalnızca bazılarını bir araya çağırdı ve onları Medlerden kopardı. Ve gerçi şunları: Pasargadlılar, Marafiler ve Maspiler, ki bütün Persler bunlara bağlıdır. Bunların arasında, Perslerin kraliyet hanedanlığının geldiği Ahamenitler soyunun (*phratria*) da dahil olduğu Pasargadlılar en soylularıdır. Diğer Pers aşiretleri, Panthialailer, Derusiailer, Germanilerdir; bunlar, ziraatla uğraşan köylülerdir, ama diğerleri göçebe çobanlardır, yani Dalar, Mardlar, Dropikler, Sagartiler."

Bu sınıflandırma, Avesta ve -kanıtlandığı ölçüde- eski Persçe kavramlara döküldüğünde, genea, tahminen Avesta'da: zantu, phratria Avesta'da: vis, eski Persçede: vid'e denk düşerdi, en küçük birim olarak "aile"nin (eski Persçe: *tauma*), en büyük birim Perslerin "ülke"si/ "halk"ı (Avesta: *danghu*, eski Persçe: dahyu) olurdu. Bu ülkenin özel niteliklerini ve

muazzam konumunu, Dara, yazıtlarında birçok kez vurgulamaktadır; kendisi, bir "Persli" olmaktan gurur duyar ve Ahura Mazda'yı ülkesini özel olarak korumaya çağırır.

Bu bir bütün olarak kısıtlı bilgilerden sonra, Pers toplumunun *toplumsal katmanlara ayrışması* konusunda son derece yetersiz olarak bilgilendirilmiş olmamızda şaşırtıcı birşey yoktur. Hem Yunanlı güvenilir kişilerimiz, hem de kral yazıtları, neredeyse kabaca ikiye bölmenin ve ayrıştırma ölçütlerinin üzerine çıkamıyorlar. Kimi yazıtlarda, "üst tabaka"nın nitelendirilmesi için *amata* ("soylu", "soylu doğmuş", "soylu kökenli") ve *tunuvant* ("güçlü"); Persis'in diğer özgür halkı için *skaudi* ("yoksul", "zayıf") gibi sıfatlar bulunmaktadır. Yunan belgeleri, grupları, servet, elbise, beslenme, eğitimden aldığı pay ya da kendi aralarındaki ilişki gibi ölçütlere göre ayırmaktadır. Sonuncusunu, içinde şunların yer aldığı bir Strabon alıntısı açıklamaktadır:

"Sokakta birbirleriyle karşılaştıklarında, tanışlar ve aynı zümreden olanlar (*gnorimoi kai isotimoi*), birbirlerini öpüyorlar; daha aşağı olanlara (*tapeinoteroi*) yanak uzatılmakta ve onun üzerine öpücük alınmakta; biraz daha aşağı olanlar (*hoi d'eti tapeinoteroi*) yalnızca Proskynese yapmaktadırlar."

Persis halkının ana kitlesi bununla hemen hemen daha yakından tanımlanamaz, en iyi halde -Ailian'ın "Renkli Öyküler"inde olduğu gibi- kuşkusuz ki isabetli bir şekilde küçük köylü (*autorgoi*) olarak karakterize edilebilinirken, Pers "aristokrasi"si üzerine daha fazla şey söylenebilir, ancak ne var ki neredeyse salt "Yunanca sözlerle": İlk başta, hiyerarşik olarak sınıflandıkları; Herodot ve diğer Yunanlı yazarlar, bu sınıflandırmayı sıfatların derecelendirilmeleriyle ima etmektedirler. Ahamenitlerin Pers Ülkesinde bir kişinin derecesinin ne olduğu sorulmaya devam edildiğinde, güvenilir kaynaklarımız, bizi yarı yolda bırakmaktadırlar. Ancak Ahamenitler klanına mensu-

biyetin sık sık ve ısrarla vurgulandığı düşünüldüğünde, Perslerin (diğer) *protoi*'lerinin ("en önde gelenleri"nin) arkasında, en önemli aşiretlerin en saygın klanlarının önderlerinin gizlendiği varsayımında yanlış yapılmaz. Herodot'da ve ama aynı zamanda bir Bisutun yazıtında bir aktörün baba adının verilmesi, bakışlarımızı, şimdi, -bir Roma deyimi kullanmak gerekirse- *pater familias*'ın (aile babası) özel otoriteyle sahip donandığı "aile" ya da "hane" düzeyine yöneltmektedir. Baba, kendi "hane"sinin bütün işlerine ilişkin olarak (örneğin, tartışmaların giderilmesi ya da miras sırası gibi) otoriteye sahiptir. Kral'a sadakatsizlikle suçlanan İntafernes'in, Dara'nın Gaumata'ya karşı suikast ortaklarından birinin sonu, bir hane reisinin suçunun, yalnızca kendisi için değil, aynı zamanda haneye ait bütün üyeler için ölümcül sonuçlara neden olduğunu göstermektedir. Bir Pers "aile"sinin kadın üyeleri konusunda, ayrıca konuşulması gerekecektir. Burada, poligaminin ve (onun sonucunda) çocuk bolluğunun, Yunanlılar açısından Pers yaşamının simgesi olarak göründüğüne değinmek gerekir; şöyle yazıyor Strabon:

"Çocuk yapmak için, çok sayıda kadınla evleniyorlar ve aynı zamanda çok sayıda metres (*pallakai*) besliyorlar. Krallar, her yıl, en çok çocuğa sahip olanlara ödül dağıtıyorlar."

En soylu Perslilere denk düşenler, Herodot'a göre, Gaumata'ya karşı Dara'nın altı suikast ortağının, üstelik özel krallık ayrıcalıklarına sahip ailelerinin reisleriydi: Bunlar, -"tarih yazımının babası" böyle bildiriyor- (karılarından biriyle yattığı zaman dışında) her zaman hükümdarın yanma girebiliyorlardı ve gelecekteki hükümdar eşlerini onların kızları arasından seçmek zorundaydı; bunun ötesinde, "Yedi Persli"nin yakınları, yüksek kumanda mevkileri umabilirdi. Gaumata'nın ölümünden sonra gönüllü olarak hükümdarlık mevkiinden vazgeçmiş olan Otanes, kendisi ve gelecek kuşakları için özel ayrıcalıklar tattı.

Şimdi, Dara'nın egemenliğinin başlangıcında, suikast ortaklarının yardımına gereksinimi olduğuna kuşku yoktur, çünkü kendi öncelinin egemenliğinin tek potansiyel mirasçısı olarak görülmüyordu. İntafernes'in devrilmesi ve Dara ile ardıllarının evlenme politikası, bize, suikast ortaklarının ayrıcalıklarının (ve gücünün), kısa bir dönem sonra, M.Ö 521'de olduğu gibi, artık o kadar ayrıcalıklı olamayacağını göstermektedir. Dara'dan bize altı evlilik ilişkisi aktarılmaktadır: Gobryas'ın bir kızıyla (tahta geçmeden önce), imparatorluğun kurucusu Kyros'un iki kızıyla (Atossa ve Artystone), Kyros'un oğlu Bardiya'nın bir kızıyla (Parmys), Otanes'in bir kızıyla (Phaidymie) ve kardeşi Artanes'in bir kızıyla (Phratagoune). Phaidymie'ye kadar, hükümdar olarak evlendiği kadınların hiçbiri, suikast ortaklarının ailelerinin çevresinden gelmiyordu; buna karşın, (ayrıca Kambyses ve Gaumata'da, daha sonra da Dara'nın ardıllarında olduğu gibi) Kyros'un ailesiyle ilişki kurma ve ardılları bunun dışında kendi kraliyet ailesinin içinde düzenleme çabası, çok açık bir şekilde görülmektedir. II. Dara'nın ve eşi (ve yarı kızkardeşi) Parysatis'in evlenme politikası örneğinde, bu bir kez daha açığa çıkıyor: Dara, oğlu Arsikes'i (daha sonraki II. Antakserkses'i), ("yedi aile"nin hiçbirisinden gelmeyen) Hydarnes'in kızı Stateira ile evlendiriyor. Aynı zamanda Arsikes'in kızkardeşi Amestris, Hydarnes'in oğlu Teritouchmes ile evleniyor. Dara'nın, tahta çıkışıyla bağıntı içinde Hydarnes'e teşekkür borçlu olduğuna ilişkin işaretler bulunmaktadır. Dara'nın bu yardıma artık gereksiniminin kalmamasından sonra, Hydarnitlerin -şimdi iktidarın bütün kilit noktalarında rastlanılabilecek- bütün üyeleri tek tek ortadan kaldırılıyor: Teritouchmes ve oğlu, Stateria, ana-babası, kızkardeşleri ve erkek kardeşleri. II. Antakserkses'den itibaren, büyük ailelerle evlilik ittifakı, artık sadakatin gerekçelendirilmesi değil, tersine sadakatli hizmetler

için bir ödül olarak kaydedilmektedir. Bunun dışında, (kendi ailesi içinde) bir iç evlilik politikasıyla, hanedanlığı dışarıya karşı kapatmak ve böylelikle egemenliği güvence altına almak, sürekli olarak kralların çabası oldu. "Kralın akrabaları"nın (*syngeneis*) özellikle etki sahibi olmalarında şaşılacak bir şey yoktur.

Ahamenişlerin bu politikası, henüz kralların, Pers aristokrasisini ya da en azından bunların sadık kesimini hoşnut kılmaya çalışmadıkları anlamına gelmez; tam tersine, kimi soylulara kimi mevkilere ve arpalıklara varma olanağı sağlayan zeki krallık politikası, soyluların ağırlıklı bir kesimini kraliyetin çıkarlarıyla uyumlu hale getirdi. Karşılıklılığa dayanan bu politikanın belirtileri, hükümdar tarafından kral *polydoria*'sı ("cömertlik": ünvan, mevkiler, mülk, servet, onur armağanları) ya da sadık aristokratların, bütün ayrıcalıklarıyla birlikte kralın ismen kaydedilmiş "hayırseverler" (*euergetai/orosangai*) çevresinin içine almak. "Soylular"ın kralın lütfuna, kesinlikle geri alınabilecek bir lütfa mevcut bağlılığı, sarayda, hak etmiş Pers olmayanların da katılabildiği bir tür "hizmet soyluları" oluşturdu. Dar çevresi içinde kralın dostları (*philoi*) diye de adlandırılan bu grubun mensupları açısından, sarayda ya da imparatorlukta bir kariyer yapmak için soylu köken temel önkoşulu dolayısıyla bu ilişkiler ortadan kaybolmasa da, krala sadakat, klana ya da aileye (ya da anayurdunun politik geleneklerine) sadakatten daha önemli duruma geldi.

Persis'de, etnik anlamda, yalnızca Persler yaşamıyordu: Geçici ya da sürekli olarak burada, örneğin, İyonyalılar, Lidyalılar, Likyalılar, Mısırlılar ve Babilonyalılar gibi diğer halkların (kavimlerin) mensupları da çalışıyordu. Persepolis'in inşasına çalışmalarıyla katkıda bulunanlar, Persis'in kraliyet atölyelerinde ve hazine dairelerinde çalışanlar, bunu, köleleş-

tirilmiş savaş tutsakları olarak değil, tersine devlet tarafından çağrılmış ve ücretleri ödenen işgüçleri olarak yapıyorlardı. Elam levhalarında *kurtaş* olarak adlandırılan bunlar üzerine, ileride daha ayrıntılı olarak durulacaktır.

3. "Büyük Krala Armağanların Sunulması Üzerine" Hükümdar Uyruklarını Karşılıyor

"Büyük Kral, Pers Ülkesinde gezdiği zaman, bütün Persler, servetlerine uygun olarak, bir şeyleri ona armağan olarak sunuyorlar. Ancak Persler tarımla uğraştıkları ve toprağı kendi elleriyle işledikleri için, lüks , hatta onca pahalı armağanlar değil, tersine bir sığır, bir koyun, ya da diğerleri tahıl ya da şarap veriyorlar. Kral, gezisi sırasında uğradığında, herkes, armağan olarak adlandırılan ve böylece de kabul edilen armağanlar sunuyordu. Biraz daha yoksulca yaşayan biri, süt, incir, peynir ve mevsimin sunduğu meyveleri, diğerleri ülkelerinin verdiği turfanda armağanları getiriyor."

"Omises, Kral Artakserkses Pers Ülkesini gezdiğinde, ona bir sepet içinde dev büyüklükte bir nar getirdi. Bunların büyüklüğü karşısında şaşkına dönen Kral sordu: 'Bana getirdiğin armağanı hangi bahçeden aldın?' Omises'in, bunları evindeki toprak ve araziden aldığı şeklindeki yanıtı, ona büyük sevinç verdi; ona krallık armağanları gönderdi ve şunu söyledi: 'Mithras aşkına, bu adam, bu çalışkanlığıyla görüşümce küçük bir devleti büyük ve güçlü bir duruma getirebilir!'"

Pers krallığının karakteristik özellikleri içinde, Ailian tarafından burada iki bölümde gösterilen, kralın, ordu seferlerinin dışında da imparatorluğu içinde gezme adeti de yer almaktadır. Öncelikle, mevsimine göre çeşitli başkentlerde ikamet etmesi, antik gözlemciler tarafından sık sık anlatılmış ve

yorumlanmıştır. Buraya, yalnızca Ksenefon'un "Kyroupaideia"sından bir notu aktarmak yeter:

"Onun kendisi, ikametgâhını onların (imparatorluk bölgelerinin) merkezinde seçti ve kışın yedi ayı Babilonya'da geçirdi; ilkbaharda üç ayı Susa'da ve yüksek yazda iki ayı Ekbatana'da. Bu davranışıyla, deniyor, sürekli olarak ilkbaharın sıcağında ve tazeliğinde yaşıyor."

Mezopotamya ve İran'ın iklimsel özelliklerini tanıyan biri, bu davranışın oldukça yerinde olduğunu bilir; gerçi bundan dolayı, Ailian'da olduğu gibi, kuşların göç davranışıyla karşılaştırılabilir, ancak Ksenefon'un bir başka yerde bizi inandırmaya çalıştığı gibi, Şark hükümdarlarının "yumuşama"sıyla bir ilgisi yoktur.

Büyük kralın bu davranışı, haklı olarak, ortaçağ Alman hükümdarlarının imparatorluğun şatolarındaki ikametleriyle karşılaştırılmaktadır. Ancak bu yapıldığında, "gezi krallığı"nın politik bir özelliği de belirginleşmektedir. Kral, çeşitli yerlerde, (imparatorluğun işlerinin yanı sıra) bölgenin mevcut özgül sorunlarıyla uğraşmakta ve uyruklarla (ya da onların temsilcileriyle) de ilişki kurmaktadır. Gezilerini, gezi rotası üzerindeki en önemli yerlerde ve bizzat başkentlerde karşılanışını ve aynı zamanda yollardaki seyircileri ayrıntılı bir şekilde anlatan sayısız antik belge, Pers kralı için de aynı şeyleri göstermektedir. Kimi yazarlar, kralın gezilerinin ve ziyaretlerinin doğrudanlık, kendiliğindenlik ve doğaçlama tarafından belirlenmiş olduğu izlenimini uyandırmaya çalışsalar da, gerçek başka türlü görünmektedir: Geziler, dakikası dakikasına hazırlanmış ve karşılamalar, simge gücüne sahip törenler olarak, eski geleneklere göre düzenlenmiştir; uyrukların armağan getirmesi ve kralın armağan dağıtması, gerçi her bir somut durumda kendiliğinden gerçekleşmiş olabilir ve -sevilen bir hükümdar için- gerçek bir istek olabilir, ama yine de bunlar, sürekli olarak, yüksek efen-

di ile uyrukları arasındaki ilişkinin simgesel ifadeleriydi. Bırakılım, yine Ailian, "renkli öyküler"inden biriyle, Plutark'ın da II. Artakserkses'in yaşamını betimlerken bize aktardığı öykülerden biriyle sözü alsın:

"Bu öykü de Pers Ülkesinde gerçekleşti. Sinaites adlı bir Perslinin sarayından uzakta, Mnemon lakabını taşıyan Kral Artakserkses'e (II.) rastladığı anlatılmaktadır. Çaresizliği içinde, yasadan duyduğu korku ve büyük krala duyduğu saygıdan ötürü, perişanlığa düştü, çünkü o anda ne yapacağını bilmiyordu. Diğer Perslerin gerisinde kalmak ve Krala bir hediye getirmediğinden ötürü, saygınlığını yitirmek istemediğinden, ayaklarının kendisini taşıdığı ölçüde ve hızla, yakınlarda akan ve Kyros adını taşıyan ırmağa koştu. Eğildi, her iki eliyle su topladı ve dedi ki: 'Kral Artakserkses, hükmün sonsuza dek sürsün! Seni, şimdi, elimden geldiğince onurlandırıyorum; çünkü olanaklarımın elverdiği ölçüde, benden bir onur armağanı almadan gitmemelisin. Kyros'un suyuyla sana olan saygımı kanıtlıyorum. Ama kampına vardığın zaman, seni evimin en iyi ve en değerli şeyleriyle onurlandıracağım ve seni armağanlarıyla onurlandıranlardan herhangi birinin ardında kesinlikle kalmayacağım.' ... Kral, ordugâhına vardıktan sonra, bu Persliye bir Pers elbisesi, altın bir tas ve bin dareike gönderdi ve alıcısına söylenmek üzere ulağa aşağıdaki sözleri söyledi: 'Kral, bu altın kapla sevinmeni istiyor, çünkü, onu armağansız ve saygısız bırakmak istemedin, tersine, o anda olanaklı ölçüde, onu onurlandırdığın için, sen de onu sevindirdin. Bu tasla o sudan almanı ve içmeni istiyor.'"

Kralın gezisi sırasında, ziyaret ettiği bağımlı kılınmış ülkelerin kentleri ve büyük yerleşim yerleri, onu ve maiyetini ağırlamakla yükümlüydüler. Haraçların bir tür tamamlanması olarak görülebilecek bu ağırlama masrafları, kimi zaman bir beldenin mali kaynaklarını hiç de önemsiz ölçüde zorlamıyordu.

Banketler vesilesiyle, hükümdar, kabul ettiği malları, kendisinin -genellikle aristokrat- "ziyafet yoldaşları"na *(syndeipnoi)*, ama aynı zamanda askerlerine de yeniden dağıtıyordu:

"Ve böylece -diyor Herakleides- çok konuşulan kral ziyafetini duyan birisine, giderler çok yüksek geliyor, ama yakından bakıldığında, herşeyin ekonomik, hatta tutumlu bir şekilde düzenlendiği görülür. Bu, en yüksek mevkideki diğer Persliler için de geçerlidir. Kral için günde bin hayvan kesilmektedir: Atlar, develer, sığırlar, eşekler, ceylanlar ve çeşitli küçük hayvanlar. Çok kuş tüketilmektedir, Arap devekuşları -bunlar büyük kuşlardır-, kazlar ve horozlar. Ama herkes, yemekten arta kalanı beraberinde alabilir. Bu etin ve diğer besin maddelerinin en büyük bölümü, kralın beslediği muhafızlar ve hafif silahlılar için saraya götürülmektedir."

Kralın maiyetiyle birlikte ülkeyi gezdiğinde durumun nasıl olduğunu, bize antik güvenilir kişilerimiz anlatmaktadır, ancak ne var ki çoğunlukla hükümdarın savaş seferleriyle bağıntısı içinde. Bu bağlantıda, İskender tarihçilerinin, III. Dara'nın Kilikya'ya varışı, İssos'da yenilgiye uğraması ve savaş araç gereçlerini taşıyan araçların ve kraliyet saray ileri gelenlerinin Parmenion tarafından teslim alınmasını betimlemeleri, oldukça aydınlatıcıdır:

"Bunun hemen arkasından kralın "akrabalar"ı (*cognati*) geliyordu, 15.000 kişi. ... Kralın yaklaşık 200 en yakın akrabası (*propinquorum*), ona (Dara'ya) sağında ve solunda eşlik ediyordu. Yürüyüş kolunun bu bölümünün sonunu, 30.000 piyade asker oluşturuyordu ve bunları 400 kraliyet atı izliyordu. Sonra, bir stadium uzaklıkta, bir araba Dara'nın annesi Sisygambis'i taşıyordu, Dara'nın eşi bir başka arabada oturuyordu. Kraliçe hanesinden bir grup kadın, atların üzerinde gidiyordu. Sonra da bunu, *harmamaksae* diye adlandırdıkları 15 araba izliyordu; bunların içinde, kralın çocukları ve onla-

rın eğiticileriyle, bu halklarda hiçbir şekilde hor görülmeyen hadımlar grubu bulunuyordu. Bunun arkasından, yine krala lâyık giyinmiş ve süslenmiş olarak, kralın 365[!] cariyesinin alayı geliyordu. Bunları, başlarında okçulardan bir koruma birliğinin bulunduğu ve kralın parasını taşıyan 600 katır ve 300 deve izliyordu. Bu kolu, kralın "akraba" ve "dost"larının karıları ve ordu bakkallarıyla hizmetçilerin birliği izliyordu. Sonu, her birinin başında subaylarının bulunduğu hafif silahlılar oluşturuyordu. ... Kralın zenginlikleri, büyük ordunun ücreti olarak kullanılacak olan para, yüksek mevkideki çok sayıda insanın, soylu evlerden çok sayıda kadının mücevherleri, altın kaplar, altından at başlık takımları, krallara layık bir görkemle süslenmiş çadırlar, sahipleri tarafından geride bırakılmış ve büyük hazinelerle yüklü olan arabalar, alana yayılmış olarak duruyordu, yağmacıların kendisi için bile üzücü bir manzara."

Athenaios, Parmenion'un İskender'e gönderdiği ve Şam'ın alınması sırasında eline düşen Dara'nın hizmetçilerini sayıları ve görevleri itibariyle daha yakından nitelendirdiği bir mektubu aktarıyor:

"Çalgı çalan kral cariyeleri buldum: üçyüzyirmidokuz; çelenk örücüleri, erkek: kırkaltı; mutfak yardımcıları: ikiyüzyetmişyedi; kazan bekçileri: yirmidokuz; karışık yemek yapanlar: onüç; içecekleri hazırlayanlar: onyedi; şarap süzücüleri: yetmiş; parfümcüler: kırk."

Yunan güvenilir kişilerimiz, büyük kralın ziyafet lüksünü, yeterince sıklıkta, israf ve sefahat olarak kavramak ve bu lüksü, "yumuşatıcısı" etkisi içinde Pers İmparatorluğunun çöküşünün nedenlerinden birisi olarak görmek istediler; örneğin, İskender'in, Polyainos'un ona söylettiği, Makedonyalılarına yönelik uyarıcı sözleriyle karşılaştırılsın: "Çünkü, bu kadar çok sefahat ve israf, zorunlu olarak, önemli ölçüde erkeklik-

ten düşmeyi de beraberinde getirmek zorundadır. Böylesi zorlu miktarda yemek yiyenlerin, muharebelerde ne kadar hızla yenilgiye uğratıldıklarını, siz de görüyorsunuz." Ne var ki Yunanlılar, bununla, kraliyet görkeminin gelişmesinin yalnızca mevcut bir yönünü görebildiler ya da görmek istediler. Bu yaşam tarzının, yalnızca hükümdarın üstün konumunun bir nişanı olmayıp, aynı zamanda, toplumsal ve politik ilişkilerin düzenlenmesi amacıyla kralla uyrukları arasındaki yeniden dağılımcı değiş-tokuş sistemi içinde de işlevini yerine getirdiğini gerçi üstünkörü olarak algıladılar, ama neredeyse hiç anlamadılar.

Kral, gezilerinde ve seferlerinde, belirli karakteristik özellikleriyle kendisine ait olduğu rahatlıkla anlaşılabilecek muazzam boyutlarda bir "çadır"da oturuyordu. Bu, yalnızca işlevi açısından değil, aynı zamanda, büyüklüğü, karmaşıklığı ve donanımı yüzünden de, haklı olarak "gezici saray" olarak nitelendiriliyordu: Hükümdarın o anda durduğu yer, aynı zamanda kraliyet iktidarının ve otoritesinin de merkeziydi. Çadırda, kralın yanında, iktidarının nişaneleri du bulunuyordu ve örneğin, İskender'in, İssos'dan sonra, tüm Asya üzerindeki hak iddiasını çadırın ve egemenlik nişanlarının elde edilmesiyle vurgulamasında şaşılacak bir şey yoktur.

Böylelikle, Ahamenitlerin "gezi krallığı", yalnızca üstünkörü bir şekilde, iklime bağlı bir zorunluluk olarak kavranılabilinir; oysa bundan daha önemli olan, onun politik işleviydi: "Yola düşmüş kral", hangi toplumsal ve politik mevkide bulunurlarsa bulunsunlar, uyruklara, onun başat ve kendilerinin bağımlı konumunu, onların sadakat ve maddi destek yükümlülüğünü, mevkilerinin, görevlerinin ve maddi refahlarının hükümdarın lütfuna ve otoritesine bağlı olduğunu anımsatmaktadır.

4. "İyi" ve "Kötü" Kral - Kyros ve Kserkses

Ahamenitler klanından hükümdarlar arasında, hem antik dönemde hem de daha sonraki yüzyıllarda -bir bütün olarak bakıldığında- en iyi ya da en kötü üne sahip iki kralı seçmek gerekseydi, bu durumda herkesin aklına, herhalde Kyros ve Kserkses çifti gelirdi. İlk Pers kralına ilişkin olarak, bir insanın aklına olumlu olan ne gelmez ki! Kyros, yalnızca halkını küçük başlangıçlardan muazzam büyüklüklere götürmemiş, yalnızca antik dönemin bu adı gerçekten hak eden ilk dünya imparatorluğunun temellerini atmamış; aynı zamanda somut gündelik davranışında alçak gönüllülük, sadelik, hoşgörü ve politik uzakgörüşlülük de göstermiştir. Buna karşın Kserkses, ne kadar da farklı görünüyor: Yunanistan'a karşı seferiyle, hiçbir hırs sınırı tanımadığını, kendi imparatorluğunun kıyısındaki küçük bir halkın özgürlüğüne ve davranış biçimini bizzat belirlemesine izin vermeye hazır olmadığını, düşmanlarına karşı korkunç bir zulümle davrandığını ve dinsel sorunlarda bile hoşgörülü olamadığını kanıtlamadı mı? Ve kimi antik dönem gözlemcilerine, sanki Kserkses'in egemenliğiyle birlikte Pers iktidarının ve kültürünün durdurulamaz çöküşü başlıyormuş gibi gelmedi mi?

Denetim için, en kapsamlı Almanca kaynak yapıtın en yeni baskısından, "II. Kyros" ve "I. Kserkses" madde başlıklarını birbiriyle karşılaştıralım: İmparatorluğun kurucusuna ilişkin olarak şunları okuyoruz:

"Kyros, II. (Herodot'a göre III. K.), Büyük, M.Ö. 529'da öldü, (559'dan itibaren) kral, Büyük Pers İmparatorluğunun kurucusu: 550/49 Med egemenliğinin kırılması ve Medya'nın zapt edilmesi (-> Astyages'in de), 547 Lidya'nın fethi (-> Krösus'un da), 539 Babilonya'nın fethi (Yahudilerin dönüşü ->

Babil Sürgünü'nden), eski Şark hükümdar geleneklerine göre 'ülkelerin kralı' ünvanını alışı. K., Massagetlere karşı bir seferde öldü. Onun tarafından kurulan egemenlik sistemi, hoşgörüye ve düşmanların korunmasına dayanıyordu; tarihsel başarısı, yazınsal olarak anlatıldı ve devlet teorisi ve ideolojisi tartışmalarına yol açtı (Aichylos, Herodot, Ksenofon ['Kyropaedie'], Şamlı Nikolaos)."

Buna karşın, Dara'nın oğlu ve ardılı şöyle sunulmaktadır:

"Kserkes, I., (eski Persçe. Hşayarşa ... = kahramanlara hükmeden; Eski Ahit'de -> Ahaver), 519'da doğdu, 465'de Susa'da öldü, (486'dan itibaren) büyük kral, Ahamenitlerin eski Pers hanedanından. -> Dara'nın ve etkisiyle babasının daha büyük oğullarına karşı taht sırasında kayırılmasını sağlayan ->Atossa'nın oğlu. Kendisinin (tartışmasız olmayan) tahta çıkışından hemen sonra, şiddet kullanarak (ve II. Kyros ve I. Dara için tipik olan diğer dinlere karşı hoşgörüden yoksun olarak) Mısır ve Babilonya'daki ayaklanmaları bastırdı. Babasının örneğini taklit ederek, Yunanistan'a karşı babası tarafından başlatılmış bulunan zorlu silahlanma hazırlıklarına yeniden başladı, ancak Yunanistan'ı zaptetme denemesi, elde bulunan bütün araçların seferber edilmesine rağmen, -> Salamis (480) ve -> Plataeae (479) yenilgileri sonucu başarısızlığa uğradı (-> Pers Savaşları). Daha sonraki yıllarda kapsamlı inşa faaliyetleri oldu. (Öncelikle Persepolis'in genişletilmesine devam etme) Egemenliği sırasında Pers İmparatorluğunun çöküşünün başladığı Ks., bir saray devrimi sırasında, muhafızların önderi Artapanus tarafından öldürüldü."

Kyros'un özellikle iyi ününün ve Kserkses'in kötü ününün nereden kaynaklandığını kendimize sorduğumuzda, antik dönem aktarmalarına başvurmak durumundayız. Bunun için Kyros'u "iyi" ve Kserkses'i "kötü" kral olarak niteleyen belgelere bir bakış atalım. Kyros ile başlayalım:

Pers imparatorluğunun kurucusuna ilişkin olarak, İran'-dan, bildiğimiz yazıtlar ya da benzeri belgeler tanımıyoruz. Bu kralın değerinin bilinmesinin İran biçimi, tek başına onun maddi bırakıtlarının (onun mezarıyla Pasargaday) yüceltilmesi ve bakımı ile gelenek yaratan İran halk aktarımı gibi belirgin bir sözlü kültür bağlamında anlaşılabilir. Ne var ki bu sonuncusu, Yunanlı yazarların eserlerinde yalnızca "kırık" bir şekilde bulunmaktadır. Kyros konusunda en ayrıntılı bilgiyi verenler, tam da bu klasik kaynaklardır. (bak: Ansiklopedi maddesi) Bunun yanı sıra, özellikle Eski Ahit metinleri, yazıtlar Babilonya bölgesinden (tarihsel) yazın, bir rol oynamaktadır ki bu belgeler, zamansal doğrudanlıklarıyla özellikle öne çıkmaktadırlar.

Tek tek bu belgelere başvurup onlar tarafından aktarılan (çoğunlukla, bir bütün olarak olumlu) Kyros resminin köklerinin nereden geldiği sorusunu sorduğumuzda, şu saptanmaktadır: Daha henüz Herodot, bugüne kadar başarılı olan resmin parçalarını vermektedir; Kyros dönemindeki Persler, kendilerini, alçak gönüllülük, akılı düşünme ve kahramanlıkla, uyrukları tarafından "baba" diye adlandırılan kralları, kendisini askeri ve devlet adamlarına yaraşır beceriyle, Astyages ve Kroisos gibi düşmanlarına karşı da olmak üzere, dostluk, cömertlik, insaf ve şefkatle göstermektedir. Bu herkesin bildiği, Lidya kralına aman tanınması öyküsü, bütün zamanlarda, "cömert bir muzaffer"in örnek betimlenmesine hizmet etti.

Kyros resmini, Herodot'dan daha tarihsel bir şekilde, kralın bir tür "biyografi"sinde Ksenefon çizdi. 18. yüzyıla kadar bu eser, bütün zamanların en çok okunan kitaplarından birisiydi ve Avrupa yazınında ve sanatında, Ksenefon'un Pers Kralına sayısız göndermesi bulunmaktadır. Pers İmparatorluğu'nun ideal ilk dönemiyle "dekadan" şimdiki döneminin son bölümde tezatlandırılmış olması bu etkiyi güçlendirmiş olsa

da, Ksenefon'un "Kyros'un Eğitimi" gibi başka ikinci bir eser, iyi, bilge, hoşgörülü kral resmini neredeyse bu şekilde belirleyemedi. Bunu açıklığa kavuşturmak için, başlangıçtan ve sondan bir kaç satır alalım:

"Bu adam (Kyros), benim için her halükârda harika bir görünüm; ve bundan ötürü, doğumun, doğal yeteneklerin ve eğitimin, onu, böylesine tümüyle mükemmel bir şekilde, insanlara hükmetmeye ne ölçüde yetenekli kıldığını araştırdım. ... Şimdi, Kyros'un imparatorluğunun en güzel ve en büyük imparatorluk olduğunun en büyük tanığı, yine kendisidir. Sınırı, doğuda Kızıl Deniz, kuzeyde Karadeniz, batıda Kıbrıs ve Mısır, Güney'de Etopya idi ve bu büyük genişliğe rağmen bu bölge, uyruklarına saygı gösteren ve onlara çoçukları gibi bakan ve bunun karşılığında da uyrukları tarafından bir baba gibi sayılan Kyros'un tek iradesine göre yönetildi. Daha Kyros, gözlerini yumar yummaz, oğulları da birbirlerine karşı düşmanca davrandılar, kentler ve halklar koptu ve herşey kötüye dönmeye başladı."

Ksenefon'un Kyros'unun niteliklerinin yanı sıra, hiçbir koşul, insanları, *Eski Ahit*'in yazılarında ona mal edilen, Yahudilerin (Yudaelilerin) "Babil tutsaklığı"ndan geri getirilmesi ve Kudüs'de yeni bir tapınağın inşasını talep etmesi kadar bu hükümdara bağlamadı. Deutero İşaya'nın, Kyros'u tanrının aleti olarak sunan sözlerin kim bilmez ki:

"Seni ana karnında hazırlayan kurtarıcın RAB konuştu ki: Ben, her şeyi yaratan, Cyrus'a şunu diyen RAB'im: Çobanım! Benim bütün arzularımı yerine getirmeli ve demeli ki Kudüs'e: Yeniden inşaa ol! ve tapınağa: Yeniden kurul!

RAB, takdis ettiğine, önünde kapılar açılsın ve kapılar kapalı kalmasın diye halkları kendisine boyun eğdirdiğim ve kralların belinden kılıçları çözdüğüm, sağ elinden tuttuğum Cyrus'a dedi ki ..."

Avrupa düşünce tarihi açısından etkisi olmamakla birlikte, Babilonya'daki Ahamenit uyruklarının Kyros resmi açısından, örneğin, hepsi de Kyros'a methiyeler düzen ve onu egemenlikteki politik-askeri rakibi ve önceli Nabonid'den ayrı tutan "Nabonid Tarihçesi", "Kyros Silindiri" ya da "Pers Dize Anlatımı" (*Persian Verse-Account*) gibi döneme ait *Mezopotomya tarihsel aktarımları* belirleyicidir. Bugün Britanya Müzesinde bulunan (Resim XI b), Babilonya'dan kalma "Kyros Silindiri" örneğinde, bu, daha yakından açıklanablir. Kraliyet yapı yazıtları içinde sayılması gereken bu yazıt, içerik olarak altı bölüme ayrılmaktadır: 1. Kyros'un rakibi Nabonid'in (Nabuna'id) sunulduğu ve alçaltıldığı, Babilonya'nın kent tanrısı Marduk'un rolünde egemenliğin Kyros tarafından üstlenilmesinin açıklığa kavuştuğu tarihsel giriş (1-19. satırlar); 2. kral protokolü ve kralın ziyafet masası (20.-22. satırlar); 3. Kyros'un ve onun yeniden inşa politikasının (olumlu) bir değerlendirilmesi (22.-34. satırlar); 4. Kyros'un Marduk'a kendisi ve oğlu için bir duası (34.-35. satırlar); 5. İmparatorlukta herşeyin yolunda olduğuna dair işaret (36.-37. satırlar) ve son olarak 6. Kyros'un Babilonya'daki inşaat faaliyetleriyle ilgili anlatımlar (38.-45. satırlar). Kyros yazıtlarının kimi özellikle karakteristik pasajları, aşağıya aktarılmıştır:

"... Marduk'a, tanrıların kralına saygıyı, o [Nabonid], rahatı içinde sildi. Tekrar tekrar, kenti [Babilonya) için kötü olanı yaptı. ... O [Marduk], bir bütün olarak bütün ülkeleri tepeden tırnağa gözden geçirdi, (onları) denedi, gönlüne göre adil bir hükümdar aradı, onu elinden tuttu: Anşan kralı Kyros'u göreve getirdi, tüm âlemin üzerinde egemenlik için onun adını çağırdı. ... Dünya imparatorluğunun kralı, büyük kral, güçlü kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad kralı, dünyanın dört bir yanının kralı, ben, Kyros, büyük kral, Anşan'ın kralı Kamby-

ses'in oğlu, büyük kral, Anşan'ın kralı Kyros'un torunu, büyük kral, Anşan'ın kralı Teispes'in soyundan, hüküm sürmesini Bel [Marduk] ve Nebo'nun istediği kral hanedanlığının ölümsüz tohumu ... Ben, tüm Sümer ve Akad ülkesinde arabozuculuğun çıkmasına izin vermedim. Babil kentini ve onun tapınaklarını, refah içinde korudum. Babil'in sakinleri, ... onların angaryasını kaldırdım. ... Ninova, Asur ve Susa, Akad, Eşnunnak, Zamban, Meturnu ve Der'den Gutya bölgesine kadar, konutları eskiden beri perişan olmuş Dicle'nin ötesindeki kentler -oralarda oturan tanrıları, yerlerine geri getirdim ve onları sonsuz konutlara yerleştirdim. Onların bütün insanlarını topladım ve onları oturdukları yere geri getirdim."

Birçok bilgin, tam da bu son cümlelerden çıkarak, Kudüs'deki tapınağın kurulması ve Yudaelilerin geri dönüşünün Kyros Silindiri'nin formülasyonlarmda somut olarak değinildiğini söylemek istememiş olsalar bile, Eski Ahit'de anlatılan tapınak inşası ve Yahudilerin ülkelerine geri getirilmesi önlemlerinin onaylanması sonucunu çıkarmak istiyordu. Her durumda, Kyros'un Herodotçu insafı, Ksenefoncu yeteneği, Eski Ahit hükümleri ve Babil tanrı korkusu, birçok gözlemci için, ilk Pers kralının doğru bir karakter incelemesi halinde birleşmektedir.

Peki ama şimdi, bizim ansiklopedi maddemizde olduğu gibi, Kyros'un politik tasarımından bilinçli dönüş yaptığı suçlamasına maruz kalan Kserkses'in kötü ünü nasıl açıklanabilir? Önce, Antik dönem güvenilir kişilerimizin Dara ardılının yaşamı üzerine bize aktardıklarını bir araya getirelim. Kyros'un kızı Atossa'nın oğlu olarak, babası artık kral iken doğmuş Kserkses, öncelikle, Platon'un açık bir şekilde vurguladığı gibi, kral ailesinin kadınlarının koruması altında eğitildi:

"Ama Dara'dan sonra, yine kral oğullarının yumuşaklaştırıcı eğitimini (*basilike kai tryphose paideia*) almış olan Kserk-

ses -!Ah, Dara, pekala da tümüyle haklı olarak söylenebilir ki sen ki Kyros'un talihsizliğini kavramadın, tersine, Kserkses'i, Kyros'un Kambyses'i yetiştirdiği gibi, aynı alışkanlıklarla yetiştirdin!'- yani o, aynı eğitimin yetiştirmesi olarak Kambyses ile aynı kaderi paylaştı..."

Babası, onu, Atossa'nın etkisi yüzünden, kendisinin ardılı olarak belirledi. Tahta çıkmasından kısa bir süre sonra -Herodot'a göre- Mısır ve Babilonya'daki ayaklanmaları bastırmak zorunda kaldı.

"Ve Kserkses Hellas'a karşı savaş düşüncesinden vazgeçirildikten sonra, Dara'nın ölümünden sonraki yılda, önce kopmuş olanlara karşı bir sefere girişti. Bunu artık bastırdıktan ve tüm Mısır'ı Dara döneminden olduğundan çok daha sıkı bir bağımlılık altına aldıktan sonra, onu, kardeşi ve Dara'nın oğlu Ahaimenes'e bıraktı."

Babilonya'da 479 yılındaki ikinci bir ayaklanma sırasında, ayaklanmanın bastırılmasını korkunç bir vahşetle gerçekleştirdiği ve Herodot ve Strabon'un bize bildirdiğine göre, yalnızca tapınaklara "tecavüz etmek"le yetinmediği söylenmektedir.

"Babilonya'daki tapmakta, başka bir, alt tapınak bulunmaktadır, orada da, Zeus'un [Marduk'un] oturur konumda, altından büyük bir resmi (*agalma mega*) vardır ... Bu kutsal bölgede, Kyros zamanında, on iki arşın boyunda ve tümüyle som altından dikili bir heykel (*andrias*) daha vardı. ... Bu dikili heykele, Hystapes'in oğlu Dara göz dikmişti, ama onu almaya cesaret etmemişti. Ama onun oğlu Kserkses, bunu aldı ve dikili heykeli yerinden oynatmayı yasaklayan rahibi öldürdü."

"Burada Belus'un [Bel/Marduk] mezarı da bulunmaktadır, ancak şimdi yıkıntılar altında, söylendiğine göre, Kserkses, orayı tahrip etmiş. ... İskender, [bu piramit mezarı] yeniden

inşa etmeyi planladı; ama bu çok zorlu bir görev olurdu ve çok uzun bir zaman sürerdi..., böylelikle, çabaladığı şeyi tamamlayamadı."

Üç yıllık bir hazırlık süresinden sonra, Kserkses, Maraton utancını silmek için, dev bir orduyla Yunanistan'a karşı bir sefere girişir. Bu bağıntıda, büyük kralın, kendisini uzlaşmaz, kendini dizginleyemeyen ve sınır tanımayan bir despot olarak davrandığı, Herodot tarafından aktarılmış sayısız olayı kim düşünmez ki? Yalnızca Hellespont'un "cezalandırılması", Pythios'un oğlunun yazgısı, Leonidas'ın cesedine saygısızlık ya da Atina'daki Akropolis üzerindeki tapınakların ateşe verilmesini anımsatmak yeter. Salamis'deki yenilgiden sonra, Kral, alelacele Susa'ya geri döner ve orada, bir yıl sonra, kumandanı Mardonios'un Platanai'deki yenilgisini öğrenir. Artık Yunanistan'ı zaptetme planından cayar ve kendisini bundan sonra "gözde uğraşlar"ına adar: Persepolis'in genişletilmesine ve saray kadınlarıyla ilişkiye. Tam da bu sonuncuları konusunda, örneğin, Kserkses'in kardeşi Masistes'in ve onun ailesinin ölümüne yol açan kız yeğeni Artaynte ile olan ilişkisi konusunda, iyi bilgilere sahibiz.

465'de Kserkses ve en büyük oğlu ve veliahtı Dara, bir saray entrikasına kurban giderler ve öldürülürler. Persepolis'deki Apana merdiven girişlerinde bulunan portreleri (Resim XII), bunun üzerine uzaklaştırılır ve "hazine dairesi"ne kaldırılır.

"Diyorlar ki onlar (Persler): Gerçi sen, çocukların için, mızrakla büyük zenginlik elde ettin. Ama onun (Kserkses), erkek olmadığı için, yalnızca evde mızrağa gereksinimi var ve böylelikle babasından kalma lütfu hiçbir şekilde çoğaltmadı."

Kserkses'in hoşgörüsüzlüğü, birçok bilginin görüşüne göre, 1935'de iki eski Persçe sureti ve bir Babilce ve daha sonra bir Elamca metni Persepolis'de (ve 1963'de üçüncü bir eski Persçe örneği Pasargaday'da) günyüzüne çıkarılan ve bir bü-

tün olarak Kserkses'in "Daiva Yazıtları" (KsPh) olarak bilinen bir yazıt tarafından da kanıtlanmaktadır. Burada, diğer şeylerin yanı sıra şöyle deniyor:

"Kral Kserkses bildirir ki: Kral olduğum zaman, yukarıda kaydedilen ülkeler/halklar arasında (birisi) ayaklanma içindeydi. Bunun üzerine Ahura Mazda bana yardım etti; Ahura Mazda'nın inayetiyle, bu ülkeyi/halkı yendim ve onu ona layık olan yere geri koydum.

Bu ülkeler/halklar arasında, eskiden 'putlar'a (*daiva*) tapınılan (birisi) vardı. Bunun üzerine, Ahura Mazda'nın inayetiyle putların tapınağını tahrip ettim ve şunu emrettim: "Putlara tapınılmamalıdır." Daha önceden putlara tapınılan yerde, orada, ben, Ahura Mazda'ya, (kültsel olarak) doğru zamanda ve doğru bir şekilde tapıyorum."

Kserkses'in kimi diğer yazıtları, öncelikle de 1967'de bir köylü tarafından Persepolis civarında bulunan ve metin olarak, Dara'nın alt mezar yazıtının Kserkses adına düzenlenmiş Nakş-i Rüstem kaynaklı kopyası olduğu anlaşılan yazıt KsPc, Kserkses'in "düşünsel olarak bağımsız olmayışı"nın (Hinz) belgesi olarak kullanıldı; ve karakter olarak, onun babasının ardılı olma iddiası bu kez haklı olarak reddedildi.

"Ama, babasının benzeri bulunmayan bu öz belgesinin (DNb) üzerine kendi adını yerleştirdiğinden ötürü, oğul övülebilinir mi? Hiçbir muharebeye çarpışarak katılmayan, tersine, onu, yükseltilmiş bir yerden bir kameriyenin altında çalım satarak seyreden [Salamis'de] Kserkses, yazıtta, Dara gibi konuşabilir mi: 'Savaşçı olarak sınandım?' Öfke nöbetlerine eğilimli olan Kserkses, babası gibi diyebilir mi ki: 'İçin için kaynasam da, öfkemi bastırıyorum'?" (Hinz)

Örneğin, Kserkses'in Persepolis'deki inşaat politikasının da az bağımsız olarak görünmesine, babası tarafından konulan ölçütlerin taklidi olarak karakterize edilmesi de şaşırtıcı olamaz.

Böylelik'e, kısa ve özlü bir şekilde ansiklopedi maddelerinde de nitelendirildiği haliyle yaygın Kyros ve Kserkses resimleri, en parlak şekilde onaylanmış olmuyor mu? Bir şey bizi düşündürmeli. Şimdiye kadar, sunulan belgelerin zaman arka planı üzerine neredeyse hiçbir şey, aynı şekilde yazarların ya da görevi verenlerin motifleri üzerine de hemen hemen hiçbir şey öğrenmedik; üstelik her iki kişiliğin betimlenmeleri ve değerlendirilmeleri de tuhaf denecek ölçüde solgun ve ayrımsız geliyor. Başka "kaynaklar"ın, gelenek belirleyici resmi göreceleştirip göreceleştirmeyeceği de sorulmalıdır. Bundan dolayı, aktarmaya, "ikinci bir bakış" atalım ve yeniden imparatorluğun kurucusuyla başlayalım:

Kyros, "tarih yazımının babası" *Herodot*'da, kesinlikle olumsuz yönlere sahiptir, hatta bunlar, kralın olumlu hatları gibi aynı ölçüde gelenek belirleyici olmasa da, ağır basıyor görünmektedirler: Kyros da, aynı şekilde sert ve hoşgörüsüz olabilir, öfkeye ve hiddete kapılabilir. Onun sonu, adeta, ipin ucunu ne zaman kaçırdığını farketmeyen yayılmacı bir hükümdara ilişkin Herodotçu tasarımın örneklerle açıklanmasıdır. Buna rağmen öyle görünmektedir ki sanki Herodot, örneğin İran kaynaklı geleneksel sözlü Kyros anlatımının parçalarına karşı soğukluğuna rağmen, Pers kralının kişiliğinin büyüsünden kendisini kurtaramamaktadır. Çok sayıda Persli uyruğun Kyros ile gerçekten de iyi deneyimler yapmış olduğu, geriye dönülüp bakıldığında -Herodot, imparatorluk kurucusunun ölümünden yaklaşık 100 yıl sonra yazdı- kimi şeylerin "güzelleştirilmiş" olarak gelebileceği, Yunan tarih yazıcılarının asıl çabasının Kyros'un politikası ve yaşamı olmayıp, tersine, büyük krallar Dara ve Kserkses dönemlerinde Perslilerle Yunanlılar arasındaki mücadeleler olduğu düşünüldüğünde, Kyros'un olumlu hatları anlaşılabilir olabilir.

Ksenefon'un "Kyroupaideia"sı konumunda, bu eserin bugüne kadar belirli bir yazın türüne sayılamamasına rağmen, yazının kurgulamacı ve imgelemeci karakteri, uzun zamandan beri biliniyordu. Ksenefon'un, yazar, asker ve Pers yaşam tarzının tanığı olarak deneyimlerini orada işlediğine kuşku bulunmamakla birlikte, okurlarının Pers Ülkesi hakkında bilgi sahibi olabileceğini varsayabilmiş olmasına rağmen, "Kyros'un Eğitimi"ni bir parça tarih yazımı gibi tarihsel olarak değerlendirmek doğru değildir. Diğer bir soru, eserin "Yunan" ve "Pers" bileşenlerinin nasıl görülmesi gerektiğidir: Nasıl ki eskiden -haklı olarak- yazının Yunan karakteri vurgulandı ve burada, M.Ö. 4. yüzyılda Hellas'da popüler ideal devlet biçimi (ve ideal devlet adamı) tartışmasıyla açıklanabilir olan "Hükümdar Aynası Anıları"na göndermede bulunduysa, son dönemde de, İranidestansı gelenek ve İran geleneksel halk anlatımıyla ilişkisi ön plana çıkarıldı. Her iki parçanın nasıl dengelenmesi gerektiği sorusu, araştırmanın bugünkü düzeyi bakımından (henüz) yanıtlanamaz; bununla birlikte, açık olan, Ksenefon'un motiflerinin olumlu Kyros resmini zorunlu olarak önkoştuklarıdır.

Eski Ahit'in Kyros'u da, boşu boşuna böylesine olumlu çizilmemiştir: Eski Ahit tefsiri, bu bağıntıda özellikle önemli metinlerin (Tarihler'in 2. kitabı, Esra Kitabı ve Deuteroişaya'nın Kehanetleri) sözcüğün tam anlamında "tarihsel" aktarmalar olarak değil, tersine, İsrail için bir "teolojik dönüm noktası" (Zenger) vaad eden ya da betimleyen metinler olarak anlaşılması gerektiğini açıklığa kavuşturabildi. Kyros, sürgünün mahkeme dönemini bitiren ve yeni bir başlangıcı olanaklı kılan "Yahve'nin tarih eyleminin aleti" olarak (Zenger) görünmektedir. Üstelik, tapınak inşası görevi, Kudüs kültünün yeniden inşası ve sürgüne gönderilmiş Yudaelilerin geri getirilmesinin, bir bütün olarak Kyros'a mı dayandığı yoksa çok daha sonra kabul edilmiş ya da başlanmış bir ön-

lemin ümitle beklenen bir kurtarıcıya (teolojik olarak) sonradan mal edilmesi mi olduğu sorusu, araştırma içinde tartışılmaktadır.

Kyros Silindiri Yazıtı da yine (Ayrıca Babilonya'dan anılan diğer belgeler gibi), -bize tesadüfen ulaşmış- belge olarak değil, tersine, yeni hükümdar için kaleme alınmış, Babilonya'nın baş tanrısı Marduk tarafından sözde özel bir değer biçiminin arka planından onun niteliklerinin sunulduğu bir tür "başarı anlatımı" olarak kavranmalıdır. O, eski ve yeni kral arasındaki ideolojik tartışmanın çerçevesi içindedir ve Kyros'un karakterinden çok onun meşrulaşma çabaları ve yerel gelenekleri ve örnekleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanma becerisi üzerine birşeyler söylemektedir.

Kyros'un kişiliğinin ve politikasının ayrıştırılmış değerlendirilmesinde, şimdiye kadar daha çok ihmal edilmiş diğer kaynakların yardımı ve bilinmekte olan belgelerin yeniden yorumuyla bir adım daha ileri gitmekteyiz. Elimizde, Kyros'un karşıtlarına karşı her zaman insaf ve merhametle davranmadığına ilişkin belirtiler bulunmaktadır. Örneğin, Medya'nın ve "başkenti" Ekbatana'nın kesin olarak boyunduruk altına alınması, öncelikle de klasik kaynakların bizi inandırmaya çalıştığı gibi, öylesine pürüzsüz ve şiddetten arı olarak gerçekleşmemiştir. Kyros Silindiri gibi, Kyros'un hizmetinde bir propaganda (yazısı) olan Nabonid tarihçesi, Persli'nin, Ekbatanayı (hazine dairesini?) yağmalattığını ve ganimeti kendi ülkesi Anşan'a taşıttığını anlatmaktadır. Astyages/İştumegu'nun yazgısı üzerine farklı çeşitlemeler bulunmaktadır: Herodot, onun ölümüne kadar Kyros'un çevresinde ikamet ettiğini anlatırken, Ktesias, onun sürgüne gönderildiğini ve daha sonra da öldüğünü söylemektedir. "Sippar Silindiri"nin, Med kralının zincirler içinde Kyros'un yurduna götürüldüğünü belirten "Sippar Silindiri" verisi de Herodot'un anlatımıyla belirli bir çelişki içinde bulun-

maktadır. Astyages'e Kyros tarafından zaferinden sonra saygıyla davranıldığı şeklindeki genelde rastlanılan görüş, bu açıdan dıştalanamazsa da, yine de kesinlikle kanıtlanamaz.

Diğer bir örnek: Gerçi Kyros'un Babilonya'ya girişi zorluk çıkmadan ve kan akıtmaksızın gerçekleştirilmişti, ama bu, ondan önceki sefer için geçerli değildir. Örneğin, Kyros yanlı olan "Nabonid Tarihçesi", şöyle anlatıyor:

"Tişri ayında, Kyros, Tigris* kıyılarındaki Opis'de Akad ordularına karşı muharebeyi kazandıktan sonra, Akad'ın kişileri (askerleri) geri çekildiler. O (Kyros), ganimeti göndertti ve (tutsak alınan) kişileri öldürttü."

Ayrıca ülkede bütünlüklü bir İran yanlısı havanın var olduğundan hareket etmekten de sakınmak gerekir; Nabonid'in ve öncelikle de kral naibi Belşazzar/Bel-şar-usur'un hükümeti, belgelerin tanıklığına göre, etkili ve ölçülüydü. Ve Babilonya'da, kesinlikle Kyros eleştiricisi olan gelenekler ayakta kaldı.

Pers kralı tarafından düşmanlara cömertce davranmanın belki de en ünlü örneği sayılan -Herodot tarafından aktarılan- Kroisos'un korunması, tümüyle tarih dışıdır. Bildiklerimiz, yalnızca, Kroisos'un Sardeis'in fethi sırasındaki ölümünü anlatan antik dönemlerin belgeleri değil. Hayır, Kyros dostu çeşitlemeler de, bu arada Kroisos geleneğinin işlenmesinin daha sonraki aşamaları olarak kabul edildi. Böylelikle, "bir felaketin resimsi anlatımı üzerine [Louvre'daki Myson vazo resmi] öte dünyadan tamamlama [Bakchylides: Kroisos, kurtuluşunu tanrısal müdahaleye borçludur] ve son olarak sahte tarihsel rasyonalizasyona ilişkin [Herodot: Kyros, Kroisos'u korur] felaketlerin saptanması ['Nabonid tarihçesi': Kroisos, Kyros'un elinden ölür]" (Burkert) zinciri ortaya çıkmaktadır.

Son bir örnek: Haklı olarak, İyonya birliklerinin Kyros'a karşı mücadelede Kroisos'u desteklemiş olabilecekleri varsayıl-

*Dicle -çn.

mıştır. Bunun üzerine Kyros, Milet hariç, Lidya'dan kopma talebine karşı reddedici tutumlarına işaret ederek, onlara, Lidya egemenliği altında sahip olmuş oldukları hukuksal ve politik konumu tanımamıştır. Ancak Perslilerle silahlı çatışma, ilk kez, kıyı kentlerinin çoğunluğunun da katıldığı Paktyes ayaklanmasının bastırılmasından sonra gerçekleşmiştir. Pers Kralının elçisi Mazares tarafından yürütülen seferin ilk kurbanları, Maiandros yakınlarındaki Priene ve Magnesia olmuştur: Priene sakinleri ya da kent seçkinleri köleleştirildi, yani tahminen zorla götürüldü, Magnesia kenti ve yöresi yağmalandı. Mazares'in ölümünden sonra, Kyros'un Med Savaşı günlerinden dostu olan Harpagos, kumandayı üstlendi. Bundan sonra, Karya ve Likya'nın yanı sıra, ayaklanmaya katılmayan Milet dışındaki bütün İyonya kentleri, zorla Pers egemenliği altına sokuldular. Bunların içinde Phokaia, Teos, Klazomenai, Lebedos, Klophon, Ephesos, Myous ve Erythrai ile birlikte anlaşılıyor ki Smyrna da bulunuyordu. Phokaia ve Teos, kentin surlarına bitişik olarak kurulan yapay bir tepe yardımıyla zaptedildiler, ancak ne var ki -Herodot'a göre- sakinleri, kendilerine yeni yerleşim yerleri aramak için, düşüşlerinden kısa bir zaman önce kentleri terk etmişlerdi. Hatta Smyrna'nın zaptedilmesi, arkeolojik olarak kanıtlanabilir. Kimi konutlar, taraçaların üzerindeki yeni inşa edilmiş muazzam tapınak binası adaklarıyla birlikte ve bizzat taraça surları ateşe verilerek tahrip edilmişti. Perslerin tapınakları tahrip etmelerinin inanılırlığını, Phokaialıların, gitmeden önce tapınakları tümüyle boşalttıkları şeklindeki Herodot anlatımı da desteklemektedir; onlar, böylelikle, belli ki tapınaklarının Persler tarafından yağmalanmasını ve kundaklanmasını önlemek istemişlerdi. Fethedilen kentlere karşı (diğer) kısıtlayıcı önlemler açısından, orduyu izleme yükümlülüğü dışında, çok az şey duyuyoruz. Hatta vergi baskısı, Lidya egemenliği altında olduğundan daha az olmuş olmalı.

Araştırmalarımız, Kyros'un kişiliğinin ve politikasının, en etkileyici şekilde gelenek oluşturucu olarak etkiyen bu belgelerden çok farklı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği sonucunu verdiler. Ancak Kyros'un davranışının arkasında, politik tasarım gibi bir şey görmek mümkün mü? Ya da her şey, Kralın kişilik yapısıyla yeterli bir şekilde açıklanabilir mi? Kserkses ile karşılaştırma, bize yardımcı oluyor.

Önce, en önemli güvenilir kişimiz *Herodot'un Kserkses*'ine bir bakalım. Olayların görgü tanığı olmayan, ama -kendi yurttaşlarının çoğunun tersine- Yunanlıların düşmanlarına saygısını esirgememe çabası içindeki Herodot, "Tarihler"inde, ordusunun kumandanı olarak Kserkses için önemli bir yer ayırdı. Modern gözlemcilerin bunu ona yüklemeye çalıştıklarından farklı olarak, "Psiyogram"ında, Pers Kralını, kesinlikle, her şeyden tek sorumlu, kibri içinde sınır tanımayan despot olarak nitelemez. Kral olarak kendisine büyük karar verme özgürlüğü ve karar verme olanakları yükleniyor olsa bile, yine de Kserkses, şeylerin akışını tek başına belirlemez: Hellas'a karşı savaştan caydırılır ve kimi kararları da, kendisi için uğursuz sonuçlar getiren "tanrısal" esinlerin etkisi altında verir. Birçok kez öyle görünür ki sanki Kserkses ne yaparsa yapsın, her keresinde yanlış seçim yapar. Bundan dolayı, Herodot'un "trajik" Kserkses'inden hiç de haksız bir şekilde söz edilmedi. Herodot'un Salamis'deki başarısızlıktan yaklaşık olarak iki kuşak sonra yazmış olması, elinde önyargısız, güvenilir ve ehil olarak olayları ve olayların içindeki kişileri anlatan "kaynaklar"ın hemen hemen hiç olmaması olgusu karşısında, Herodot'un "Psiyogram"ında, Pers Kralı'nın tarihsel olarak güvenilir karakter incelemesinden çok, önceden belirlenmiş yazgı ile insani biçimlendirme olanakları arasındaki bağıntıya ilişkin olarak tarihçinin görüşleri içerilmektedir. Bir örnek, bunu belki anlaşılabilir duruma getirebilir:

Kserkses'in, modern bir yorumcu tarafından onca şiddetli bir şekilde eleştirilen, yukarıda sözü edilen Salamis muharebesine "*katılmaması*", *bir kralın karakterine* ilişkin olarak neyi anlatır? Bu, gerçekten de Dara'nın oğlunun yeteneksizliğinin bir ifadesi midir yoksa çalım satan Kserkses, Persli bir hükümdar için zorunlu olan belirli ritüel, törensel ya da diğer "kurallar" ve davranış tarzlarıyla bağıntı içinde görülemez mi? Bugün bize (ya da o zamanki Yunanlılara) anlaşılmaz ya da bireysel zalimliğin ve kendine hakim olmamanın bir işareti olarak gelen (gelmiş olan) şey, daha çok belirli dinsel ya da politik yönergelerin bir ifadesi olabilir ya da hatta "daha derin bir anlam"a sahip olabilir. Buna ilişkin de bir örnek: Herodot, Kserkses'in Yunanistan'dan çekilmesinden sonra, kardeşi Masistes'in karısına aşık olduğunu anlatıyor. Ancak kardeşinin karısının onu reddetmesinden sonra, Kserkses, belki de bu şekilde kendi hedefine varabilmek için, oğlu Dara ile bu kadının kızı arasında bir ilişki kurdurur. Ancak Susa'da Kral'ın Yengesine olan aşkı söner ve şimdi de, üstelik aşkına karşılık veren Artaynte adındaki gelinine aşık olur. Artaynte, Kral'dan bir armağan dileyebildiğinde, tam da Kraliçe Amestris tarafından dokunulmuş kral kaftanını isteyip de bundan hiçbir şekilde vazgeçirilemediğinde, bu ilişki ortaya çıkar. Artaynte'nin annesini baş suçlu olarak gören Amestris, zalimce bir öç alır:

"Kocası Kserkses'in kral ziyafetini kutlamasına kadar bekler ... ve sonra da Kserkses'den Masistes'in karısını armağan olarak ister. Ama o (Kral), birincisi, kardeşinin karısı ve ikincisi, bu olayda tümüyle suçsuz olan bir kadını onun eline teslim etmeyi, kendisi için ne kadar korkunç ve iğrenç bir şey olduğunu hissetti. Sonra da neden bu dileği yaptığını anladı. Ama karısının işin peşini bırakmaması ve onun, kendisini egemen gelenek tarafından zorunlu görmesi sonucu - çünkü

onlarda, kral ziyafeti verildiğinde, birinin dileğini geri çevirmek olanaksız olduğu için- ona ne kadar zor gelmiş olursa olsun, sonunda gerçekleşmesini kabul etti..."

Kserkses, acil olarak karısından ayrılması ve kralın kızlarından biriyle evlenmesi için Masistes'i ikna etmeye çalışır, ancak o reddeder. Amestris'in emri üzerine sakat edilmiş eşini evde bulduğunda, orada bir ayaklanma başlatmak için, Baktriya'ya ulaşmaya çalışır. Ne var ki Kserkses'in emri üzerine -oğulları ve maiyeti ile birlikte- Doğu'ya giderken yolda öldürülür.

Sözlü aktarmaya borçlu olduğumuz bu "uzun öykü", elbette bir tür görgü tanığı anlatımı olarak anlaşılmamalıdır; daha çok, öykünün bütün bölümleri, İran bağıntısında özel bir öneme, Yunanlılar için açık ki anlaşılamaz olan bir öneme sahiptir. Bu imgelemenin iç yüzünü anlamaya çalışalım! Ortada, kralın, kendisinden açıkça armağan talep eden herkese, iktidarının kanıtı olarak bunu vermek zorunda olduğunu öngören bir "kural" var. Ne var ki Artaynte'nin istediği sıradan bir kaftan değil, onun egemenliğinin "nişan"ı olan o kaftandır. Artaynte bu kaftanı istemekle, egemenlik sorununu ortaya atmaktadır; kendisi için değil, ama ailesi için. Bu durumda, Amestris'in neden (oğlu olan veliaht için) öç aldığı da anlaşılır olmaktadır. Bunu, üstelik, İran'da herkesin anlayabileceği bir tarzda yapmaktadır: Orada isyancılar, burun, kulaklar ve dilin kesilmesiyle cezalandırılmaktadır. Nihayetinde, Masistes de, egemenlik peşinde koşmasını ölümle ödemek zorundadır. Öykünün derin anlamının ortaya çıkarılmasında, tahminen bir adım daha ileri gidilebilir: Masistes'in adında, eski Persçe sözcük *maçista* ("en büyük, en yüksek" - "önder") sözcüğü görüldü; bundan, bir ünvan ("Kraldan Sonra En Büyük") anlaşılırsa, bu durumda, Masistes'in, -tıpkı Herodot'un Masistes'i gibi- Plutarch'a göre, önce Baktriya'da "hüküm süren", ancak daha sonra belgelerimizde (öldürül-

mesinden dolayı?") kendisinden artık hiç söz edilmeyen Kserkses'in en büyük kardeşi Ariamenes ile eşit görülmesi gerekir. Yani Herodot, -bilmeksizin- Ahamenitler klanı içindeki aile içi bir gasp girişimini yazınsal olarak işlemiş olabilir.

Araştırmanın bir bölümü tarafından Kserkses'e mal edilen Babilonya'daki cürümler:

"Kserkses, Babil "put ahırı" Esangila'yı öyle esaslı bir şekilde yerle bir etti ki daha sonra (M.Ö. 331'de) İskender, Marduk Tapınağının yeniden inşa edilmesi emrini verdiğinde, enkaz, on beş yıl sonra bile tümüyle temizlenemedi ve yeniden inşa planından vazgeçilmek zorunda kılındı. Kserkses, som altından ve altı metre boyundaki Marduk heykelini de Esangila'dan götürttü ve erittirdi" (Hinz); aynı şekilde "Babilonya'daki ayaklanmalardan sonra, "Babilonya Kralı" ünvanından sözde vazgeçişi de bundan daha az sorunlu değildir: Birincisi, Marduk heykelinin götürülmesi (ve eritilmesi), Herodot tarafından Kserkses'e yüklenilmemektedir; kent tanrısının *agalma*'sını değil, tersine (diğer bir tanrının? bir Asur ya da Babil kralının bir heykeli?) *andrias*'ı götürmüş olmalı. Esangila'nın ve Marduk kültünün Ahamenitler döneminin sonuna kadar kesintisiz olarak mevcut olduğundan da kuşku bulunamaz; İskender'in "tahrip edilmiş tapınağın yeniden inşası (girişimi)" anlatımı, Makedonyalı'nın -Babilonya'da kendisinden önceki tüm krallar gibi-, tanrıların kendisine tapınak inşası izni verdikleri, kendisini tanrı tarafından seçilmiş, meşru kral olarak göstermek amacıyla, tapınakların "yeniden inşa"sına (yani onarılarak daha iyi bir hale sokulmasına) giriştiğinden başka bir anlama gelmez. Ayrıca, "Babil Kralı" ünvanı, en yeni araştırmalara göre, Kserkses için 17. egemenlik yılına kadar birçok kez kanıtlandı.

Ama en azından "Daiva Yazıtı", kralın ilkesel hoşgörüsüzlüğünü kanıtlamamakta mıdır? Burada da geçerli olan, beğe-

nilen bir düşünceden ayrılmak gerektiğidir. Kserkses, "putlara tapınma"nın yerini neden tam olarak belirlememiştir? Çözümü, Ahamenit yazıtlarının (ve daha önce gördüğümüz gibi, rölyeflerin) "zaman dışı" karakterinde yatmaktadır: Kserkses, belirli bir olayı hedeflemiyor, tam tersine bütün zamanlar için şunu ilân ediyor: "Kraldan kopan kim olursa, cezalandırılır ve isyancıların kutsal yerleri tahrip edilir." Yani söz konusu olan, "ideolojik-programatik" bir açıklamadır, kralın tarihsel olarak bir yere oturtulabilecek bir tepkisi değil. Babasının yazıtlarının ve rölyeflerinin Kserkses tarafından kopya edilmesi de, yine bu arka plandan anlaşılırdır: Bu, "düşünce yoksunluğu"ndan değil, tersine kendi egemenlik dönemi açısından da genel geçerliliği vurgulamak için gerçekleşmiştir. Kserkses, uyruklarından, Ahura Mazda'nın lehine eski tanrılardan vazgeçmeyi asla talep etmedi. Ancak politikanın ve dinin isyancılar tarafından, tanrıların mücadelede yardıma çağrılması, hatta ayaklanmanın tanrı tarafından istendiği şeklinde işe karıştırılması durumunda, isyancıları ve onların tapınaklarını ağır cezalar bekledi. Akropolis'in tahrip edilmesi, başka türlü anlaşılalamaz ve Herodot da, bundan bir gün sonra, Kserkses'in emri üzerine, ama ne var ki maiyetteki sürgün Atinalılar tarafından, (Atinalı) tanrılara yeniden kurban kesildiğini bildirmesi boşu boşuna değildir.

Her iki ansiklopedi maddesine yeniden bir bakış attığımızda, orada Kyros ile Kserkses arasında yapılan karşılaştırmanın desteksiz olduğunu görmemiz gerekir. Kyros'un politikası -karakteri üzerine, gördüğümüz belgelerde güvenilir bir şey bulamıyoruz-, Ön Asya bölgesindeki öncellerinin politikası gibi, benzer düşünceler, hedefler ve yöntemler tarafından karakterize edilmektedir. Bu politika, tapınak onarımları, halkın yurduna geri getirilmesi, dinsel çeşitliliğe izin verme gibi "hoşgörülü" hatların yanı sıra, tapınak yağmalamaları ya da

sürgüne gönderme gibi karakteristik özellikler de göstermektedr. Ne var ki Kyros'un yaşamı ve politikası, belirli politik bireşimlerin onun için elverişli ve tabloyu karartabilecek belirli etkenlerin etkin ya da henüz etkin olmamasından ötürü, örnek bir karakter alabilmiştir. Örneğin, hem politik hem de "dünya görüşü" açısından, onun başarısından çıkarı olan ya da onu örnek olarak sunmayı düşünen etkin gruplar ve kişiler vardı, örneğin, buyük Yunan-Pers çatışması henüz gelecekti. Ve ardıllarıyla, öncelikle de Kserkses ile karşılaştırma nasıl sonuçlanacaktı? Kuşkusuz ki görevler farklıydı, çıkış noktası da farklıydı. Burada, ganimet ve "arpalık" umuduyla "karizmatik" bir önder altında bir imparatoluğun kurulması, orada, Dara tarafından kurumlaşmadan ve yasalaştırılmadan sonra egemenliğin güvence altına alınması ve korunması. Ancak tayin edici ve tek karşılaştırılabilinir sorunda, egemenliğin güvence altına alınmasının *yöntemlerinde*, Kyros ve Kserkses'i çok az şey ayırdı: "Devrilmiş düşmanın efendilik haklarının zafer kazanana" geçişini (Walser) kabul etmek istemeyen, bağımsızlığın yeniden sağlanmasında silah kullanan birisi, her ikisinde de, en ağır cezayı hesaba katmak zorundaydı. Görmüş olduğumuz gibi, din politikası da, bu gerekli sadakat kanıtı ilkesi tarafından belirleniyordu: Kyros ve Kserkses, kendilerinin dinsel inançlarından bağımsız olarak, dinsel meselelerde, politik nedenlerden ötürü, böylelikle yalnızca hükümdar-uyruk bağı güçlendirilebilecekse, uyrukların inançlarına saygı göstermeye onu kabul etmeye, onların kültlerini teşvik etmeye hazırdılar. Dinsel gayretkeşlik onlara uzaktı, ama aynı şekilde -çağdaş- dinsel hoşgörü düşüncesi de. Kserkses, yazıtlarını Kyros'un önüne koymuş olabilseydi, imparatorluğun kurucusu, duraksamadan bunların altına imzasını atardı.

III. *Hşaça, dahyavaya ve bağı*: İmparatorluk, Halklar ve Krala Vergiler

1. "Kral Dara Bildirir ki: Ahura Mazda'nın isteğiyle kralım, Ahura Mazda imparatorluğu bana verdi" - Ahamenit İmparatorluğu

Dara, yazıtlarında egemenliğini birçok şekilde meşrulaştırır: Birinci olarak, kökeni, yani Ahamenitler klanına, daha sonra Pers halkına ve Aryalara (*Haksamanişiya, Parsa, Parsahya puça, Ariya, Ariyaçisa*) mensup olması; ikinci olarak, öncel imparatorlukların kralları karşısındaki üstün konumu ve ardıllığı (*hşayadiya hşayadiyanam*); üçüncü ve son olarak, egemenliğinin "tanrı inayeti olması" (*vaşna Ahura Mazda adam hşayadiya amiy, Ahura Mazda hşasam manafrabara*) yoluyla. Buna göre, Ahura Mazda, "imparatorluk"u vermekte ve "imparatorluk"a sahip olan, kraldır. *Hşasa*'nın yazıtlarda soyut "eğemenlik" anlamına değil, tersine, somut "imparatorluk" anlamına geldiği, birçok yerinde nedenle açıklığa kavuşturulabildi; buna uygun olarak, kendi "imparatorluk"una sahip olmayıp, tersine "yalnızca" imparatorunun, maiyetinde bulunduğu efendinin imparatorluğunu koruduğu için, bir eyaleti yöneten satrap da (eski Persçe: *hşasapavan* - "imparatorluk koruyucusu") kral değildir. "Kralların kralı" ünvanı, aynı nedenle, kralla "vasal krallar" ya da benzerleri arasındaki ilişkiyi değil, tersine yalnızca egemenlikteki öncelleriyle arasındaki ilişkiyi betimlemektedir. Bunun dışında, "Pers İmparatorluğu"ndan, resmi açıklamalarda hiçbir şekilde söz edilmedi, resmi olmayan dilde de yalnızca çok seyrek bir şekilde söz edildi; "Pers Ülkesi" Persis'di ve tüm imparatorluk, tarih yazıcısı Thukydides'in

M.Ö. 412/11 tarihli Pers-Lakedaimonya anlaşması dolayısıyla aktardığı gibi, kralın ülkesi olarak görüldü: "Kralın sahip olduğu ve kralın atalarının da sahip olduğu bütün ülke ve bütün kentler, krala ait olmalıdır."

Erken yakınçağa kadar, dünya imparatorlukları sırası, dünya tarihinin düzen ilkesi, "yalnızca politik ve düşünce tarihine ilişkin olayların kronolojik olarak boyunca dizilmediği, aynı zamanda eşatolojik* propagandanın geniş anlaşılan taşıtı olabilen" bir ilke (Metzler) olarak gördü. Herodot, örneğin, -geleceğe bakmaksızın- üçlü bir imparatorluk sırası (Asurlar - Medler - Persler) ortaya atmış gibi görülüyor ve M. Ö. 2. yüzyıldan Daniel Kitabında bir dörtlü şema seçilmiş (Babilonya - Medler - Persler - Batlamyuslar/Selefkiler). Kyros, kendisi için üç imparatorluk tasarımının geliştirildiği hükümdar olarak görülmek istendi; bu, bir anlam ifade ediyor, ancak "yaratıcılar"ın böylelikle, daha sonra Helen ve Roma dönemi felaket yazınında anlaşılabilir olduğu haliyle, âdeta alaca bulaca bir şekilde, dünya egemenliğinin üstlenmesi ve tırmandırılması düşüncesine aynı zamanda dünya imparatorluklarının gelişi ve gidişi düşüncesini de dayandırma tehlikesiyle karşı karşıya olup olmadıkları sorusu kalmaktadır.

Dara, 486'da öldüğünde, Ahamenit İmparatorluğu, Medlerin, Lidyalıların ve Babilonyalıların başlangıçta bağımsız krallıklarını, Doğu İran ve Orta Asya'nın parçalarını (Kyros'un fetihleri), Mısırdaki Saita hanedanlığının egemenlik bölgelerini (Kambyses tarafından kazanıldı), bunlara ek olarak, kısa bir süre önce kazanılmış Trakya ve "Hindistan"ı kapsıyordu. Böylelikle, o döneme kadar bilinmeyen boyutlarda, etnik ve kültürel olarak heterojenliğiyle öne çıkan bir devlet oluşumu yaratılmıştı. Buna ek olarak, Perslerin, bu imparatorluğun büyük

*Eşatoloji: Öbür dünya bilgisi; konuları dünyanın sonu, ölüm ve ölümden sonra dirilme olan öğreti -çn.

çoğunluğnu oluşturan bölgelerde "işgalciler" olarak ortaya çıkması, yani o zamana kadar bağımsız kalmış toprakları, hatta "meşru" hanedanlıkları ortadan kaldırması gelmektedir. Gerçi, örneğin, Elam, Babilonya ya da Medya ile eski ilişkileri yoluyla, bu alanların gelenekleriyle belli bir tanışıklığa varmış ve her durumdaki bölgesel sorunlara ve politik özelliklere daha iyi bir "giriş" bulmuş olabilirler; ancak imparatorluk düzeyinde ya da bölgesel ve yerel düzeyde Ahamenit egemenlik tasarımının nasıl göründüğü sorulmaya değerdir.

Kyros ve Kserkses'in politikası örneğinde, dinsel sorunlarında, tapınılan tanrıların huzurun ve düzenin güvenceleri olarak ortaya çıktıkları ölçüde, kralların ve genel valilerin bağışlar ve kurbanlar yoluyla uyruklarının kültlerini teşvik etmesine kadar varan bir "hoşgörü" gibi egemenlik yöntemlerinin karakter özelliklerini tanıdık. Diğer taraftan, başka türlü düzenlenmediği ölçüde, bu tapınaklar için, vergi verme ve aynı şekilde politik olarak koşullara uyma yükümlülüğü bulunmaktaydı. Din politikasının bu ilkesine, ayrıca bütün Pers kralları tarafından uyulmuştur.

Diğer yandan, Perslerin egemenliğin güvence altına alınma tasarımı, örneğin, imparator döneminin Imperium Romanum'u gibi "Latinleştirme" olarak nitelendirilen şeyden farklıydı: Tacitus'un, kendisini Romalı olarak gösteren Britanyalılar konusundaki alaycı anlatımlarında betimlediği gibi, taşra seçkinleri tarafından bizzat arzulanan, kesinlikle Roma tarafından da yürütülen, boyunduruk altına alınanların Romaca belirlenen politik ve toplumsal değerler dünyasına kaynaştırılması:

"Bunun sonucu olarak, kolaylıkla savaşa eğilimli olan dağınık ve ilkel yaşayan insanları, huzurun ve barışçıl davranışın hoşluklarına alıştırmak için, o [Genel Vali Agricola], kentte tapınaklar, kamu binaları ve evler inşa etmeleri için onları bizzat teşvik etti ve devlet araçlarıyla destekledi, çalışkanları

övdü, ihmalkârları tekdir etti; böylece zorlamanın yerini, kabul ve yarışçı çaba aldı. Ayrıca soyluların oğullarını serbest sanatlarda eğitittirdi ... Öyle geldi ki daha dün Roma dilini reddedenler, şimdi Roma konuşma sanatını öğrenmeyi arzuladılar. Bu andan itibaren, dış görünüşümüz de beğenilmeye başlandı ve toga daha sık giyinilmeye başlandı; ve yavaş yavaş günahın yumuşatıcı etkisine bıraktı insan kendisini: Sütunlu gaeriler, banyolar ve seçkin ziyafetler. Ve aslında yalnızca uşaklığın bir parçası olmasına rağmen, bunun bilmeyenler arasındaki adı, yaşama kültürüydü (*idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset*)."

İçlerinde ve yörelerinde fetihçilerle uyruklar arasındaki iktisadi ve ailevi karışmanın gerçekleştiği Roma sömürgeleri ve kent yönetimleriyle karşılaştırılabilecek bir şey bulunmuyordu; toplumsal olarak yükselme şansını barındıracak şekilde yabancı kentlerin vatandaşlarına (ve daha sonra özgür imparatorluk sakinlerine) vatandaşlık haklarının tanınması ya da *ordine*'ler ve resmi mevkilerin bu yükselenlere açılması, Pers İmparatorluğunda uygulanmıyordu. Gerçi, Pers, yani krala özgü-aristokratik yaşam tarzı, büyük kralın kimi *bandaka*'sı için örnek ve taklit edilmeye değer bir duruma geldi, ama - Latin dilinin öğrenilmesi, hukuk düşüncelerinin, dinsel görüşlerin, çalışma biçimlerinin, konut ilişkilerinin, giyimin vs. üstlenilmesi yoluyla- bu kültüre uymanın gündelik yaşama kadar uzandığı Roma boyutlarında değil. Ahamenit İmparatorluğunun bölgesel ve yerel seçkinleri, öncelikli olarak Pers aristokrasisinin mensuplarına ayrılmış en yüksek mevkilere yükselmeyi, yalnızca son derece sınırlı bir şekilde buluyorlardı; Persli olmak ya da Pers ülkesinden gelmek, imparatorluğun bir sakinine özel bir ayrıcalık sağlıyordu. Örneğin, Karya hanedanları (Mausolos vb.), şimdiye kadar Persli olmadığı kanıtlanan tek satrap Belşunu/Belesys ya da Yunanlı kardeş çift

Memnon ve Mentor gibi Persli olmayıp da yüksek politik-askeri mevkileri dolduran kişiler vardı, ama bu örnekleri, istendiği kadar çoğaltmak mümkün değildir. Perslilerle sadık Yunanlılar arasındaki *koinonia*, gerçi övüldü ve beslendi, ama gösterilen yakınlık ve sadakat karşısında büyük kralın teşekkürü, politik- askeri karar düzeylerine girişi açmaktan çok, onur ünvanlarının ya da maddi armağanların verilmesi şeklinde oldu. Buna bir de şu eklenmektedir: Gerçi Pers tarafında dinsel, kültürel, toplumsal ve iktisadi özerklik verme eğilimi, bunlara ek olarak, kralların, boyunduruk altına alınmış ülkelerin hükümdar geleneklerine uyma ya da yerel gelenekleri kraliyet temel ilkelerinin ilân edilmesi için kullanma çabası vardı; ama aynı zamanda, Perslerde, kendilerini, diğer imparatorluk sakinlerinden açık bir şekilde ayırma çabası da bulunmaktaydı. Üstelik, Perslerin yazısı, dili ve din(ler)i, Roma tarafındaki denklerinin tersine, Perslilerle Persli olmayanlar arasındaki ağı daha sıkı bir şekilde örmek açısından, hemen hemen hiçbir şekilde yeterince çekici ve "açık" değildi.

Buna rağmen, sayısız bölgesel araştırma, boyunduruk altına alınan halkların seçkinlerinin , Belki de Mısır bir yana bırakılırsa, en azından ağırlıklı çoğunluğunda, Pers büyük kralında, yabancı hükümdarı ve zorba efendiyi değil, tersine politik istikrarın, toplumsal düzenin, iktisadi kalkınmanın ve böylelikle nihayetinde kendilerinin konumlarının garantörünü gördüklerini kanıtlamaktadır. İmparatorluk için dışardan gerçek tehlikeler, ilk kez Makedonya'nın büyük güç olmasından ya da hatta, üstelik "Ahamenit" gerekçelendirme ve politika örnekleri kullanan İskender'in ilk askeri başarılarından sonra tehdit edici olmaya başladı; periferideki tek tek eyaletlerin geçici ya da kesin kaybı ya da tek tek satrapların hırsları, imparatorluğun varlığı için, hanedanlık içindeki çatışmalara göre daha az tehlikeliydi. Yerel özerklik ve yetkilerin mer-

kezilikten çıkarılması, Ahamenit imparatorluğunda, sistemi çökertici olmaktan çok sistemi istikrarlı kılıcı etki yaptılar, zira her ikisi de merkezin sürekli ve sağlam gözetimi altında başbaşa gittiler. Büyük kralların imparatorluğu, hiçbir zaman "balçıktan ayaklar üzerinde bir dev" (Bengtson) olmadı.

2. "Ülkeler", "Halklar", "Satraplıklar" ve "Vergi Bölgeleri" : Ahamenit İmparatorluğunun İç Yapısı Üzerine

Ahamenit İmparatorluğunun etnik, topraksal, resmi-idari ve mali yapısı üzerine bugüne kadar çok tartışılmıştır; bunun, ilk başta, imparatorluk ölçeğinin altındaki birliklerin, üstelik farklı olarak yorumlanan listelerinin bulunmasıyla bir ilgisi yoktur. En önemlileri, aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Ahamenit kral yazıtları, Dara'ya "başvuranlar"ı (DB I 13, 18), ondan "korkan ve (ona) haraç getiren" (DPe 9-10) ya da "kendilerine ... söylenenleri yapanlar"ı (DNa 20-21; KsPh 17-18) *dahyava* olarak adlandırmaktadır. Dara mezarından DN I vd. ile Susa'dan heykel kaidesi üzerindeki liste, rölyeflerin üzerindeki yukarıda betimlenen destek figürlerinin yanyazılarıdır ("Bu, Perslidir" vs.). *Dahyava* (ya da *dahyu-*) kavramı üzerine çok tartışılmıştır: Birileri onu "ülke" diye çevirirken, diğerleri onda "ülkeler" ve "halklar" arasında "gidip gelen bir sözcük" (Calmeyer) görmek istemektedir; yine bir başkaları, yalnızca "halklar, kavimler", "nüfus, halk" olarak çevrilmesini uygun görmektedirler. Bu listelerde söz konusu olanın, böylesi idari birimler, satraplıkların dizinleri olduğuna ilişkin hiçbir işaret yoktur, hatta imparatorluk bile, bunlar tarafından tümüyle kapsanılmamaktadır. Bu listelere bir düzen verilmeye çalışıldığında, aşağıdaki şu şey saptanabilir: I. Dara'nın listeleri (ve rölyefleri), kendi aralarında şaşırtıcı ölçüde farklıdır: Bir

belge diğerini tutmamaktadır. Bunlar, tarihsel gerçekliği (örneğin, kavimlerin "yitirilmesi"ni) yansıtmaktadır ve Asur ve Babil örneklerine göre, dinamik, merkezkaç sıralar halinde düzenlenmiştir. Dara'nın ardılları, oturmuş örnekleri yazıtsal ve ikonografik olarak kopya etmektedirler, düşünce yoksunluğundan değil, egemenlik sisteminin onaylanması için. Yalnızca Kserkses'in "Daiva Yazıtı" bu çerçeveye uymamaktadır: O, "cömert bir şekilde, Dara'nın devasa envanter sayımını, gurur ifadesiyle, imparatorluğun devasa genişliğine bağlamaya" (Calmeyer) çalışmaktadır:

"Kral Kserkses bildirir ki: Ahura Mazda'nın isteğiyle, krallarının ben olduğum halklar/ülkeler bunlardır. ... Pers Ülkesi'nden ..., Medya, Elam, Arahozya, Ermenistan, Drangiana, Part Ülkesi, Areya, Baktriya, Sogdiya, Horezmiya, Babilonya, Asur, Sattagydiya, Lidya, Mısır, deniz kıyısındaki İyonya ve denizin ötesindeki İyonya menşeli insanlar, Maka, Arabistan, Gandhara, Sind, Kapadokya menşeli insanlar, Dahlar, Saka haumavarga'lar, Saka tigraksauda'lar, Traklar, Akaufakalar, Libya, Karya ve Kuş menşeli insanlar."

2. Yunan yazarlarında, birçok kere, halklara (*ethne*) göre düzenlenmiş, ancak imparatorluk birliklerinin tarihsel betimlenmeleri olarak anlaşılmaması gereken ordu birliklerinin listesine rastlanmaktadır.

3. Herodot'un, sık sık birden fazla *ethnos*'u kapsayan 20 çeşit haraç ödeyen *nomoi* (ya da *archai*) listesi, özellikle zorluk çıkarmaktadır. Burada bu listenin örnekleri de, tıpkı bu listenin diğer belgelerle (kral yazıtları, rölyefler) ile bağdaştırılıp bağdaşlaştırılmayacağı ve nasıl bağdaştırılacağı sorunu gibi, çatışmalı bir şekilde tartışılmaktadır.

4. Platon'da, imparatorluğun yedi birime bölünmesini öngören ve Gaumata'ya karşı suikastın yedi sayısı örneğine dayandırıldığı bir betimleme bulunmaktadır.

5. Ahamenitlerin satraplık ve eyalet düzeninin belirli dönemlerde nasıl yorumlandığı, tekrar tekrar ortaya çıkarılmaya çalışıldı; güvenilir bir satraplık listesine, ancak Ahamenitler sonrası dönem için sahibiz. Burayı ilgilendiren çağ açısından, Yunanlı yazarlar tarafından gerçi sık sık satraplar (satrap adları) anılmakta, ancak bunların "egemenlik alanları" hiçbir yerde betimlenmemektedir. Bunun için, tarihsel haritalar üzerinde satraplık sınırlarını çizmek oldukça zordur.

Satraplar, Batı belgelerinde, kısmen başka kavramlarla anlatılmaktadır (*prefektus, epitropos, hiparkos* vb.); (daha alt kademede görevliler için de kullanılan) bu kavramların anlam çeşitliliği, bir kişinin satrap olarak saptanmasını her zaman kolaylaştırmıyor. Satraplıklar olarak (bu kavram, kaynaklarda o kadar sık kullanılmıyor), araştırmada, satrapların anıldığı bölgeler nitelendirilmektedir; diğer taraftan, satrapların (bu ünvan olmaksızın), adları bu bölgeyle bağlantılı biçimde anıldıklarında da, saptanabileceklerine inanılmaktadır. Burada kısır döngüler dıştalanmamaktadır. Ne var ki satraplar, en yüksek mevkiye sahip geleneksel yönetim görevlileri değildir; örneğin, bu bölgelerden belgelerde ilk "Babilonya ve Ebir-nari" satrapı (*bel pahati*) anılmadan önce, Babilonya'dan bir *sakin mati* "ülke valisi" tanımaktayız. Bunun ötesinde, Batı Küçük Asya'nın özgül yetkilerle donatılmış askeri kumandanı anlamına gelen, Yunanlılar tarafından (Genç Kyros için) aktarılan *karanos* ünvanını biliyoruz. İmparatorluğun belirli bölgeleri, geçici olarak yerel hanedanlıklar tarafından yönetildiler (örneğin Karya, Likya, Kilikya), diğerleri kent hükümdarlarının denetimi altında kaldılar; belirli kavimler için satrap adı verilmemektedir ve bunların yönetiminin başında kimin bulunduğuna ilişkin kesin şeyler söyleyebilecek durumda değiliz. Belirli nüfus gruplarının devlet otoritesiyle çok gevşek ilişkiler sürdürebildikleri, diğerlerinin (öncelikle de Zagros'un dağlı halklarının), bizzat "ha-

raç" ödeme yerine, kraldan "armağanlar" aldıkları durumu, ilk bakışta özellikle şaşırtıcı gelebilir. Persis, özellikle belirgin bir statüye sahipti; buna, ilerde özel olarak değineceğiz.

Satraplıklar (ya da benzeri mülki birimler) düzeyinde, satrapa tabi diğer mevki sahipleri bilinmektedir, bunların yanısıra, görevleri içinde yakından belirlenemeyen, nitelendirilemeyen ünvanlara rastlanmaktadır. Burada, Genç Kyros'un *filoi, homotrapezoi* ve *skeptouhi'leri* ("dostlar"ı, "masa yoldaşları"ı ve "asa taşıyıcıları"), Satrap Pharnabazos'un süvarilerinin kumandanları, Nehemya Kitabı'nın "valisinin adamları", satraplık "kalem odası"nın mensupları (*foinikistes, grammateus* vb.), yargıçlar (*databara*), satraplıklar ve eyaletler düzeyinde "gözcüler" ve satrap sarayındaki -özel bir görevleri olmaksızın- (eski araştırmada, çoğunlukla "kralın gözleri ve kulakları" olarak nitelendirilen) bilgi verenler anılmalıdır.

Satraplık düzeyinin altında idari yapı devam ediyordu: Örneğin, hiparkların vb. (satrapların) kimi bölgelerinden, her birinin kendi görevliler aygıtıyla, Babilonya'dan *pahatu* (Babilonya "vali"si), Ebir-nari'den ("ırmağın öte yakası"ndan, yani Fırat'ın öte yakasından) ***bel pahati ebir nari*** ya da phw'/pahat yehudaye (Yudea/Yehud "vali"si) bilinmektedir. Mısır'da satraplık ve bölgesel düzenlenme özellikle iyi bir şekilde görülebilir: satrapların altında, eyalet düzeyinde *frataraka* ("muhtar"), onun altında (Elefantine/Syene bölgesi için) garnizon kumandanı olarak askeri görevi içinde ***rab bayla*** ("ordu şefi"), hukuksal görevi içinde *segan* olarak adlandırılan *haftaksvapata* görev yürütmektedir.

Değinilmesi gereken, yerel düzey kalıyor: Ksenofon'un 10.000 paralı askeri, Ermenistan'da, bu nitelemeden hem tek bir yerin muhtarı hem de birçok köyün üzerine verilen görevli anlaşılmakla birlikte, (Persçe konuşan) *komarh*'larla tanışırlar. Uyruk kentlerin doğrudan İranlılar tarafından yönetimi ger-

çekleşmedi, ama kentlere sahip bölgelerin doğrudan yönetimi gerçekleşti. Yalnızca "depo" olarak değil, aynı zamanda "iş evleri" olarak da kullanılan (Eyalet başkentlerindeki ve diğer yerlerdeki) "hazine daireleri" çalışanları ve bakım istasyonları, köy ambarları ve erzak binalarının görevlileri hakkında daha iyi bilgiye sahibiz. Uyruk ülkenin Ahamenitler tarafından denetim altında tutulmasının belirtisi, bakımı satraplar tarafından (yerel kaynaklar kullanılarak) üstlenilen ve kumandanları kral tarafından atandığı garnizonlardı (*frouroi*).

İmparatorluk yönetiminin bu en alt düzeyine, aynı zamanda kral ailesinin üyelerinin ellerindeki mallar, kral tarafından aristokratlara ve "hayırseverler'e verilmiş mülkler, Babilonya'daki askeri yerleşimci "tımarlar" ya da sürgün edilenlerin, (kalıcılığın güvence altına alınması karşılığında kral için çalışan) özgül yerleşim yerleri de eklenebilir.

3. *Phoros, dora, tage ve bağı* - Ahamenit İmparatorluğunda Haraçlar, Vergiler ve Armağanlar

Ahamenit İmparatorluğu'nun iktidarının, haraç ödenmesine, Pers "yasaları"na uyulmasına ve büyük kralın üstün konumunun tanınmasına dayandığını, daha Aischylos zamanında bile açıktı. Hükümdara sadakatin, bunun ötesinde bir de gönüllü (ya da zorla dayatılmış) ordunun varlığının kanıtlanması gerekiyordu.

"Ve o [Dara], eyaletleri (*archai*) düzenledikten ve onlara vali (*archontes*) atadıktan sonra, halk, ona ödenmesi gereken vergileri [daha doğrusu: haraçları (*phoroi*)] saptadı ve halkların yanına komşularını yerleştirdi ve sınır komşusu halkların ötesinde, birilerine bunu, diğerlerine şunu olmak üzere, uzak

halklara diğerlerini ekledi. Eyaletleri ve yıllık vergi girdilerini şu kurala göre düzenledi: Gümüşle ödeyenler bunu Babil ağırlıklarına göre, altınla ödeyenler Eubö (Eğriboz Adası) ağırlıklarına göre ödemek zorundaydılar. ... Kyros'un egemenliği altında özellikle ve daha sonra da Kambyses'in egemenliği altında, vergilere ilişkin olarak kesin kurallar yoktu, tersine bunlar armağan (*dora*) ödüyordu. Kesin vergi kuralları ve ama aynı zamanda benzeri yükümlülüklerden dolayı, Persler, Dara'nın bir tüccar [daha doğrusu: bakkal (*kapelos*)], Kambyses'in sert bir efendi (*despotes*), ama Kyros'un bir baba (pater) olduğunu söylüyorlar; birincisi, herşeyde para ve kazanç gözettiği için, ikincisi, aman gözetmeksizin sert olduğu için ve üçüncüsü, onlara iyi olan herşeyi sağladığı için."

Dara'nın yönetim ve vergi reformlarına ilişkin Herodot'un bu anlatımlarından, uyrukların, bu yeni haraç düzenini ne denli önemli gördükleri ortaya çıkmaktadır. Kyros ve Kambyses döneminde, merkeze yapılan ödemeler için düzenlilik ve kesin saptamalar olmadığı (*dora* sözcüğünün bunu dile getirmesi gerekir) görülür. Dara'nın "bakkallığı"nın tam da bu katılığa uyulmasından ötürü oluştuğu tahmin edilebilir. Şimdi, düzenli olarak getirilmiş olsalar bile, "armağanlar", ayrıcalık durumuna geldi:

"Aşağıdakiler, vergi [yani haraç (*phoros*)] ödemekle yükümlü değillerdi, tersine, gönüllü armağanlar (*dora*) getiriyorlardı: Etopyalılar ... Kolhlar ... [ve] Araplar."

İmparatorluğun sınırlarındaki bu kavimler (ve Herodot'un "dünya görüşü"), büyük kralın hükümranlığının tanınmasıyla eşzamanlı olarak, açık bir şekilde vergi ayrıcalıklarına sahiptiler. Etopyalılar ve armağan getiren Araplar, hem büyük kralların yazıtlarında ve hem de Persepolis röl-yeflerinde ilk kez ortaya çıkıyorlardı. Bu, bize, Dara'nın "bunlar, bana vergi (*bağim*) getiren kavimlerdi" formülasyo-

nunu, kralın, *bağı* getirmekten, hem uyruk haraçlarının ödenmesini (*phoros*) hem de kısmi özerk etnik gruplar tarafından armağanların (*dora*) teslim edilmesini anladığı biçiminde yorumlanabilir.

Belirli kavimler, gruplar ya da tek tek kişiler, Ahamenitlerin isteklerini çok daha geniş ölçüde karşıladılar: Örneğin, Güney Filistinli Araplar, Kambyses'i Mısır seferinde desteklediklerı için, Perslerin "konuk dostları" (*kseinoi*) olmuşlardı ve egemenliği tanıyan bütün vergilerden (yani haraç *ve* armağanlardan) muaf tutulmuşlardı, aynı şekilde, vergi muafiyeti ya da ayrıcalığı, Doğu İranlı Ariaspiyalılar, Küçük Asya'daki Magnesia'nın Apollo Tapınağı ve Dara'nın yardımcısı Otanes'in hanesi için bulunmaktaydı. Herodot, Persis'in de vergi muaflığını (*ateleia*) belgelemesine rağmen, Persepolis levhalarının eşzamanlı olarak eyaletlilerin bir çok "ödeme"sini geçerli addetmesi, bilginleri özellikle uğraştırmıştır. Halbuki Herodot, Persis'in, *phoros* (yani haraç) ödemesinden, bağımlı, boyunduruk altına alınmış halkların vergilerinden muaf olduklarını vurgulamaktadır. Diğerlerinin yanı sıra, bu ayrıcalık, Dara tarafından Perslere egemenliğinin belirli bir döneminde tanınmış olabilir.

Phoros, belli ki eyalet düzeyinde toplandı ve -eyalet için gereksinim duyulan belli bir bölümün ayrılmasından (ve soylu metal biçimine dönüştürülmesinden?) sonra- "hazine daireleri"nde para basma, ödeme ve armağan verme amaçlarıyla topladıkları imparatorluğun merkezine götürüldü. Haraçların ve kısmi özerk halkların "armağanlar"ının yanı sıra, kralın başka gelirleri de vardı: Yukarıda birçok kez değinilen, büyük krala (gezileri sırasında) uyrukları tarafından verilen ve onun da "dostları"na ve "hayırseverler"e dağıttığı "armağanlar" ile kralın ve ordusunun iaşesinin temini için (*phoros*'un bir parçası olarak?), tahsil edilen Yunan belgelerinde

sözü edilen *tage*. Bütün bu vergiler, büyük kralın egemenliğinin tanınmasının bir işareti olarak yorumlanabilir. Hükümdar da, bu gelirlerin yalnızca ülkenin ve halkının refahı sağlandığında güvence altına alınabileceğini bilir. Kralın, (sulama sisteminin denetlenmesi ve yeni ürünlerin ekimi yöntemiyle) hayvan ve bitki dokusunu koruma çabası ve düşmanları püskürtme çabalarının nedeni burada yatmaktadır.

Eyaletler düzeyinde, satrap/vali, kendisini Ahamenitler öncesi geleneksel kurallara göre ayarlayarak ve elinde bulunan kadastro ve kütüğü kullanarak, toprağa ilişkin haracın saptanması ve toplanması yetkisine açıkça sahipti. Burada, orta kademe vergi saptama düzeyinde hiparklar ve alt kademe vergi saptama düzeyinde şilarklar ve kentsel özyönetim organları onun hizmetindeydi; bunlar, aynı zamanda, belirli kişilerin (grupların) imtiyazlarını, mülkleri, köyleri ve kentleri tanıyorlardı. Örneğin, aynı şekilde, Mezopotamya, Suriye ve diğer yerlerdeki tapınaklar, "büyük toprak sahipleri" olarak vergi yükümlüsü, onların (özgür olmayan) personeli hizmet yükümlüsüydü, ancak, tersi durumda, kralın ayrıcalıklarına sahiptiler ve devlet kasasından ödenek alıyorlardı. Babilonya'daki daha önce değinilen "askeri tımarlar", yani kralın ordu hizmeti yükümlülüklerine karşı askerlere tahsis ettiği satılamaz, ama miras bırakılabilir topraklar, kendine özgü bir durum oluşturuyordu; ne var ki zaman içinde toprağın başkasına kiraya verilmesi yerleşti ve vergi ödenmesi ve çalışma yükümlülüğü, askerlik hizmetinin yerini aldı. Persepolis levhalarında gösterilen bireysel ve/ya da kolektif vergilerin nasıl yorumlanması gerektiği, bizi ileride de ayrıca uğraştıracaktır.

Büyük kralın (yıllık) gelirlerinin miktarının ne olduğunu ortaya çıkarmak mümkün değil; Ahamenit saray ve yönetim merkezini işgali sırasında İskender'in eline geçen soylu metal

miktarı 180 000 talent* (yani 4680 ton gümüş ya da 468 ton altın) olarak hesaplanmıştır. Bu antik dönemde bir daha ulaşılamayan bir sayıdır. Ancak on yıllar boyunca biriktirilmiş hazine tutarları, uyrukların belirli bir zaman dönemi içinde haraçlar ve diğer vergilerle hakkaniyet sınırları içerisinde yük altına sokulmalarının bir sonucudur. Bu vergiler, belli ki ölçüleri aşacak şekilde salınmadı. Delos-Attika deniz ittifakının müttefiklerinin katkılarının Pers örneğine göre düzenlendiği tahmini doğruysa, bu durumda, hatta İyonya ayaklanmasından sonra satrap Artafernes tarafından gözden geçirilen ve iyileştirilen bu sistemin kendisini kanıtlamış olması gerekir. Bizim belgelerimizin hiçbirinde, haraçların miktarının bir ayaklanmaya yol açtığından söz edilmemektedir. Ne var ki kralla egemenlik altındakiler arasındaki mali ilişkilerin daha güçlü bir şekilde sistemleştirilmesi, Dara'nın oğlu Kserkses'in geleneksel anlatımlardaki değerlendirilmesini kaçınılmaz olarak etkilemek zorunda kaldı. Dara, Herodot tarafından "bakkal" (*kapelos*), yani uyruklarıyla egemenliğinin fiyatı konusunda "pazarlık yapan" biri olarak algılanmaktadır. Bir yandan, egemenliği süresince babasının reformlarının devam ettirmesi, diğer yandan ise, sistemin ayakta kalmasını düşünmek zorunda kalmış olan Kserks ise, aynı nedenlerden ötürü despot olarak ve düşmanlık hisleriyle anılmıştır.

IV. Ahamenit Persis'inde Gündelik Yaşam

Tarihe duyulan bakış açısı, son on yıllarda, haklı olarak, (yeniden) insanların "gündelik yaşam" alanını da içine alacak şekilde genişledi. Ancak burada, insanların gündelik dar çevreleri içindeki deneyimlerinin mikrokozmosunun, "büyük

*Eski Yunan ağırlık ve para birimi -çn.

politika"nın ve genel toplumsal, iktisadi ve hukuksal yapıların makrokozmosunun katkısıyla belirlendiği ve böylesi bir perspektifte anlaşılabilir olduğu hususunda açık olunması gerekir. Şimdi ise, Ahamenit uyruklarının gündelik yaşamı, tek başına belgelerin ışığında düşünüldüğünde, hem zamansal ve hem de mekansal olarak yalnızca kalıntısal bir şekilde incelenebilir. Ülkenin aristokratik seçkinleri, söz konusu inceleme esnasında "sıradan adam" ve "sıradan kadın"a göre daha görünür bir yer işgal etmektedir. Bu insanlar konusunda bir bütün olarak bir şeylerin bilinmesi, daha önce anılan ve İskender'in kundaklamasının korunmalarına yardımcı olduğu Persepolis kil levhaları (Resim XIII a) sayesindedir. Ama ne var ki bu levhalar, "Büyük Pers İmparatorluğundaki yaşam konusunda" çok az bilgi vermektedirler: M.Ö. 509 ile 458 arası gibi kısa bir dönemin tarihini taşıyan bu levhalar, coğrafik olarak, esas olarak Persis'i, yani imparatorluğun çekirdek ülkesini ve Batı'da sınır olan Elymais'i kapsamaktadır. Bu aktarımlardaki kesinti, yalnızca yazımda kullanılan maddenin değişmesine (kil yerine parşömen) bağlı bulunduğu için, bu resimlemelerin ve onlar tarafından aydınlatılan pratiğin sürdürülmesi, kuşkusuz ki olasıdır. Üstelik metinlerin sayısı o kadar büyük ve ifade güçleri o kadar etkileyici ki bunlar, gerçi ilk planda "Pers", yani Güney İran "kaynakları" olarak değerlendirilmekle birlikte, birçok şeyde Ahamenitler klanının yurdunun sınırlarının ötesine taşmaktadırlar. Diğer türden belgeler, içlerinde betimlenen olguyu onaylabilir, tamamlayabilir ya da daha büyük bir bağıntı içine sokabilirler. Persepolis metinleri, bundan dolayı, hiç de haksız olmayarak, giderek daha güçlü bir şekilde ilginin odak noktasına yerleşmişlerdir. İnsanın, tüm haklı eleştirilere rağmen, klasik metinlerin "önyargılılığı"ndan ötürü, bunlardan artık yeni bilgiler elde etmeyi beklememesi gerekse de. Kuşkusuz,

levhaların da kendilerine ait hileleri bulunmaktadır: Neredeyse yazıldıkları tek dil olan Elamca, dil grupları içindeki yalıtılmışlığından ötürü, (konunun uzmanlarının tartışmalarının yeterince kanıtladığı gibi) özellikle "zor" diller arasındadır; üstelik yayınlanmış metinler, kazıyla çıkarılan malzemenin yalnızca bir bölümünü kapsamaktadır ki bu da, bunlardan çıkarılan sonuçları, büyük ölçüde olası kılmakta ise de, değiştirilemez kılmamaktadır.

Anımsayalım: Hepsi de hazineden işçilere (el emeğine) gümüş ödenmesine ilişkin olan ve M.Ö. 492-458 tarihini taşıyan hazine dairesinin 114 levhasının (*Persepolis Treasury Tablets* [PTT]) yanı sıra, 509-494 yıllarından, öncelikle 2100'den fazla yayınlanmış ve bundan başka değerlendirilmesi gereken yaklaşık 2500 okunmuş *Persepolis Fortification Tablets* (PFT) bulunmaktadır. Bunlar, kısa yönetim notları biçiminde, Güneybatı İran merkez ülkesindeki tarım ürünlerinin temini, transferi ve dağılımını, günlük, aylık ya da ekstra istihkak olarak tek tek kişilere ve çalışma gruplarına, ama aynı zamanda hayvanların beslenmesi için harcanmış besin maddelerini kapsamaktadır. Adı anılan her kişi ve grubun ücreti tarım ürünü olarak "ödenmekte" ya da iaşeleri tarım ürünü olarak temin edilmekte ve buna ilişkin olarak, öyle titiz bir tarzda "defter tutulmakta"dır ki bu gelir ve gider sistemi yalnızca yüksek derecede gelişmiş olarak nitelenebilir. Elde edilen metinlerin, 100'den fazla yerdeki 15.000'den fazla kişinin iaşesine ilişkin bilgi verdiği saptanmıştır. Belgeler, betimlenen faaliyetler ve yaşam alanları açısından incelendiğinde, şu izlenimler saptanabilir:

"Kral ailesinin üyeleri, mektuplar yazarak, emirler vererek ya da mühürleriyle astlarının emirlerini onaylayarak, bizzat ortaya çıkıyorlar. Andaki görevleri içindeki bir yığın memur, adlarıyla sayılmakta ve bunların yetki alanları tanınabilmek-

tedir. Büyük işçi grupları ya da tek tek kişiler, özel işler için görevlendirilmekte ve ücretleri de buna uygun olarak saptanmaktadır. Tarım ürünü biçimindeki vergi ödemeleri, belirli yerlerde toplanmakta, depolanmakta ve yeniden işçilerin iaşesi için kullanılmaktadır. Tohumluğa ilişkin veriler ve bunu izleyen ürün gelirleri, en titiz şekilde kaydedilmektedir. Bu yöntemle, bir yığın yere ulaşılmakta ve bu süreçle bağıntılı her kademedeki yetkili memurlar ortaya çıkmaktadır. Rahiplerin tapınakları, taptıkları tanrılara adanmış kurbanlarla donatılmaktadır. Gezginlerin geçimleri, tek tek posta istasyonlarında ibraz edebilecekleri levhalarla güvence altına alınmaktadır. Diğer yandan, tarım ürünlerinin tüketim süreçlerine ilişkin olarak özenle defter tutulmaktadır; tek, toplu ve yıllık hesaplar, büyük ölçüde korunmaktadır. Bunların hazırlanması ve denetlenmesi için de, yine özel memurlar görevlendirilmiştir."

Şimdi gündelik yaşamın sorunlarına tek tek bakalım: Karşımızda hangi konumdaki hangi insanlar var? Bu sistemde çalışanların görev alanları, yükümlülükleri ve hizmetleri nelerdi ve bunlar nasıl ücretlendirildi ve iaşeleri nasıl yapıldı? İçlerinden manüfaktürün, tarımın, haberleşme ve ordu sisteminin bizi özellikle ilgilendirmesi gereken faaliyet alanları, nasıl yapılanmıştı ve nasıl örgütlenmişti? Bu sistem içinde erkeğin ve kadının alanları nasıl saptanabilir? I. Dara'nın egemenlik dönemindeki Persis'de insanların yaşamlarını belirleyenler, hangi dinsel düşünceler, kültsel gelenekler ve din politikası kurallarıdır? Diğer belgeler ve buluntularla tamamlanmış olarak levhalardan yola çıkarak, okuyucu, insanları o dönemde harekete geçiren, onlardan beklenen ve onlar tarafından "yapılan" şeyler konusunda belki de bir bilgi sahibi olabilir.

1. Artystone, Artaphernes, Farnaka ve "Farnaka'nın Delikanlıları" - Persis'in Yönetimindeki ve Ekonomisindeki İnsanlar

Daha henüz levhaların okunması sırasında, bizim klasik kaynaklardan tanıdığımız kimi kişilikler, Persepolis metinlerinde de ortaya çıkmaktadır: Kraliçeler, prensler, prensesler, kraliyet ailesinin diğer üyeleri, satraplar ve Pers yüksek soylularının üyeleri, burada izlerini bıraktılar. Bunlar, konumlarına, mevkilerine ve görevlerine derecelendirilmiş ve -bunu bizzat elde tuttukları ölçüde- kendi iaşeleri için gereken ölçüyü çok çok aşan istihkakları kabul ediyorlar ve dağıtıyorlar; onların istekleriyle gezen astlarına emirler veriyorlar ya da bizzat geziyorlar (ve burada iaşeleri temin ediliyor); bunlar, büyük mülklerin ve çalışma kolektiflerinin sahipleri olarak ortaya çıkıyorlar. Üç kişilik, bunu açıklamaya hizmet edebilir; bunlar, Herodot'dan yakından tanıdığımız Perslerin içindedir.

1. *Pater historiae* (tarihin babası), bize I. Dara'nın, diğerlerinin yanı sıra *Artystone* ile, gözde karısı durumuna gelen Kyros'un kızı ile evlendiğini bildiriyor; onların ortak oğulları Arsames ve Gobryas, Pers Savaşlarında ordu komutanları olarak hizmet etmişti. Bu Artystone (Elamca: *Irtaşduna*), Persepolis'den 25 metinde anılmaktadır, ikisinde vurgulanarak *dukşiş* (kraliyet ailesinin kadın mensubu) olarak nitelendirilmektedir. O, Dara'nın 19. egemenlik yılının ilk ayındaki (M.Ö. 503) bir şenlikte olduğu gibi, kimi vesilelerle şarap, bira, tahıl ve diğer malları kabul etmektedir:

"[Rautanayaça] 'Şarap bekçisi' Yamakşaita'ya bildir, diye konuşuyor Farnaka [bir bütün olarak yönetim ve ekonomi sisteminin yöneticisi]: 200 *marriş* [testi] şarabın (1940 litre)

kraliçeye verilmesi gerekir.' 19. (egemenlik) yılının 1. Ayı. Anzuka metni yazdı. Varaza haberi getirdi."

"'Sürü ustası' Aryaina'ya bildir, diye konuşuyor Farnaka: 'Kral Dara, bana emretti: Benim mülkümden 100 koyun Kraliçe Artystone'ye verilsin.' Ve şöyle konuşuyor Farnaka: 'Kral Dara, bana nasıl emir verdiyse, ben de sana emrediyorum. Kral tarafından emredildiği gibi, Kraliçe Artystone'ye 100 koyun ver.' 19. yıl, 1. Ay. Anzuka metni yazdı. Varaza haberi getirdi."

Artystone'nin kendisi, en azından üç büyük mülkün (sarayın?) sahibidir ve bunlardan birinde (Kuganaka'da) M. Ö. 498 yılında kocasını ağırladı. Bu Persepolis mektuplarının kopyalarının kanıtladığı gibi, orada, (Babilli ?) kahyasına birçok kez mektupla emirler vermektedir. Ülke içindeki sayısız gezilerinde, kendisi ve maiyeti için yiyecek ve içecek kabul etmekte ve bunları teslim levhalarının üzerindeki mühürüyle onaylamaktadır. -Herodot tarafından anılmayan- Daha sonra karşımıza çıkacak olan Rtabama'nın faaliyetleri hakkında, daha fazla bilgiye sahibiz.

2. Aynı şekilde, Büyücü Gaumata'ya karşı I. Dara'nın yardımcılarından biri ve İskit seferinde Kralın refakatçısı olan *Gobryas*'ı da tanıyoruz. Onun (Dara'nın kızkardeşiyle bir evliliğinden olma), Herodot'un bildirdiğine göre Dara'nın kızı Artazostra ile taze evli oğlu Mardonis, 493 ile 479 arasında "Tarihler"de en önemli ordu komutanı olarak ortaya çıkmaktadır. Gobryas'ın kral için ne kadar önemli olduğunu (ki, bunu Herodot görmemiştir), onun Elam'daki ayaklanmaların bastırılması sırasında general olarak atanması ve onun hükümdarın mızrak taşıyıcısı sıfatıyla isim ve resim olarak Dara'nın mezarında ölümsüzleştirilmesi olgusu göstermektedir. Tam da bu Gobryas (Elamca: *Kambarma*), tabya duvarı levhaları metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır: Diğer şeylerin yanı sıra, M.Ö. 498 Şubat'ında, tahminen Mardonios'un

İyonya'dan dönüşü sırasında onunla buluşmak üzere yolda olan bir gezi grubuna mensuptur. Bu topluluğa, Gobryas'ın dışında *Raduşdukka* (tahminen Dara'nın kızkardeşi ve Gobryas'ın karısı), *Raduşnamuya* adında bir kadın ve bir levhanın hakkında şu bilgiyi verdiği diğer bir kadın mensuptur:

"36 (BAR) unu, Mardonios'un karısı, kralın kızı, günde 9 BAR olmak üzere, istihkak olarak elde etti. (Bir teslimiyatı) Kurduşum'da, (birini) Bezitme ve 2'sini Litu('da) aldı. Kralın mühürlü bir belgesini taşıyordu. 23. yıl, 12. Ay."

Demek ki bize aktarılan istihkakın en büyüğünü alan Gobryas'ın eşliğinde Mardonios'un karısı ve Dara'nın kızı Artazostra da bulunuyordu. Böylelikle, Herodot tarafından aktarılan düğün de onaylanmaktadır, ama bu düğün, açıkça 493'den çok uzun bir zaman önce gerçekleşmiştir. Son bir örnek:

3. Dara'nın kardeşi *Artaphernes*, M.Ö. 511 ile 492 arasında Sardeis'in satrapı olarak bilinmektedir. Onun 495 Kasım'ında Küçük Asya'da ikamet ettiğini, bir Persepolis metni onaylamaktadır:

"4,65 BAR unu Tauhma aldı. 23 kişiden her biri birbuçuk KA (aldı). 12 delikanlıdan [hizmetçiden] her biri 1 KA aldılar. O, Artaphernes'in (Elamca: *İrdapirna*) mühürlü bir belgesini yanında taşıyordu. Sardeis'den yola çıktılar. Persepolis'e seyahat ettiler. 9. Ay, 27. Yıl. Hidali('de)."

Tek başına istihkakların miktarı alındığında, Gobryas'dan sonra metinlerdeki en önemli ikinci kişi, tüm ekonomi ve yönetim sisteminin yöneticisi *Farnaka* (Elamca: *Parnaka*; Yunanca: *Farnakes*), yani kralın amcasıdır. O, her yerde ve her zaman , gündelik 2 koyun, 90 KA şarap [1 *marriş* ("testi") ve 1 BAR = 10 KA; 1 KA = 0,97 l] ve 180 KA un elde etmektedir. Onlara verilen yüksek istihkaklar, bunların yalnızca bir kişinin tüketimi için, kuşkusuz ki kendi istihkaklarını alan hizmetçilerin bakımı için de düşünülmediğini göstermektedir. Farnaka ve

ona denk düşenlerin, kullanılmayan besin maddelerini yerel pazarlarda değiş tokuş ettikleri ya da stok olarak depoladıkları varsayılmaktadır; tarım ürünlerinin bu zahmetli "değerlendirilmesi", daha sonraları, hazine dairesi levhalarının belgelediği gibi, (kısmen) (parça) gümüş ödenmesine geçişin nedeni olmalı. Yönetim şefi görevi içinde, Farnaka, tekrar karşımıza çıkacaktır. Şu metinde de ondan söz edilmektedir:

"Varatukaş('daki) Patiaspa'dan getirilmiş 48 BAR unu, Farnaka, istihkaklar için aldı. 1 gün için, 20. yılı, ... Ayında. Farnaka, hergün delikanlılarıyla birlikte 48 BAR elde etmektedir. Farnaka'nın kendisi 18 BAR ve 300 delikanlısından her biri 1 KA almaktadır."

Onun bu personeliyle birlikte, istihkak iskalasının en alt basamağına varmış bulunuyoruz: 1 ve 1,5 KA un, orada yetişkinler için kuraldır; çocuklar ve gençler daha az elde etmektedir. Ek olarak bu ve diğer asgari ücret alıcıları, özel yardımlar (*sat, kamakaş*) da almaktadırlar. Asgari ücret düzeyinin üstünde, açık bir şekilde çeşitli beceriklilik ya da farklı eğitim durumuna bağlı olan ücret derecelendirmeleri ya da artırımları saptanabilir.

Levhalar tarafından kapsanılmış, kısmen aile grupları içinde çalıştırılan ya da bir arada yaşayan kişilerin, standart olarak tahıl/un ve şarap/bira ve özel yardım olarak incir/ceviz ve küçük et istihkakı aldıkları, diğer yandan, özel toprak kullanımı (bahçe, tarla) ve küçükbaş hayvan sürüleri yetiştirme hakkına sahip oldukları ve yaşam için gerekli elbisenin kendilerine teslim edildiği tahmin edilmiştir.

Onlara verilen ismiyle, bu "taç hizmetlileri" kimlerdi peki? İçlerinde boyunduruk altına alınmış halkların çok sayıda temsilcisi bulunduğu için, uzun zaman, bu (Elamca) *kurtaş* olarak adlandırılan kişilerin köleler ya da köleleştirilmiş insanlar (örneğin savaş tutsakları) olduğu varsayılmıştır; ama

bugün, bunlar, daha çok, devlet yönetimi tarafından belirlenmiş faaliyetleri yerine getirmeye yükümlü kılınmış, bunun karşılığında kendilerine ücret ödenen ve işleri içinde denetlenen işçiler olarak görülmektedir ki bunların yurtlarından uzak yerlerde görevlendirilmeleri ve gönderilmeleri, zorlamanın (sürgün?) ve (toprağa) bağlı kılmanın açık özelliklerini taşımaktadır.

2. Görevliler, Hizmet Personeli ve Zanaatçılar - Kraliyet Toprakları ve Köylü Alanları: Ahamenit Persis'inde Yönetim ve Ekonomi

Persepolis, levhaların bulunmasıyla birlikte, yönetim merkezi olarak da görülmeye başlanmıştır. Onun başında uzun zaman (M.Ö. 505-497) Farnaka, onun yardımcısı olarak temsilcisi *Çisavahuş* bulunuyordu ve bunların ikisi, yardımcılar ile Persepolis ve diğer yerlerdeki "katipler"e ve yardımcı personele sahip bir "kalem odası" tarafından destekleniyordu. Farnaka (ve Çisavahuş'un) görevi, kendilerinin görevlendirdikleri gezici kişileri (örneğin, yargıçlar, defter tutucuları ve denetçileri, kervan klavuzları ve resmi elçilerin gezi refakatçileri, kral için bakım personeli vb.) gerekli belgelerle donatmak, kraliyet kilerini örgütlemek, hükümdarın has ahırını düzenlemek, kültsel sorunları düzenlemek, ek işgüçlerini işe almak ve vergi ve kira gelirlerini gözetlemek ve denetlemekti. Adının anılması ve mühürünün kullanılmasından da anlaşıldığı gibi, bu amaçla oldukça sık yoldaydı; ancak onun asıl yeri, kralın yanıyken, temsilcisi, her ikisiyle de ilişkiyi sürdürüyordu. Farnaka'nın görev dünyasına küçük bir bakışı, bize, onun Artystone'ye tarımsal ürünlerin "ödenmesi" emri sağlamış oldu; onun yerinde "denetim ziyaretleri" konusunda, Da-

ra'nın 19. egemenlik yılında Dainuka, Raksa, Baraspa ve Runan istihkak levhaları üzerindeki mühürü bir bilgi vermektedir. Çıkışını Farnaka'dan alan bir "olay" örneği, aşağıda alıntılanmıştır:

"[Rautanayaça'daki] 'şarap bekçisi' Syaina'ya bildir: Böyle konuştu Farnaka: Rtamazda'ya 1404 *marriş* [testi] şarap verilsin ... Persepolis('deki) zanaatçılar(ın) istihkakı (için) ... Onun [Dara'nın] 21. yılının 8. ve 9. ayları, yani toplam 2 ay (için) istihkakları (için şarabı) almasını sağla' Savanta (metni) yazdı, (emirle birlikte) mesajı Varaza getirdi, emri Raibaya'dan aldı. 21 yılının 6. Ayında bu mühürlü belge teslim edildi."

Şu şekilde bir "iş gidişi" ortaya çıkıyor: Farnaka, esas gereksinim döneminden iki ay önce, Raibaya üzerinden "Kalem Odası"na, Persepolis'deki zanaatçı grubu için 14.040 l şarabı Rtamazda'ya vermesi için, "şarap bekçisi" Syaina'ya direktif vermesini emretmektedir. Varaza üzerinden, bu emir "katip" Savanta'ya ulaştı. Bu da bunun üzerine, birisi Persepolis arşivinde kalan ve diğeri de (orijinal olarak) Rtamazda'ya verilen (kopya üzerinde Rtamazda'nın Aramice yazılmış adı, bunu göstermektedir) aynı içerikte iki belge hazırladı (ya da hazırlattı. Daha sonra, tahminen, Rtamazda, Rautanayaça'da Syaina'ya orijinal emri gösterdi ve eşyaları teslim aldı ve bunlarla -8. ayda, zamanında- yeniden Persepolis'e vardı.

Merkezi yönetim düzeyinin altında, her biri levhalar tarafından kapsanan bölgelerin yarısında işçilerin işe yerleştirilmesi ve onların bakımından (ve böylelikle tarımdan ve vergi ödemelerinden de) sorumlu olan 2 "memur" (bunların ünvanı, eski Persçe'de *grdapatiş* [evin bekçileri] idi) ve bunların temsilcileri bulunmaktaydı. Bir yönetim bölgesinin sarayın kendi bölgelerindeki gezilerinde onların bakımı için de yetkili olan "levazım daireleri"nin yöneticileri de (ki, bunlardan altı tane ortaya çıkarıldı) de onlara tabiydi. Bunların temsil-

cileri, Elamca *ullira* ("tedarik memurları") olarak adlandırılmaktadır. "İlçe" ya da kasaba düzeyinde, belirli ürünler için yetkilerine göre görevliler belirlenmişti ve bunlar, vekillere ve "depo kahyaları"na sahipti. Kendileri de "ustabaşılar" içinde gruplar halinde toparlanmış yerel işçi görevlileri, hiyerarşinin tabanını oluşturmaktadır.

İlk kez hazine dairesi levhalarında, Farnaka'nın ardılları tarafından, taç işçilerine parça gümüşleri ödemekle görevlendirilmiş, Elamca *kap.nişkara* (eski Persçe *ganzabara* "haznedar") olarak nitelendirilen yüksek derecede bir görevli ortaya çıkmaktadır. Tümüyle belirgin bir şekilde, Persis'in bütün (şimdiye kadar bilinen 19) "hazine daireleri" de ona bağlanmıştı. Bu sayıları yüzlerle ölçülen kişiler, belki de en iyisi "kalifiye manüfaktür işçileri" olarak adlandırılmalıdır; burada ağırlık, altın ve gümüş işlenmesine, mobilya ve tekstil üretimine, yani krala ve saraya lüks mallar temin edilmesine düşüyordu. Ne var ki kimi faaliyetlerin nitelendirilmesi, bugüne kadar deşifre edilememiştir. Yukarıda anıldığı gibi, değerli taşların toplanma yeri de olan hazine dairelerinde, "tedarik memurları" ve "katipler", malzelemelerin teminini ya da üretilen malların düzenli olarak teslimini sağlamaktaydılar. -Daha çok mütevazi denilebilecek- hazine dairesi işçi grubu için bir örnek yeter:

"[Vrantuş ambarının yöneticisi] Bagaiça tarafından temin edilmiş 228 (BAR) tahılı, ... bir aylık, (yani) 27 Yılının 13. Ayının istihkakları olarak, Vrantuş('da), paylarının dağılımı [haznedar] Baratkama tarafından yapılmış hazine dairesi işçileri aldılar. 2 erkek, 'giyim elbisesi terzileri', (her biri) 4 (BAR); 20 erkek, hazine dairesi (işçileri), (her biri) 3,5; 7 erkek, 'ince zanaatçı', (her biri) 3; 19 erkek, 'mobilya bakımcısı', (her biri) 3; 14 erkek, 'odun taşıyıcı', (her biri) 3; 1 erkek, bir "ev uşağı?', 3. (Bunlara ek olarak) 7 delikanlı (her biri) 0,5 (BAR), 4 kadın (her biri) 3 ve 3 kız (her biri) 0, 5 (BAR) (gelmektedir)."

Hazine dairesi işçilerinin yanı sıra, çok sayıda diğer kişi de devletin ve kralın hizmetinde bulunmaktaydı ve bundan ötürü Persepolis metinlerinde görülmektedirler: Bunlar, yönetim düzeyinin orta ve alt derecelerini dolduruyor, tarlalarda ve hayvan yetiştiriciliğinde çalışıyor, yiyecekleri hazırlıyor ya da aletleri imal ediyorlardı.

Bütün bu kişiler, statüye, konuma, eğitim durumuna ve işin türüne göre derecelendirilmiş "ücretler"i ve "geçim kaynakları"nı istihkak olarak alıyorlardı. Peki, bu pay dağılımları nasıl sağlandı? Persis'i *haraç* ödemelerinden muaf ilân ettiğinde, Herodot'u cahillik suçlamasından kurtarsak da, orada halkın, (haraç ödememekle birlikte) resim ve vergi ödemek zorunda olduğu kesindir. Vergiler (Elamca: *bazi[ş]* = eski Persçe: *bağı* ["Kralın payı"]) (ve özel vergiler?), kral topraklarının ürün gelirinin yanı sıra, Persis'in yeniden dağılım iktisadının temellerini oluşturuyor ve levhalarda da bu şekilde ortaya çıkıyorlardı; ancak kimin ne miktarda bunları ödeyeceği konusunda, neredeyse tümüyle suskunluğa gömülmektedirler. Özgür köylülerin, kiracıların ve büyük toprak sahiplerinin, böylesi (ürün gelirine bağlı?) "ödemeler" yapması gerektiğinin birçok kanıtı bulunmaktadır. Birçok araştırmada, bir "ondalık"a* dayanan, baştan ayağa sıkı bir şekilde örgütlenmiş (buna denk düşen görevliler aygıtıyla birlikte) bir vergi koyma sistemi saptanmak istenmiştir, ancak bu tezin filolojik temelleri, itiraz götürmez.

Levhalarda -Babilonya ve diğer yerlerdeki belgelerde de değinildiği gibi- sözü edilen kralın ve soyluların büyük mülklerine ve arazilerine bir bakalım:

"Şalamanu'ya bildir, Artystone, şöyle konuştu: 'Benim Kuganaka('daki) mülkümden (Elamca: *ulhi*) 100 *marriş* şarap, defter tutucusu Gauşapana'ya verilsin. Rtima, h*irakurra*(dır) (?). 22. Yıl(da) (bu) mühürlenmiş belge (elden verildi)."

*Aşar -çn.

Artystone'nin mülklerinin (saraylarının?) yanı sıra, kraliçenin bir "köy"ünden de söz edilmektedir; benzeri mülkler, kraliçenin oğlu Arsames, Rtabama ve kralın bizzat kendisi için de saptanmaktadır. Bunların sayısı, Babilonya klasik metinlerinde ve belgelerinde, Persepolis belgelerine göre çok daha fazla sayıdadır. Bunu daha önce duymuştuk. Tıpkı Babilonya'da olduğu gibi, Persis'de de bu toprağın bir kısmı, "kira ödemeleri" (ve "köylünün eliyle ve koşum hayvanlarıyla toprak sahibinin toprağını işlemesi"?) karşılığında kiralanmış olmalıdır. Kralın (ve soyluların) toprakları arasında, aynı zamanda hem verimli hem de "eğlendirici" olanlar, öne çıkmaktaydı. Pers İmparatorluğunu en iyi şekilde tanıyan Ksenofon, buna ilişkin şunu yazmaktadır:

"Üstüne üstlük, diyordu Sokrates, o (Kral), oturduğu ya da ziyaret ettiği ülke bölümlerinde, toprağın doğurabildiği güzel ve iyi bütün şeylerle dolu, *paradeisoi* diye adlandırılan bahçelerin kurulması ile ilgilendi ve mevsimin izin verdiği ölçüde, kendisi de zamanının çoğunu buralarda geçirdi."

Genellikle sebze ve meyve plantasyonlarıyla ve av hayvanları parklarıyla bileştirilmiş böylesi bahçe tesislerini, Ahamenit kralları, Asur ve Elam öncellerinden bakarak yapmışlardı; bugünkü* "*Paradies*"** sözcüğü, Yunanca *paradeisos* üzerinden böylesi bir parkın eski Persçe nitelendirmesi olan *paridaida*'ya dayanmakta ve bugün bile, bu "düzenlemeler"in kendi çevresi ve kendinden sonraki dünya üzerinde bıraktığı etkiyi ilân etmektedir. En azından 15 *paradeisoi* (Elamca: *partetaş*), levhalarda da anılmaktadır, ama orada genel olarak kral topraklarını nitelemektedirler. İnsanın, Persis'de de kraliyet görevlilerinin, yalnızca kralın mülklerini ve parklarını değil, aynı zamanda diğer insanların mülklerini ve parklarını da gözettikleri ve denetlediklerinden emin olması gerekir:

* Bugünkü Almancada kullanılan -çn.

**Cennet -çn.

"Bunun dışında ama o [Kral], ülke içinde gezdiği ölçüde, toprağı bizzat inceledi ve denetledi; ama bizzat denetlemediği ölçüde, güvenilir kişiler göndererek, bunları denetlettirdi. Ve kumandanlardan (*arşontes*), kendisinin söylediği gibi, toprağına yoğun bir nüfus yerleştirmiş, toprağı işlemiş ve onu taşıyabildiği kadar ağaçlar ve meyvelerle donatılmış olarak gösterenleri, armağanlarla ödüllendiriyor ve onları onur mevkileriyle nişanlandırıyor; ama ister sertlik, ister kendini beğenmişlik ya da ihmalkârlık sonucu olsun, topraklarını işlenmemiş ve seyrek nüfus yerleştirilmiş olarak gördüklerini, cezalandırıyor, görevinden alıyor ve onun yerine başkasını komutan olarak atıyor."

Şu ya da bu toprağın ürün veriminin artırılması için, Persler, uzun, doğal toprak eğimini kullanan yeraltı kanalları (Arapça: *kanats*) ile topraklarına yönelttikleri yeraltı suyunun kullanılması aracılığıyla yapay sulama pratiği kulanıyorlardı. Ayrıca bu ve başka amaçlar (suyun kanalize edilmesi, içme suyunun depolanması) için barajlar da inşa edilmişti.

Artık üretimiyle çiftlik iktisadı, özgereksinim ölçüsünü kısmen önemli ölçüde aşan tarım ürünleri dağılımı pratiği ve bu sistemin parça gümüş ödenmesine göre kısmi dönüştürülmesi, istihkakların bir bölümünün ("dayanıklı" mallarla ya da parayla) değiş tokuş edilmesine, bizzat üretilemeyen ya da kendi köyünde (köy zanaatçısından?) satın alınamayan şeylerin satın alınmasına olanak tanıyan yerel pazarların bulunmuş olması gerektiğini göstermektedirler.

"(Perslerin) Günlük besinleri ... ekmek, arpa pastası (*maza*), kakule [turp türü], tuzlu tahıl taneleri ile kızartılmış ya da pişirilmiş etten oluşmaktadır; ancak bunun yanında su içmektedirler."

Strabon'un Perslerin yemek alışkanlıklarına ilişkin anlatımları, Persepolis levhalarıyla denetlenmekte ve tamamlan-

maktadır: Buna göre, öğütülmüş ya da kırılmış ve ekmek ya da lapa halinde işlenmiş olarak arpa, gerçekten temel besin maddesiyken, et (esas olarak keçi ya da koyun, ama aynı zamanda kümes hayvanları eti) istisna oluşturmakta ve Romalı *pastio villatica*'ya benzer örgütlenmiş olarak, çok çeşitlemeleriyle kraliyet yemek menüsünü belirlemektedir. Persis'de, yalnızca incir ve üzüm şarabı içildi, hem de Yunanlıların şaşırarak saptadığı gibi, katışıksız olarak; bir tür üzüm sirkesi, tuzla birlikte konserve maddesi olarak kullanılıyordu. Buna karşın, tabya levhalarının tanıklığına göre, Elam'da (sert) bira tercih ediliyordu, öyle ki bir ve aynı kişi, Persis'de şarap, Elam'da ise aynı miktarda bira istihkakı alıyordu. İncir ve hurma, ama aynı zamanda dut, erik, elma, armut, ayva, badem, ceviz ve antep fıstığı gibi meyveler anılmakta, antik dönemde tipik "Pers meyveleri" olarak sayılan diğerlerini (nar, şeftali, narenciye vb.), yalnızca klasik anlatımlardan tanıyoruz. Sebze, otlar ve süt ürünleri de, Persepolis metinlerinde anılmamakta ya da istisna oluşturmaktadırlar (elbette, şimdiye kadar açıklanamayan Elamca sözcüklerin arkasına gizlenmemişlerse), ancak aynı şekilde temel besin maddeleri olarak tahmin edilmektedirler.

3. Yollar ve Kanallar, Kentler ve Köyler, Ulaklar ve Ateş Sinyalleri - İran'da Altyapı ve Haberleşme Sistemi

"... 3 (*marriş* şarabı), önce Ramitebe yolundan geçmiş ve onu ölçmüş (gözetmiş?) olan, sonra da onun [Kralın] emri (?) üzerine Hadahra'ya gelmiş ve orada Kralı beklemiş olan Hambaduş (ve) 4 refakatçısı, mızrak taşıyıcıları (ve) yol denetçileri, istihkak payı olarak aldılar. 6 gün (için) 21. Yılın 8. Ayında, her biri, (günde) 1 KA aldı..."

Persepolis metinlerinin hiç de önemsiz olmayan bir bölümünü, yayıncının "Gezi Metinleri" olarak adlandırdığı metinler oluşturmaktadır: Bunlar, (hizmet emriyle ya da özel olarak) "yolda" olan, mesajları götüren, mal ve para taşıyan, tören nedeniyle, çalışmaya gitmek ya da denetim amacıyla gezide bulunan çok sayıda kişi hakkında bilgi vermektedirler. bunların arasında bizim "sokak denetçilerimiz", ama aynı zamanda ziyaretçilere ya da elçilere eşlik eden ve onları koruyan "gezi refakatçıları", "kervan klavuzları" ve yardımcı personel de bulunmaktadır. Kral'dan gelen ya da ona giden "tez ulaklar" da bize aktarılmaktadır.

"Bagaduşta'dan temin edilmiş 1,5 (?) KA unu, tez ulak olarak Muşka aldı. Kraldan Çisavahuş'a [Farnakas'ın vekiline] doğru gidiyordu. Kralın mühürlü bir belgesini taşıyordu. 10. Ayda."

Yol bekçileri ve tez ulakları yalnızca tabya levhalarından tanımıyoruz: Örneğin, Herodot, Susa'da sürgün olarak yaşayan ve yurttaşlarına Kserkses'in gelecek seferini haber vermek isteyen Kral Demaratos'un, bir tahta levhanın balmumunun altına gizlenmiş bir haberin yardımıyla kandırdığı *hodophylakai*'den (yol bekçilerinden) söz etmektedir. Ve Batı belgeleri, tez ulakları da tanımaktadır: Tez ulaklar, bir *astandes*'in ("Posta"cılığın yöneticisi) emrine verilmiş hızlı koşucular ve atlı postacılar olarak, ateş sinyali, çağrı postası ve ışık ya da ayna düzenlemelerinin yanı sıra, Yunanlılar ve Romalılar üzerinde büyük etki bırakan ve kavramsal olarak onlarda yaşamaya devam eden bir sistemin işaretiydiler. Böylesine inceden inceye planlanmış bir haberleşme sisteminin temeli, yine Pers İmparatorluğunun övülen ve aynı zamanda kopyalanan altyapısı, öncelikle bir yol sistemidir. Persler, Elam, Med, Asur, Babil, Lidya ve Mısır krallarının ardılları olarak işe başladıklarında, bu açıdan denenmiş olanla bağlantı kurma olanağına

sahiptiler: Eski, kısmen de çok eski kervan yollarını, buna ek olarak, önemli Asur ve Babil kentlerinin yakınında ya da içinde kısmen taş ve tuğlayla döşenmiş ya da bituminle kaplanmış yolları hazır buldular. Bu ana yol ve yan yol ağı, bu kez Persler tarafından geliştirildi, genişletildi ve ölçüldü. Öncelikle, aralarında Küçük Asya ve Mezopotomya boyunca Sardeis'den (Efes) Susa'ya giden ve klasik belgelerin bolca belgelediği "Kral Yolu"nun en ünlüsü olduğu "imparatorluk yolları", ilk planda, askeri birliklerin ve malzemenin hızla nakledilmesine ve haberlerin en kısa zamanda getirilmesine hizmet ediyordu; buna karşın şehirlerarası ticaret -lüks maddeler ticareti bir yana bırakılırsa- yüksek taşıma giderleri yüzünden, yalnızca kısa mesafelerde bir öneme sahip olacaktı. Tabya levhalarında, Susa ile Persepolis arasındaki yaklaşık 600 km'lik bağlantı, sık sık anılmaktadır: Bugünkü coğrafik-topografik koşullar, arkeolojik buluntular ve metinlerde anılan bu yol boyundaki yerleşim bölgeleri temelinde, yalnızca bu yolun akışı değil, aynı zamanda, birbiri arkasına sıralanmış 22 (posta) istasyonun(u) da çıkarsama yoluyla saptamak istediler. Herodot'un Sardeis-Susa arasındaki yol üzerine anlattıkları da, buna ilişkin olarak doğru olmalı:

"Her yerde kraliyet istasyonları (*stathmoi basileioi*) ve tümüyle mükemmel konaklama yerleri (*katalysies*) var ve tüm yol (oturulan) meskun ve güvenilir topraktan geçiyor."

İnsanların ve malzemenin korunması, kaleler ve gördüğümüz gibi, yol bekçileri tarafından sağlandı. Bu durumda, örneğin kralın haberlerinin en kısa zaman süresi içinde iletilebilinmesinde şaşılacak bir şey yoktur:

"Bu ulaklardan daha hızlı gidebilecek ölümlü bir şey yoktur. ... Ve hem de, onların [Perslerin] söylediği gibi, toplam yolu oluşturan ne kadar günlük bölüm varsa, o kadar da at ve adam, istasyonlara dağıtılmış olarak, her etap için her za-

man bir at ve bir adam hazır bulunmaktadır. Ne kar ne yağmur, ne kızgın sıcak ne de gece, onları, bir sürücüye verilmiş yol parçasının olabildiğince hızlı bir şekilde geride bırakılmasından alakoyabilir. ... Bu atlı postanın Perslerdeki adı *angareion*'dur."

İran'da bildiğimiz diğer yollar, Pasargaday'da kendisinden kayadan yontulmuş bir parçanın bulunduğu Medya'daki Persepolis'den Ekbatana'ya giden yol, Baktriya'dan Hindistan'a giden, ora üzerinden İç Asya'dan geçerek Doğu Asya'ya götüren ve daha sonra "İpek Yolu"nun bir parçası olarak ünlenen yola bağlanan, Mezopotamya-Medya arasındaki çok eski rotadır. Persepolis metinleri, Susa'dan ya da Persepolis'den Medya, Mısır, Baktriya, Kirman, Areya, Sagartiya, Babilonya, Maka (İran Körfezi'nin kuzey yakası?), Arahoszya ve Hinduş'a (güney Pakistan ?) gidip gelen yolcuları belgelemektedir.

Çölden geçen yollarda söz konusu olan, yapılmış yollar değil, tersine kervan kılavuzlarının iyi tanıdığı yollar olması gerekirken, daha önce değinildiği gibi, sık sık Asurların, Hititlerin ve diğer öncellerin sahip olduğu Küçük Asya ve İran yolları çok iyi bir durumdaydı. Döşenmiş olmamalarına rağmen, Aristofanes bile, bizzat yolcu arabalarının bu yollarda göreceli olarak rahat bir şekilde gittiklerini bildirebilmektedir. Bu yollar, askeri amaçlar, yani askerlerin, savaş arabalarının, malzemenin ve savaşan birliklerin erzaklarını taşıyan arabaların hızla taşınması için, insanların, hayvanların ve malların sivil nakli ve haber iletilmesi için özellikle elverişliydi.

Bunların en önemlileri, stadionlara (1 stadion = 600 ayak) ve parasangelere (bir parasange = yaklaşık 5-6 km) göre ölçülçülmüştü ve Megastenes'in "Hindistan" konusundaki anlatımları Ön Asya alanındaki diğer yollar için de doğruysa, her 10 stadionluk mesafede, üzerlerinde uzaklığın ve yol ayrımlarının işaret edildiği sütunlarla donatılmışlardı. "Gösterge, bildirim-

ci" olarak yorumlanan ve yollardaki kilometre taşının karşılığı olarak kavranan pasarange sözcüğü ve Pasargaday'da ilk Helenistik dönemden kalma böylesi yol işaretlerinin bulunması, bir tür "kilometre taşının"nin var olduğunu kanıtlamaktadır.

Dara'nın ilgisinin Elam'ı "deniz eyaleti" durumuna geçirmeye yönelik olduğu, bundan çok kısa bir süre önce kanıtlanabildi: Böylece, Susa, onun zamanında denizle bir bağlantı kazandı, -denizcilik deneyimine sahip (sürülmüş) Yunanlıların ve Karyalıların güney Babilonya ve Elam'a yerleştirilmeleri yoluyla da- Körfez'de Perslerin deniz etkisi güvence altına alındı.

Ya Persis'in kendisi? Oradaki yerleşim hakkında ne düşünülmelidir?

"Persis, bir taraftan süregiden sıradağlarla kaplıdır ... ve dağların bittiği yerde, bir kale olarak deniz karşısına çıkmaktadır. Dağların eteklerinde, çok sayıda köy ve kentle kaplı geniş bir ova, bereketli bir toprak yayılmaktadır. ... Asya'daki hiçbir bölge, sağlık açısından bu kadar yararlı görülmemektedir..."

Burada Curtius Rufus'da olduğu gibi, İskenderiye yazıtları açısından, Persis'in nüfus zenginliği, toprağın bereketliliği ve iklimsel üstünlükleri, bugün yalnızca sezilebilecek nitelikler, anılmaya değerdir. Bu yazıtlar, böylelikle, Persepolis bölgesindeki arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan ve levhaların da bize ilettiği izlenimi onaylamaktadır.

"Huçaya tarafından temin edilen 18 *marriş* şarabı, 'gezi refakatçısı' Bagabaduş aldı. O da (bunu) 547 Mısırlı işçiye verdi. Bunlar, Tauka'ya doğru yoldaydılar. O, Bagapana'nın [Elam satrapının] mühürlü bir belgesini taşıyordu. 21. Yıl."

(Tahminen coğrafyacı Batlamyus tarafından anılan *Taoke* ile aynı yer olan) Bu yerde, Trakya, Likya ve Kapadokya'dan çalışmak amacıyla yüzlerce diğer *kurtaş* getirilmiştir. Levhaların değindiği diğer birçok yerde olduğu gibi, burada da, yalnızca bu statüye sahip kişiler yaşamış ve çalışmış olmayacak-

tır. Özgür -Pers- köylüler, zanaatçılar ve aynı zamanda (çalıştırdıkları kişilerle birlikte) çiftlik sahipleri de, kraliyet yönetimi ve ekonomisi tarafından hiçbir şekilde kaydedilmemektedir. İran'ı ilk kez kentsel yerleşim alanı haline getirenin İskender olmadığını, Hintlileri ve Aryanoyları (burada kastedilenler bir bütün olarak İranlılardır) Barbarlar arasındaki "kentliler" (*asteitoi*) olarak nitelendiren Eratosthenes'in kısa bir notu kanıtlamaktadır. Ahamenitlerin İran'da kent kurmalarının çok sayıdaki münferit örneği ayrıca gösterilebilir. Gerçi bunun içine Persis'deki birçok yerleşim yeri bulunmaktadır, ancak ne yazık ki oradaki tahminen havayla kurutulmuş kerpiçlerlerden yapılmış konutlar "göçüp gitmiştir". Elde yalnızca, örneğin, tahkim edilmiş yönetim merkezi olarak hazine daireleri ve ambarlarıyla Pasargaday taraça tesisleri gibi, başkentlerin ve yönetim merkezlerinin anıtsal yapıları kalmıştır; buna ek olarak, kap kacak, mobilyalar, elbise ve mücevher, ne var ki hepsi de neredeyse yalnızca lüks işleniş biçimi içinde, tek parça olarak ya da rölyeflerin ve diğer malzemenin üzerindeki resimler halinde bize kadar gelmiştir.

4. "Entrikacı Kraliçeler" ve "Yumuşamış Prensler" - Ahamenitler İran'ında Erkek ve Kadın Alanları ile Eğitim Üzerine. Aynı Zamanda Geç Dönem Pers İmparatorluğunun sözde "Dekadans"ına bir Katkı.

"Ama O [Kyros], ... kendilerine [mülklerini] bırakmayı düşündüklerinin babalarına özgü, yani Persliler çoban ve sert bir toprağın çocukları oldukları için, sert olan ve onları, dışarıda yaşayabilecek, uykudan vazgeçebilecek ve gerektiğinde sefere çıkabilecek durumda olan oldukça güçlü çobanlar yapmaya elverişli Pers yaşam tarzı içinde eğitilmediklerini farket-

medi; oğullarının, kadınlardan ve harem ağalarından, sözde mutluluktan bozulmuş bir Med eğitimi aldıklarını görmemezlikten geldi, ki böylelikle onlar, disiplinsiz bir eğitim aldıklarından dolayı, beklenildiği gibi adamlar oldular. Şimdi Kyros'un ölümünden sonra, oğulları, tam bir yumuşama ve disiplinsizlik içinde, egemenliği ele aldıklarında, önce biri, onunla eşit kılınmasına öfkelendiği için, diğerini öldürdü..."

Platon, "Yasalar"ının 3. kitabında, son ve kapsamlı diyalogunda, mevcut devlet biçimlerinin tarihsel gelişmesine dönüp bakarken, Pers İmparatorluğunu da ele alır. Pers İmparatorluğu, onun için, Sparta ve Girit gibi, kendi varlığını güvence altına alabilecek olan, anlayış, özgürlük ve yurttaşların birliği arasında dengeli bir ilişki için çabalayan bir devlet biçimini değil, hükümdar zorunu haddinden fazla yükselten bir devlet biçimini cisimleştirmektedir: Böylelikle, anlayışlı bir hükümdar tarafından yürütülen bir monarşi, ezici bir despotluğa, ayrıca Dara ve ardılı tarafından da yinelenen bir diziye dönüştü. Diyaloğa katılanlar, geniş alıntıdan da görebildiğimiz gibi, bu uğursuz gelişmenin nedenini, kral oğullarının, hanedanlığın kadınları (ve harem ağaları) tarafından verilen eğitimin, onları yumuşatan, onları disiplinsiz ve dizginsiz insanlar durumuna soktuğuna bağlarlar.

Hanedanlık kadınlarının ve saraydaki yaşamın olumsuz etkilerine ilişkin benzeri bir tablo, daha M.Ö. 4. yüzyılın başlangıcında, Pers büyük kralı Artakserkses'in Yunanlı özel doktoru Ktesias'da bulunmaktadır; ancak ne var ki Pers egemenliğinin istikrarsızlığının asıl nedeni, kral oğullarının eğitiminde değil, tersine kadınların ve harem ağalarının politik entrikalarında aranmaktadır. O dönemin Yunan yazınında görülen Pers karakter özelliklerinin dejenerasyonu ve bunun sonucu ortaya çıkan, Kserkses'in egemenlik döneminden itibaren başlayan Pers iktidarının çöküşü, Ksenofon ve Isokrates'de özel-

likle belirginleşmektedir. Birincisi, -"Kyroupaideia"sının 8. kitabının son bölümünde- imparatorluğun kurucu Kyros'un parlak döneminin gelenek ve göreneklerini kendisinin Pers çağdaşlarınınkiyle tezatlandırmasının yanı sıra, eğitim sistemini de birbirinden ayırmaktadır; ama çöküşün nedenlerinden birisini, öncelikle eğitimin içeriğinin değiştirilmesinde bulmaktadır: Yani "kendilerini gösterebilecekleri ve şanla sınayabilecekleri" gerçek dersten, at binme sanatından ve avdan vazgeçilmesinde. Bunun yanı sıra, Ksenofon, ona göre daha henüz Kyros'un ölümünden sonra başlayan ve düz bir çizgi halinde devam eden olumsuza doğru dönüşü, kralların verdikleri sözlere karşı sadakatsizlikleri, onların tanrısızlığı ve adaletsizliği, ama özellikle de "yumuşamaları" (thrypsis) ile gerekçelendirmektedir. Sonuncusu, onun için, bol yemekte, elbise ve saray donanımında, beden eğitiminden vazgeçmede ve eksik savaş cesaretlerinde kendisini göstermektedir. Bütün bunların yanı sıra, hatip İsokrates, büyük krala karşı tüm bir Yunan girişimi için büyük çağrılarında, dikkatleri, 4. yüzyıldaki Pers İmparatorluğunun, Perslerin yumuşaması ve kölece zihniyetiyle gerekçelendirdiği, askeri zayıflığına çekmektedir.

Ancak bu yazarlardan önce başkaları, güçlü Pers imparatorluğu için tehlikenin büyüdüğünü görmüşlerdi: Huzuruna en yüksek mevki sahiplerinin bile köleler gibi çıktıkları despot olarak yüce kral düşüncesinin kökleri daha henüz 5. yüzyılda bulunmaktadır. Aişilos'un "Persler"inde -örneğin kişisel iktidar, yasanın üzerinde yücelik, hesap vermenin eksik olması, şatafat ile- belirli temel benzetmeler temelinde, (özellikle Kserkses'de cisimleşen) büyük kral tablosu, o zamanlarda oluşmakta olan olumsuz tiran düşüncesiyle özdeşleştirilmekte ve daha sonra da buna damgasını vurmaya devam etmektedir: Pers kralı, bundan böyle, âdeta tipik tiran olarak sayıldı. Bunun ötesinde, Yunanlıların şaşırtıcı zaferlerinin neden-

leri sorulduğunda, özellikle Helen insanlarının bireysel ve kolektif özgürlükten doğan bağımsızlığı ve gücü öne sürüldü.

İktidarın sahibini lükse ve yaşam zevkine sürüklediği, onu yumuşattığı, öyle ki egemen bir halkın uzun ya da kısa vadede mücadele gücünü yitireceği ve yoksul, ama bozulmamış bir halkın kırılmamış enerjisine yenik düşeceği düşüncesi de yeni değildir. Bu düşünce, 5. yüzyılda, bir bölgenin iklimi, verimliliği ve insan türüyle, Hippokratın "Çevre Üzerine" yazısında yaptığı gibi, doğrudan bağıntı kuran tıbbi teorilerle ilişkilendirilmektedir. Bir halkın yaşam koşullarının değişmesinin onun karakterine ve yaşam tarzına etki yapacağı sonucu çıkarıldığı ölçüde, bu teori pratik olarak kullanılabilir. Bunların tarih yorumuna uygulanması açısından, Herodot, eserinin sonundaki bir anekdotta, Ksenofon ve Isokrates'e işaret eden etkileyici bir belge aktarmaktadır: Kyros, Persler tarafından, egemen bir halka yaraştığı gibi, kendilerini küçük ve dağlık ülkelerinden çıkarıp, fethedebilecekleri zengin ülkelerden birine yerleştirmesi için sıkıştırılır. Kral şunu söyler:

"... bunu yapabilirler, ancak onlara, artık egemen olmaya değil, egemenlik altında yaşamaya hazır olmaları gerektiğini hatırlattı. Çünkü, yumuşak ülkelerden yumuşak erkekler gelir. Çünkü hem bereketli ürün hem de savaşa yetenekli erkekler çıkarması, bir ve aynı ülkeye verilmemiştir."

Persler, ikna oldular, diye bildiriyor Herodot devamında:

"Onlar, güzel bir ovayı işleme ve başkalarına hizmet etme yerine, taşlı bir ülkenin sakinleri olarak hüküm sürmeyi yeğlediler."

Şimdi de, zamanla egemenliklerinde yatan çekiciliğe yenik düştüler ve onların Yunanlılara, dağlık bir ülkedeki yoksul bir halka karşı yenilgileri, onların iktidarının çöküşünü başlattı: Her durumda, böyle yorumluyor Herodot, tarihsel olayların derin anlamını.

Nasıl ki 4. yüzyıl Yunan yazınında yükselme ve çöküş düşünceleri ve aynı zamanda lüksün muzaffer halklar üzerindeki bozucu etkisi düşüncesi ve büyük kralın bir tiranla ya da köle sahibiyle özdeşleştirilmesi yeni değilse, aynı şekilde, kral sarayının kadın egemenliğinin, ahlâksızlığın ve dalkavukluğun yuvası olarak Ktesias'da betimlenmesi, imparatorluğun çöküşünde eğitim biçimlerinin rolü Platon'da ya da Pers mücadele gücünün genel küçümsenmesi Ksenefon ve İsokrates'de bulunmaktadır. Büyük hatipte, birçok şey, deyim yerindeyse yerel bir barbar aşağılanması halinde birleşmektedir; Yunanlıların (birçok halktaki yaygın bir örneğe göre) kendi kültürünü tüm dış dünyadan ayıran başlangıçtaki Barbar kavramı, bir taraftan henüz 5. yüzyılın ortalarında Perslerle sınırlanmış, diğer yandan da açık bir şekilde sözcüğün anlamını olumsuzlaştıran özellikler kazanmıştı. Barbar karikatürünün bu arada oluşan, öncelikle de Attika düşman şemasını, İsokrates kullandı, kabalaştırdı ve daha da basitleştirdi. Onun tarafından göze kestirilen savaş, "doğa itibariyle düşman"a (physei polemioi) karşı yönelmeli ve böylelikle ahlâki haklılığını bulmalıydı. Barbarlar, aşağı türlerinden dolayı, İsokrates'in Sparta'ya karşı alaycı eğilimiyle, Yunanlı uyruklar, penoikenler* olmaktan başka bir şeye layık değildirler. Ve Herodot'un Barbarlar ve Helenler dünyası arasındaki çağsal karşıtlığın nedenini, sonunda onların coğrafi yaşam alanlarının kesişmesinde ve bunun sonucu olarak da, Küçük Asya'nın feda edilmesiyle, bunun çözülmesini savunması gibi, İsokrates de, bunun tersine, Asyatik Barbar ülkesinin fethedilmesi çağrısında bulunmaktadır.

"Pers dekadansı"na ilişkin böylesi Yunan düşünceleri nasıl açıklanabilir ve İran geleneksel anlatımında hangi dayanağa sahiptirler? Pers eğitim sistemi ve kadınlarla erkekler arasındaki ilişki, bize örnek olabilir. Şatafat isteğinin yanı sıra,

*Antik Sparta'nın özgür, ama politik haklardan yoksun vatandaşı -çn.

Yunanlıların kaçırdığı ya da argümentasyon gerekçeleriyle reddettikleri hazine biriktirmenin derin anlamı, bizi daha önce uğraştırmıştı; Pers savaş moralinin sözde çöküşü üzerine daha sonra konuşacağız.

Hepimiz, Perslerin, oğullarına "5 yaşından 20 yaşına kadar üç şeyi: ata binmeyi, ok atmayı ve doğruyu söylemeyi öğrettikleri" şeklindeki Herodot tümcesini bilmekteyiz; bunun yanına, Ksenefon'un "Anabasis"indeki ve "Kyroupaideia"sının 1. kitabındaki Kyros dönemindeki eğitim pratiği üzerine anlatımlar konabilir. "Hükümdar Aynası"nın son bölümünde, Ksenofon, söylenmiş olduğu gibi, eğitim sisteminin çöküşünü betimlemektedir: Ata binmekten ve avdan vazgeçerek, kral ve aristokrat oğulları, beden güçlerinin kuvvetlenmesini ve ölçülmesini ihmal etmiş, anlaşmazlıkların giderilmesinin aracı olarak rüşveti kabul etmeleriyle, adalet duygularını yitirmişlerdir. Böylelikle, Pers erken döneminin Herodot ve Ksenofon tarafından aktarılan eğitim içerikleri, bir "davranış kodeksi", yani hükümdar niteliklerini oluşturması gereken kuralları yansıttıkları açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dara da, alt mezar yazıtında bunu tam olarak böyle kavramış ve bunları izleme iddiasında bulunmuştur:

"Ahura Mazda'nın arzusuna göre, öyleyim ki haklılığı seviyorum, haksızlıktan nefret ediyorum. ... Haklı olan şey, hoşuma gidiyor. Bir yalan uşağının dostu değilim. ... Ellerim ve ayaklarım güçlü. At binicisi olarak sınandım. Hem yaya ve hem de atlı, ok atıcısı olarak da sınandım."

Böylesi bir kodeks, böylesi bir özdeğerlendirme, hükümdarın gerçek davranışı konusunda fazla birşey söylemez ve adalet ve doğruluk da, kendisine yarayan tarafından belirlenmiş erdemlerdir. Ksenofon, "Kyroupaideia"da Kyros'un ölümünden hemen sonra bu erdemlerin yitirilmesinden yakındığında, bunu, tarihsel olguları iletmek için değil, tersine edebiyatçı olarak

yapmaktadır: İdeal bir hükümdarın olağanüstü nitelikleri ve böylesi bir niteliğin kendi dönemi için de zorunluluğu, böylelikle, çok daha açık bir duruma gelmektedir. Askeri yeteneklerin ve kendini avda kanıtlamanın Persler için sonuna kadar hükümdar erdemleri, silahların sınanmasının ve sürek avının ama kral ve soyluların gündelik yaşamının nişanları olarak kaldıklarını, -henüz 4. yüzyılda ve bundan sonra da- paradeisoi'ler ve onlarla birlikte, kralı okçu olarak ya da avda gösteren para, mühür ve rölyef resimleri bildirmektedir. Bu motiflerin Küçük Asya'daki Pers dönemi yerel hükümdarlarının sanatsal ve yazıtsal özanlatımlarına etkisi de burada anımsatılmalıdır. Örneğin, Likya hanedanlarından Arbinas için, 4. yüzyılın başlarından bir dize yazıtında övgüyle şunlar söylenmektedir:

"Sana vergidir, bilge adamların bildiği herşey, ok atma, erdem ve at sırtında av."

Platon'un Pers despotluğunun nedenlerine ilişkin anlatımları da, tarihsel ifadeler olarak, 4. yüzyıl Pers gerçekliğinin betimlenmesi olarak anlaşılmamalıdır: Bunlar, filozofun politik teorisinde, yurttaşların ahlâki iyi yaşantısının ön planda geldiği en iyi ya da -"Yasalar"da- en azından iyi yönetilen bir devlet üzerine düşüncelerinde yer almaktadır. Bu, Platon'a göre, kökten bir şekilde reformdan geçirilmiş bir eğitimi gerektirmektedir ve böylelikle onun, kral oğullarının yanlış eğitiminde de Pers devlet düzeninin çöküşünün ana nedenini görmesi şaşırtıcı değildir.

Örneğin, Ktesias'da olduğu gibi, Ahamenit hanedanlığının kadınlarına biçilen zararlı rol de, tarihsel bir olgu olarak değil, tersine yazınsal bir klişe olarak kavranmalıdır. Bu öykülerde, kuşkusuz ki 5. ve 4. yüzyılın kadınları erkekler tarafından belirlenmiş politika dünyası için tehdit edici bir şey olarak algılayan Yunan yazınının kadın düşmanı eğilimleri yansımaktadır; eğer öykülerde, entrikacı kadınlara ilişkin tarihsel bir öz varsa, o da şudur ki başlangıçta tribal olan bir toplu-

mun içinde merkezi olarak yönlendirilen bir egemenlik sisteminde, politik evliliklere, bağlılığın güvence altına alınması açısından özel bir önem düşmekteydi ve üstelik, çok evli Pers handanlığında veliahtlık sırası yer yer yaşamsal derece önemli olabiliyordu. Eğer istenirse, Ktesias'ın II. Artakserkses dönemi için, ama ondan önce de Herodot'un Kserkses'in çevresindeki kadınlar için ima ettiği biçimiyle, "bölünmüş bağlılıklar", egemenlik sistemindeki böylesi gerginliklerin ifadesi olabilirler, ama kadın kişiliği portreleri anlamında tarihsel olarak değerlendirilmeleri hemen hemen olanaksızdır.

Önceleri (bağlılıklarını güvence altına almak amacıyla) yüksek soylu ailelerin dikkate alınmasıyla, daha sonra da hanedanlığın (Gaumata ve Dara zamanındaki) imparatorluk kurucularının ailelerine bağlanması çabasıyla belirlenen Ahamenit hükümdarlarının evlilik politikası, Dara'nın ardılları zamanında değiştirildi: egemenliğin güvence altına alınması amacıyla, öncelikle, bizzat hanedanlık içinde ittifaklara girişilmeye çaba gösterildi; yüksek soylularla bağlar, onların bağlılığını temellendirmek ve güvence altına almaktan çok, gösterilmiş olan sadakat ve hizmetin ödüllendirilmesi amacıyla, daha az sayıda gerçekleştirildi. Örneğin, "erkek kardeş- kız kardeş" ya da "baba-kız evlilikleri" gibi iç evlilik bağları, Yunanlıları özellikle uğraştırdı:

"Bu [erkek kardeşinin katledilmesi], Kambyses'in ilk cinayetiydi, dendi ve bununla başladı. Bundan sonraki, onun, Mısır'a birlikte giden kızkardeşini canından etmesi oldu. Onunla yattı da, halbuki o, aynı ana-babadan öz kızkardeşiydi. Onu, şöyle karılığa aldı - halbuki, kızkardeşi karı olarak almak, daha önce Perslerde gelenek değildi. Kambyses'i, kızkardeşlerinden birine karşı şiddetli bir arzu kapladı ve onu karılığa almak istedi. Geleneğe karşı olan birşey yapmayı düşündüğü için, sözde kraliyet yargıçlarını topladı ve onlara, is-

teyenin, kızkardeşini karı olarak almasını serbest kılan bir yasanın olup olmadığını sordu. ... Onlar, erkek kardeşin, kız kardeşiyle evlenmesini serbest kılan bir yasa bulamadıklarını, ancak, Perslerin kralının istediğini yapmakta özgür olduğu şeklinde bir yasa bulunduğunu söylediler. ... O zaman Kambyses, sevgilisiyle evlendi, ama bunun üzerinden çok geçmeden, bir başka kızkardeşini karı olarak aldı."

Herodot'un burada Kambyses'in kardeş evliliğini, Kambyses'in yeni günahlarından, büyük bölümü itibariyle tarih dışı olan günahlarından birisi olarak sunmak istediği açığa çıkmaktadır. Tahminen, kızkardeşinin ölümü olayında da, Kamblyses'in etkin rolüne ilişkin dikkatli olmak zorundayız. Kızkardeşleriyle, adı verilmeyen ölmüş olanla (Roksane?) ve Atossa ile evlilikleri, -Otanes'in kızı - Phaidymie ile olan evlilik ilişkisinin açık bir şekilde çocuksuz (ya da oğulsuz?) kalmasından ve bunun da kralın erkek kardeşini ve onun çocuklarını tahtın varisi yapabileceğinden ötürü gerçekleştirildi. Ayrıca, hem Atossa hem de Roksane, Kambyses'in *tam* kızkardeşleri değil, tersine yalnızca yarım kızkardeşleriydi ve bir bütün olarak klanın ya da ailenin uzak üyeleriyle evlenmediklerinde, Ahamenitler tarafından yalnızca "erkek kardeş-kızkardeş evlilikleri"nin bu biçimi gerçekleştirildi.

Antakserkses'in kızı Atossa ile Plutark tarafından ensestvari denerek şiddetle eleştirilen (ki burada aynı şekilde kralın sınırsız iktidarına işaretle iş görmektedir) evliliği, ancak ikinci bakışta anlaşılmaktadır: Eğer bu evlilik sahiden gerçekleşmişse ve Atossa, sıradan bir "kral karısı" konumu almamışsa (asıl "kral karısı" [Yunanca: gyne tou basileos], sürekli olarak veliahtın annesidir), bu "evlilik" için motifi, Parysatis'in ölümünden sonra "kral karısı" konumuna sadık bir kişiyi geçirmek ve böylelikle sarayda taht varisinin konumunu güvence altına alma şeklindeki kralın isteğinde görmek gerekir.

Çokevlilik, Ahamenit evlenme pratiğinin karakteristik özelliğiydi; bu evliliklerden çocuklar, (kralın çocuklarından birini atadığı) tahtın varisleri olmalı, imparatorluk ve saray hizmetinde önemli mevkilere gelmeli ve -potensiyal evlenme adayları olarak- klanın birliğini ve yüksek soylularla bağları güvence altına almalıydılar.

Hanedanlığın kadın mensupları (Elamca: dukşiş), Persepolis levhalarında da karşımıza çıkmaktadırlar: birçok mülke sahip olan Artystone, Mardonios'un karısı Artazostra, Gobryas'ın karısı Raduşdukka ve Raduşnamuya şahsında. Kendisi de bir mülkün sahibi olan Rtabama için, Litu, Hidali, Hunar ve Şiraz'da yüzlerce işçi (kurtaş İrdabamana) çalışmaktaydı. Bizzat kendisi, sık sık yoldaydı ve bu amaçla dev miktarda besin maddesi elde ediyordu; bütün giderleri de, ayrıca, tanıdığımız mühürüyle (Resim XIII c) belgeliyordu.

Hanedanlığın bütün kadınları, Persepolis metinlerinde adları geçtiği ölçüde, orada, son derece aktif, girişimci ve karar vermeye hevesli olarak görünüyorlar. Kraliyet şölenlerine ve banketlere katılıyorlar ya da kendi şölenlerini düzenliyorlar, ülkeyi dolaşıyorlar ve emirler veriyorlar, mülklerini ve işgüçlerini denetliyorlar. İskender tarihçileri, onların, seferleri sırasında kralın maiyeti içinde de olduğunu anlatıyorlar. Münzevi bir şekilde yaşayan, namuslu kadın idealine düşkün olan kimi Yunanlılarının, Pers hanedanlığının kadınlarına da keza "ev"de bir yer belirlemeleri şaşırtıcı değildir:

"Barbar halklar, genellikle kadınlarını ölçüsüz derecede kıskanırlar ve Persler, burada hepsinin önünde gelmektedir. Yalnızca evli oldukları kadınlar değil, aynı zamanda köle kadınlar ve kumalar da sıkı bir şekilde gözetlenmekte ve yabancı bir gözün onları görmesine izin verilmemektedir. Odalarında kapalı olarak yaşamakta ve gezmeye çıkmak zorunda olduklarında, dört yanı bezlerle örtülü arabalarda dolaşmaktadırlar."

Levhalar, böylesi bir münzeviliğin söz konusu olmadığını kanıtlamaktadır. Pers kadınlarının böylesi bir Yunanlıya hem çekici hem de tehlikeli görünmesinde artık şaşılacak bir şey yoktur; Pers kadınları, -sarayın duvarlarının arkasında- politik olarak aktifleştiklerinde, bu yalnızca hanedanlığın zararına olabilir! Böylesi bir görüş, ("harem"deki) Şark saray yaşamına ilişkin Batılı düşüncelerle birleştirildiğinde, en yakın döneme kadar etkili olmuştur.

Entrikacı kadınların tepelemesine katkıda bulunduğu "Pers dekadansı"ndan böylesi bir büyünün yayılması nasıl açıklanabilir? Örneğin, Yunan tarihine ilişkin Almanca yazılmış 1977 tarihli önemli bir el kitabını alalım:

"Belirgin yeteneğe rağmen, Persler, Şark'ın kucaklaşmalarına yenik düştüler, Pers kültürünün sonu eşitlemedir, Yunanistan'da olduğu gibi bireyselleştirme değil. Buna karşın, Hellas, sanatçıları, doktorları ve bilginleriyle, yüzyıllar boyunca Pers imparatorluğuna tekrar tekrar yeni güçler ve yeni yaşam soktu; ama bunun karşılığında bir şey almadı ya da çok az şey aldı, o da çoğunlukla yalnızca maddi karşılıklar. Yunun ruhu, gerçekten de, tüm dünyanın, Garp'ın ve Şark'ın mayası oldu."

Böylesi bir değerlendirmenin kökleri, bir yandan, elbette ki yukarıda sunulan antik belgelerde, ama diğer yandan da, 19. yüzyıl Almanya'sının antik döneme ilişkin anlayışında yatmaktadır. Yunanlılığın yeni hümanizmin yeniden keşfedilmesi ve idealize edilmesiyle ve onun başarıları ve üstünlüklerini Helenlerin özellikleriyle ilintilendirme çabasıyla, kendi dönemini, Yunanlıların dönemiyle karşılaştırmanın ilk adımı atılmıştır; Almanların, antik dönem Yunanlılarıyla düşünce ve karakter uygunluğu temelinde, onlara özellikle yakın oldukları düşüncesi gelişti. Romantik ulusal ruh öğretisi ve Alman ulusal bilinci, burada çıkış noktalarını buldular.

Eski İranlıların Almanya'da bundan sonraki dönemde değerlendirilmesini belirleyen şey, onca yüceltilen Yunanlıların özgürlük aşkıyla Pers despotizmi arasındaki aşılmaz karşıtlığa ilişkin antik dönemden beri var olan, ama şimdi daha fazla sivrilmiş düşüncedir. Ama bunun yanında (ya da yerine), Yunanlıların bireyin özgürce gelişmesiyle gerekçelendirilen kültürel başarıları doğulu komşularının teokratik-otoriter "rahip egemenliği" tarafından engellenmiş düşünce güçleri yapısı arasındaki ayrımlar da vurgulandı. İran (Aryan) ve Cermen dilleri arasındaki akrabalık görüldüğünde ve bundan kısa bir süre sonra -ulusal ruh öğretileri çerçevesinde- kültürel olarak özellikle yükseklerde duran bir İndo-Cermen ilk halk ve öncelikle İndo-Cermen halkların karakter-huy tarafından belirlenen birbirine yakınlığı varsayımına varıldığında da, bu çözülmez çelişkide ilkede bir değişiklik olmadı. İlkçağ Perslerinin bunun sonucu olarak ortaya çıkan bir bütün olarak olumlu değerlendirilmesi, gerçi onları, Şark'ın diğer halklarının topluluğu içinde öne çıkardı, ama sanatın, kültürün ve devletin Yunan (genellikle Atina) gelişme yolundan yana açık bir tavrı sürdürmeyi değiştirmedi. Daha yeni tarihli el kitaplarına da damgasını vurmaya devam eden şey, tam da bu tavırdır.

Pers büyüklüğünün ve iktidarının, ama aynı zamanda Pers ahlakının ve verimliliğinin 4. yüzyılda çöktüğü tezi, 19. ve 20. yüzyılın Almanya'sında tarih anlayışının ortak görüşü olsa da, antik dönem belgelerinde olduğu gibi, bunun nedenleri ve görüntü biçimleri üzerine her zaman bir görüş birliği bulunmamaktaydı. Bu sorunların açıklığa kavuşturulması için, her dönemde Platon'a, Ksenofon'a, Ktesias'a, İsokrates'e ve diğerlerine başvurulmasına rağmen, Nasyonal-Sosyalizm döneminde, Pers İmparatorluğunun bu olumsuz gelişmesini yorumlayabilecek daha derin nedenler bulunabileceğine inanılı-

yordu: Bu, "Semitik" Şark'ın "Aryan" Persler üzerindeki ırksal-biyolojik olarak belirlenmiş olumsuz etkilerinde bulundu. Bunun neye yol açtığını, Scholl Kardeşlerin tutuklanması sırasında Münih Üniversitesi rektörü olan ünlü İndo-Cermenist ve İranist Walter Wüst, "Üçüncü İmparatorluk"un dilinde betimledi:

"Irkların karışması ve böylelikle de soysuzlaşma ve Kuzey'in yok edilmesi gerçekleşmektedir. Eski soylu soyların kanlarının çok geniş imparatorluk hizmetinde kaçınılmaz israfı, iklim ayıklamaları, yavaş yavaş meslekten ordu tarafından yürütülmek zorunda olan savaşların negatif seleksiyonu, babadan oğula geçen mülklerin yerleşik soylarının başkente ve büyük kentlere, Susa, Babilonya, Etbatana ve onların ahlâk çevresine göç etmesi, son olarak Mezopotamya'daki son derece gelişmiş para iktisadının geleneksel aynî iktisat üzerindeki yıkıcı etkisi: Bütün bunlar, egemen ırkın konumunu, onun temellerini, toprağını ve kanını kemirdi."

Savaş'tan (II. Dünya Savaşı) sonra, -ayrıca yalnız Almanya'da değil- yeniden despotizmle özgürlükçü gelişme arasındaki karşıtlık, Kserkses'den sonra Pers İmparatorluğunun politik, kültürel, askeri ve ahlâki çöküşü tablosu egemen oldu. Pers İmparatorluğu tarihi ve Yunanlılarla Persler arasındaki ilişkiye ilişkin Helen merkezli görüşün yerine, Pers egemenliğinin geleneklerinin, güçlü ve zayıf yanlarının çok çeşitliliğine ve anlatım gücüne, Yunan-Pers ilişkilerinin çeşitliliğine yaraşır bir değerlendirmenin geçirilmesi, ancak son yıllarda başarılabildi.

Ahamenit Persis'inin erkeklerine ve kadınlarına geri dönelim: Tabya levhalarına baktığımızda, bu eyaletin yalnızca politik, toplumsal ve iktisadi önder tabakası görülmemektedir; orada istihkaklarını alan binlerce işgücü mensubu da anılmaktadır, bu istihkakların miktarı, saptamış olduğumuz gibi, belirgin bir şekilde cinsiyete özgü olmaktan çok eğitime ve

yapılan işe göre ayrılmaktadır. Kadınların çevresi içinden, 5 BAR tahıl ve 3 marriş şarap ile et istihkakı alan araşşap'lar (araşşara diye adlandırılanlar) öne çıkmaktadır. Bunların, büyük kralın manüfaktürlerinin, örneğin "terzi kadınlar" kolektifleri kurtaş f. paşap, ama aynı zamanda erkek işgüçlerinin de başında durdukları varsayıldı. Yeni bir araştırmaya göre, araşşara, daha çok hanedanlığın üyelerinin hizmetindeki paşap diye adlandırılan, tercihan kadın çalışma gruplarının "idareci"si (tek başına) olarak ortaya çıkmaktadır ki paşap, burada etnik ya da mesleki bir niteleme olarak anlaşılmamalı, tersine belirli işgüçleri "sınıfı"na ilişkindir. Bu türden diğer bir nitelemenin kurtaş f. harrinup deyiminin de, yine ilk planda kadın çalışma grupları için kullanılan bir kavramda bulunduğuna inanılmaktadır. Paşap'ların tersine harrinup'lar, hanedanlığın üyeleri ile ilintilendirillmemelidir. Hem paşap'lar hem de harrinup'lar, yukarıda değinilmiş olduğu gibi, özel istihkak (Elamca: kamakaş) almaktadırlar.

"Dripata tarafından temin edilen 6,5 marriş birayı, Rzabara ve iş arkadaşları aldılar, bu, (daha yeni) doğurmuş olan 7 kadına verildi: her biri 1 marriş (alan) 6'sı oğullar(la), 0,5 (alan 1'i br kız(la). 23. Yıl. Drdika('da). (işçi) Rtabama."

"Dripata tarafından temin edilen13 BAR mitli ve buğdayı, Rzabara ve iş arkadaşları aldılar, bu, (daha yeni) doğurmuş olan 7 kadına verildi. Oğul (doğurmuş olan) 6'sından her biri 2 BAR (aldı) ve (bir kız doğurmuş olan) 1 kadın 1 BAR aldı. Drdika('da). (İşçi) Rtabama. 23. Yıl."

Metinlerin de kanıtladığı gibi, özel istihkaklar, bebek annelerine gitmekte ve burada oğul anneleri, kız çocuklarının annelerine göre açık bir şekilde üstün tutulmaktadır. Kuşkusuz ki Persis'in levhalar tarafından kapsanmamış özgür kadın sakinlerini de içine alan bu teşviğe, ayrıca klasik belgelerde de değinilmektedir. Örneğin Herodot, şunu anlatmaktadır:

"Becerikli bir adam açısından, savaşta kendini göstermenin yanı sıra, kimin daha çok çocuk gösterebileceği de önemlidir ve kim ki en çoğunu gösterirse, kral, ona her yıl bir armağan göndermektedir."

Sadık uyruklarına şu dilekte bulunan Dara'nın Bisutun'dan sözleri anımsansın:

"Eğer bu anlatımı gizlemezsen, (tersine) halka bildirirsen, Ahura Mazda senin dostun olsun, çok sayıda evlat sahibi olasın ve uzun yaşayasın."

5. Athanatoi, mistorophoi ve phrouroi - Ahamenit İmparatorluğunda Savaşçı Birlikler, Paralı Askerler ve Garnizonlar

Büyük kralın iktidarı, uyruklarının bağlılığına dayanıyordu; bu, kendisini, vergilerin ödenmesinde ve askerlik hizmeti yükümlülüğünün kabul edilmesinde gösteriyordu. Diğer taraftan, krala verilen bu hizmetler, imparatorlukta ve imparatorluğun sınırlarında huzurunun ve düzenin sürdürülmesi amacının araçlarıydı. Ahaimeniş krallarının ordusunu, klasik yazarların (Herodot, Ksenofon, İskender tarihçileri) betimlemelerinden ve İran ve İran dışı sanatta askerlerin resme dökülmesinden (Persepolis ve Susa rölyefleri, Sidon'daki İskender lahiti, Pompei'deki İskender mozayiği vb.) iyi tanıyoruz. İmparatorluğun kurucusu Kyros döneminde, bu askeri birlikler, her askerin kendi donanımını sağladığı (ki, bu yine belirli bir "servet"i önkoşmaktadır) bir milis ordusu olarak düşünülmelidir. "Savaşçı birlik" için eski Persçe sözcük kara'nın aynı zamanda bir bütün olarak "halk" için de bir niteleme olması şaşırtıcı değildir, ne var ki hükümdar, yazıtlarında kavramı tercihen kara ile, yani soylularla sınırlamaktadır. Egemenlik alanının genişlemesinden sonra da, Persli kara, büyük kralın ordusunun omurgasını oluş-

turdu; ancak bu, içinde Perslerin yanı sıra, özellikle Medlerin ve Doğu İran kavimlerinin temsilcilerinin hizmet gördüğü ve sorumluluk taşıdığı sürekli bir orduya dönüştürüldü ("hareket ordusu"). Koşullar gerektirdiğinde, diğer uyruk halkların kontenjanları bu çekirdek birlikleri tamamladılar (imparatorluk seferberliği"). Persler, ayrıca, kalelerde ve garnizonlarda konuşlaştırılmış bir "sınır ve işgal ordusu" ile öncü birlikleri besliyordu. Sürekli orduya (Medce) spada adı verildi ve bu ordu, savaş arabaları savaşçılarının yanı sıra at üzerinde (eski Persçe: aşabara) ve deve üzerinde (uşabari) "süvariler"den, "mızrak taşıyıcıları"ndan (rştika) ve "ok atıcıları"ndan (tanuvaniya) oluşmaktaydı ki bu son iki grup, tahminen piyade (pasti) ve süvari birliklerine ayrılabilir. (I.) Dara, aşağıdaki alt mezar yazıtında kendisini askerleri için bir örnek olarak görüyor:

"Binici olarak iyi bir biniciyim, hem yaya hem de atlı okçu olarak iyi bir okçuyum, hem yaya hem de atlı mızrak taşıyıcısı olarak iyi bir mızrak taşıyıcısıyım."

Büyük kral II. Artakserkses, kardeşi Genç Kyros'a karşı Kunaksa Muharebesinde (M.Ö. 401), birliklerini yukarıda anlatılan biçimde dizdi:

"Ve artık öğle olmuştu ve düşmanlar [yani büyük kralın ordusu] henüz görünmüyordu. Öğleden sonra, ovanın uzaklarında, beyaz bir bulut gibi, belli bir zaman sonra kara bir bulut gibi, bir toz belirdi. Yakına geldiklerinde, orada burada metal parçaları ve mızrak uçları parladı, birliklerin gövdeleri belirgin hale geldi. Beyaz zırhlı gömlekler içinde süvariler, düşmanın sol kanadında, söylendiğine göre, Tissafernes'in komutası altında duruyordu; onların arkasında örülmüş kalkanlarıyla hafif silahlılar, onun arkasında, adam boyu, tahta kalkanlarıyla ağır silahlılar. Bunlar Mısırlılardır, deniyordu; ondan sonra yeniden süvariler, sonra da okçular. Hepsi aşiretlerine göre (kata ethne), her kavim (ethnos) kendi başına ka-

re halinde ilerliyordu. Onların önünden, birbirlerinden oldukça aralı duran arabalar; bunlar oraklı arabalar diye adlandırılan arabalardı."

Persler, egemenliklerinin başladığı andan itibaren, Ksenofon'a göre, her askerin yiyeceğinin ve barınmasının karşılandığı ve (M.Ö. 401'de) 1 altın dareike (darikos) aylık ücret aldığı Yunanlı paralı asker birliklerini de hizmete aldılar. İskender döneminde, bu birlikler tümüyle kralın ordusuyla kaynaştırıldı ve onların Yunanlı komutanları -evlilik, kralın "dostları" ve "hayırseverleri" çevresinin içine alınma yoluyla- imparatorluğun önder tabakasının içine yükseldiler. (Kendisini bugüne kadar çok kişinin izlediği İsokrates'in yapmış olduğu gibi) Paralı askerlerin hizmete alınmasını, Pers iktidarının ve savaş sanatının çöküşünün işareti olarak görmekten sakınılmalıdır; örneğin, İskender seferinden kısa bir süre önce Mısır'ın yeniden fethedilmesi ya da şimdiye kadar büyük kral için son derece tehdit edici olarak görülen sözde "satraplar ayaklanması"nın ancak kısa bir süre önce aslı astarı olmayan bir şey olarak ortaya çıkması gibi tarihsel olgular, bunu yalanlamaktadır. Ayrıca, paralı askerlerin hizmete alınması, 4. yüzyılda genel bir olguydu ve Yunan hoplitlerinin (hoplit: ağır silahlı eski Yunan askerleri) verimliliği ve savaş gücü ile onların büyük kralın yanında hizmet etme motifleri hakkında bilgi verir yalnızca. Büyük kral, askerlik hizmeti yüzünden toprağın ekilmesinden uzaklaştırılan köylü nüfus yerine, paralı askerler, esas olarak, zaten uzun zamandır Yunan damgalı Küçük Asya kıyı alanlarında ve neredeyse yerleşik olmayan bir şekilde ve üstelik de sürekli olarak imparatorluğun içlerinde görevlendirilen paralı askerler almak için iyi nedenlere ve öncelikle de gerekli araçlara sahipti. İsokrates'in Perslerin eksik mücadele gücü gerekçesiyle özellikle uğraşması şaşırtıcı değildir: Onun hedefi, Perslerin zayıflığının vurgulanmasıyla, Ati-

na ve Sparta'yı, daha sonra da Makedonyalı Philipp'i Barbar ülkesine saldırı için yüreklendirmekti. Adlandırıldığı haliyle, bu "pan-Helenik Barbar savaşları ideolojisi"nde, büyük kralı askeri olarak güçlü, paralı askerler de dahil, askerlerini yiğit ve krala bağlı olarak gösterebilecek işaretlere yer yoktu.

Klasik belgelerin bir bölümünde Pers savaş gücünün asgariye indirilmesi egemen olsa da, bir diğerinde abartma eğilimi ağır basmaktadır: Kunaksa'da, Kserkses'in ordusunun 2,5 milyon askerden fazla, II. Artakserkses'in 900.000 asker tuttuğu ve III. Dara'nın da Gaugamela'da 1 milyondan fazla askerle savaşa girdiği söylenmektedir. Böylesine tümüyle abartılı sayılarla, Yunanlıların ve İskender'in zaferinin daha parlak ve daha şaşırtıcı görünmesi istenmekte, Yunanlı paralı askerlerin M.Ö. 401'deki yürekliliği de başka bir boyut kazanmaktadır.

Pers ordusu, ondalık sisteme göre, yani kendilerine denk düşen "subaylar"ıyla onlu, yüzlü ve binli birliklere göre ayrılmıştı. 1000 adamlık bir birlik, bir hazarapatiş'in ("binbaşı"; Yunanca: chiliarchos) önderliği altında bulunuyordu. Daha yüksek rütbeli subaylar ve başkomutanlar, Pers ve Med yüksek soylularından alınıyorlardı, hatta kısmen büyük kralın ailesinin üyeleriydi. Bunlar, birliklerinin başında savaşıyordu ve bunlardan kimisi bu arada canını da yitirmişti. Hükümdarın ordusu, içlerinde en ünlüsü 10.000 "ölümsüz" (Yun. athanatoi) birliği olan seçkin birlikler de tanıyordu; bunlara bir de, kralın "yakın korumaları" olarak adlandırılmaları daha doğru olan birlikler de ekleniyordu. Herodot, bu birlikleri, Kserkses'in Yunanistan seferinden önce Sardeis'den çıkışı sırasında sunmaktadır:

"Onun (Kserkses'in) arkasında ... mızraklarını her zamanki gibi [yukarıya yönelmiş olarak] taşıyan mızrak taşıyıcıları, Perslerin içinde en iyileri ve en soyluları, bin, bundan sonra soylu Perslerin arasından seçilmiş diğer süvariler, bin; süvarilerden sonra, diğer Perslerden (İranlılar?) seçilmiş onbin

adam. Bunlar, yaya gidiyor ve bunlardan bin tanesi, mızraklarında mızrak papucu yerine altından nar taşıyor, diğerlerini çevreliyorlardı, ama bunların ortasından giden dokuz bini, gümüşten nar taşıyordu. Mızraklarını yere çevirmiş olanlar da altın nar taşıyor, Kserkses'in hemen arkasından gelenler de elma. ... Bu [10.000] Perslilere "ölümsüzler" deniyordu ve şu yüzden ki: Zorunlu nedenler, ölüm ya da hastalık sonucu biri saflardan ayrıldığında, ardılı çoktan seçilmiş oluyordu ve bunların sayısı hiçbir zaman ne onbinden çok ne de azdı."

Mızraklarının başındaki elmalarla 1000 mızraklı, eğer istenirse, imparatorluğun tercihan chiliarch'ı, tüm ordunun birinci subayı ve kralın yakın arkadaşı olan bir hazarapatiş'in kumandası altında bulunuyordu. Nepos, onun [burada:Titraustes] kralın huzuruna çıkışı düzenlediğini söylüyorsa da, kendisine idari görevler düşmediği için, yine de onu bir "başvezir" ya da benzeri bir mevki sahibiyle karşılaştırmamak gerekir. Chiliarkların emri altındaki seçme birliklere, Kambyses döneminde Dara da dahildi; kralın yakın korumalarının bütün üyelerinin, -Herodot'a göre- Plataiai'deki muharebede öldükleri söylenmektedir.

Araştırmacıların çoğunluğu, 10 000 "ölümsüz"e ilişkin olarak, bunların, adlarını Yunanlıların bir yanlış anlamasına borçlu olduklarına inanmaktadır: Yunanlılar, onların asıl isimlerini (eski Persçe) anuşiya ("maiyetteki kişiler"), eski Persçe sözcük anauşa ("ölümsüzler") ile karıştırmışlar; ne var ki bu tez eleştirildi. Susa'da (tuğla rölyefleri üzerinde; bak. Resim XIV) ve Persepolis'de (Apadana'nın doğu yanındaki rölyefler üzerinde) resmedilenler, tam da seçme birliklerin mensuplarıdır; bunlar, uzun bir pileli elbise, Pers ayakkabıları ve saçlarına bağladıkları bir şerit taşımaktadır. Muhafızlar, mızraklarının yuvarlak ucunu öne çıkardıkları ayaklarının üzerine koyuyor ve Susa'da, oklarını ve okluklarını omuzlarına asıyor.

"Asker bunlar ve 20 ile 50 yaşlarına kadar komutan, hem yaya hem atlı. ... Söğüt kamışından dörtgen biçiminde bir kalkanla silahlanmışlar, oklukların yanı sıra, kılıç ve hançer taşıyorlar; başlarında kule biçiminde şapkalar taşıyorlar ve gögüs zırhları, demirden pullarla yapılmış. Komutanların elbisesi, üç kat pantolonlardan, dizlere kadar inen kollu bir çift kat üstlükten (chiton) oluşuyordu; burada altlık beyaz ve üstlük renklidir. Yazın, erguvan renkte ya da renkli bir pelerin (himation), kışın yalnızca çeşitli renklerde bir pelerin taşıyorlar. Başlıkları (tiarai), büyücülerin başlıklarına benziyor. Bunun yanında derin çift ayakkabı taşıyorlar. Kişilerinin çoğunun üzerinde, kalçanın ortasına kadar varan çift kat bir üstlük, başlarının etrafından bir parça keten bez var ve herkes, bir yaya ve sapana sahip."

Burada betimlenen elbise parçalarının silahların bazılarına, Pers rölyeflerinde ve Yunanlı yazarların muharebelere ilişkin anlatımlarında rastlıyoruz: Bir piyade, buna göre, bir kısa kılıç (akinakes), tahta saplı ve metal uçlu bir mızrak, bronz ya da demir uçlu oklarla dolu bir okluk ve oklarla birlikte bir kutuda (gorytos) saklanan, hayvan başlı uçlara sahip bir yay taşıyordu. Söğüt kamışlarından örülü kalkanlar, ya küçük ve oval ya da büyük ve dörtgen biçimindeydi. Keçeden bir başlık, başlarını korumaya hizmet ediyordu; miğferler, istisnaydı. Seçme birlikler, ya uzun pileli elbise ile Elam-Pers kıyafeti ya da pantolon, üstlük ve pelerin ile Med (süvari) kıyafeti taşıyorlardı. Aynı şekilde, gögüs alanındaki pullu zırhlama da kanıtlanmış durumdadır.

Ahamenit süvarileri, Ksenofon tarafından şöyle betimlenmektedir:

"[Genç] Kyros, arabadan fırladı, zırhını giyidi, atına bindi, her iki mızrağını kavradı ve herkese, tümüyle silahlanmalarını ve saflarını almalarını emretti. Bunlar, hemen büyük ace-

leyle saflarını aldılar ... Kyros ve süvarileri, yaklaşık 600, ... Kyros dışında hepsi gögüs ve kalça zırhıyla ve miğferlerle donanmış; ... Kyros tarafındaki atların hepsi, bir alın ve gögüs koruması taşıyordu. Süvarilerin hepsinin elinde Yunan kısa kılıçları vardı."

Bu belgelerin yanına, bir zırhlı süvarinin kendi donanımını kendisinin sağlaması yükümlülüğü üzerine bilgi veren bir Babil hukuk belgesi konabilir: Onun, eyer ve başlık takımıyla bir at, bunun yanında bir miğfer, bir demir zırh, bir bronz kalkan, 120 ok, bir demir topuz, iki demir mızrak ile 1 mine gümüşü "iaşe parası" olarak getirmesi gerekmektedir; bu yükümlülüğün karşılığı olarak, kral tarafından, yukarıda görmüş olduğumuz gibi, diğer askeri birliklerin parçalarının askerleriyle birlikte, kendisine bir parça toprak (bir tür "tımar" olarak) armağan olarak verildi.

Deve sürücülerinden ve savaş arabaları ve oraklı arabalarından yukarıda söz edilmişti; bunlar da, tıpkı Gaugamela'da görülen filler gibi, özel vesilelerle ve özel düşmanlara karşı kullanıldı. Persler, krala ait olanının, Ksenofon (ve İskender mozaiği?) tarafından kalkana benzer bir tahta üzerinde kanatlarını açmış bir kartalla süslenmiş olarak anlatılan sancaklara da sahiptiler.

Kentlerdeki (akra) ve kırdaki (chora) ayrılmış olarak büyük krallık garnizonları imparatorluğu kaplıyordu. Bunların bakımı, satraplar tarafından yerel kaynaklardan sağlandı; bunların kumndanları, kralla olan özel ilişkileriyle öne çıktı. Garnizonların görevi, ülkenin korunması ve kriz dönemlerinde birliklerin hızla hazır tutulmasıdır.

Dara ve ardılları döneminde, Persler, öncelikle Kilikya'da konuşlaştırılmış ve sürekli olarak hazır tutulan bir savaş filosuna (basilikos stolos) sahiptiler.

Pers savaş taktiği üzerine de oldukça iyi bilgilere sahibiz:

Her zaman yanlarında savaş birliklerinin ikmallerini ve iaşelerini taşıyan araçlar taşıyorlardı ve bakımlarını imparatorluk yolları boyundaki ambarlardan sağlıyorlardı; neredeyse yalnızca gündüz yola çıkılıyor ve savaşılıyordu ve seferlere ilkbaharda başlanıyordu; ırmaklar, köprülerin, tomrukların ya da şişirilmiş hayvan derilerinin yardımıyla geçiliyordu. Genellikle, şaşkına uğramış düşmanı daha sonra ağır silahlıların ve süvarinin kullanılmasıyla kanatlardan çökertmek amacıyla, okçuların ve (taş ve kurşun fırlatan) sapancıların ölümcül yüklerini atmaları ile savaşa başlanıyordu. Öncelikle, Helenler, zırhları ve kalkanlarıyla savunmada güçlü, yakın döğüş silahlarında açık bir şekilde üstün oldukları ve Pers ilerlemesi, kumandanların davranışından ve emirlere oldukça fazla bağımlı olduğu için, bu taktik, Yunanlı hoplitler ordusuna karşı işe yaramıyordu. Böylelikle, Kunaksa'da (Genç) Kyros'un bedenine ve canına yönelik bilinçli olarak sürdürülen saldırılar ve III. Dara'nın İssos ve Gaugamela'da kaçışı, o zamana kadar kesinlikle açık muharebelerin sonucunu tayin etti.

6. Ahura Mazda ve var olan diğer tanrılar" - Ahamenit İmparatorluğunda Dinsel İlişkiler Üzerine

Hiçbir konu, araştırmada bugüne kadar, Ahamenit hükümdarlarının (ve onların uyruklarının) dinsel inançları sorunu kadar çelişkili bir şekilde tartışılmadı. Bu sorun buraya alınıyorsa, birincisi, kralların daha önce değinilen din politikasının ön planda kalması gerektiğindendir, sonra da ikincisi, bu sorunun burada ve şimdi kesin olarak karara bağlandığı izleniminden kaçınılması gerektiğidir. İlk bakışta, tartışma içinde sık sık herşey, Ahamenitlerin, başlangıçta olduğu haliyle ya da zamanın akışı içinde dönüşmüş biçimi içinde Zerdüştiler, yani Zerdüşt öğretisinin yandaşları (Yunanca: Zoroas-

ter) olup olmadıkları sorusuna yönelmektedir. Dinin ve kültün krallar için hangi öneme sahip olduğu, yani dinin politik işlevi sorusu, açık bir şekilde önemini yitirmektedir. Hangi sorunlarla karşı karşıya bulunulduğunu, Ahamenitlerin "dini ikrarı" doğrultusundaki, aslında sorulması gereken sorular, belki de en iyi şekilde açıklığa kavuşturur: Zerdüşt kimdi ve ne zaman ve nerede yaşadı? İlahilerinin (Gathas) içeriği ve amacı neydi ve kime yöneliyorlardı? Ahamenitler döneminin Zerdüştlüğü hangi biçimde düşünülmelidir? Bu soruların hiçbiri için kesinleşmiş yanıtlar yoktur: Zerdüşt'ün tarihi ve yurdu da, tıpkı "mesaj"ının içeriği ve amacı kadar ya da Zerdüşt döneminden metinlerin daha sonraki çağların metinleriyle (zamansal ve içeriksel) ilişkisi kadar tartışmalıdır.

Zerdüşt, onun tasavvurları ve ona dayananların düşüncelerinin ana belgesi, Zerdüştlerin "kutsal yazısı" Avesta'dır. Avesta dilindeki bu metin derlemelerine. bunların Orta Persçedeki (kitap Pehlevicesi) çevirilerini ve yorumlanmalarını (zand) eklemek gerekir. Araştırmanın bu metinlere ilgisi, dilsel-filolojik olarak (Eski Persçenin yanında eski İran dili olarak Avesta diline) ve din tarihine (Zerdüşt'ün ve Zerdüştlüğün düşünce dünyasına) yöneliktir. Metinlerin düzenlenmesi, Zerdüşt "rahipler" ile öncelikle Sasaniler olmak üzere, devlet otoritelerinin ortak çalışması sayesinde olmuştur, ancak ne var ki belgelerin başlangıçtaki kapsamından İran ve Hindistan'daki (Parslar) Zerdüşt cemaatlerinin aktarması yoluyla yalnızca bir bölümü, bize kadar ulaşmıştır. En eski el yazması, bir bütün olarak ilk kez M.S. 13. yüzyıldan kaynaklanıyor. Orta Persçe metinler, Kutsal Yazılar"ın tarihini aşağıdaki gibi sunuyor: Ahura Mazda tarafından yaratılan Avesta'nın 21 nasks'ı (kitabı), Zerdüşt tarafından Kral Viştaspa'ya verildi; bu kral, ya da bir başka anlatıma göre, Dara Darayan, çeşitli yerlerde saklanan iki el yazması hazırlattı. Avesta'nın İskender tarafın-

dan yok edilmesinden ya da dağıtılmasından (ve değerlendirilmesinden) sonra, daha sonraki İran hükümdarları, Part kralı Valahş ve Sasani I. Ardahşır, I. Şabuhr, II. Şabuhr ve I. Ksusro, "Kustsal Yazılar"ın yeniden derlenmesini, tamamlanmasını, rekonstrüksiyonunu ve çevirisini gerçekleştirdiler. Bugün, bir yandan, metinlerin farklı dönemlerde - eski Avesta metinlerinin (Zerdüşt'ün kendisine atfedilen Gatha'ların; Yasna Haptanghaiti; Yasna 27'den dört büyük dua) yeni Avesta metinlerinden belli bir zaman (yüzyıllar?) daha önce- oluştuğu bilinmektedir; diğer yandan başlangıçtaki metinlerin metinsel ve fonetik aktarımının derecesine çok büyük değer biçilerek ve "rahip okulları"na havale edilerek, bu anlatımların eski geleneksel aktarımının ağızdan yapıldığı varsayılmaktadır genellikle. Böylelikle, Ahamenitler döneminde Avesta'nın yazıya dökülmesi gibi, aynı şekilde metinlerin Makedonyalılar tarafından tahrip edilmesi ya da dağıtılması da dıştalanmaktadır; ne var ki bu dönemde, bu gelenek zincirinde ("canlı kitap" olarak rahiplerin ölümü yoluyla?, yandaşların çeşitli "okullar"a bölünmesi yoluyla?) bir kopuş gerçekleşmiş olmalı. -Yazılı olarak saptanmış- bir Arsakca (Partça) Avesta, gerçi tümüyle dıştalanamaz, ama, eğer var olmuşsa, filolojik olarak önemsiz kalmıştır. Avesta vulgatı (çevirisi; Vulgata: Katoliklerin kullandığı İncil çevirisi), daha çok, Sasaniler dönemlerinde (yaklaşık M..S. 4. yüzyıl) metnin kutsallaştırılması ve yazıya dökülmesi sayesinde olmuştur ki yalnızca bu amaçla, biçimi itirabıyla Orta Pers, tipolojik olarak Yunanca alfabeye yakın bir alfabe yaratılmıştır. İran'ın müslümanlar tarafından fethedilmesi, cemaatlerin dağılmasına, dinsel geleneklerinin zayıflamasına ve kültsel- dinsel uygulamalarının zarar görmesine neden oldu ki bunun zararını, Avesta'nın yazılı olarak aktarılması da çekti. Bugün, bütün elyazmalarımızın, M.S. 9./10. yüzyıldan bir "temel elyazması"na dayandığı bilinmektedir.

Bize ulaşan Avesta, Fransız Oryantalist A. H. Anquetil-Duperron tarafından, 18. yüzyılda Avrupa'da tanıtıldı. Bu, bugüne kadar Zerdüştiler tarafından "kutsal yazı" olarak kullanılmakta ve homojen bir derleme oluşturmamakta, tersine, kitaplara ve formüllere, ancak ne var ki açık bir şekilde dinsel törenler için kullanılmaya yönelik olarak, bölünmektedir. Bu tek tek bölümler, şu adları taşımaktadır: 1) Yasna ("Kurban"), içlerinde Gatha'ların ve Yasna Haptanghaiti ("7 Bölümün Yasna'sı") en eski parçalar olarak göze çarpan 72 bölümlük dinsel tören metinlerinin derlemesi; 2) Visprad (Vispered) ("Bütün Koruyucular[a Dua]"), mevsim şölenlerinde önemli olan formül şeklinde yakarılara sahip Yasna'nın tamamlamalarının bir derlemesi; 3) Horda Avesta ("küçük Avesta"), ruhbandan olmayanların kullanımı ve çeşitli vesileler için dua formülleri için toplam eserden bir alıntı; 4) bir ayın 30 gününü koruyan tanrıların adlarının sayıldığı Siroza ("Otuz Gün"); 5) Yaşts, aralarında, Gatha'ların yanı sıra, Zerdüştlüğün başlangıcı ve gelişmesi açısından en çok bilgiyi içeren baş tanrılar için ilahiler; 6) Videvdad ("Daiva'lara karşı Yasa"), ilk ikisinin kitabın oluşumunu açıkladığı, ("Zerdüşt'ün Şeytana Uyması"nı anlatan 19. bölüm hariç) geri kalanının, temizlik, kefaret ve pişmanlık kurallarından oluştuğu 21 bölüm; 7) Parçalar.

Avesta metinlerinin oluşması, ne zamansal ne de coğrafik açıdan tam olarak belirlenebilir; yalnızca Persis (Fars) diyalekti bu açıdan ayrılmaktadır. Onun için yurdunun hem Kuzeybatı hem de Kuzeydoğu, Maşhad, Horezmiya, Baktriya-Margiane yöresi, ama aynı zamanda Sistan olarak da saptanmasında şaşılacak birşey yoktur. Tarihlendirme sorununda,. bugün bilginlerin net bir çoğunluğu, Gatha'ların M. Ö. 1000 yılında oluştuğu (ki, böylelikle onların müjdecisi Zerdüşt'ün yaşadığı dönem de saptanmaktadır) görüşüne eğilim duy-

maktadır, buna karşın, yeni Avesta bölümünün önemli metinleri, birkaç yüzyıl sonrasıyla, birçokları tarafından Ahamenit dönemiyle tarihlendirilmektedir. Buna karşın diğer bütün sorunlar üzerinde, neredeyse görüş birliği yoktur: Bu, hem Gatha'ların ve Avesta'nın diğer bölümlerinin dilsel-metinsel olarak anlaşılması hem de onların yorumu, "yaşarken yurtları" ile bu "din"in kurucusunun kişiliği açısından geçerlidir. Mesajın İran içinde aldığı yol üzerine de çeşitli teoriler bulunmaktadır: Örneğin, kimi bilginler, Batı'da (Medya'daki büyücülerin "rahipliği"nin sorumluluğu altında) ve Doğu'da (Arahozya'da önemli bir merkezle) iki "okul" arasında bir tür mezhep parçalanmasının olabileceğine ve burada Arahozya/Sistan'da yeni Avesta'nın büyük bir bölümünün oluşabilmiş ve (I. Dara zamanında) Persis'e varmış olabileceğine inanmaktadır. Orada Arahozya ve Med gelenekleri karışmış, ancak Doğu dili en etkili "kilise dili" olmuştur. Başkaları, Zerdüşt inancının, Medler ve Persler tarafından Zerdüşt'ün düşünceleri karşısında değiştirilmiş biçim içinde 1. binyılın başlangıcında Batı'ya getirildiğini ve orada, Mezopotamya yüksek kültürlerinin ve daha sonra da pekişmekte olan Ahamenit egemenliğinin gereksinimlerinin etkisi altında daha fazla dönüştürüldüğünü varsaymaktadırlar. Yine başkaları, Doğu Zerdüştlüğünün, Iran'ın Doğusunu da kapsayan Med egemenliğinin son on yıllarında ("misyonerler"in yardımı ve Med sarayındaki hükümdar oğullarının ve kızlarının aracılığıyla) kendisini Batı'da da kabul ettirebildiğini tahmin etmektedirler. Ahamenitler de, başından itibaren inanmış Zerdüştler olarak düşünülebilir. Hem Zerdüşt'e İskender'den 258 yıl önce tarih biçen bir Sasani geleneğini izleyen ve Zerdüşt'e M.Ö. 7./6. yüzyıl ile daha sonraki dönemde tarih biçenlerin temsilcileri açısından, hem de din kurucusunun ve onun Gatha'larının şimdiye kadar esas alınan eski tarihlendirilmesinin

temsilcileri açısından, kralların Zerdüşt'ün (ya da onun "ardılları"nın) mesajına yakınlığı merkezi bir problemdir. Ancak bu çeşitli biçimlerde çözülmektedir: Birileri, bütün kralları bu öğretinin doğuştan yandaşları sayarken, diğerleri, bunu yalnızca Dara'dan itibaren hükümdarlarla sınırlandırmakta, yine diğerleri, bunu hatta Dara tarafından devrilen gaspçı Gaumata'ya kadar götürmektedirler. Burada da, kralları, Zerdüştlüğün teşvik edilmesinde, dinsel motiflerden çok politik-pratik motifler yüklenmektedir.

Ahamenitlerin din biçimiyle Zerdüştlük arasında bir bağıntının kanıtlanması ya da çürütülmesi isteniyorsa, bu durumda, önce Zerdüştlüğün ana karakteristik özelliğinin gelişmesi içinde gösterilmesi önemlidir. Zerdüşt ilahileri olarak Gatha'lar, tek bir tanrının, Ahura Mazda'nın, "bilge (ya da dikkatli) efendi"nin etkimesiyle belirlenen dinsel bir sistem iletmektedirler. Ahura Mazda'ya (ona bağımlı biçimde) kişileştirilmiş tasarımlar olarak, tanrısal yardımcılar biçiminde belirsiz sayıda başka Ahuralar yardım etmektedir; bunlar, kısmen onun oğulları ve kızları olarak nitelendirilmektedir. Bunların arasında Aşa ("Gerçek") önemli bir konum almaktadır. Yeni Avesta'da, tablo, Ahura Mazda ve çocuklarını, altı "öz"ü, araştırmada zaman zaman "allegoriler" ya da "başmelekler" olarak nitelendirilen Ameşa Spentaş ("hayırsever ölümsüzler") diye adlandırıldığı şekilde dönüşüm göstermiştir. Bu grup, Gatha'ların tersine, bu arada sağlam bir şekilde şekillenmiş ve bir ayın ilk haftasının yedi gününün koruyucusu olarak takvimcilikte öneme sahiptirler.

İlahilerin binyıl dönümüyle tarihlendirmesi için ana gerekçeyi oluşturan Gatha'ların Hind Rigvedalarına lengüistik yakınlığı, içeriksel-dinsel karşılaştırma yapmayı da gerektiriyor: Burada, Rigveda'da Asuras olarak nitelendirilen ilksel bir tanrılar grubunun yavaş yavaş giderek daha güçlü bir şekilde

olumsuz özelliklerle donatılması ve iyi Deva'larla çatışma içinde bulunan "kötü ruhlar"da konaklaması ortaya çıkıyor. İran'da, yani Gatha'larda, tam tersi bir gelişme gözlemleniyor: Burada Ahura'lar tanrısal varlıklar olarak kalırken, Daeva'lar kötü ruhlara dönüşüyor. Bu eski tanrılar sınıfı, uzun süre boyunca saygıya değer görülmez ve tanrılar tapınağından uzaklaştırılır. Kültler ya da ritüel pratikler alanına gelince, bazı şeyler, Zerdüşt'ün kanlı hayvan kurbana (ya da onun kimi uygulama türlerine) kuşkuyla baktığına, sarhoş edici bir içki olan Haoma'nın (özellikle güçlü, karıştırılmamış biçimde?) ritüel olarak tadılmasını yasakladığını göstermektedir.

Daha yeni Avesta'da, (birkaç yüzyıl sonra?) Zerdüşt'ün öğretisi, -tanrısal "zirve"nin sistemli bir hale getirilmesinin yanı sıra- gerçi Daeva'ları lanetlemeye devam etmekle birlikte, İndo-İran tanrılar tapınağının bir bölümüne olumlu olarak nitelenen tanrılar çevresine dönüş izni vermiş olması şeklinde de değiştirildi. Ve bunların arasında, anlaşmanın İndo-İran tanrısı Mithra ve Vayu, başlangıçtaki adlarını korudular, Veretrayna ve Anahita gibi diğerleri, şimdi, eskiden öncelikli ayırıcı özellikleri olan isimleri altında tanınıyorlar. Bu gelişmenin ne zaman, nasıl ve neden gerçekleştiğini bir sonuca bağlamak hemen hemen olanaksızdır. Daha yeni Avesta'nın tanrılar tapınağı, şimdi açık bir şekilde çok tanrılı olarak, ne var ki başat bir Ahura Mazda ile, karakterize edilebiliniyorsa da, başlangıçtaki Mazdaizmin özlü bir nitelendirilmesi çok daha zordur: "Ahura Mazda, kendisini şimdi, henüz gerçek tanrılar (Ahura'lar) olmayan kimi tanrıların ve artık tanrı olmayan diğerlerinin (Daeva'lar) topluluğunun içinde bulmaktadır, ama hepsi de, dinsel alandaki yerlerine sahiptir." (Kellens). Şimdi, bundan ötürü, karşımızda "dengesiz bir çoktanrıcılık" mı yoksa "dengesiz bir tektanrıcılık" mı var?

Zerdüştlüğün/Mazdaizmin etiğine ve eskatolojisine ilişkin

olarak da birkaç söz söylemek gerekir: Yeni Avestacı geleneğin temeli Ahamenitler dönemine düşmesi gereken geç dönem yapıtlarından biri olan Videvdad'da, Zerdüştlük, açık bir şekilde ikicil karakteri ağır basmış olarak görünmektedir: Işıkla bağıntı içine getirilmiş bir iyilerin tanrısı, Ahura Mazda ve karanlıkla bağıntı içine getirilmiş bir kötülerin tanrısı Angra Mainyu, evren karşısında, kendilerinin bizzat yarattığı ve içinde her birinin kendi etki alanına sahip olduğu bir dünyaya karşı bütün olarak duruyorlar. Her ikisi de başlangıçtan beri egemenlik için savaştı; insandan, iyinin yararına kesin bir şekilde karara bağlanan bu çatışmada taraf tutması talep edilmektedir. Plutark da bu ikiciliği tanıyor:

"Kimileri [bilge insanlar], sürekli olarak birbirleriyle çatışma içinde bulunan iki tanrıyı varsayıyor ve birini iyinin yaratıcısı ve diğerini kötünün yaratıcı yapıyorlar. Diğerleri, daha iyi varlığı tanrı ve onun rakibini kötü ruh olarak adlandırıyorlar. Bunu, örneğin, Troya savaşından 5000 yıl önce yaşamış olması gereken büyücü Zerdüşt yapıyor. O, bir varlığı Horomazes, diğerini Areimanios olarak adlandırıyor ve aynı zamanda, ...onun ışığa, diğerinin karanlığa ve cehalete benzediğini, ama Mithras'ın her ikisinin arasında ortada durduğunu öğretmektedir. ... [Plutark, şimdi, Perslerin aşağıdaki gibi görünen mitsel düşüncelerinden söz ediyor:] Horamazes, en arı ışıktandı, ama Areimanos karanlıktan doğmuştu ve her ikisi de birbirileriyle çatışma halindeydi. Birincisi, altı tanrı yarattı ..., Areimanos da, herşeyde onların zıtı olan altı tane yarattı. Bunun üzerine, Horamazes, kendisini üç kat büyüttü, onun yeryüzünden uzak olduğu kadar kendisini güneşleten uzaklaştırdı ve gökyüzünü yıldızlarla süsledi; onlardan birini, Sirius'u diğerlerinin üzerine bekçi ve gözcü olarak dikti. Bundan sonra, yine 24 Tanrı yarattı ve onları bir yumurtaya kapadı. Ama Araimenos tarafından sayıca eşit ola-

rak yaratılanlar, onu deldi. ... İyiyle kötünün karışması buradan gelmektedir. Ancak günün birinde, Araimenos'un bizzat kendisi tarafından yayılan veba ve açlık sonucu yok olacağı ve un ufak edileceği bir zaman gelecektir. O zaman yeryüzü de düz ve engebesiz olacak, bütün insanlar, o zaman mutlu bir şekilde aynı yaşama tarzına, hükümet biçimine ve dile sahip olacaklar."

İyiyle kötü arasındaki seçim (ruhlar ve ölümlüler için), Gatha'da ortaya konmuş bulunuyordu: Ne var ki yeni Avesta'da Ahura Mazda ile Angra Mainyu'nun karşı karşıya konmasından önce bir iki ruh öğretisinin (Ahura Mazda'nın düzeyinin altında iyi [Spenta Mainyu] ve kötü ruh [Angra Mainyu]) olup olmadığı, araştırmada şiddetli bir şekilde tartışılmaktadır.

Çıkış sorusuna, yani Ahamenitlerde Zerdüşti dinsel biçimlere ilişkin bir işaretin olup olmadığına geri dönüldüğünde, bu durumda, böylesi bir öngörülmüş bağıntı açısından, zaten varsa, inancın yalnızca yeni Avestacı biçiminin söz konusu olabileceği açıktır. Öncelikle şu noktalar tartışmalıdır: Dara, yazıtlarında Ahura Mazda'yı "tanrıların en büyüğü" (haya matişta baganam) diye söz ediyorsa, onu "bütün tanrılarla" (hada visaibiş bagaibiş) ya da "var olan diğer tanrılarla" (uta aniyaha bagaha tayaiy hatiy) birlikte adlandırıyorsa, o zaman, bu din elbette tektanrıcı olarak nitelendirilemez. Şimdi, onun "Mazdaizm"i -öyle ya, Ahura Mazda onun tarafından açık bir şekilde vurgulanıyor- eski İran tanrılar düşüncesinin Mazdaizmi mi yoksa Yeni Avesta ile bağıntı içinde mi? Dara, diğerlerinden baga, ama Avesta, saygıdeğer tanrısal varlıklardan yazata diye söz ediyorsa, burada her iki düşüncenin farklılığı mı kendisini gösteriyor yoksa baga, kral yazıtında daha yakından özgülleştirmeden tanrısal varlıkları nitelerken, yazata, çok daha dar anlaşılması gereken tanrılar grubunu mu nitelendiriyor? Herodot tarafından gösterilen Pers eğitim ideali: "gerçeği söyle-

mek" (alethizesthai) ve onun olumsuz refakatçisi "yalan söylemek" (pseudesthai; bak.: Dara'nın "yalan"a [dragua] karşı mücadelesi), Avesta'daki aşavan-drugvant karşıtlıklarıyla karşılaştırılabilinir mi? Kserkses yazıtının kralın kendilerine karşı mücadele yürüttüğü daiva'lara, daeva'ların Zerdüştçü reddedilmesinin arka planından bakılabilinir mi? Kralların ev mezarlarına (Kyros) ya da kaya mezarlara (Dara ve ardılları) gömülmesi, Videvdad'da (Herodot tarafından büyücüler için aktarıldığı haliyle) öngörülen cesetlerin terkedilmesi buyruğuna ters mi düşmektedir yoksa burada, Zerdüştlüğün gelişmesinin defnetme sisteminde kendisini çok çeşitlilikle (kralların özel konumlarıyla?) gösteren bir aşama mı yansımaktadır?

Ahamenit krallarının dinsel inançları sorusu sorulduğunda, nasıl zor bir alan üzerinde hareket edildiği, belki de açığa çıktı. Ama her durumda, Dara'nın Ahura Mazda'yı yeğlemesiyle birlikte bir yandan bilinenle bağlandığı, diğer taraftan bu tanrıya inanmakla iktidar iddiasının önemli ölçüde desteklenmesini (ve haklı çıkarılmasını) umduğu saptanabilir. Onun bu tanrıya (hangi biçimde olursa olsun Zerdüşt inancına?) "yalnızca" politik-oportünist mülahazalarla mı bağlı olduğu yoksa kendisini ona içten yakın mı hissettiği, yanıtlanması hemen hemen olanaksız bir sorudur. "Gerçek" ve "yalan"ın kendileri için yaşamlarını onlara göre yöneltmeye çalıştıkları ahlâki-etik dayanak noktalarını oluşturduğu Zerdüşti uyrukların tersine, Kral için, tanrı tarafından istenen ve hanedanlıkça meşru ilân edilmiş egemenliğine yönelen herşey, yani isyanın ve gaspın her türü drauga'dır. Buna göre rta, kralın, politik alanda kendisinin peşinden gelinmesini uyrukların erdemi olarak gösterdiği şeydir.

"5 irtiba (= 15 BAR) arpayı rahip (şatin) Umbaba aldı: 1 (irtiba) lan kurbanı için, 1 (tanrı) Drva (Zurvan?) için, 1 (tanrı) Hvarıra için, 1 toprak için, 1Visai Baga için."

Persis'deki dinsel pratik için, yeniden Persepolis levhalarına başvurmamız gerekmektedir: Bunlar, kralların -Kyros ve Kserkses için başka yerde vurgulamış olduğumuz gibi- uyruklarına çok sayıda tanrıya tapmaları için izin verdiklerini (ve hatta onları burada desteklediklerini) kanıtlamaktadır. Örneğin, İran tanrılarının içinde (dar sınırlı bölgelerde) Visai Baga, Arva (Zurvan?), Hvarira, Naryasanga, Rdanafravartiş (?), Spantaragrdya, Mijduşiş ve Brtakamya, ama aynı zamanda dağlar ve ırmaklar da kurban kabul edici olarak ortaya çıkmaktadırlar, oysa Elymais'de neredeyse yalnızca, örneğin Humban ya da Napirişa gibi Elam tanrılarına, Babil tanrısı Adad'a tapınılmaktadır. Ahura Mazda için, (şimdiye kadar) yalnızca on belge bulunmaktadır, ancak lan diye nitelendirilen kurbanların, bu tanrıya adanmış resmi kurban kültleri olarak görülmesi gerekildiğine inanılmaktadır.Bu kurban için, yalnızca kralın istihkakları kullanılmamakta olup, aynı zamanda, geniş bir şekilde yaygın olan ve düzenli istihkaklar kullanılmaktadır.

"Rahipler"e gelince, bunların arasında, yalnızca lan kurbanı için yetkili olan bir grubun (artrvahşa'lar) bulunması göze çarpmaktadır. Büyücüler (maguş) de. kısmen bu kurbanları gerçekleştirme hakkına sahiptiler, ama aynı zamanda diğer İran tanrılarına tapınmayla bağıntı içinde de ortaya çıkmaktadırlar. Elamca şatin adı taşıyan rahipler, öncelikle yabancı tanrı kültü için faaliyet göstermektedir, ama İran tanrılarına da kurban adayabilirler. Büyücüler açısından, çeşitli belgelerden, bunların üzerinde, dinsel görevlerin yanı sıra, eğitim, yönetim görevlerinin ve diğer görevlerin de düştüğünü biliyoruz. Bunlar, üstelik, kralların atamaları ve defnedilmesi ile rüya yorumlarında bir rol oynamaktadırlar. Bunların, aynı zamanda, politik ve dinsel geleneklerin taşıyıcısı olarak düşünülmesi gerekir. Bizzat kendilerinin hangi zamanda hangi din-

sel akımı temsil ettikleri, tartışmalıdır: Zerdüştlük onlar üzerinden mi Persis'de bir yer edindi? Yoksa onların yalnızca bir bölümü Zerdüşti, ancak diğer bölümü değil miydi? Yoksa ilk kez Dara mı onları Zerdüşti görevliler yaptı? Bu sorunu burada kapatmak istiyoruz.

C. "Ara Oyun"
İran Üzerinde Makedonya Egemenliği

Ahamenitler klanından büyük kralların egemenliği, Makedonya kralı (III.) İskender'in kral başkentlerini alabilmesi ve rakibi (III.) Dara'nın ölümünden sonra Doğu İran'daki yönetimine karşı direnişi büyük bir vahşetle kırabilmesiyle son buldu. İskender, bu girişimini, Yunanlılara, Kserkses'in Hellas'a karşı seferine karşılık intikam seferi olarak gösterdi; Pers İmparatorluğunun işgal edilmesi ve Yunanistan ile Hindistan arasındaki bölgelerde kendi egemenliğini kurması şeklindeki gerçek hedefleri, kimi çağdaşları ve sefere katılanlar için yavaş yavaş ortaya çıktı. Onun, kendisini, öldürülen Dara'nın intikamcısı olarak göstererek, İran gelenek ve göreneklerini üstlenerek, ülkeye özgü kıyafetler taşıyarak, yerli askeri birlikler kurarak, İranlı prensesler ve hükümdar kızlarıyla evlenerek ve İran yüksek soylularının mensuplarını çevresinde ya da satraplıklarla görevlendirerek, Iranlılardan destek ve kabul bulmaya çalışması, çok kişi tarafından açık bir anlayışsızlıkla karşılandı. Ancak İskender'in bu "Ahamenit özelliği", sanıldığı gibi, ilk kez Dara'nın ölümünden bu yana değil, tersine onun Ahamenit imparatorluk bölgesine geçişinden bu yana kanıtlanabilir; kuşkusuz ki bunun ortaya çıkarılması, tek başına bize kadar ulaşan Batılı İskender tarihinin tam bir çözümlemesini gerektirir. Bu, İskender'in Ahamenitlerin hükümdarlık meşruiyetini yalnızca son derece iyi tanımadığını, aynı zamanda, ona layık olmak için herşeyi yaptığını da gös-

termektedir: İssos muharebesinden sonra Ahamenit tahtı için rakip olarak Dara ile mektuplaşmasında, kendisini Küçük Asya'da barışın ve düzenin savunucusu ve koruyucusu olarak gösterdi. Dara'dan, (bir Ahamenit kralına yaraştığı gibi) egemenlik için mücadele etmesini talep etti, Ahamenit askerleri ve saray ileri gelenlerine özen gösterdi, Dara'yı tahta haksız bir şekilde çıkmakla, yani gayrımeşru kral olmakla suçladı ve başarısını, tanrıların arzusuna bağladı ki burada yalnızca imparatorluğun ve Ahamenit "ailesi"nin tanrısal koruyucuları söz konsu olabilir.

Pers krallığının İskender (ve hatta ondan da önce Phlipp?) gibi büyük hırslara sahip adamlar üzerinde nasıl bir çekim gücüne sahip olduğu, açıklığa kavuşturulabildi: bir aileye bağlanmasıyla, tanrısal seçilmiştik ve temsilcilik düşüncesiyle, dünya egemenliği talebiyle, egemenle uyruk arasındaki özel ilişkiye ilişkin düşünceyle, aristokrasiye karşı öne çıkan konumla. İskender'in Persis'deki ikameti de, onun, kendi öncellerinin egemenliğiyle "kopuş" için değil, tersine, Pers büyüklüğünün tanınması ve geleneklerine saygı gösterilmesiyle Pers aşiret soylularını ve bir bütün olarak halkı kendi yanına çekmek yönündeki çabasını kanıtlamaktadır: Bundan ötürü, burada, (Dara'nın artık terketmiş bulunduğu) imparatorluğun çekirdek ülkesinde bizzat bulunmak önemliydi, Persepolis taraçalarındaki kundaklamayla Kserkses'in anısını silmeye ve burada biriktirilmiş değerli şeylerin ve hazinelerin olası rakiplerini soymaya çalışırken, Kyros'un yüceltilmesini sürdürdü, onun politikasına açık bir şekilde bağlantı aradı. Başkentteki yangının Yunanlılar tarafından zaferle bitirilmiş bir intikam seferinin işareti olarak yorumlanması, buna karşın, yerliler açısından, yalnızca galiplerle uyuşmanın sürekli olarak yarar getirebileceğini açıklığa kavuşturmuş olması, İskender'in tümüyle işine geldi.

Dara'nın Bessos tarafından öldürülmesi, İran'da da genel destek bulma çabasında Makedonyalı'nın işini ayrıca kolaylaştırdı: Ölü düşmanın onurlandırılması ve onun egemenlikteki önceli olarak tanınması yoluyla, İskender, şimdi kendisini, yerine ardılı olarak geçmesi gerektiğini öne sürdüğü Dara'nın intikamcısı olarak gösterebiliyordu. Bessos'un (IV.) Artakserkses olarak ortaya çıktığı bir dönemde, aynı nedenle Pers saray seremonisini üstlendi ve rakibini Pers geleneklerine göre idam ettirdi. Ancak böylesine bir çıkışla, Ahamenit iktidarının eski merkezlerinden biri olan Doğu İranda ve Hyphasis ve Gedrosya'daki yenilgilerden sonra, geçici olarak Persis'de de kendi egemenliğine karşı direnişi önleyemeksizin, eski Makedonyalı çevresinden de oldu. Yalnızca vahşi sertlik ve acımasızlık, ona zaferinde yardımcı oldu, ancak bu tutum, onun İran Zerdüşt geleneğindeki kötü ününe de yol açtı. İran "cephe"sindeki yumuşamayı, ilk kez Baktriya, hükümdar kızı Roksane ile evlilik, Susa'daki evlilik törenleri, Opis'deki şenlikler, Persepolis yangınını reddetmesi ve öncelikle de satrapı Peukestas'ın Persis'deki akıllı politikası getirdi. Peukestas, yalnızca Med kıyafetlerinin taşınması, Pers dilinin öğrenilmesi ve Pers geleneklerinin yerleştirilmesiyle kendisini gösterişli bir şekilde "halka yakın" göstermeye çabalamakla kalmadı, aynı zamanda -öyle görülüyor ki başarılı bir şekilde- bu bölgenin aristokrasisiyle de ortak çalışma zemini aradı.

Persis, Peukestas'ın çabaları sayesinde İskender'in ölümü sonrasına kadar sakin kalırken, imparatorluğun diğer bölümleri, henüz İskender dönemlerinde ve ondan kısa bir süre sonra, içten içe kaynıyordu: Baktriya'da yerli halk, Makedonyalıların yabancı egemenliğini silkip atma çabasıyla, Yunan yerleşimcilerin ayaklanmasını destekledi; Hindistan'da Maurya hükümdarı Candragupta, Pencap'daki Makedonyalı vasalı görevden uzaklaştırdı; Medya Atropatane'de, eski Ahamenit ve İskender

satrapı Atropates, (M.Ö. 323'den itibaren?) kendisinin egemenlik alanını ve kendi hanedanlığını kurdu. "Yukarı Satraplıklar"ın (yani Persis, Karmanya, Areya/Drangiyana, Arahozya/Gedrosya, Baktriya/Sogdiya, Paropamisadya'nın) genel valileri, 317/16'da, Antigonos'a karşı savaşta Eumenes'in yanında yer aldılar, ama somut politik ve askeri davranışlarında, Eumenes (ve kralların) "haklı davası"nın zafere ulaşmasına yardım etmekten çok, bu dönemin çatışmaları içinde etki ve mevkilerini koruma düşüncesinden hareket ettiler. Persepolis'de o zaman Eumenes ile Antigonos arasındaki tayin edici muharebeden önce, Diodor'un aşağıdaki gibi betimlediği ve Peuketas tarafından hazırlanan bir kurban banketi (ziyafeti) gerçekleşti:

"Hemen hemen bütün Persis'den büyük sayıda kurban hayvanı ve şölenler ve dinsel buluşmalar için gerekli olan diğer şeyler getirildikten sonra, o [Peukestas] ordu için bir şölen verdi. Katılanları, en büyüğü diğerini kapsayacak şekilde dört ortak merkezli çemberler halinde gruplaştırdı. Dış çemberin çapı 10 stadion tutuyordu; bu, paralı askerlerden ve müttefikler kitlesinden oluşuyordu; 8 stadionluk ikinci çemberi, gümüş kalkan taşıyan Makedonyalılar ve İskender'in altında savaşmış "yoldaşlar" oluşturuyordu. 4 stadionluk üçüncü çember, masaya oturmuş adamlardan -ikinci dereceden komutanlardan, "dostlar"dan (philoi), ordu düzeni dışındaki komutanlardan ve süvarilerden- oluşuyordu. 2 stadionluk iç çemberde, her biri bir divanın üstünde, komutanlar, hipparklar ve en soylu Persler bulunuyordu. Tam ortada, tanrılar ile İskender ve Phlipp için sunaklar duruyordu."

Kurban töreninin ve oturma düzeninin Pers geleneklerine uygun olduğu banket (ziyafet), Peukestas ile yerli aristokrasi arasındaki özellikle sıkı ilişkilerin bir ifadesi olarak yorumlanabilir ve yerli sorumluların ve halkın enerjik katılımı olmaksızın düşünülmemesi gerekir. Saygı gören tanrılar arasında,

Yunan-Makedon ve İran tanrıları, daha o zamanda bile belli başlı açılardan eşit kılınmamış olsa da, Pers tanrılarının mevcudiyeti de tahmin edilmektedir. Persepolis'de bulunmuş, Zeus Megistos, Athena Basileia, Apollon, Artemis ve Helios adına, adama yazıtlarıyla sunakların kutsama levhaları, belki de bu törenlerle bağıntı içine getirilebilinir. Eumenes ile Antigonos arasındaki tayin edici muharebede, Peukestas, cephe değiştirdi, ancak bu, onun Pers aşiret soylularının boşu boşuna protesto ettikleri görevinden uzaklaştırılmasına engel olmadı.

M.Ö. 312 ile 301 arasında, Seleukos, Babilonya'daki üssünden, tüm İran'ı kendine bağımlı kıldı, ancak bir ittifak (ve savaş filleri) karşılığında kendisine Yukarı Sint bölgesini, Gandhara'yı, Paropamisadya ve Doğu Arahozya'yı bıraktığı Candragupta'ya karşı savaşta başarısızlığa uğradı. Daha henüz geç Ahamenit döneminde bağımsızlığını kazanabilmiş ve İskender zamanında da bunu koruyabilmiş olan Medya Atropatene ve Horezmiya, bağımsız kaldılar. Selefkiler için (daha önce Pers kralları zamanında olduğu gibi), yerleşim bölgelerinin ve kalelerin kurulmasıyla göçebelerin saldırısına karşı sağlam hale getirilen Baktriya/Sogdiya bölgeleri, özel öneme sahipti. İran'daki eski Selefki yerleşim bölgeleri olarak Rhaga (Tahran yakınlarında), Hekatompylos (?) (Şahr-i Kumis), Persis'de Antiocheia, Margiane'de Antiocheia (Merv yakınlarında) ve Areya, Soteira ve "İskit Ülkesi"nde aynı adlı yerler ile - öncelikle- arkeolojik olarak en iyi belgelerin bulunduğu yer olan Oksos'daki Ai Hanum bilinmektedir.

Selefkilerin Doğu'daki politikası, uzun zaman boyunca "Makedonyalılaştırma" olarak, egemenlikteki Pers öncellerinin (ve kısmen İskenderin de) gelenek ve önlemleriyle kopuş olarak kavranmış olsa da, bu tablo, son yıllarda tayin edici bir şekilde değişti: Bugün, bu bölgede İskender'in politikasının, (Yunan olmayan hanedanlarla politik evlilikler yoluyla, yerli-

lerin askeri ve idari görevler ile sarayda hizmet etmeye çekilmesi yoluyla) Selefkiler tarafından sürdürülmesine ilişkin olarak, çok daha fazla şey bilinmektedir. Başkentlerin, idari ve altyapısal kurumların ve pesonele ilişkin ilişki örneklerinin üstlenilmesinde, krala atfedilen saray sanatında ve öncelikle de hükümdar ideolojisi, Pers (ve Mezopotamya) örneklerinde bunlar gözlenmektedir. Aynı zamanda, kültürlerin ve merkezle kenar bölgelerin ilişkilerinin heterojenliğinde, imparatorluğun zayıflığının ve çöküşün izlerinin yansıdığı şeklindeki (Ahamenit İmparatorluğu için de yanlışlıkla öngörülmüş) düşünceden de uzaklaşıldı. İran'a ilişkin olarak, eskiden, bu bölgeler ile onların meselelerinin (bilinçli) ihmali ve onların aristokrasisinin imparatorluk seçkinlerinin içinden dıştalanmasını, kralların İmparatorluğun Batısının sorunlarına öncelikli ilgisi ile karşı karşıya bulunması ve tam da burada, Doğu'da daha erken zamandan Selefki egemenliğinin zayıflaması ve Yunan/Makedonya-İran ilişkilerinin başarısızlığa uğraması belirtilmek istendi. Bugün, Doğu'nun (Partlar) ve Batı'nın (Roma) eşzamanlı baskısı yoluyla bu bölgedeki Selefki egemenliği gerilemeden ve onların İranlı uyruklarının bu gelişmenin sonucunda kendi hedeflerini izlemesinden önce, Selefkilerin, politik ve askeri önlemlerle, hemen hemen M.Ö. 2. yüzyılın ortalarına kadar İran'ın büyük bölümlerini denetim altında tuttukları kesinleşmiştir. Yunanlılar-yerliler ilişkisinin içinde kaybolmayan nüfus grupları arasındaki ilişki konusundaki görüşlerimiz de değişmiştir; imparatorluğun hemen hemen bütün bölümlerinde -çok kez daha henüz Ahamenitler döneminden itibaren- kültürel ve etnik olarak farklı insanlar, doğrudan komşuluk içinde yaşıyordu. Onların ilişkisi, salt bu nedenden ötürü, zaten alışılmış olandan, çok daha farklı olarak düşünülmelidir. Bu arka plandan, kendi öz tarihlerine sahip olan "Helenizm" ve "Helenleştirme" kavramları da yeniden tanımlanmıştır.

Salt arkeolojik bulguların egemen olduğu aktarma konumunda kalmamak üzere, Makedonya egemenliği altındaki İran tarih ve kültürünü bölgelere ayırarak aydınlatmak akla yatkın gelmektedir. Medya için, Babilonya-Ekbatana yolundaki Laodikeya/Nihavand'da bulunan M.Ö. 193 yılına ait bir yazıt, yalnızca Selefkilerin III. Antiochos'un eşi Laodike ile yaygın alanlı merkezi olarak yönetilen bir hanedanlık kültünü değil, aynı zamanda, Mezopotomya, Doğu İran ve Persis'e bağlantılarıyla merkezi Medya'da (I. Antiochos'dan bu yana?) Yunan polis'lerinin varlığını da belgelemektedir. Bunun ötesinde, Azerbaycan ile Kürdistan sınırındaki Karaftu mağaralarında, stratejik olarak benzeri öneme sahip diğer yerlerin de eklenebileceği bir Selefki garnizon mevkii saptanabildi. Ekbatana'daki Selefki darphanesinin tüm 3. yüzyıl boyunca çalıştığı kanıtlanmıştır; Ahamenit sarayı, Selefkilere, taht mekanı olarak hizmet etti.

Persis'de Selefki egemenliği, eğer zaten olmuşsa, yalnızca başlangıçta yerli direnişle karşılaşmıştır; orada, M.Ö. 3. yüzyılın sonu ve 2. yüzyılın başından beri Selefkilerin vekaletiyle görev başında bulunan (kendi kendilerini frataraka diye nitelendiren ve öncelikle madeni paralarından tanıdığımız; bak: Resim XV a) hanedanlar, belirli seremonileri ve belirli sembolleri üstlenerek Ahamenitlerle sıkı bağlarını vurguluyor, ama öyle görünüyor ki buna rağmen kendilerini Ahamenit ve büyük kral olarak kavramıyorlardı. Selefkilere olan bağlılıklarını, ancak İran'daki Makedonya egemenliğinin çöküşü belirginleştikten sonra terkettiler ve çok güçlü Partların Mezopotamya'da görülmesiyle birlikte, yeniden onların safına geçtiler. Yine bunlar ise, burada Selefkilere benzer şekilde, Fars'da yerlileri kısmi özerk "krallar" olarak makamlarında ve mevkilerinde bırakmakta bir sorun görmediler. Pers hanedanlarının bölgelerüstü talepleri olmadığı ölçüde, bunu

yapmak, onlar için daha kolay oldu. Daha sonraki Güneybatı İranlıların bile, bu hanedanların dönemini "kısmi kral-lar" dönemi saymalarında ve Ahamenit öncellere ilişkin gerçek tarihsel anıları üstlenememelerinde şaşılacak birşey yoktur. Frataraka'lar, kendilerini sofu Zerdüştiler olarak gösterseler bile, dinci-milliyetçi bir "parti"nin temsilcileri ya da "rahip prensler" (büyücüler) değillerdi; Selefkiler dönemindeki görevleri, öncelikle politik-idari-askeri türdendi. Büyücüler, onların dönemlerinde, tıpkı Ahamenitler zamanındaki görevlerine benzer görevler yürütmüş olmalı.Zerdüşt rahiplerde Yunanlılara (ya da yalnızca İskender'e?) ilişkin olumsuz anıların korunmuş olduğu, daha önce vurgulanmıştı; ne var ki bu gelenek, Helenik dönemde politik olarak tayin edici olmadı. Tehlike altında bulunmayan uzun Selefki egemenliği dönemi, bu eyaletin "Helenizme karşı direnişin kalesi" olmadığını kanıtlamakla kalmıyor; bu, aynı zamanda, yabancı efendilerin bu bölgenin özel geleneklerini ne kadar yakından tanıdıklarını da gösteriyor. Persis'in M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda ne ölçüde "Helenleştirildiği"ni ortaya çıkarmak hemen hemen mümkün değildir; şimdiye kadarki arkeolojik bulgular, zayıf bir Makedonya-Yunan varlığına işaret ediyor, ancak -yazılı aktarımların eksikliği dolayısıyla- Persis'deki Anitocheia örneği, bizi acele sonuçlar çıkarmak konusunda uyarmalıdır.

Tek başına Molon ayaklanmasının kanıtladığı gibi, Med ve Pers birlikleri, Selefkiler döneminde bu bölgedeki ordunun omurgasını teşkil ediyordu. Bunun yanı sıra, Mezopotamya ile Kuzeydoğu İran arasındaki yolda Medya'nın stratejik konumu, Persis'in Güneydoğu İran ile Susyana arasında bağlantı halkası olarak ve Arap-Pers Körfezindeki girişimler için çıkış noktası olarak işlevi, Selefkilerin bu bölgeye kayıtsız kalmalarını engellemektedir.

Susa ve Susyana'daki Selefki varlığı, arkeolojik ve yazıtbilimsel olarak birçok kere kanıtlanmıştır: Yazıtlar, Eulaios'daki Yunan-Makedon sömürgesi Seleukeia'da (Susa) hükümdar kültü gibi, bu yerdeki Selefki tahtını ve garnizonunu göstermektedir. Susa'daki Yunan varlığı ve Yunan dilinin, yazısının ve kurumlarının, kentin Part dönemine kadar sürmüş olması artık şaşırtıcı değil.

Arya ve Drangyana (Sistan), bu bölgedeki Yunan varlığının şimdiye kadarki daha çok zayıf arkeolojik kanıtların işaret ettiği gibi, tartışmasız bir şekilde Selefki mülkiyetiyken, Hyrkanya da, göçebelerin arada bir yaptıkları baskınlarından bağımsız olarak, ancak III. Antiochos'dan sonra kesin olarak bölge içine alınmışken, Margiyan (daha sonraki merkez Merv ile güney Türkistan), daha önceki bir tarihte yitirilmiş olabilir. Burada, Sovyet arkeologları yaptıkları çalışmalarla, Margiyan'daki Antiocheia Gavur Kale'de, I. Antiochos'un, eski Ahamenit içkalesini, daire biçiminde, dik köşeli olarak birbirine giden iki anayol tarafından kesen şehir kuruluşunu içine alan bir "ikinci kuruluşu"n yerini belirleyebildiler. Part Ülkesi, İran'da Selefkilerin ardıllarına adını veren bölge olarak, bizi daha sonra meşgul edecektir. Burada yalnızca Part iktidarının eski merkezlerinin tek başına bu eyaletin kuzey bölgelerine (bugünkü Türkmenistan'a, başkent Aşkabat yakınlarına) denk düştüklerine ve Selefkilerin, Kopet Dağı, Binalud ve Elbruz sıradağlarının güneyindeki bölgeleri ancak 2. yüzyılda yavaş yavaş yitirdiklerine işaret edilmesi yeterlidir.

Sint vadisi, Gedrosya, Gandhara, Paropamisaday (Svat Vadisi), I. Seleukos ile Candragupta arasındaki barış anlaşmasında terkedilirken, Batı Arahozya (eski Ahamenit merkezi Kandahar ile birlikte) bir süre daha Selefki İmparatorluğunda kaldı, ama daha sonra Candragupta'nın oğlu Bindusa-

ra'ya ya da Aşoka'ya karşı kaybedildi. Antik dönemin bu en ünlü Hint hükümdarının (ve II. Antiochos'un çağdaşının) kaya yazıtları, Yunanca ve Aramice versiyonlarında lengüistik ve dışsal olarak, 13. Buyruğun Hintçe metninde de içeriksel olarak, Aşoka'nın imparatorluğunda Yunanlıların (Yonas) ve İranlıların (Kamboyas) varlığını ve onların yaşamın toplumsal sorumluluk ve dindarlığa (dhamma) yönelik Budist yönelimden (gerçek ya da umulan) etkilenmesini açık bir şekilde belgelemektedir; ters yönlü olarak, Maurya hükümdarlarının Ahamenit önderleri tarafından politik ve kültürel olarak etkilenmeleri de vurgulandı.

Arahozya ve Drangyana, M.Ö. 2. yüzyılın sonunda son anılan bölgeye adlarını (Sakastana > Sistan) veren Saka aşiretleri tarafından işgal edildi. Eski Ahamenit imparatorluğunun Part-Saka-Yunan-Hint-Kusan tarihi, eski tarih araştırmacılığının en tartışmalı konuları arasındadır ve burada bir yana bırakılmalıdır.

Arkeolojik, nümizmatik (madeni paraları inceleyen bilim dalı) ve yazıtbilimsel bulgular sonucu, bereketliliğini daha o dönemde İskender tarihçilerinin övmüş olduğu Baktriya, özellikle yoğun bir şekilde dikkatleri üzerine çekti. Baktriya ve Sogdiya, Ahamenitler ve Selefkiler döneminde ortak bir satraplık oluşturuyorlardı. Merkezi Asya'nın ve Sibirya'nın denetlenemez bozkır bölgelerine olan sınırı, Alexandria Eschate'nin (= Antiocheia) Leninabad ile özdeşleşmesinin kanıtladığı gibi Sir-Darya (Yakartes) boyunu takip ediyordu; bunun önünde, göçebeliğin damgasını bastığı bozkır sakinleriyle yerleşik vaha sakinleri arasında bir temas bölgesi bulunuyordu. Baktriya'daki çoğu kez Oksos'daki Selefki/Yunan-Baktriya garnizonları olarak yorumlanmaları gereken yeni keşfedilmiş Helen beldeleri arasında, öncelikle Ai Hanum, İran'ın doğusundaki Yunan yaşamına ilişkin olarak bize bir

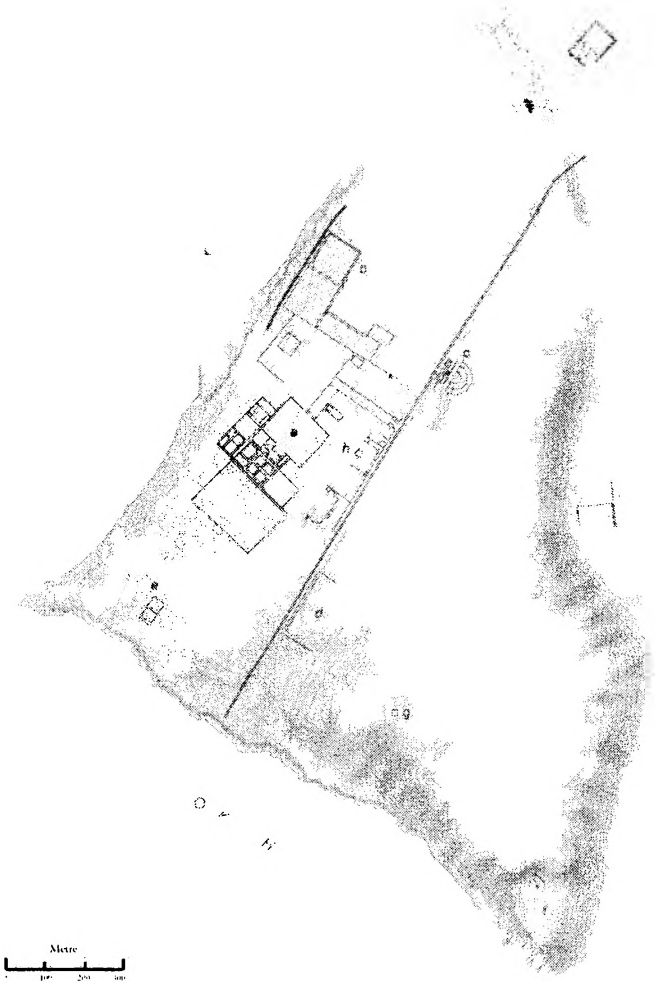
bilgi sunmaktadır (Tablo 5). Geç 4. yüzyılda kurulmuş, doruk noktasını Greko-Baktriya kralları zamanında yaşamış ve M.Ö. 2. yüzyıldaki göçebe saldırılarından sonra terkedilmiş bu beldede, diğer unsurların yanı sıra, bir tiyatro, bir temenos, bir gimnasion, bir saray, çok sayıda etkileyici "özel ev", bir içkale, tapınak ve yönetim amaçlarıyla kullanılan alanlar bulunmuştur. Heybetli, kerpiç kaleler, yerleşim bölgesini çevreliyordu. Bu yerde Yunan, Baktriya, Ahamenit ve Mezopotamya sanat tarzları birbirine karışmaktadır. sakinleri arasında çok sayıda Yunanlının bulunmuş olması gerekir. Bunu, Yunan-Makedonya kişi adlarının ve Yunan tanrılarına adakların yanı sıra, iki etkileyici yazılı belge göstermektedir: 1966'da Heeron alanında (kent kurucusu [?] Kineas'ın gömüldüğü alan) iki yazıtıyla 3. yüzyılın başlangıcından kalma bir heykel temeli bulundu; solda, Klearchos adında birinin oraya Yedi Bilgenin Delphi özdeyişlerinin bir kopyasını yerleştirdiğini bildiren bir epigram, sağda, ilk yedisi tahminen elde kalmamış bir yere yerleştirilmiş olan toplam oniki özdeyişten beşi bulunmaktadır. Epigram, şöyle demektedir:

"Çok ünlü eski adamların bu gerçekten bilge sözleri, [Delfi'de] çok kutsal Pytho'da sıralanmıştır. Oradan, bu uzaklara kadar parlayan [sözleri], Klearchos, özenle not etti ve Kineas'ın Temenos'unda sıraladı."

Kalan beş özdeyiş şunlardır:

"Çocukken terbiyeli ol,
genç adamken kendine hakim,
orta yaşlı adam olarak adil ol,
yaşlı olarak iyi bir danışman,
ölürken kederli değil."

Uzun zamandır Kıbrıs'daki Soloi'den peripatetik (Aristoteles'in öğrencisi) filozof olarak tanıdığımız bu Klearchos, M.Ö. 300 dolaylarında, onu Yunanlıların oturduğu Doğu

Tablo 5: Ai Hanum (plan). (a) İçine alınanlar saray binaları, (b) Gymnasion, (c) tiyatro, (d) cephanelik, (e) lüks villalardan biri, (f) hisar üzerindeki iç kale, (g) tapınak platformu, (h) anayol üzerindeki tapınak ve (i) kentin kuzey kapısındaki tapınak.

İran bölgelerine ve buraya Ai Hanum'a da getiren bir Doğu gezisi yapmış olmalı. Orada ilgi gösteren bir kitleyle karşılaştığını kanıtlayan, Delfi'den özdeyişler gibi, Platon'un'un ide düşüncesi üzerine bir diyalogdan ya da yambus trimetrileri (ilki vurgulu ikincisi vurgusuz hece grubundan oluşmuş üçlü vezin) biçiminde bir parçadan alıntı olarak yorumlanabilecek -her ikisi de elde kalmamış- bir papirüs ve bir parşömen baskı mevcuttur. Doğu'da Yunan paideia'sının diğer kanıtları, Balh vahasındaki Ciga Tepe'de epigram olarak, Vahş ve Panc nehir kavşağındaki Taht-i Sangın'da, bir bronz Silen heykelciğinin üzerinde bir Baktriyalının nehir tanrısı Oksos'a adak yazıtı olarak ve Kandahar'da bir adak yazıt biçiminde bulundu. Bu yerdeki daha önce sözü edilen Yunan Aşoka buyrukları da, yalnızca Batı Arahozya'daki Yunan varlığının kanıtları değil, aynı zamanda, hükümdarın (ya da onun buyruklarını Prakrit [Hintçesi] dilinden aktaranların) Platoncu-Aristotelesci kavramlarla tanışıklığını da göstermektedirler.

Sogdiya da, bu arada, kimi arkeolojik kazılar ve bulgular sayesinde, Yunanlıların mühürünü vurduğu bir yer olarak ortaya çıktı; eski Ahamenit merkez ve başkent olarak Marakanda'da (Semerkant) örneğin, bir Yunan sömürgesi (Afrasyab) kanıtlanmış bulunmaktadır.

III. Antiochos'un Doğu seferinden sonra, Baktriya, Selefkiler İmparatorluğundan kesin olarak ayrıldı; güneyde Hindukuş, doğuda Badahşan dağlarıyla sınırlı olan "Yunan-Baktriya imparatorluğu", güneye doğru sürekli bir atılım, "Yunan-Baktriya imparatorluğunun çöküşünden (M.Ö. 130) sonra bir yarım yüzyıl daha yaşayan bağımsız İndo-Yunan imparatorluklara yol açarken, daha sonra Sogdiya'yı da içine aldı; Helen etkisi, bu bölgelerde öncelikle Budist Gandhara sanatında yaşamaya devam etti. Hindukuş'un kuzeyine, 2. yüzyılın sonunda, içlerinden Kuşan klanının, zaman içinde Merke-

zi Asya'dan Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluk kuracak durumda olduğu Yüeh-çi'ler (Toharlar?) yerleştiler. Bu klandan hükümdarlar döneminde Kuzey İran yeni bir canlanma yaşadı: İpek ticaretinin son derece kârlı olduğu görüldü, tarım yoğunlaştırıldı ve kentleşme ilerletildi; Hint (Budist) keşişler buraya yerleşti. O zamanlar henüz var olmaya devam eden Yunan etkisini, (dönüştürülmüş) Yunan alfabesi, Bakriyacanın yazı dili olması ile eski Kuşan'ların madeni paralarının üzerindeki Yunan yazıları ve tanrı adları göstermektedir.

D. I. Arsakes'den IV. Artabanos'a kadar İran - Partların Egemenliği

I. Belgeler

1. Yazıtlar, Çivi Yazısı Metinleri, Yunan-Roma ve Çin Yazarları- Arsaklılar İmparatorluğunun Dilleri, Yazı Sistemi ve Yazılı Aktarmalar

Hanedanlığın kurucusu Arsakes'ten ötürü Arsaklılar, İran'daki ilk merkezleri Partiya'ya göre Partlar olarak adlandırılan İran kralları, en geç M.Ö. 140 yılından itibaren, çok kültürlü ve çok kavimli bir imparatorlukta egemenlik sürdürdüler. Selefkilere ve onların müttefiklerine karşı savaşta muzaffer olarak, gerçi Ahamenitler ya da eski Selefki İmparatorluğunun boyutlarına sahip değildi, ama yine de İran'ın en büyük bölümünü ve neredeyse sürekli olarak tüm Mezopotamya'yı içine aldı; Arsaklılar, Ermeni tarihi ve zaman zaman, her ikisi de Roma ile çatışmalara yol açan Suriye ve Küçük Asya tarihi üzerinde büyük etkide bulundular. Batıdaki komşularına karşı savaşta, bir bütün olarak bakıldığında, tıpkı Kuzeydoğuda Saka göçebe baskınlarına karşı olduğu gibi, kendisini korudu; Ahamenitlerden hemen hemen iki kat daha uzun bir süre İran tarihini belirleyen Part İmparatorluğunun sürpriz sonu, aşırı ölçüde hırslı ve iktidar tutkunu Persis'ten "kısmi kral" Ardahşir'in, Part başkomu-

tanı IV. Artabanos'a (Ardavan) meydan okuması ve onu yenmesiyle, M.S. 3. yüzyılın başında geldi.

I. Dara'nın imparatorluğu gibi, Arsaklıların egemenlik bölgelerinde de çok sayıda dil konuşuldu: İran'da öncelikle Orta Persçe, Partça, Sogdca, Horezmce ve Baktriyaca, daha batıda Ermenice, çeşitli Kafkas dilleri ve Babilce, Mezopotamya ve İmparatorluğun diğer bölümlerinde çeşitli varyansları içinde Aramice, Yunan Poleis, Susa ya da Dicle'deki Seleukia'da Yunanca. Tek tek dillere yönelmeden önce, Orta İran dönemine ya da ilk anılan beş dilin dahil olduğu İran dil tarihi üzerine birkaç söz söylemek gerekmektedir. "Geçip gitmiş eski İran döneminden bu yana yazı kullanımında bir süreklilik var olmadığı için, yazılı kullanımları ve aktarımları Ahamenit sonrası, ancak İslam öncesi dönemde başlayan diller, Orta İran dilleri olarak nitelendirilebilinir." (Schmitt). Burada, Baktriyaca, duymuş olduğumuz gibi, Yunan alfabesinin yerel bir varyansıyla kaleme dökülürken, bunlardan dördünün (Orta Persçe, Partça, Sogdca ve Horezmce) Aramiceden doğan yazılarla yazıldığını belirtmek gerekir. Ahamenitler döneminde olduğu gibi, şimdi de henüz Arami katipleri, çevirmen ve "redaktör" olarak çalışıyordu, ancak imparatorluğun "kısmi krallık"larında, kısa bir dönem sonra Aramice bilen yerliler de çalışmaya başlıyordu.

Bu durum, yazı sistemlerinin gelişmesininin birbirinden uzaklaşmasına, Aramicenin konuşulmasının gerilemesine ve önceleri henüz tümüyle Aramice sözcüklerle yapılan her bir anadilin kaleme dökülmesinin giderek daha fazla İranca sözcüklerle yürütülmesine yol açtı; burada, Aramice biçimler, zamanla geleneksel olarak kullanılan semboller, "heterogramlar" durumuna geldi. Bütün Orta İran dilleri için farklı tezahürlerin ya da hatta "diyalektler"in bilindiğini de söylemek gerekir. Dil bilimi, bu yüzyılın başı itibariyle yalnızca Orta

Persçeyi tam olarak tanımış olsa da, araştırma gezileri, kazılar ve lengüistik incelemeler, bu arada bu dil dönemini tam tanıttı. Batı Orta İran dillerine, Partça ve Orta Persçe dahildir; bunlar, Bizim bilmediğimiz çok sayıda Batı İran dilleri ve diyalektleri içinde edebiyat dili olmuş iki bölge ağzı" (Sundermann) olarak kavranılmalıdır.

Partça, eski Partya satraplığının dilidir ve Arsaklılar zamanında, imparatorluklarının saray ve yönetim dili durumuna geldi. Ne var ki bu dönemden Partça dilinden yalnızca az sayıda belge günümüze kadar gelmiştir; şiir ve dinsel gelenekler, ağırlıklı olarak sözlü biçimde iletildi, madeni paralar, uzun zaman Yunan yazıları taşıdı ve Part yazısı o dönem o kadar fazla ölçüde Aramice sözcük kullandı ki sırf bu yüzden belgelenmiş sözcük dağarcığı (öncelikle de özel adlar) kısıtlı görünmektedir. Ancak Arsaklılar egemenliğini izleyen çağın belgeleriyle birlikte, daha sağlam bir zeminde bulunuyoruz: M.S. 3. yüzyıldan kalma Sasani kral yazıtlarının Partça çeşitlemelerinin ve Partya ile Orta ve Merkezi Asya'dan 3.-6. yüzyılların Part Manikeen topluluklarının yazınsal yapıtlarının anlaşılması, bu alandaki bilgilerin ilerlemesine de tayin edici bir katkıda bulundu.

Orta Persçe olarak, eski Persçeden doğan dil (M.Ö. 3. yüzyıl ile M.S. 8./9. yüzyıl arası) nitelendirilmektedir ki bundan daha sonra yine Yeni Persçe gelişmiştir. M.S. 3. yüzyıla kadar yalnızca Güneybatı İranlı Persis'in (Fars) yerel dili olan bu dil, bu bölgeden gelen Sasaniler zamanında, imparatorluklarının resmi ve iletişim dili oldu. Part döneminin Orta Persçe metinleri, aslında yalnızca Güneybatı İranlı fratarakaların (yukarıda) ve onların M.Ö. 2. yüzyıldan sonraki ardıllarının madeni paralarının üzerindeki kısa, stereotip yazıları olarak bulunmaktadır, diğer herşey, ancak Sasaniler döneminden ya da hatta daha sonraki dönemden kaynaklanmaktadır.

Doğu Orta İran dillerine ilişkin olarak: Ana merkezi Semerkant ile Sogdiya'dan yukarıda söz edilmişti; sakinlerinin dili (Sogdca), İpek Yolu boyundaki tüccarlar tarafından Doğu'ya doğru yayıldı. Buradaki belgelerin çoğunluğu, ilk olarak Sasaniler döneminden ve daha sonraki dönemden kaynaklanmaktadır; yalnızca M.S. 2. yüzyıldan madeni para yazıları Arsakitler dönemine aittir. Horezmiya'nın, yani Aral gölüne akan Oksos'un (Amu Derya) alt mecrasındaki bölgenin eski İran dili, Orta Horezmce olarak, kapların ve tasların, madeni paraların, tahta ve derinin üzerinde günümüze kadar gelmiştir. Yunan-Baktriya ve eski Kuşan imparatorluğuna, önceleri resmi bağlamda dili Yunanca olsa da, bunun yerini daha sonra, Yunan yazısının yerel bir çeşitlemesiyle yazılan Baktriyaca aldı. Bu, bu arada, hem nümizmatik olarak hem de bir yazıttta kanıtlanmış durumdadır.

İrancanın yanında, Arsaklılar imparatorluğunda, bir dizi başka dil daha konuşulmuştur: Örneğin, Ermenice gibi ki yazın öncesi Ermenicenin -yazılı aktarma, ancak M.S. 5. yüzyıldan itibaren başlamaktadır- dolaylı belgeleri olarak, yalnızca adlar (öncelikle de Yunan yan aktarmalarında yer adları) bilinmektedir. İran ve Ermeni tarihinin sıkı bir şekilde iç içe geçmesi dolayısıyla başka türlüsü beklenemeyeceği gibi, Part döneminde de sayısız Partça sözcük Ermeniceye girmiş ve İranca özel adlar üstlenilmiştir. İranca, bu arada, yalnızca soylular ile kültsel ve idari görevlere sahip kişiler tarafından değil, aynı zamanda, kesinlikle sıradan halk tarafından da konuşulmuştur.

Yunanlıların ve Yunancanın Arsakitler İmparatorluğundaki etkisi, Part ve Ermeni sarayının "Helenleştirilmesi"nin (aşağıda) dışında, kralların, kendilerini madeni paralar üzerinde Yunanca yazılarda "tanıtmaları" ve onların döneminden Yunanca yazıtların, Medya, Ermenistan, Mezopotamya ve Susanya'dan günümüze kadar gelmiş olmasında da yansımaktadır.

Ahamenit imparatorluğunun lingua franca'sı Aramice, Partlar zamanında halk dili oldu. İmparatorluk bölgesinden sayısız yazıt, Arami yazı sisteminin Orta İran yazı sistemi için örnek oluşturması ve Babilli Yahudilerin ve Mandelilerin yazıları, bu dilin süren etkisi açısından, bizim için kanıt oluşturmaktadır.

Roman yazarı Yamblichos, M.Ö. 2. yüzyılda, daha henüz kendi zamanında Babilcenin (Akatça) konuşulduğunu bildirmektedir. Buna karşın, çivi yazısı, daha erken dönemlerde kullanımdan kalktı; -astronomi içerikli- en yeni tarihli çivi yazısı metni, M.S. 74/75 yılından kaynaklanmaktadır. Arsaklılar İmparatorluğunda lengüistik-etnik çok çeşitliliğinin yerinde nasıl göründüğüne ilişkin en net düşünceyi, Dura-Europos örneği sunmaktadır. I. Seleukos tarafından kurulmuş, M.S. 165 yılında Romalılar tarafından işgal edilmiş ve M.S. 256 yılında Sasaniler tarafından nihai olarak fethedilmiş bu bölgede, hemen hemen eşzamanlı olarak, Yunanca-Makedonca, Latince, Babilce, Palmirence-Aramice, Nabatece-Arapça ve İranca kişi adları görülmüştür.

Part döneminin yazılı belgelerinin, içerikleri ile yer ve zaman ilişkisi açısından önem derecesine göre sıralanmaya çalışılması durumunda, öncelik, Türkmenistan'daki eski Arsak merkezleri Nisa ve Şahr-i Kumis'den (Hekatompylos ?) kil parçaları (ostraka) üzerindeki, Batı İran'daki Avroman'dan parşömen üzerindeki, Dura'dan parşömen ve papirüs üzerindeki belgelere düşer. Türkmenistan'daki ilk Arsak başkenti Nisa'da (bugünkü Aşkabat yakınlarında) (aşağıda), Sovyet kazıcıları, bir "arşiv"in 2758 metni ile 2000'den fazla ostraka buldular (bak Resim XV b); bunlar, öncelikli olarak, çeşitli mülklerin, tapınakların ya da tek tek kişilerin üzüm bağlarının saraya teslim ettikleri şarap üzerine bilgi vermekte (M.Ö. 1. yüzyıl) ve ünvanlarıyla Part görevlilerini adlandırmaktadır. Ostrakalar, farklı bir yazı maddesi üzerinde (deri ?)

izlenebileni geçici kayıt notları olarak yorumlanmalıdır. Tipik bir kil parçası metnini buraya alıntılıyoruz:

""Bu humda [kil testi], satraplığı elinde bulunduran iyi Friyapatikan'ın uzbari üzüm bağından 17 mari [1 m = yak. 11 l] şarap bulunmaktadır. [Part döneminin] 188. yılı [= M.Ö. 60] için, Artastavanak doğumlu şarap üreticisi Humayak tarafından getirildi."

Ve bunu ek bir not izliyor:

"ve 2 mari 1 k. şarap ekşimiştir."

Buna göre burada, Nisa yakınlarındaki bir üzüm bağından şarap, -vergi olarak- Mihrdatkirt (eski Nisa) kalesine teslim edilmiş, bir testiye doldurulmuş ve daha sonra tüketilmiştir. Küçük bir kalıntısı, ikinci bir denetlemede, bu arada tüketim için uygun bulunmamıştır.

1913 yılında İran Kürdistan'ındaki Kuh-i Salan 'da bir mağarada bulunan ve bugün Britanya Müzesinde saklanan "Avroman Belgeleri"nde söz konusu olan, iki Yunanca ve bir Partça parşömen belgedir. M.Ö. 88/87 ve 22/21 yıllarından Yunanca belgeler, Kop(h)anis diye bir yerdeki Dadbakan adlı bir yarım üzüm bağının satışını gösterirken, M.S. 33 yılından Part belgesi, Pataspak, Avil'deki Bod'dan Tıren'in oğlu, Başnın'ın oğlu ve erkek kardeşi tarafından "ekilebilir toprak yanında bulunan yarım Asmak üzüm bağı"nın 65 drahmi karşılığında satışını belgelemektedir. Özellikle katılanların ve sayısız tanığın adları yüzünden bu metinler, araştırma tarihi açısından önemli duruma gelmişlerdir. M.S. 121 ya da 122 yıllarından Yunanca dilinde kaleme alınmış bir borç anlaşması olan 10 No'lu parşömeninde, çeşitli adların ve ünvanların belirtilmesinin yanı sıra, o dönemin iç ve dış politik ilişkileri konusunda önemli bilgiler içeren Dura'dan parşömenler ve papirüsler için de benzeri durum geçerlidir. Şahr-i Kumis'den Partça yazılmış, daha az bir öneme haiz iki ostraka, bu belge grubunu tamamlamaktadır.

Taş ve bronz üzerindeki yazıtsal aktarma, bunlardan hiç de az önemli değildir: Huzistan'da Hung-i Nauruzı'dan Partça dilinde ve yazısında iki kaya yazıtı (M.S. yak.140), oraya yerleştirilmiş kaya rölyefinin (Resim XV c) en önemli kişilerini, "kralların kralı Mithridates" ve "Susa valisi Kabneşkir" olarak nitelemektedir; İran krallarını böyle niteleyen ünvan, bu yazıtla Arsakitler için ilk kez görülmektedir. Kirmanşah'dan Babilonya'ya giden yol boyundaki Güney Kürdistan'da Sar-i Pul Zuhab'dan iki tarihlendirimemiş yazıt, bir adamın kimliği tartışmalı olan kral Gotarzes tarafından atanmasının resimsel olarak anlatılmasına ilişkindir. Part yazısına sahip, ayrıntılı olarak sunulacak son anıt, M. S. 215 yılından kalma, Susa satrapı Hvasak için yapılmış ve üzerinde, "kralların kralı" IV. Artabanos'un (Ardavan) astına egemenlik yüzüğünü sunduğu dikili taştır (Resim XVI a).

Arami yazıtları içinde, öncelikle, Elymais'den (aşağıda) Part döneminden kalma rölyefler, bunun yanısıra Asur'dan (anı yazıtlar) ve bir Arap hanedanlığının Partların hizmetinde Roma imparatorları Trayan ve Septimus'a acı yenilgiler tattırdıkları, ama sonunda -Roma tarafındaki bir değişiklikten sonra- Sasanilere boyun eğmek zorunda kaldıkları zengin kervan aktarma merkezi olan Hatra'dan epigrafik belgeler anılmaya değerdir.

Yunan yazıtlarını, Bisutun'dan, II. Mithridates'in dört mevki sahibinin saygı sunuşunu kabul ettiğini ve -hemen yanında- kimliği üzerine bugüne kadar tartışılan Gotarzes'in bir süvari mücadelesini gösteren bir rölyef tamamlamaktadır. Susa'dan Yunan yazıtlarından bir önceki bölümde söz edilmişti. Bunların arasından, kuşkusuz ki M.S. 21 yılından kalma, Kral Artabanos'un polis arkontları (eski Atina'da en yüksek dereceli memurlar) Antiochos ve Phratees'e gönderdiği ve Yunan örneğine göre kurulmuş kent yönetiminin tartışmalı seçi-

mini onayladığı bir mektubunun taşa oyulmuş bir sureti ön plana çıkmaktadır. Eulaios'daki Seleukeia'nın (Susa), Selefki döneminde olduğu gibi, doğrudan krala bağlı olduğu çıkmaktadır ortaya. Son dönemlerde, Seleukeia'dan daha küçük bir Herakles heykelinin uyluk bölümündeki Yunanca-Partça iki dilli bir yazı kendisinden özellikle söz ettirmektedir (Resim XVI b, c); Yunanca metinde şunlar söylenmektedir:

"Yunanlıların hesabına göre 462 yılında [M.S. 151], Mithridates'in oğlu, kralların kralı Arsakes Vologeses, Mesene'de, daha önce kral olan Pakoros'un oğlu kral Mithridates'e [Meredates] karşı döğüştü ve kral Mithridates'i Mesene'den kovdu. O, tüm Mesene'yi zaptetti. Mesene'den getirdiği Tanrı Herakles'in [Partça: Veretrayna] bu tunçtan heykelini, bronzdan giriş kapısında oturan Tanrı Apollon'un [Partça: Tir] tapınağına koydu."

Yazıt, böylelikle, Arsaklıların, Trayan'ın büyük doğu seferinden (M.S. 117) ve Hadrian ile anlaşmadan sonra, Romalıların Kuzey ve Orta Mezopotamya'daki toprak kazançlarını geri aldırabildiklerini, ama Mesene'yi yeniden kendi kontrolleri altına alamadıklarını kanıtlamaktadır. İki Irmak Ülkesinin, Suriye'ye (Palmyra) kara bağlantılarıyla ve Hindistan'a kadar ve onun ötesinde denize bağıntılarıyla güneyindeki ekonomik olarak son derece önemli bölge, (Romalı müvekkil devlet olarak ?) IV. Vologeses'in zaferine kadar, keza Arsaklı olan bir hanedanın altında bağımsız olarak kaldı. Herakles heykeli, şimdi, Part Seleukeia'da yeniden kazanılmış imparatorluk bütünlüğünü göstermektedir.

Son Akat çivi yazısı belgeleri, bize Mezopotamya'dan ulaşmaktadır: Babil'den, M.Ö. 92 yılına kadar geri giden ve hemen hemen hepsi oradaki Marduk tapınağı ile ilgili idari metinler, hatta M.S. 75 yılına kadar ulaşan tarihçeler, astronomi metinleri ve horoskoplar, bize kadar gelmektedir. Bu geç dö-

nem Babil belgelerinde, örneğin, pahatu ("kent valisi") ile tapınak görevlileri ve Esagila Marduk tapınağı konseyi olarak aynı zamanda kentin en yüksek sivil organı olan bir konseyin üyeleri anılmaktadır. Tarihlendirilmiş çivi yazısı metinleri, Selefkilerle Partların Babilonya için savaşmaları konusunu da bu arada daha yakından anlamamıza olanak sağlamaktadır: Buna göre, Babilonya, en geç Temmuz 141 ile 131 arasında Part denetimi altındaydı, bundan sonra kısa bir zaman için (130-129/28) Selefki kralı VII. Antiochos tarafından geri kazanıldı, 128/27'de yeniden Partlara düştü, kısa süreli olarak (Meseneli) Hyspaosines tarafından işgal edildi ve ancak 126'dan sonra kesinlikle ve tartışmamız bir şekilde Arsaklıların mülkü oldu. Bu bölgenin geleneksel aktarımlarında kısmen yansıyan M.Ö. 141-126 arası kargaşa yılları, uzun zaman, Güney Mezopotamya'daki Uruk'un zaman içinde, belirli bir şekilde önemini yitirmesi ve oradaki büyük tapınakların tahrip edildiği ve terkedildiği dönemi kapsar; oradan gelme bir Arsaklılar dönemi belgesi, şimdi, en azından hâlâ M.Ö. 108 ilkbaharında, Bit Reş İrigal tapınaklarının kullanıldığını ve tapınak hizmetinin bölümlerinin ya da bunların gelirlerinin kiraya verildiğini ya da satıldığını kanıtlamaktadır. Oradaki kazıların ve diğer kil levha arşivinin kazılar sonucu çıkarılmasının, Mezopotamya'daki Part egemenliği konusunda bize hangi bilgi ve bakış açısını sağlayacağı, heyecanla beklenmelidir. (Selefki-Part döneminden) özel bir tür, Yunan alfabesiyle yazılmış bir yazıyla kaleme alınmış Akatça ya da Sümerce metinlerle 16 kısmen oldukça küçük kil levha parçası, "Greco-Babyloniaca"dır. Bu yazı parçalarının yazarları, görevlendiricileri, amaçları ve yorumu üzerine bugüne kadar tartışılmaktadır.

Elimizde Artemitalı Apollodoros ve Charakslı İsidoros'un fragmanlarıyla, Arsaklıların Yunan uyruklarının iki yazısı bu-

lunmasına rağmen, yazılı aktarmalara ilişkin genel bilgiyle, Batı'nın (ve Uzak Doğu'nun) yazınsal geleneği tükenmiş bulunmaktadır. Yaşamına ilişkin bir bilgiye sahip olmadığımız Apollodor, en az dört kitap kapsayan bir "Part Tarihi"nin yazarıdır. Elde kalanlar, Athenaois tarafından aktarılan bir parça ve Apollodoros'un Part imparatorluğu üzerine bilgilerininin kesinliğini vurgulayan Strabon'daki bazı işaretlerdir. İkinci elden yazının (İskender tarihçileri, eski coğrafyacılar) incelenmesinin yanı sıra, Apollodor açısından, örneğin, Artemita ve Seleukeia kent arşivlerinin incelenmesi, bilgilerini Yunan hemşerilerinden, tüccarlardan ve gezginlerden aldığı gibi, yerinde keşifler yaptığı anlaşılmaktadır. Mesene'deki Charakslı İsodoros, muhtemelen milatta yaşamış, Fırat boyundaki Zeugma'dan Arahozya'daki Alexandreia'ya kadar Part İmparatorluğunu bir boydan diğerine kesen yolu betimleyen Stathmoi Parthikoi ("Part İstasyonları") adlı küçük yazıyı kaleme aldı. İsorodoros, Açık bir şekilde, II. Mithridates döneminden (M.Ö. 124/23-88/87) resmi bilgileri kendi bilgileriyle birleştirdi. Aynı şekilde, Pers Körfezindeki inci avcılığına ilişkin, elde parça olarak bulunan bir anlatım da dikkate değerdir.

Part tarihinin anlatılması açısından, Güney Galyalı Pompeius Trogus'un Historiae Philippicae'si, Roma yazınının M.Ö. 1. yüzyılın sonundan kalma 44 kitaplık ilk "evrensel tarih"i, özel bir öneme sahiptir. Burada, Orta ve Yakın Doğu'nun eski imparatorluklarının tarihi Makedonya (yapıtın başlığı da buradan geliyor) ve M.Ö. 20 yılına kadarki Part imparatorluğu tarihi izlemektedir. Anlatım, -Roma'nın erken dönem tarihinin kısa bir özetinden sonra- Augustus'un M.Ö. 19 yılında İspanya'daki zaferiyle bitiyor. Ne yazık ki Trogus'un yapıtı, geç antik dönemde kaybolmuştur ve bugün, yalnızca, (Latince) özet halinde, orijinalin kitaplarının kısa içerikleriyle birlikte, Justin'de (M.S. 3. yüzyıl) bulunmaktadır. Trogus'un Part bölümü

hakkındaki bilirkişisi, kimilerinin onda Apollodoros'u görmek istediği tanımadığımız bir yazardır. Part ülkesinin Strabon tarafından Geographia'sında betimlenmesi ve Partların başlangıç döneminin Arrian tarafından yalnızca parça olarak aktarılan Parthika'sında anlatımı, Part tarihini ve kültürünü anlamamız açısından önemlidir. Batının diğer yazarları, yeni bilgiler ekliyorlar: Polybios, bunu Partlara karşı da yürüten Selefki III. Antiochos'un Doğu seferi üzerine; Flavius Josephus, Yahudi-Part ilişkileri üzerine; Plutarch, her ikisi de Partlara yenik düşen Crassus ve Antonius biyografilerinde; Appian, Cassius Dio ve Tacitus, Roma-Part ilişkileri üzerine; Plinius, Asya tarihsel coğrafyası üzerine anlatımlarıyla; son olarak, Doğu'daki komşuları Roma'nın ciddiye alınması gereken düşmanları olarak niteleyen, ama kendilerini Augustus'un Part politikasının ve onun başarılarının müjdecileri olarak gören August yazarları.

Batı'nın bakış açısından, Çinli tarihçilerin anlatımları, çok daha az bilinmektedir: Örneğin, imparator Wu-Di'nın sarayında başarşivist, kimileri tarafından "Çin'in Herodot'u" diye övülen Sima Qian, M.Ö. 98 yılında tamamlanan Shi-ji'sinde, Ferghana, Sogdia ve Baktriya'yı ziyaret etmiş olan bir Çin delegasyonuna değinmektedir. "Eski Han'ların Yıllıkları" ile Shin-ji'yi sürdüren, Han döneminden bir kardeş çift olan Ban Gu ve Ban Zhao, buraya, Part ülkesinin bir betimlenmesini de aldı. Son olarak, "Geç Dönem Han'larının Yıllıkları" ancak 11. yüzyılda bugünkü biçimiyle tamamlanmış, M.S. 5. yüzyıldan bir tarihçi olan Fan Ye, "Batılılar" üzerine 118. bölümde, M.S. 97 yılında Part ülkesini (An-hsi) gezen ve Pers Körfezine kadar ulaşan bir Çinli resmi görevlinin gezisini de anlatmaktadır.

Son bir şey: Geç dönem İran aktarmaları da (Zerdüşti yazılı eserler ve Pers-Arap yazarlar) İran'ın Arsaklılar çağına ilişkin bilgileri korudular, ancak bunları, geç dönem Sasani

geleneği aracılığıyla Part büyüklüğünün ve başarısının bilinçli olarak küçümsenmesiyle kısalttılar ve çarpıttılar. Buna karşın, "Kayan geleneği", İran'ın mitsel eski krallarının tarihinin anlatımı, Part döneminde tayin edici bir iz bırakmıştır. Bundan, daha sonra söz edilecektir.

2. Nisa, Bisutun ve Tang-i Sarvak - Rhyta ve Bronz Heykeller: İran'dan Arsaklılar Dönemi Belgeleri

İran'daki Part alanlarının çoğu, Türkmenistan, Kürdistan ve Huzistan'da bulundu; bölümün başlığında anılan yerler bunları temsilen durmaktadır. Türkmenistan devletinin başkenti Aşkabat yakınlarındaki Nisa, Arsaklıların en eski başkentlerinden biridir. Onun durumu, Part ülkesine saldıran Parnalıların önce bu satraplığın yalnızca kuzey kesimini denetim altına aldıklarını, ama kesinlikle o azaman Medya'dan Kuzey İran'a Selefki bağlantısını asla kesmediklerini açıklamaktadır. Sovyet kazıcıları, Nisa'da, biri asıl kent olarak -yeni Nisa- , diğeri, saray ve tapınak binalarıyla, ama aynı zamanda kilerleri ve hazine odalarıyla kral kalesi olarak -eski Nisa- olarak yorumlanabilecek iki eski yerleşim yeri buldular. Yeni Nisa, Part döneminde zorlu bir kale duvarıyla çevriliydi ve güney bölümünde bir içkale mevcuttur. Yerleşim yerinin kuzeyinde, kent duvarlarının hemen yakınında, çok erkenden çöken ve kalıntılarının üzeri Part aristokratlarının gömülme yerleriyle (basma kerpiç odalar) kapanmış bir bina kompleksi (tapınak ?; Resim XVII a) bulunuyordu. Arsaklılar imparatorluğundan sonra da ayakta kalan yeni Nisa'nın tersine, eski Nisa olarak bilinen kale, 3. yüzyılda yağmalandı ve yerle bir edildi, ancak kazıcılara daha rahat bir giriş sağladı. Çev-

renin 50 metre üzerinde doğal bir yükseltide bulunan, Mihrdatkirt, ki adı böyleydi, beş köşeli biçimi ve 20-25 m yükseklikte ve 5 m kalınlığında duvarlarıyla, antik dönemde büyük bir etki bırakmış olmalı. Kazıcılar, içkalenin içlerinde, yukarıda daha önce anılan ve içinde ostrakaların önemli bir bölümünün de bulunduğu kilerleri ve ambarları, taht salonu olarak görülmek istenen yaklaşık olarak kare biçiminde bir şatafatlı salon, bunun yanında bir tapınak ve öncelikle de hazine odası olarak anılan, 60 metre genişliğinde penceresiz bir "kare yapı" (Resim XVII b) buldular. Büyük bir iç avlunun etrafında, burada, yalnızca avludan girilebilen ve içlerinde yağmacıların göremedikleri, tahrip ettikleri, dikkatsizce yere attıkları ya da en değerli parçalarını yağmaladıkları çeşitli türden değerli nesnelerin ve mücevherlerin bulunduğu uzunlamasına odalar bulunmaktadır: Soylu metaller ve madeni paralar, altın, gümüş ve fildişinden aletler, mermer heykeller, değerli ithal mallar, elbise ve silahlar. Bu nesneler, tıpkı Ahamenitlere hazine dairelerinden hediye ve karşı hediye deposu olarak hizmet ettikleri gibi, Arsakit krallarına da aynı şekilde hizmet ettiler. Özellikle, ağırlıkları dolayısıyla ritüel ya da törensel bağıntı içinde kullanıldıkları düşünülen 50 fildişi rhyta (sivri uçlarından bir figürün içine sıvı akıtan içme boynuzları), kazıcıların ve antik sanat tiryakilerinin üzerinde özel bir etki bıraktı (Resim XVII c). Sanatçıların ve (onlara sipariş verenlerin) Yunan mitoloji konularıyla tanışıklığı sonucuna yol açan Diyonisos sahneleri ve oniki Olimpiyat tanrısıyla friz kuşağı (eski Yunan ve Roma yapılarında tavan kirişi ile çatı arasında kalan, üzeri boydan boya rölyeflerle süslü bölüm), Centaur (Yunan mitolojisinde başı ve göğsü insan, gövdesi at biçiminde olan efsanevi yaratık), kentaurit figürleri ve bir Afrodit figürüyle "klasik parçalar" ve anka uçlularla "doğu parçaları"na işaret etmektedir. Bu parçaların nerede ve kimin

siparişiyle oluştuğu tartışmalıdır. Nisa dışında, arkeologlar, Güney Türkmenistan'daki diğer yerlerde de Part kentlerine, kalelerine ve yerleşim bölgelerine rastladılar.

Daha sonraki Part başkenti olarak, Selefki kalıntılarının yanı sıra Part kubbeli yapı tekniğinin çeşitli biçimlerinin gözlemlenebildiği, Elbruz'un güneyinde, Damghan'daki Şahr-i Kumis'de yeniden bulunduğuna inanılan Hekatompylos ("Yüz Kapılı [Kent]") bilinmektedir.

Şimdi de, imparatorluğun batısına, Medya'ya, Part kralların kendilerini I. Dara gibi sonsuzlaştırdıkları aynı yere bakalım: Bisutun'a. Ne var ki Arsaklıların, Ahamenit kralının edim anlatımını ve büyük kaya rölyefini tarihsel olarak bir yere koyabilecek durumda olup olmadıklarından kuşku duyulmalıdır. Ktesias bile, daha henüz 4. yüzyılda, anıtı (ve orada bulunan bir paradeisos'u) efsanevi kraliçe Semiramis'e mal etmek istiyordu. Partlar açısından, tıpkı Selefkilerde olduğu gibi, bu yerin "kutsal" karakteri biliniyordu: Pantauchos'un oğlu Hyakinthos'un, Selefki "kral naibi" Kleomenes için M.Ö. 148 yazında buraya yazıt(lar)ıyla bir Herakles rölyefi yerleştirmesi gibi, II. Mithridates ve Gotarzes adındabir kral da, Bisutun'daki kaya rölyefinde kendilerini her biri bir yazıtla sonsuzlaştırmışlardır. (yukarıda) Tek başına duran yontulmuş bir kaya, bir sunağın önünde kurban duruşuyla Vologeses adında bir kralı (ve yanlarındaki diğer mevki sahibini) göstermektedir. Başkenti Ekbatana ile Medya'nın Partlar için imparatorluklarının önemli bölgesi sayıldığını, yukarıda değinilmiş olan Sar-i Pul Zuhab rölyefleri ve şimdiye kadar bulunmuş, o dönemden kalma yerleşim ve defin bölgeleri göstermektedir.

Aynı şey, Susa ve çevresinde, ama öncelikle de Elymais'de (Bahtiyari Dağlarında) Part döneminden kalma sayısız izin bulunduğu uç güneybatı İran için de geçerlidir: Bu bölgede

bulunma, içlerinden, örneğin, Tang-i Sarvak'dan olanlarının, kral atamalarına, ava, yerel mevki sahiplerinin saygı sunuşuna ve kendini savaş içinde kanıtlamaya adanmış (kısmen Aramice yazıtlarla) sayısız kaya rölyefi özellikle ünlüdür. Tarihlendirmeleri açısından tartışmalı, tarzları ve ikonografileri açısından İranlı olarak, bunlar, Ahamenit ve Sasani rölyef sanatı arasında bir bağlantı halkası oluşturmaktadırlar. Ne var ki Elymais'in, hem kültürel ve hem de politik olarak, Partların altında, birçok alanda bağımsızlığını koruyabildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Burada, Elymais hanedanları, kendilerini Arsaklı efendileriyle ilgi kurmadan ifade etmelerinden, rölyeflerin ikonografik konuları içinde Mezopotamya'nın Part sanatıyla yalnızca çok az ilişkili olmasından ötürü, bu sanat, belki de daha çok "Part-Elymais" sanatı olarak adlandırılmalıdır.

Bir an için Part sanatı üzerinde duralım: Onunla uğraşan birisi, genellikle "Part" diye nitelendirilen sanat eserlerinin çoğunluğunun, merkezlerden değil, tersine, imparatorluğun çevre bölgelerinden geldiğini saptayacaktır: Örneğin, Elymais'den, ama öncelikle de Mezopotamya'dan (Hatra) ve hatta imparatorluk sınırlarının ötesinden (Dura, Palmyra, Kommagene). Diğer yandan, Nisa ve Bisutun gibi İran bölgeleri, büyük ölçüde Yunan-Helen etkisi göstermektedirler. Buna rağmen, M.Ö. 3. yüzyıl ile M.S. 3. yüzyıla kadar olan dönem için Suriye Çölü ile Merkezi Asya arasındaki bölge için bir "Part sanatı"ndan söz ediliyorsa, bunun nedeni, Partlar tarafından bizzat yaratılan ya da onların denetimleri altındaki bölgelerde ya da onların etkisi altında oluşan ve diğer unsurların yanında cephe tasvirlerinin de dahil olduğu belirli tarz özelliklerinde yatmaktadır. Örneğin "Part kıyafetleri" ya da bunun yanında taşınan mücevher gibi ayrıntıların resmedilmesine özel bir özen harcanıyordu. Rölyef sanatında ve ressamlıkta figür-

lerin cepheden tasvirinin "bunlunması" üzerine canlı bir şekilde tartışılmaktadır. Bunun kökeni, Yunanistan, İranlı göçebe aşiretler ya da Suriye-Mezopotamya'da tahmin edilmektedir.

Belirgin ayvanları (dikdörtgen biçimindeki yatay kesitiyle, bir yanı açık ve üzeri kubbeyle örtülmüş odalar), figürlerle süslenmiş mimari plastiği ve alçı kabartma süslemesi ve çok çeşitli taş heykelleriyle, "Part sanatı"nın en ünlü merkesi, İkırmak Ülkesinin kuzeyindeki Hatra, İran dışına düştüğünden, bu bölümün sonunda, bizzat İran'dan bir Part sanat eserinden daha, Zağros Dağlarındaki (Huzistan) Şami'den bir "prens"in (?) ünlü bronz heykelinden söz edeceğiz (Resim XVIII a). Bu, -kolları hariç- tümüyle bugüne kadar gelmiştir; (orantısal olarak biraz küçük kalmış) kafa, gövdeden ayrı dökülmüştür, ama dikişsiz bir şekilde ensenin üzerinde oturmaktadır. Fizyonomi, genç bir insanın fizyonomisidir, yüz ifadesi, hareketsizdir. Uzun bıyıkların, favorilerin ve bir şeritle bağlanmış kabartılmış saçların yanında, adamın kıyafeti dikkat çekmektedir. Adamın üzerinde, çıplak göğsü gösteren ve bir kemer tarafından gergin bir şekilde tutulan, birbirinin üzerine atılmış bir tünik ve geniş pantolonlar bulunuyor. Adam, boynunda bir çember, yanda beze sarılmış iki hançer taşıyor. Elbiselerinden, silah ve mücevherinden İranlı (Elymaisli ?) aristokrat tanınıyor, ancak, natüralist, canlı ifadeden vazgeçilmesinden ötürü, belirli bir bireyden çok, bir tipin gözler önünde durduğuna inanılıyor. Bu saptama, figürün yaydığı otorite, huzur ve güç izleniminde bir şey değiştirmiyor. Augustus bile, M.Ö. 20 yılında Partlar üzerindeki (diplomatik) başarısını, imparatorluk çapındaki bir resim programında Şarklı rakibinin elinden bu otoriteyi almaya çalışmasıyla elde etti: Dizüstü taşınan ve dik rengarenk Roma Barbar heykelleri, barbarları Roma'ya alçaltıcı saygı göstermeye ve kölece hizmete mahkûm etti.

Arsaklıların madeni paraları, yalnızca yazıları dolayısıyla değil, aynı zamanda resim içeriklerinden ötürü de tarihçiler için, onların egemenliğinin önemli belgeleri durumuna geldiler (Resim XVIII b). Belli ki M.Ö. 3. yüzyılda yerleştirilmiş, esas olarak Ekbatana ve Dicle'deki Seleukeia'da oluşmuş Part para basımları, kendine has özelliklerle ayrılmaktadır: Esas madeni para gümüştü, bakır paralar çoğunlukla yerel gereksinimler için basıldı; Arsaklılar, Helen öncellerinden farklı olarak, altın paralardan vazgeçtiler. Esas para, Attika standartında yaklaşık 4 gram ağırlığındaki drahmi idi, bunun yanında da, -dahminin tersine- zaman içinde ağırlığından ve gümüş içeriğinden önemli ölçüde yitiren dört drahmilik. Dört drahmilik paralar, madeni para ustalarının markasını, Selefki dönemine göre tarihlendirmeleri (Doğu'da M.Ö. 1 Nisan* 311'den başlamaktadır) ve Makedonya takviminin ay adlarını göstermesi açısından ilginçtir.

Resim, Helen örneğine göre, ancak belirgin İran damgasıyla görünmektedir. Önyüz, kralın kafasını (alışılmış haliyle sola bakarak), önceki hükümdarlarda göçebe savaşçıların tipik başlığıyla, daha sonra ya Helen alın çemberiyle ya da İran kraliyet tiarası ile göstermektedir. Drahmi parçasının arka yüzünde, tek tip biçimde, (1.) Arsakes'in taht üzerinde, önce omphalos üzerinde, daha sonra Zeus gibi tahtta oturarak, sağa bakan resmi basılıdır. Dört drahmilikler, kralı, yayla birlikte tahtta ya da nikephoros olarak, diğerleri, Tyche ile bir sahneye ya da kralı (cülus esnasında ?) at üzerinde göstermektedir. Bakır paralar, ikonografik olarak "çok çeşitlilik" sunmaktadır. Part gümüş paralarının arka yüzünde, alışılmış şekilde, ancak M.S. 1. yüzyılda yavaş yavaş bozulan ve yerlerine Part yazılarının geçirildiği Yunanca yazılar da bulunmaktadır. Bunlar kare biçiminde, düzenlenmekte, sürekli olarak Arsakes'in hanedanlık adını

*Özgün Metinde sözcük "Nisan" olarak kullanılmış -çn.

anmakta ve hükümdarı ayrıca bir de "büyük kral" ya da "kralların kralı" olarak nitelendirmektedirler. Diğer sıfatlar, önceden belli ki özel bir öneme sahip, ancak daha sonra tek tip olarak tekrarlanmaktadırlar: Basileos Basileon Arsakou Euergetou Dikaiou Epiphanous Philhellenos ("kralların kralı Arsakes'in, hayırsever, adil, üstün [hükümdarın] ve Yunanlıların dostunun [parası]"). Gerçek kral ismi, örneğin bir karşı kralın ortaya çıkması gibi, olağanüstü durumlarda anıldığından, tasvir edilen hukümdarın (ve onunla birlikte paranın tarihlendirmesinin) teşhis edilmesi, her zaman kolay olmamaktadır. Yunan yazıları ve hükümdarın kendisini "Yunanlıların dostu" olarak stilize etmesi, bizi daha uğraştıracaktır.

Persis'in "vasal hükümdarlıkları" Elymais ve Charakene'nin de, Part örneğine göre uyguladıkları para basma hakları bulunmaktaydı. Doğu İran'da (Sistan), M.Ö. 1. yüzyılın sonundan itibaren, (Partlı Surlar ailesinden ?) yerel Pahlava hanedanlığıyla bağıntılı, Arsaklı paralar bolca basılmaktadır.

II. Kral ve Uyrukları

1. *Basileus Basileon Arsakes Euergetes Dikaios Epiphanes Philhellenos* - Arsaklılar İmparatorluğunda Krallık

Arsaklılar egemenliğinin başlangıç dönemine ilişkin olarak, öncelikle de Batı'nın geç dönem belgelerinde, yetersiz bilgiye sahibiz. Trogus, Justin, Strabon ve Arrian gibi yazarlar, küçükten büyümüş bir hanedanlığın nasıl olur da Roma'nın ciddiye alınması gereken bir rakibi haline dönüşebildiğine kafa yormaktadırlar. Sözü önce Strabon'a bırakalım:

"O zamanlar [Selefkiler II. Selefküs ile Antiochos Hieraks arasındaki kardeş savaşları zamanında, 240/39- 236'dan önce], Arsakes, İskit ve bazı Dahlılarla (kendilerine verilen adla Aparnalıları [Parnalıları], Ochos'da yaşayan göçebeleri kastediyorum) Parthyaia'ya saldırdı ve bu bölgeyi zaptetti. Arsakes, başlangıçta zayıftı ve sürekli olarak, ülkesini ellerinden aldıklarıyla savaş içindeydi. Hem o hem de onun ardılları. Ancak daha sonra o kadar güçlendiler ki komşu toprakları savaş başarılarıyla adım adım mülk edinerek, sonunda Fırat'ın içlerindeki [= doğusundaki] tüm toprağın efendileri durumuna gelebildiler. ... Şimdi o kadar çok toprağın ve o kadar çok kavmin (*ethne*) üzerinde hüküm sürüyorlar ki imparatorluklarının büyüklüğü bakımından, Romalıların bir tür rakibi durumuna geldiler. Bunun nedeni, Barbar ve İskit damgası taşıyan çok şey içeren yaşam tarzları ve gelenekleri, ama dahası, savaşta üstünlüğün ve başarının kârlı olmasıdır."

Trogus/Justin de, Partların bu durdurulamaz yükselişinin tablosunu çiziyorladı, ancak en eski gelişmeyi biraz daha yakından betimliyorlar:

"Yerkürenin bir bölünmesinden sonra olduğu gibi Doğu üzerindeki egemenliği ellerinde bulunduran Partlar, İskitlerin sürgünleriydi. ... İç mücadeleler sonucu İskitler tarafından kovulmuşlardı ve bu durumda, Hyrkanya ile Danlılar, Areyalılar, Sparnalılar ve Margiyanalıların halkları arasındaki kıraç toprağa gizlice yerleştiler. Önceleri sınır komşuları itiraz etmediklerinden, daha sonra da bunların engelleme çabalarına rağmen, topraklarını, yalnızca ölçülemez büyüklükte geniş ve derin ovalara değil, aynı zamanda dik ve sarp tepelik ve dağlık topraklara yerleşecek şekilde genişlettiler. Part bölgesinin büyük bir bölümünde, ya kızgın sıcağın ya da büyük bir soğuğun hüküm sürmesi bundandır, çünkü, dağlarda kar bastırmakta ve düz ovada kızgın sıcak kavurmaktadır. ... Bu dö-

nemde [Selefkilerin 'kardeş kavgası'nda], 1000 Baktriya kentinin yöneticisi Theodotos [Diodotos] da koptu ve kendisini kral ilân etti; daha sonra bu örneği tüm Şark'ın diğer halkları da izledi ve Makedonlardan koptular. Bu dönemde, gerçi kökeni belirsiz, ancak enerjisini kanıtlamış bir adam olan Arsakes yaşıyordu. Yol kesicilikten ve yağma yaparak yaşamaya alışmış olan Seleukos'un Galyalılar tarafından Asya'da mağlup edildiği söylentilerini duyduğunda [M.Ö. 239], bu kraldan duyduğu korkudan kurtulmuş olarak, bir haydut sürüsüyle birlikte Part bölgesine saldırdı, onun valisi Andragoras'a bir baskın düzenledi ve onun ortadan kaldırılmasından sonra, kendisini aşiret üzerinde efendi durumuna getirdi. Fazla zaman geçmeden Hyrkanya krallığını da elde etti ve böylelikle iki halk üzerinde egemenlik kurmuş olarak, Seleukos'dan ve Baktriya kralı Theodotos'dan duyduğu korkuyla kendisine güçlü bir ordu yarattı. Theodotos'un ölümüyle hızla korkudan kurtulmuş olarak, onun adı da yine Theodotos olan oğluyla ittifak ve barış imzaladı, bundan kısa bir süre sonra da, döneklerin takibi için yaklaşmakta olan Kral Seleukos ile çatıştı ve bu çatışmadan galip olarak çıktı; Ve Partlar, o andan itibaren, bu günü törenlerle özgürlüklüklerinin başlangıcı olarak kutlamaktadırlar.

Seleukos'un bundan sonra yeni huzursuzluklar sonucu Asya'ya geri çağrılmasıyla birlikte, Part İmparatorluğunu yeniden düzenlemek için serbest kaldı; asker toplamakta, sağlamlaştırılmış yerler kurmakta, şehirleri güvenli hale getirmekteydi. Apaortenon Dağının üzerinde Dara adında bir kent kurdu, buranın yerinin türü ve durumu öyle bir özelliğe sahipti ki bundan daha korunaklı ve daha alımlı bir yer yoktu. ... Böylelikle Arsakes, aynı zamanda sağlam temellendirilmiş ve iyi kurulmuş krallığıyla, Partlarda, Perslerde Kyros'un, Makedonlarda İskender'in, Romalılarda Romulus'un olduğun-

dan daha az anılmaya değer olmadı; ve daha sonra ilerlemiş yaşında öldüğünde, Partlar, o andan itibaren bütün krallarını Arsakes diye adlandırarak onun anısına saygı gösterdiler."

Buna karşın, *Parthika*'sı yalnızca Bizansça uyarlanması ile Photios ve Synkellos'un elinde bulunan Arrian, tümüyle başka bir çeşitleme sunmaktadır: Bu versiyona göre Arsakes ve Tiridates [Synkellos: sözde Persli Artakserkses'in soyundan gelme] kardeş çifti, beş komplo ortağıyla birlikte, satrap tarafından yapılmış bir hakaretin öcünü almak için, [II.] Antiochos Theos tarafından Partya satrapı olarak atanmış Pherekles'i [Snyk.: Agathokles'i] öldürmüşler.

Bu anlatımların ardında hangi politik "ideolojiler"in ya da geleneklerin yattığı sorusuna yönelmeden önce, eski Arsaklılar egemenliğinin tarihçesine, coğrafyasına ve tarihi üzerine birkaç sözcük söylenmesi gerekir: Arrian tarafından adlandırılan Arsakes'in kardeşi Tiridates, tarihselliği içinde tartışmalıdır; Partların (Parnalıların) eski merkezleri: Nisa, Dara (eski kralların defin yeri) ve Asaak (I. Arsakes'in taç taktığı yer), Elbruz'un kuzeyinin çok uzaklarına, hatta tahminen Kopet Dağının kuzeyine (Nisa Aşkabat'a, Dara Aşkabat ile Merv arasındaki Abivard'a) düşmektedir; Part yıl sayımının (döneminin) ilk başlangıcı, M.Ö. 247, Parnalıların ilk başlangıcıyla ilişkili olmalıdır. Partların Selefkilerden asıl kopuşu, ancak M.Ö. 239'dan sonra başladı. Büyük olasılıkla, Partlar, II. Seleukos'un çekilmesinden sonra, sıradağların güneyindeki yerleri geçici olarak işgal edebildiler, ama daha sonra III. Antiochos'a karşı yine yitirdiler ki onun zamanında "vasaller" olarak görünmektedirler. Ancak I. Phraates zamanında (M.Ö. 180'den sonra) Elbruz'un kuzey eteklerindeki halkların bölgelerine, onun ardılları zamanında da güneyindeki halkların topraklarına saldırdılar; hatta Hekatompylos ile Komisene, ancak I. Mithridates zamanında Arsaklılar İmparatorluğunun sabit bir parçası durumuna geldi.

İmparatorluğun kuruluş efsanelerine geri dönelim: Justin'in Arsakes ile Kyros'u karşılaştırmasının bir nedeni vardır. Basit kökenden gelme ve haydutluk, Ahamenitlerin kurucusu (ve daha sonra ardılı hanedanlığa adını veren Sasan) için de anlatılan şeylerdir. Bu türden öyküler, İran halk aktarımında derin köklere sahipti ve sürekli yeni adlar aldılar. Böylesi küçük başlangıçlardan itibaren büyüyen birisi, öyküyü böyle yorumluyor. Kazanılmış olanı koruma ya da hatta genişleme açısından politik ve askeri beceriye sahip, sürekli olarak başlangıcının bilincinde olan birisi, zenginlik ve lüksle satın alınamayacaktır. Adının resmi taht adı olarak anılması gibi, imparatorluk kurucusunun anısını koruma, bu bilinçli gelenek oluşturmanın ifadesidir. İran "kral efsaneleri"nde, bunun ötesinde toplumsal olarak yükselen kişinin eski hanedanlıkla bağıntısı vurgulanmaktadır: Kyros, Med kralı Astyagenes'in reddedilmiş bir oğluymuş, Sasan, İskender'den önce hüküm sürmüş Dara ailesine mensupmuş. Arsakes için de, Ahamenitlerle böylesi bir bağlantı öngörüldü mü? Synkellos'un Arrian'ın *Parthika*'sını uyarlamasını anımsayalım; orada bir Artakserkses, Arsakes'in atası olarak nitelendirilmektedir. O, genellikle ikinci aynı adlı ve Ktesias'ın, tahta geçmeden önce adının Arsakas/Arsakes/Arsikas olduğunu iddia ettiği Ahamenit kralıyla eşit tutulmaktadır. Ne var ki şimdi, Deinon'un ad varyansı Oarses (= *ho Arses*) Arses adı geç dönem Babil astronomi metinlerinde Arşu olarak onaylanmaktadır ki bu durumda, Arses'e uyan küçültme sıfatı Arsikas'ın (Arsakas, Arsakes) Arsaklıların Ahamenitlerle bağlantısını oluşturup oluşturmadığı sorulmalıdır. Egemenlikte İran öncellerine, Arrian'ın diğer bir notu işaret ediyor: Arsakes ve Tiridates'in, Selefki satrapını beş yardımcı ile birlikte ortadan kaldırdığı söylenmektedir. Suikastçıların sayısının yedi olması, elbette rastlantısal olarak Gaumata katillerinin sayısıyla (Dara ve altı yardımcısı) özdeş değildir ve devlet darbesine bir "ulusal" İran gö-

rünüm vermeyi amaçlamaktadır. Benzeri bir anlatımı, Pontoslu I. Mithridates çevresinin Antigonos'a karşı kalkışmasından tanıyoruz. Partlılar tarafından böylesi bir mirasın ve köken sırasının düzenlenmiş olduğuna kuşku yoktur: Arrian'ın Artakserkses'inin ve yedi komplocunun yanı sıra, M.Ö. 92 yılından kalma, Nisa'dan bir ostraka üzerindeki mülk adı Artakşahrakan, Ahamenit kral ünvanının üstlendiği görülmektedir. Müslüman evrensel bilgin Biruni tarafından aktarılan, Arsaklıların *muluk at-tava'if* (İskender'den sonraki İran "kısmi kralları") tarafından eski Pers kral ailesinden gelme kökenleri dolayısıyla değer gördükleri anlaşılmaktadır. Birçok şey, Part krallarının, başarılı imparatorluk kuruluşuna dönüp baktklarında egemenliklerinin tanınması maksadı ile, Part ülkesini kendi "yurtları" ve Ahamenit krallarını kendilerinin "ataları" olarak ifade ettikleri görülmektedir. Yine, kendisi için Ahamenit "kralların kralı" ünvanının ilk kez kullanıldığı I. Mithridates'in bu geleneğin oluşmasındaki payının hiç de az olmadığı tahmin edilmektedir. Bu, tarihsel olarak da bir anlam oluşturmaktadır, çünkü, Part ülkesi üzerindeki egemenlik, nihayetinde onun zamanında, İran'ın sınırlarını aşan ve kendisini tarihsel olarak meşrulaştırmak zorunda olan bir büyük imparatorluğa dönüştürmüştür. Ahamenit ardıllığının Arsaklıların ideolojik programını oluşturduğu, Tacitus'un aktarıldığı üzere, II. Artabanos tarafından M.S. 35 yılında eski Pers topraklarının Romalılardan geri talep edilmesi göstermektedir:

"Aynı zamanda eski Pers-Makedonya sınırına işaret etti ve çalımlı tehditlerle, Kyros ve daha sonra da İskender'in hüküm sürdüğü topraklara gireceğini ilân etti."

Artabanos'un kendisini İskender'e bağlaması ve böylelikle kendisini Selefki krallarının meşru ardılı olarak göstermesi, bizi, Yunan mirasına Partlılar tarafından değer verilmesinin nasıl yorumlanması gerektiği sorusuna götürmektedir. Geç

dönem Sasani geleneği, Partları, -çok anlaşılabilir motiflerle- İran tarihinin uğursuz bir durağından (İskender seferinden) sonra egemenliği ele almış yabancı egemenler ve kısmi krallar haline getirse de, kendilerine özgü geleneklerinin olmaması yüzünden buna zorlanmaları, elbette söz konusu olamaz. Diğer taraftan onların Yunan dostuluğu da, Yunan uyruklarının bağlılığını korumak gibi, kuşkusuz mevcut politik zorunluluklarla yeterince açıklanamaz. Arsaklıların Yunan diline ve kültürüne karşı gerçekten açık olmaları, -diğer şeylerin yanı sıra- Plutarch'a göre- Crassus üzerindeki Part zaferinden sonra (M.Ö. 53) kral sarayında gerçekleşmiş olan ünlü sahne açıklığa kavuşturmaktadır:

"Bu olurken, Orodes [Part kralı], Ermeni Artabazes ile barış imzalamış ve onun kızkardeşini oğlu Pakoros ile nişanlamıştı, karşılıklı olarak birbirlerine ziyafet ve içki sofrası hazırladılar ve burada bir de Yunan kökenli sanat sunumu bulunmaktaydı. Çünkü Orodes, Yunan diline ve yazınına yabancı değildi ve hatta Artabazes, kimi henüz elde bulunan trajediler kaleme almış, konuşmalar ve tarih yapıtları yazmıştı. Crassus'un kafası kapıya asıldığında, masalar daha yeni kaldırılmıştı ve Tralleisli Jason adında bir trajedi oyuncusu, Euripides'in Bakchen'ından Agane sahnesini söyledi. O, alkışlara boğulurken, Silakes, salonun kapısından içeri girdi, ayak kırmayı gösterdi ve Crassus'un kafasını orta yere attı. ... Ama Jason Pentheus maskesini koro üyelerine verdi, Crassus'un kafasını eline aldı ve coşku içinde şu dizeleri söyledi:

'Dağlardan getiriyoruz,
Taze kesilmiş sığırı eve,
Ne muazzam bir av ganimeti!"

Ne var ki krallığın "Yunanlı dostuluğu", koşulsuz Yunan dostluğuyla eşit kılınmamalıdır: Davranışlarının klavuzu, her zaman kendi yararları oldu.

Part krallarının son iki yüzyıldaki politikaları, bir anti-Yunan dönüm noktası anlamında değil, ama *İran* mirasına güçlü bir şekilde yönelme olarak yorumlanmalıdır: Part yazılarının onların madeni paralarının üzerinde görülmesi, Avesta'yı saklayan Vologeses'in Zerdüşti geleneği, ama aynı zamanda İran geleneksel aktarımının özel bir şekilde teşvik edilmesi, bunu kanıtlamaktadır. Sasaniler döneminin başlangıcında (ve böylelikle daha henüz geç Part döneminde), Ahamenitler ve İskender'e ilişkin tarihsel bilginin kaybolmuş olabileceğini, Orodes'in döneminde elbette hemen hemen hiç kimse tahmin etmemişti. Tarihsel anıların kaybı nasıl açıkianabilir? Eski İran kültürünün tam anlamıyla sözlü bir kültür olduğunu yukarıda belirtmiştik. Kahramanlık konuları içinde özellikle çok sevilen ve bu yüzden ağızdan aktarılanlar, düşman Turanlılarla sürekli savaş içinde bulunan Doğu İranlı Kayanlılar hanesinden gelen kralları -epik biçimde- anlatılanlardır. Avesta'nın Yaşt'larında, bu "kahramanlık destanları" Zerdüşti görünümlerini kazanmaktadırlar. Part döneminde, bu Doğu İran aktarımı, özel çekiciliği dolayısıyla, ama aynı zamanda dinsel rengi yüzünden de, İran'ın diğer yerel ve bölgesel geleneğinin üzerine yığılmış olmalı ki bu da, Persis'de Medleri ve Ahamenitleri doğuştan anımsamanın kaybolmasına yol açmıştır; gerçi Persepolis, Nakş-i Rüstem ve diğer yerlerdeki Sasaniler, onların anıtlarını gözlerinin önünde bulunduruyorlardı, ama bu "atalar"ın Batı'nın uzak içlerine kadar büyük bir imparatorluğa sahip olduklarından daha fazlasını bilmiyorlardı. Aynı zamanda epik gelenek Part döneminde genişletildi, kahramanca eylemleriyle Arsaklı prensler ve "vasaller" ona giriş yolu buldular. Bu konuları *gosan*, "sarayda sayılan ve halk tarafından sevilen, cenazelerde ve şenliklerde hazır, övgücü, yergici, öykü anlatıcısı ve müzisyen olarak tek insanda birleşmiş, geçmişin şanlı eylemlerinin aktarıcısı ve kendi

döneminin yorumcusu" olan bir tür Part "ozan"ı (Boyce) popüler hale getiriyordu. Part krallarının ve Part "hükümdar haneleri"nin anıları İranlıların belleğinden silindiğinde (ve aynı zamanda Sasani ardılları tarafından bilinçli olarak püskürtüldüğünde), onların epik geleneklerinin, Doğu İran'ın diğer mit ve destan konularından (ve Sistanlı kahraman Rüstem çevresindeki efsanelerin) ve Kayan aktarmalarının kalıntılarından, Sasaniler döneminde derlenip toparlanmış, tamamlanmış ve kaleme alınmış, Arapça ve yeni Persçe yazma önemli ölçüde damgasını basmış bir "İran ulusal tarihi" biçimi oluştu. Buna tekrar geri döneceğiz.

Arsaklıların kral saraylarında anlatılan ya da şarkı olarak söylenen kahramanlık, aşk ve macera öykülerini, elimizde 12. yüzyılın yeni Persçe şiiri ve bundan doğan Gürcü nazım biçimi halinde bulunan ve ancak tarihsel tözünün bizi Part dönemine götürdüğü bir metin bildirmektedir: "Vis ve Ramin".

Bunun "Tristan ve Isolde" ile benzerliği, sıkça vurgulandı. Bu, Ramin ile kardeşi kral Mobad'ın nişanlısı arasındaki, herkesi suça ve acıya sürükleyen, ama sevgilileri sonunda birleştiren tutkulu bir aşkı anlatmaktadır:

"[Partça orijinalin Orta Persçe çevirisini Yeni Persçe metne aktaran Fahr ad-Din Gurgani, kendisine siparişi verene konuşuyor]:

Dedim ki: 'Gerçekten güzel bir öykü,
altı bilge adam tarafından derlenmiş,
Asla görmedim daha iyisini, öyle ki
çiçeklerle dolu bir bahçe gibi,
Ama dili pahlavi [Orta Persçe]
ve anlamaz okur anlamını
[...]
Ama uğraşırsa bu öyküyle bir bilen kişi
kazanır bir mücevher hazinesine benzer bir güzellik,

Ünlü bir öyküdür bu çünkü,
Ayrıntılarında sayısız büyü saklayan.'
Usta duyduğunda benden bu sözleri,
koydu başımın üstüne onur tacını:
Diledi benden, bu öyküyü süslememi,
Nisan'ın bahçeyi süslediği gibi:
İstendi benden öyküyü anlatmam,
elimden geleni yapıp onu anlamsız kavramlardan temizlemem,
o kavramlar eskidiğinden ve şan günlerinin geçmesinden ötürü."

2. *Reges, liberi ve servi* - Partlar, Yunanlılar ve Yahudiler: Arsaklılar İmparatorluğunda Toplumsal İlişkiler

Ahamenitler ve Sasanilerle karşılaştırıldığında, Arsaklılar İran'ındaki toplumsal koşullar ve gelişmeler üzerine oldukça yetersiz bilgiye sahibiz. Bu, özellikle büyük ölçüde Part büyük imparatorluğunun kurulmasından önceki eski dönem için geçerlidir. Parnalıların zorunluluk yüzünden bugünkü Güney Türkmenistan'ın Part bölgelerine saldırdıklarını, orada yerleşmelerinin ve kendilerini korumanın nedeninin sırf geri dönüş yollarının kapalı olması olmadığını, Trogus/Justin'den öğrenebilmiştik. Parnalılar konusunda saldırılarından önce ne düşünmemiz gerektiğini, mevsime bağlı olarak değişen otlak ekonomisiyle göçebeler mi yoksa artık yarı yerleşik hayvan yetiştiricileri (ve ziraatçılar) mi olduklarını ortaya çıkarmak hemen hemen olanaksızdır. Part ülkesi ya da, daha doğrusu, onların önce işgal ettikleri bölüm, antik dönem yazarlarına göre, ekilemez topraktır; (belki Partların yükselişini özellikle olağanüstü gös-

terebilmek için ve belki de, Parnalıların özel "sertliği"ni ve savaşçı tutumlarını gösterebilmek için) bu tablonun açık bir şekilde abartılmış olduğuna ilişkin sayısız işaret bulunmaktadır: Part ülkesi, Ahamenitler döneminde ne de olsa o kadar "halk zengini" idi ki Dara'nın iktidarı ele geçirmesinden sonra onun babası Hystapes kafa tutabiliyor ve ancak büyük kurbanlarla "tatmin" edilebiliyordu. Hanedanlığın ilk defin yeri ve Plinius tarafından tam bir *fertilitas* (yani kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılama olanağı) yeri olarak bilinen Arsakes'in yeni kuruluşu Dara, Apovertene'de bulunuyordu. Ve Partların bu bölgelerde (Astauene, Partya, Apovertene) kentler ve yerleşim bölgeleri kurabilmeleri, onların özel yeteneğinden çok, baskınları sırasında orada hazır buldukları koşullara mal edilmelidir. Arkeolojik araştırmalar, Aşkabat'ın doğusundaki bölgede kentsel yerleşim bölgeleri kanıtlayabildiler. Bunlar, geç dönem bronz ve erken demir çağında öneme sahiptiler. Bunların "gelişme"si, bu bölge daha sonraki yerlerde olduğu gibi, büyük ölçüde toprak sulanması ve vahaların varlığıyla bağıntılı kılınmalıdır. Bu erken demir çağı yerleşim yerlerinin terkedilmesi ve 1. binyılın ortalarından önce yeni bir "kültür"ün oluşması, ancak kısa bir zaman önce, bir yandan yerli (yine İranlı) halkla kaynaşmış, ama diğer yandan aşiret önderlerinin bu bölgede bir tür "üst tabaka" oluşturan ve konumlarını Ahamenitler döneminde de koruyan Sak kavimlerin bölgeye girmesiyle açıklanmak istendi. Eğer bu doğruysa, bu durumda, Parnalıların girişi de, bir kovulmanın ya da eyaletin üst tabakasıyla bir anlaşmanın ve yine en eski halkın yeni göç etmiş halkla karışmasının meydana geldiği benzeri bir süreç olarak düşünülmek zorundadır.

Parna (Part) aristokrasisinin diğer Parna halkıyla ve boyun eğdirilmiş İran halkıyla ilişkisi konusunda nasıl düşünülmesi gerektiğine ilişkin olarak, iki klasik metin bilgi vermektedir. Birinde, Justin, Part İmparatorluğundaki toplumsal koşullara

ilişkin olarak görüşlerini dile getirmekte, diğerinde Plutarch, Part ordusunun Karrhai muharebesinden önce Crassus'a karşı yürüyüşünü betimlemektedir. Önce Justin:

"Halkın yönetimi, Makedonya'dan kopuştan sonra kralların eline geçti. Derece açısından krala en yakın olarak belediye meclisi üyeleri *(ordo probulorum)* durmaktadır, savaşlarda önderlerini *(duces)* ve barışta yönetici politikacılarını *(rectores)* bunların içinden alıyorlar. Orduları, diğer halklardaki gibi, özgür adamlardan değil, tersine, azat edilme olanağı bulunmadığı ve bundan ötürü de hepsi doğumundan itibaren köle olarak kalan (*ac per hoc omnibus servis nascentibus*) -ki elbette bunlara, tıpkı özgür doğmuş çocukları gibi aynı özenle gayretli bir şekilde at binme ve ok atma öğretilmektedir- kölelerden oluşmaktadır. (*Sed maiorem partem servitiorum habent*) Bir kişi ne kadar zenginse, savaş durumunda kralının hizmetine o kadar çok atlı veriyor. Öyle oldu ki Partlara karşı sefere çıktığında, Antonius'un karşısına 50.000 atlı çıktı, ama bunların yalnızca 400'ü özgürdü (*liberi*). Nihayetinde bu, kölelerle (*servi*) özgürler arasında bir ayrımdır. Birileri yaya, ama diğerlerinin yalnızca atla hareket etmektedir."

Plutark, Crassus biyografisinde, Karrhai muharebesindeki Part komutanı Surenas ile askerlerini şöyle sunmaktadır:

"Surenas da, en başta gelen değildi, tersine zenginlik, soyluluk ve saygınlık açısından çağdaşı Partlar arasında kraldan sonra ikinciydi, kahramanlık ve üstün zekalılık açısından birinciydi, üstelik kimsede bulunmayan bir boya ve güzelliğe sahipti. Kendi adına geziye çıktığında, yükü sürekli olarak bir deve üzerinde taşındı, bunun yanında 200 arabada karılarını beraberinde aldı ve 1000 zırhlı süvari (*hippeis de kataphraktoi*) ve daha fazla hafif süvari (*pleiontes de ton kouphon*) maiyetini oluşturuyordu.Bir bütün olarak sahip olduğu süvarile-

rin, vasallerin ve kölelerin sayısı 10 000'den az değildi (*eiche de tous sympantas hippeis homou pelatas te kai doulous myrion apodeontas*). Atalarından kalma olarak, tahta çıkan her Part kralına diyademi takan ilk kişi olma hakkına sahipti."

Justin/Trogus'daki açık çelişkinin (*servi* at binmeyi öğreniyor - *servi* yaya gidiyor) çelişkisinin nasıl açıklanacağı ve Karrhai'deki Part ordusunun gerçek bileşiminin ne olduğu sorularının üzerine gitmek konuyu dağıtır; burada bizi ilgilendirmesi gereken, Part soylularına (liberi) bağımlılık içinde bulunan belirgin kişi gruplarının, Plutarch'ın *pelatai* ve *douloi*'si ya da Justin'in *servi*'sinin var olduğudur. Kimi veriler, *pelatai* ile, ülkeye göç etmiş Parnalıların toprak sahibi soylularına belirli vergi ve hizmet yükümlülüğü olan yerli Part köylü nüfusun kastedildiğini; *douloi* ile de, belki de toprağa bağlı "bağımlılar" olarak zaptedilmiş toprakların üstlenilmesi sırasında Parnalı soylulara düşen -daha güçlü bir şekilde bağımlı- kişilerin kastedildiğini göstermektedir. Bu, Part İmparatorluğunda kölelerin (satılık kölelerin) de olmadığı anlamına gelmez: Örneğin, Plinius (genç), Trayan'a, kral Pakoros'un kölesi olduğu söylenen bellli bir Callidromus'u anlatmaktadır, Diodor'a göre, Part genel valisi Euhemeros, birçok Babilliyi köleleştirmiş ve savaş ganimeti olarak Medya'ya göndermiştir. Nisa ostrakalarının tümüyle yayınlanması ve onların tam bir çözümlemesi, Part ülkesinin soylu olmayan halkını daha geniş ölçüde tanımamıza yardımcı olacaktır.

Klasik belgeler, göçmen tabakası içinde de toplumsal farklılıkları gösteriyorlar bize: Örneğin Ammianus Marcellinus da (*summatus et vulgus*) Tacitus (*nobilitas et plebs*) gibi ayrım yapmaktadır. Sonuncuları savaşta, soyluların maiyeti gibi, okçu süvarileri oluştururken, aristokratlar, savaşa zırhlı süvariler olarak girdiler. Soylular içerisinde, -ister kökenleri, zenginlikleri dolayısıyla ve/ya da ister belirli ayrıcalıkları te-

melinde olsun- özel bir güce ve kralla özel bir lişkiye sahip olanlar, ön plana çıkmaktadır; bunlar, Seneca tarafından *megistanes* olarak nitelendirilmektedirler.

Surenas, Partların *ordo probulorum*'unun (Trogus) içinde, kral (IV.) Phraates'den korktuğu için M.Ö. 37 yılında Antonius'a kaçan Monaeses'i de saymaktadır. Belirli soylu klanları, Surlar, Kariler, Gevler vb., etkilerini ve ayrıcalıklarını Sasaniler dönemine kadar bile sürdürebildiler.

Arrian'da anılan, Pherekles'e (Andragoras) karşı yedi suikastçı sayısı da, bu ayrıcalıklandırılmış soylu klanları düşüncesini aynı şekilde yansıtmaktadır. Ne yazık ki Part döneminden, bize, daha sonra, M.S. 3. yüzyıldan soyluların (düşen sıraya göre) *şahrdaran* ("krallar", "hanedanlar"), *vaspuhran* ("prensler"), *vuzurgan* (""yüksek soylular") ve *azadan* olmak üzere dört dereceli sınıfa ayrılmasını gösteren Sasani kral yazıtları gibi belgeler bulunmamaktadır. M.S. 121 yılından kalma Dura'dan bir parşömen belgede, Phraates'in oğlu, Mezopotamya *strategos*'u Manesos için, onun bir *batesa* derecesi aldığı ve *eleutheroi* içinde sayıldığı anlatılmaktadır. *Azad* da özgür anlamına gelebileceği için, *azadan* pekala *eleutheroi* (Justin'in *liberi*'si) ile özdeşletirilebilir; *vuzurgan*, belki de Seneca tarafından en soylu klanların reisleri olarak nitelenen *megistanes*'de yeniden tanınabilir. Part İmparatorluğunda adamakıllı bir dereceli sınıf formasyonunun oluşup oluşmadığı sorusu, ifade gücüne sahip belgelerin eksikliği sonucu açıkta kalmak zorundadır; Helen saray ünvanı sisteminin üstlenilmesi, yine de en azından sarayda bir derece sırasının olduğunu gösteriyor. Part aristokrasisi, yalnızca savaşta değil, aynı zamanda barışta da aristokrasi olarak tanınabiliyordu: Alınlığı, boyun çemberi, kemeri ve özellikle göze çarpan elbisesi ile Sami "prens"i, canlı bir örnektir.

Kral-soylu ilişkisi nasıl düşünülmelidir? Arsaklılar egemenliğinin henüz erken aşamasında, Part ülkesinin alınması-

nın etkisi ve bu "kazanımlar"ın tehlikeye düşmesi karşısında, bir "ordu komutanı"ndan (taç giydirme yoluyla) bir "kral" yaratan bir yapı dönüşümünün gerçekleştiği açığa çıkmaktadır. Arsakes'in, Part ülkesine saldırmadan önce bir *primus inter pares*'i aşan belirli ayrıcalıklara sahip olup olmadığı bilinmez olarak kalmaktadır. Diğer Parna klanlarının reislerinin başlangıçtaki etkisini, örneğin Surlar "ailesi"nin taç giydirme hakkı ve Strabon (Poseidonios) tarafından değinilen ve *syngeneis* (aslında kralın "akrabalar"ı, burada kralın yakınındaki soylular) ile *sophoi* ("bilgeler") ve *magoi*'den ("büyücüler", "rahipler") oluşan ve kralı "belirleyen" (*kathistasthai*) *synhedrion* ("konsey") göstermektedir. Soyluların krallarla daha sonraki çatışmalarında, Arsaklılar klanı dışında hemen hemen hiçbir taht taliplisini göz önünde bulundurmamış olmaları olgusundan, Arsaklıların kral çıkarma ayrıcalığından kuşku duyulmadığı sonucu çıkabilir.

"Bu [Kral Phriapites], onbeş yıl hüküm sürdükten sonra, iki oğul, Mithridates ve Phrahates [Phraates], bırakarak öldü. Bunlardan büyük olanı, Phrahates, aşiret göreneklerine göre tahtın varisi, bir savaşta Mardlılara, güçlü bir halka, boyun eğdirdi, ama bunun üzerinden fazla geçmeden öldü, birçok oğul bıraktı, ama egemenliği, oğullarını geçiştirerek, kardeşi Mithridates'e bıraktı. ..."

Trogus/Justin'e göre, bizzat kral, normal olarak en büyük oğlun varis olarak yerine geçmesiyle, kendi ardılını belirleme hakkına sahipti; soyluların (ya da bunların konsey organının) işi, bu ardılı onaylamaktı. Onaylama sırasında belirli formalitelere uyulması gerektiğini, Tacitus'un aktardığı şu bölüm göstermektedir:

"O [IV. Phraates'in torunu ve II. Artabanos'un rakibi Tiridates], hangi gün törenle egemenliğe başlayacağını düşünürken, en önemli genel valilikleri elinde tutan Phraates ve Hi-

eron'dan, kısa bir geciktirme ricası içeren bir mektup aldı. Etki sahibi adamları beklemeye karar verdi ve bu arada, başkent Ktesiphon'a çekildi. Onu günden güne oyaladıklarında, Surenaların büyük bir kitlesinin huzurunda ve onların onayıyla, Tridates, ülkenin geleneklerine göre tacı kralın başının üzerine yerleştirdi. ... Çünkü, belirlenen günde taç giyme törenine katılmamış olan Phraates, Hieron ve bütün diğerleri, kısmen korkudan, kısmen de şimdi sarayı ve kralı eline almaya çalışan Abdagaeses'e karşı kıskançlıktan, yeniden Artabanos'a dönmüşlerdi."

"Kira yükümlüsü köylülerinin" seferber edilmesiyle arkalarını güçlenen soyluların, kralı ve soyluları hedefleri içinde birleştiren büyük fetihlerin bitiminden sonra, kendileri için uygun buldukları anda, taht karmaşasına müdahale etmesinde, bu amaçla yabancı güçlerle ilişki kurmalarında ve hatta eski kralı azletmelerinde şaşılacak bir şey yoktur.

"Part kralı [II.] Mithridates, Ermeni savaşından sonra, zalimliğinden ötürü Part senatosu (*senatus*) tarafından krallığından kovuldu. Kardeşi Orodes, boş duran tahtı eline alır. ..."

Buradan, mirasla geçen krallıktan seçimle gelen krallığa gelişim sonucunun çıkarılıp çıkaralamayacağı kuşkuludur. Aynı şekilde, Part tarihinde, Kserkses'den sonra Ahamenitlere yüklenen "yozlaşma" ve "çöküş süreci"nin aynısını saptamanın da haklı bir yanı yoktur. Herakles hakkında bilgi verdiği Mesene üzerindeki büyük Part başarısı, son kral Artabanos'un Roma üzerindeki zaferi, Ermeni Arsaklıların Sasanilere karşı uzun süreli direnişi, bizi acele sonuçlar çıkarmaktan sakınmalıdır. Kralların kişiliklerine, örneğin paralı askerler gibi ellerinde bulunan iktidar araçlarına, tek tek klan reislerinin ve kraliyet ailesi üyelerinin heveslerine göre ve önemli ölçüde dış politik koşullara göre de, kralla soylular arasındaki çatışma, kâh bir tarafın, kâh diğer tarafın yararına sonuçlanıyordu. Ve kral aile-

si gibi, Part aristokrasisi de, klan reislerinin rekabeti yüzünden yeterince sıklıkta "bölünmüştü". Buna göre, Part egemenliği, geç dönem Sasani geleneğinin onları o duruma getirdiği "kısmi krallar" egemenliğinden daha fazla bir şeydi.

Mülkiyet ve kullanım haklarının kral tarafından soylulara, onlar tarafından da onlara bağımlı halka olası aktarımının ya da onaylanmasının nasıl düşünülmesi gerektiği, Partlarda yükümlülüklerin ve yapılan işlerin törenle yemin ederek gerçekleştirilen bir kişisel sadakat ilişkisine dayanıp dayanmadığı üzerine yalnızca spekülasyon yürütülebilinir. Bu böyle olduğu sürece, "feodal düzen" gibi kavramlar asla kullanılmamalı ve "vasal statüsü", yalnızca zorunlu bir dikkatle kullanılmalıdır.

Part egemenliğinin menkez ülkelerinde, soyluların ve farklı kökenlerden gelme ve farklı statülere sahip köylü ve (zanaatçı) nüfusun yanı sıra, kral saraylarında ve soyluların ev işlerinde özel bilgileri, becerileri ve hizmetlerinden dolayı kendilerinden vazgeçilemeyen kişilerin bir "orta tabaka"sı düşünülmek zorundadır: Sanatçılar ve sanat zanaatçıları, tüccarlar, doktorlar, harem ağaları ve diğer "personel" ile yukarıda anılmış olan "şarkıcılar" (*gosan*).

Boyun eğdirilen bölgelerin halkı içinde, bizi, diğerlerine vekaleten Yunanlılar ve Yahudiler ilgilendirmelidir. Selefkilerin kovulmasından sonra Part imparatorluğunda *Yunanlılığın*, yalnızca sanatı ve kültürü ile değil, aynı şekilde kişisel ve kurumsal bileşenleri ile de yaşamaya devam ettiğini, Arsaklıların madeni paralarının yanı sıra, Mezopotamya ve İran'dan arkeolojik ve yazıtsal bulgular da kanıtlamaktadır. Örneğin, M.Ö. 110/09 yılından kalma ve efebelerin* ve *neoi*'lerin listesini içeren bir Yunan yazıtı, atletik bir yarışmanın galiplerini, Babilonya'da, bir Yunan tiyatrosunu, bir agorayı ve bir gymnasion'u da kendisinin diye adlandıran bir Yunan-Make-

*efebe-ephebe: 18-20 yaş arası Yunan delikanlısı -çn.

don "topluluğu"nun (bir *polis*'in ?) varlığını göstermektedir. Yunan *polis*'leri, belli ki 3. yüzyılda kurulmuş, yazıtların tanıklığına göre, Susa'da (Eulaios'daki Seleukeia) ve Silhu ırmağı boyunda (Apameia-Seleias) da bulunmaktaydı. Part egemenliği altındaki en önemli yerleşim merkezleri olarak Dicle'deki Seleukeia'dan ve Dura-Europos'dan daha sonra da söz edilecektir. Part döneminde Babilonya'da bir felsefe okulu kuran stoik Archedemos (tahminen Diyojen'in öğrencisi [Seleukeialı "Babilli"]), coğrafyacılar Dionnys ve Charakslı İsidor, tarihçiler Babilli Agathokles ve Artemitalı Apollodor gibi Yunanlılar, bu bölgelerin düşünsel yaşamına katkıda bulunmuşlardır. Yunanlılar (bunların yanı sıra Yunanca ad taşıyan Babilliler), örneğin Babil genel valisinin ulağı Ksenon gibi, Part egemenlerin hizmetinde de bulunmuşlardır. Partların Yunanlılara karşı davranışının kılavuzuluğunu yine de kendi yararları oluşturmuştur: Örneğin, M.Ö. 209 yılında III. Syrinks'de Antiochos'un saldırısı sırasında ya da Babilonya'da II. Phraates'in VII. Antiochos üzerindeki zaferinden sonra olduğu gibi, yabancılar, bir dış gücün "5. kol"u olarak ortaya çıktıklarında, bunlara karşı kondu.

İki Yunan *poleis*'e ayrıntılı olarak bakalım: Arkeolojik araştırmalar, Susa'da, Part egemenliği döneminde, kentin olağanüstü derecede genişletilmesini ve yoğun bir inşaat faaliyetini kanıtlayabildiler; ilginç olan, kentin ve Susyana'nın iktisadi yapısında aynı zamanda meydana gelen dönüşümdür: Ticaretin düğüm noktası olarak Susa'nın yerini, yoğun bir biçimde zirai olarak kullanılan bir çevrenin merkezi olarak Susa almaktadır. Yunan yazıtları, kentin Yunan önde gelenlerinin zenginliklerinin bu temelinin teşvik edilmesine olan ilgilerini göstermekte, ama aynı zamanda krallık üst denetimi karşısında kentin sınırlı özerkliğini de kanıtlamaktadırlar. İran dışına düşmesine rağmen, burada istisnai olarak göz önüne

alınan Dicle'deki Seleukeia açısından, kralla Yunanlı uyrukları arasındaki ilişkinin özellikle ilginç belgeleri, bize kadar ulaştı: Tacitus'un M.S. 1. yüzyılın başlangıcında bu kentin tarihi üzerine anlatımı:

"Henüz barbarlığa düşmemiş, tersine, kurucusu Seleukos'un geleneğini koruyan, güçlü, duvarlarla çevrili bir kent, Seleukeia, aşırı ölçüde bir saygı gösterdi. Servetlerine ve zekalarına göre seçilmiş üçyüz kişi, bir tür senato oluşturuyor, halk, kendisine düşen iktidarı elinde bulunduruyor. Her ikisi anlaştıkları sürece, Partlılara küçümseyerek bakıyorlar; ama bir kez anlaşmazlığa düştüklerinde, herkes, kendisi için, rakibine karşı yardım çağırıyor, bir taraf için çağrılan Partlı, herkes üzerinde egemenlik kazanıyor. Kısa bir süre önce, halkı kendi yararı için soylulara teslim eden Artabanos kralken, durumları buydu: Çünkü halk egemenliği özgürlüğe komşudur, az sayıda adamın hükümet etmesi, kralın keyfiliğine yakındır. Şimdi Tiridates oraya vardığında, onu eski krallarına gösterdikleri saygıya ve yeni zamanın icat ettiği şeylere boğdular; aynı zamanda, gerçi anne tarafından Arsaklı olan, ama bunun dışında aynı değerde olmayan Artabanos'a hakaretler yağdırdılar. Tiridates, Seleukiea'daki hükümet erkini halka verdi."

Bir yandan, Tacitus'un da, "barbarca" gelenek ve göreneklerin etkisiyle (bir kentin, bir halkın) *degeneratio*'su (yozlaşma) klişesini kullandığı göze çarpıyor, diğer yandan, Part taht taliplileri Artabanos ve Tiridates'in Seleukeia'da farklı "partiler"i favori gösterdikleri açığa çıkıyor: Artabanos, sözde 600.000 nüfusa sahip kentin (aynı zamanda "konsey"i [*senatus/boule*] de denetim altında tutan) Yunan üst tabakasını; Tiridates, için ise öncelikle Yunan olmayan halk kesimlerinin (yerliler, Yahudiler, Suriyeliler) olduğu *populus*'u. Ancak klasik dönem Yunan *polis*'lerindeki *stateis* (iç çatışmalar) örneğine göre kentteki oligarşik ve "demokratik" parti arasında-

ki bir çatışma, etnik momentin içinde tayin edici olmadığı bir kavga, akla daha yatkın geliyor. Kentteki "halk partisi" Tiridates'den yana tavır aldı ve onun başarısızlığa uğramasından sonra da M.S. 35-42 arasında Artabanos'a karşı kenti koruyabildi. Seleukeia, ilk kez, Haziran 42'den itibaren kentte mühür sahibi olarak görülen ve *boule*'yi hem rèsim ve hem de yazı olarak paranın arka yüzüne yerleştiren oğlu Vardanes'e teslim oldu. Bu yıldan sonra kentin sözde "şarklılaştırılması"nı, en azından ne arkeolojik ne de nümizmatik olarak saptamak mümkün. Gerek Artabanos gerekse de Tiridates'in kendi çıkarlarını gözettiklerini, Tacitus'dan, ama aynı zamanda da, M.S. 23/24'de kent paralarının yerine kraliyet bakır paralarının basıldığını, böylelikle de Artabanos'un o zaman hâlâ *boule* tarafından denetlenen kentin özerkliğine bir müdahalesini kanıtlayan nümizmatik bulgulardan da öğreniyoruz; üstelik bu kral, "*philhellene*" (Helen dostu) sıfatından da vazgeçti.

Part imparatorluğundaki Yahudi yaşam merkezleri de, -uzun zamandan bu yana- Mezopotamya'da bulunuyordu: Örneğin Nisibis ve Nehardea'da. Bu cemaatlerin iç ve düşünsel yaşantısına ilişkin birşey bilinmemesine rağmen, bunların bir huzur dönemi geçirdikleri ve Yahudilerin de Mezopotamya'da Trajan'a karşı karşı ayaklanmaya (M.S. 116) katılmalarıyla açığa çıkan, hanedanlıkla sıkı ve olumlu ilişkilere sahip oldukları kesindir. Yahudiler, bunun dışında, kralların belirgin teşviki sayesinde, tayin edici yerde ipek ticaretinin örgütlenmesiyle meşguldüler. Davidiler ailesinden bir eksilark (*reş galuta'*), en geç M.S. 2. yüzyıldan itibaren, Yahudi azınlığı sarayda temsil etti ve aynı zamanda politik-idari nitelikte yetkilere sahipti. Bar-Kochba ayaklanmasından sonra Filistin'deki din kovuşturmalarından sonraki (M.S. 135), haham mültecilerle birlikte Filistin okul geleneği de İki Irmak ülkesine geldi.

III. Satraplar, Tüccarlar, Askerler ve Rahipler: Arsaklılar İran'ında Yönetim, Ekonomi, Ordu Sistemi ve Kültler

Selefkiler ve daha sonra Sasaniler döneminin tersine, Arsaklılar İmparatorluğundaki yönetim sistemi üzerine tümüyle yetersiz bir bilgiye sahibiz. İdari yapıları içinde Selefkiler İran'ını karşılaştırma yoluyla canlardırabilmeye yarayan Batılı anlatımlar, Sasaniler İran'ını canlandırmaya yarayabilecek mühür ve mühür kapsülü yazıtları eksiktir; olası gelişmeler ya da değişimler hiç görünmüyor. İyi belgelenmiş eski Sasani teritoryal birimlerinin geç dönem Partlarınınkilerle olan ilişkisi konusunda yalnızca tahminler yürütülebilinir.

"Part İmparatorluğunda, hepsi hepsi 18 krallık (*regna*) bulunmaktadır; çünkü, iki deniz arasındaki, daha önce vurguladığımız gibi, güneyde Kızıl Deniz ve kuzeyde Hyrkan [Hazar] denizi arasındaki eyaletler böyle bölünüyor. Bunlardan "Yukarı Krallıklar" olarak adlandırılan 11'i, Ermenistan sınırından ve Hazar Denizi kıyılarından İskitler Ülkesine kadar uzanıyor. ... Diğer 7 krallık, "Aşağı" (krallıklar)" olarak adlandırılmaktadır."

Plinius'un (yaşlı) bu anlatımını kendi dönemine uygularsak, bu durumda Romalı coğrafyacı, burada, Part krallarına bağımlı olan, ancak hanedanlarının kesinlikle kral ünvanını taşıdıkları "prenslikler"den söz etmektedir. Bunların içinde kesinlikle sayılanlar: Persis, Elymais, Mesene (Charakane), Hatra, Osrhoene, Adiabene, Medya Atropatene ve tahminen Hyrkanya. İkinci Sasani kralı Şabuhr'un büyük yazıtından, aynı zamanda, çoğu Partlar zamanında da var olması gereken, ama "bölgesel kralları"nın yerine şimdi Sasani hanedanlığından"prensler"in geçirildiği Segan (Karadeniz'de), Virozan (doğusunda), Armen (Ermenistan), Balasagan (Hazar De-

nizinin batısında), Gelan (Hazar Denisinin güneybatısında), Kerman, Makran, Turgistan, Hind (hepsi doğudan Kerman'a bitişik), Sakastan (Sistan), Marv ve Hvarezm (Horezmiya) "krallıklar"ından da haberdar oluyoruz.

Persis için, ama aynı zamanda diğer imparatorluk bölümleri için de, Partların, kendi egemenliklerinin kurulması sırasında, bu bölgelerde Selefkilerin hizmetinde hareket eden (ya da bağımsızlaşmış olan) hanedanları, Part egemenliğini tanıdıkları sürece oldukları konumda bıraktıkları kanıtlanabilir. Bu tanınmaya, bölgesel sikke basma ve diğer ayrıcalıkların onaylanması (ya da yeniden belirlenmesi) de bağlıdır. Bu "kısmi krallar", belirli politik koşullar altında, bağımsız politika yürüttüler, II. Artabanos'u destekleyen Adiabeneli İzates gibi, taht kavgalarına karıştılar, Mesene kralının Trayan seferinden sonra yaptığı gibi, düşmanın saflarına geçtiler ya da imparatorluktan tam bağımsızlık için çaba gösterdiler. Normal koşullarda bu hanedanlar, Arsaklılara asker vermekle yükümlüydüler. Örneğin Medya ya da Ermenistan gibi özellikle önemli imparatorluk parçalarında, II. Mithridates'den sonra, Arsaklılar ailesinden krallar atandı. M.S. 1. yüzyılın Arsaklılar İmparatorluğunun, Romalılara (Plinius) bütünlüklü bir devletten çok *regna*'ların bir bileşimi olarak görülmesinde şaşılacak bir şey yoktur; ne var ki bu yapıdan imparatorluğun zayıflığı ya da güçlülüğü çıkarılamaz.

"İmparatorluklar"ın yanı sıra, örneğin İki Irmak Ülkesinde olduğu gibi, "satraplar" (ya da "başkomutanlar") tarafından yönetilen imparatorluğa doğrudan ait bölgeler bulunmaktadır; Tacitus, teritoryal birimler olarak *praefecturae*'lerden söz etmekte, Charakslı İsidor, eyaletleri adlarıyla (Choarene, Komisene vb.) adlandırmaktadır. Bisutun'dan bir yazıtın üzerinde hatta, "kralların kralı" ünvanının taklit edilmesinden alınmış bir "satrapların satrapı" görünmektedir.

Nisa'dan ostrakalar, bize, örneğin *hştrpn* ("satrap"), bir *mrzupn* (sınır bölgelerinin koruyucusu) ve bir *dyzpty* (kale komutanı) gibi önemli görevlilerin adlarını vermektedir; Dura'dan, bize, bir *hargbad* (Yunanca: *arkapates*: "[en yüksek] vergi tahsildarı" ? "bir kalenin komutanı" ?) aktarılmaktadır.

İmparatorluğun büyükleri, örneğin Surların Sistan'da ve diğer yerlerde, Karilerin Medya'da Nihavent yöresinde olduğu gibi, devasa büyüklükte topraklara sahiplerdi; ne var ki bu mülklerin vergiye tabi olarak kaydedilip edilmediği, edilmişlerse, nasıl edildikleri konusunda bir şey bilmiyoruz.

Part dönemi için tarımsal tekniklerin iyileştirilmesi ve pirinç ekiminde ilerlemeleri kanıtlayan Susyana'daki arkeolojik araştırmaları bir yana bırakırsak, Arsaklılar dönemi İran'ının *tarımı* üzerine de elimizde hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen, Susa'nın ticaret merkezi olarak yitirdiği önemini dengelediler ve kent, en azından yerel bir pazar olarak kaldı.

Part İmparatorluğunda *ticaret* konusunda, öncelikle de Partların ya da Partların hizmetinde çalışan kişilerin batıdan doğuya ya da tersi yöndeki kara yolları üzerindeki mal değiş tokuşunu denetim altında bulundurdukları uzak ticaret konusunda daha iyi bilgilere sahibiz. Doğu ticaretlerinin Partlı aracılara bağımlı olması, ama öncelikle de deniz taşımacılığının önemli ölçüde daha ucuz olmasından ötürü, Romalılar, Arabistan ve Hindistan ile ilişkilerini öncelikle deniz yoluna kaydırmaya çalıştılar. Ancak ne var ki deniz ticareti, birçok nedenden ötürü kara ticaretini tümüyle püskürtemedi. Suriye'den Mezopotamya ve İran üzerinden Çin'e bağlantının ("İpek Yolu") yanı sıra, rotası Suriye'den güney Mezopotamya'ya (Mesene) ve oradan denizyoluyla Hindistan'a (ama aynı zamanda karayolu üzerinden doğuya) götüren birleşik kara-deniz ticareti de önemli bir rol oynadı; bu bağlantıda, Suriye'de Palmyra sakin-

leri, transit tüccarlar olarak malları Suriye ile Mesene arasında taşıyan "aracı" kişilerdi. Gerçi bunların başarısı, kesinlikle Roma ve Arsaklılar imparatorlukları arasındaki iyi ilişkilere bağlıydı, ancak her iki gücün bu tür ilişkilerden çıkarı o kadar büyüktü ki Palmyralılar, uzun zaman göreceli olarak rahatsız edilmeden faaliyetlerini sürdürebildiler. Partlıların ve Romalıların bu ortak çıkarlarını, Caracallas'ın IV. Artabanos yaptığı ve Herodian'ın bize anlattığı şu öneri açığa kavuşturmaktadır:

"Bunun dışında [C. bundan önce, bir evlilik bağı ile temellendirmek istediği, her iki gücün sıkı bir ortak hareketininin politik-askeri yararlarını açıklamıştı], bir yanda, onlar [Partlar] tarafından yetiştirilen baharatların ve harika elbiselerin, diğer yanda Romalılar tarafından üretilen metallerin ve büyüleyici zanaatçı işinin elde edilmesi artık uzun zaman zor olmaz ya da tüccarlar tarafından yetersiz sayıda ülkeye kaçak sokulmaz. Bunun yerine, her iki taraf da, ülkelerinin bir egemenlik altında birleşmesinden ortak ve engellenemez yararlara sahip olurdu."

Palmiralılar, Part ticaret merkezlerinde, örneğin Seleukeia, Vologesias ve Charaks Spasionu'da kendi şubelerine sahiptiler. İmparator Hadrian ve Antoninus Pius zamanında Roma ile Partlar arasındaki iyi anlaşmayı, tam da bu dönemde bol miktarda akıp giden kervan yazıtları ve aynı zamanda Vologesias'da (Roma) imparatorluk kültüne hizmet eden bir tapınağın varlığı kanıtlamaktadır. M.S. 138 yılından kalma, Palmyra agorasından bir Yunanca-Palmiraca iki dilli belge, uzaklara kadar gezmiş bir Palmyralının kent konseyi tarafından onurlandırılmasını gösteriyor:

"... o ki her zaman Spasinou Charaks'da (olan) tüccarlarla gönüllü olarak birlikte çalıştı ve o ki onlara bağlıydı ve o ki kişisel çabasını ve para araçlarını esirgemedi ve o ki gönüllü olarak Elymais kralı Orodos'e elçi olarak gitti..."

Yazıt, yalnızca Palmyra'nın (o zamanlar Arsaklılar İmparatorluğuna bağlı) Mesene ile bağlantısını değil, aynı zamanda Spasinou Charaks'ın Susa ile bağlantısını da belgelemektedir. Başka yazıtsal belgeler, Palmyralıların Bahreyn, Sint Deltası ve Hindistan'daki varlığını da kanıtlamaktadır.

Romalılar, Hindistan'dan öncelikle baharat (biber), aromalı maddeler, parfüm, değerli taşlar ve inci alırken, kendileri de keten kumaşın yanı sıra, gümüş kaplar, altın ve şarap veriyorlardı. Ama Hindistan, aynı zamanda Çin'den gelen mallar, öncelikle de, ayrıca İran üzerinden de alınabilecek, çok istenen ipek için ara istasyondu. Partlar, Çin'den bir de ünlü "serik demir" (çelik), kayısı ve şeftali ithal ediyorlardı. Buna karşın, "Part meyvesi" nar, asma ağaçları ve kaba yonca ile bir de Medya'nın ünlü Nisa atları, "cennet atları" diye ün yaptıkları Doğu'ya gidiyordu. Charakslı İsidor, *Stathmoi Parthikoi*'sinde "İpek Yolu"nun batı bölümünü anlatıyor; buna göre, Batı'da Orontes'deki Antiocheia ve Fırat'daki Zeugma, Seleukeia/Ktesiphon/Vologesias üzerinden Zağros Dağlarını geçerek, Bisutun, Ekbatana, Rhaga, Hazar Kapısı, Komisene, Hyrkanya, Asaak, Nisa, Margiyana (Merv), Areya (Herat), Drangiyana ve Sistan üzerinden Arahozya'ya (Alexandroupolis) varılabilen çıkış istasyonlarıydı. İran boyunca, yukarıda da değinildiği gibi, eskiden beri Damghan'dan Herat'a giden, Hyrkanya ile Kopet Dağının kuzeyindeki bölgelerle temas etmeyen ve Part uyruğu İsidor için, eski Part başkentlerini içine alan yola göre daha az önemli görülen bir yol daha gidiyordu. Ayrıca "İpek Yolu"nun alışılmış rotası, Merv'den Afrasiyab (Semerkant) üzerinden Doğu'ya doğru devam ediyordu.

Part *ordu sistemine* ilişkin olarak: Antik yazarların şuraya buraya serpiştirilmiş işaretleri, silahların ve donanım nesnelerinin ve öncelikle de rölyefler ve grafitiler üzerindeki Part sa-

vaşçılarının resmedilmelerinin arkeolojik bulguları yoluyla, bu konuda da yeterince bilgi yoktur. Partların askeri vurucu gücü açısından tayin edici olan, ağır zırhlı süvarilere (Bak.: Resim XIX) ve hafif okçu süvarilerine ayrılan süvarileriydi. her iki askeri birlik kesimi de birbirini tamamlamak zorundaydı: Oklarla silahlı süvariler, düşmanı sürekli bir ok yağmuruyla yıpratma görevine sahipken, ağır zırhlı süvari, normal olarak düşmanın zayıflamış birliklerine karşı cepheden saldırıyı yürütüyordu. Buna karşın, piyade, belirgin bir şekilde tali bir öneme sahipti; ne var ki Hıristiyan-Suriye "Arbela Tarihçe"sinin tanıklığına göre, III. Vologeses, M.S. 136'da Alanlara karşı 20.000 piyade sürmüştür. Kral tarafından yükümlülük altına sokulan paralı askerler, yalnızca askeri açıdan değil, aynı zamanda, *pelatai* ve *douloi*'lerinin içinden Part ordusunun toplandığı toprak sahibi büyük soyluların gücüne karşı bir rehine olarak politik açıdan da önemliydi.

Hafif süvarilerin giyimi, kemerle bağlanmış bir tünik ve uçları çizme içine sokulan geniş pantalonlardan oluşuyordu; tayin edici silahları, komposit (bileşikgillerden herhangi bir bitki) oklardı. Daha henüz Ahamenitler döneminde -ne var ki hafif zırhlı- askeri birlikler olarak bilinen "zırhlı süvarilerde" (*kataphraktoi*), Part döneminde, hem süvariler hem de atlar, pul ve lamel zırhlarla ya da zırhlı örtülerle korunuyordu. Bu tümüyle zırhlanmış süvariler, Romalılar tarafından daha sonra *clibanaraii* olarak adlandırıldı. Bunların silahı, Plutarch'a göre, "heybeti ile iki adamı yarıp geçen" mızraktı. Part ordusunun taktiği ve savaş gücü karşısında Romalılar birçok kez, öncelikle de M.Ö. 53 yılında Karrhai muharebesinde Crassus boyun eğmek zorunda kaldı:

"Romalılar, bu gümbürtüyle [bir tür davulun çalınmasıyla] korkuya kapılmışken, Partlar, ansızın silahlarını kınlarından sıyırdılar ve bizzat kendileri, miğferlerinin ve zırhlarının

içinde -çünkü Margiya demiri parlaklık yaymakta ve ışımaktadır- ve aynı şekilde tunçtan ve demirden zırh levhalarla örtülmüş atları ateş gibi parladılar. ... Partlar ise, uzak bir mesafeden, düşmanlarını, hedef gözeten tek tek atışlarla değil ..., tersine, güçlü bükümleri sonucu atışı büyük bir hızla gönderen büyük, güçlü yaylarından sert gerilmiş, kuvvetli atışlar gönderecek şekilde, düşmanlarına her yönden, uzak bir mesafeden ok atmaya başladılar. ... Ama onlar [Romalılar], en ön saflarda duran düşmanların at üzerinde kendilerine cephane taşıdıkları, oklarla yüklü develerin hazır durduğunu gördüklerinde, Crassus ... cesaretini yitirdi... [Roma süvarisinin düşmesinden sonra Romalılar yakın vuruşma beklemektedirler.] Ama onlar [Partlar], yalnızca zırhlı süvariyi cepheden Romalıların karşısına koydular ve diğer süvarileri, düzensiz bir şekilde kumlu zemin üzerinde, Romalıların artık neredeyse hiçbir şeyi seçemedikleri ve birbirlerine seslenerek anlaşamadıkları, tersine dar bir alan üzerinde sıkıştırılmış ve birbirlerine karşı sürülmüş olarak atışlardan isabet aldıkları ve öldükleri bir durumda, muazzam toz bulutları çıkarıyorlardı..."

Aynı şekilde, atlı okçular tarafından yapmacık bozgun sırasında arkaya doğru atılan bir ok yağmurundan oluşan "Part atışı" da kötü bir üne sahipti. Nisa'daki mühür baskıların, eski Sasani rölyeflerinin ve madeni paraların üzerine basılmış Part atları, her yerde güzellikleri ve büyüklükleri ile övülüyor ve Trogus/Justin'e göre, Part yaşamının odak noktasında duruyordu:

"Her zaman atlarla gidiyorlar; hem savaş hem de ziyafet sırasında ve hem de her resmi ve özel girişimde onların üzerinde oturuyorlar; yer değiştirmede ve durmada, ticaret ve konuşmalarda: Herşey, atların üzerinde gerçekleşiyor."

Genel olarak, Arsaklıların, yabancı kültlere karşı bütün politik "hoşgörü"ye rağmen, hangi biçimi içinde olursa ol-

sun, Zerdüşt inancına bağlı oldukları varsayılmaktadır. Ne yazık ki onların döneminin dinsel ilişkileri konusundaki en önemli belgelerimiz, İran merkez ülkesini değil, tersine Ermenistan ve Küçük Asya'yı (ya da çeşitli İran dışı kültlerinin ve inanışlarının bolluğuyla İkiırmak Ülkesini) kapsamaktadır. Arsaklıların Zerdüşti olduklarının kanıtı olarak şunlar gösterilebilir: bir "ateş rahibi" (*'twrşpty*) ve bir "büyücü" (*MGWŞH*) ile Zerdüş takviminin kullanılmasını gösteren Nisa'dan belgeler, Justin'in ölülerin terkedilmesini ilişkin işareti ("Defin, genel olarak, onların, ölülerini, kuşlar ve köpekler tarafından parçalanmaya terketmeleri şeklinde gerçekleşmektedir; ancak bundan sonra, çıplak iskeleti toprakla örtmektedirler") ve Part kralı Valahş'ın (Vologeses) Zerdüşt geleneğinde Avesta toplayıcısı olarak rolü.

Bunun dışında Part döneminin kendine özgü özellikleri olarak şunlar göze çarpmaktadır: Asaak'ın sonsuza kadar yanan (kral ?) ateşi ve yakın akrabalar arasındaki evlilikler. Partlar, salt İran konteksti içinde, M.Ö. 1 Nisan* (= 14 Nisan) 247'den başlayan (ve İran dışında da Selefkiler çağının yıllarından sonra ortaya çıkan) kendi takvimlerini kullanıyorlardı. Örneğin II. Artabanos'un Susa'ya mektubu şu tarihi taşımaktadır: "Kraliyet hesabına göre 268 yılında, eski sayıma göre 333 yılında [M.S. 21 yılı]." Susa'daki Hvasak dikilitaşı, yalnızca (Zerdüşt ay ve gün isimlerinin kullanılmasıyla) Arsaklılar dönemine göre hesaplamaktadır: "Yıl 426, Ay Spandarmat, Mihr günü [14 Eylül 215]"

*Özgün metinde Nisan -çn.

E. I. Ardahşir'den III. Yazgird'e Kadar İran-Sasanilerin Egemenliği (M.S. 224-651)

I. Belgeler

1. Kral Yazıtları, Roma-Bizans, Hıristiyan-Suriye, Mani, Ermeni ve Arap Belgeleri: Sasani İmparatorluğunun Dilleri, Yazı Sistemi ve Yazılı Aktarmaları.

Part kralı IV. Ardavan (Artabanos), 28 Nisan 224 tarihindeki muharabede, kendisine meydan okuyan Ardahşır'a karşı savaşta, canını ve bedenini yitirdiğinde, bu, İran üzerindeki neredeyse 500 yıllık Arsaklılar egemenliğinin sonunun başlangıcı olmuştu. Yükselişlerine Persepolis yöresindeki İstahr'ın yerel hanedanları olarak başlayan ve egemenlik alanlarını 205/06'dan itibaren diğer "kısmi kralların" aleyhine genişleten Sasan "hane"sinden yeni efendiler, bunu izleyen yıllarda, bütün Part topraklarını ve Kuzeydoğu Arabistan'ı elde ettiler. Bununla birlikte, öncellerinden, iktisadi, toplumsal ve kültürel alandaki birçok fikirlerin yanı sıra, İran üzerindeki egemenliğin iç ve dış politik sorunlarını ve İkiırmak Ülkesini -doğudaki ve batıdaki potansiyel düşmanları (Romalılar, bozkır halkları), kraliyet ile toprak sahibi soylular arasındaki rekabeti- de miras aldılar. 3. yüzyılın sonundaki (kardeş savaşı ve Roma'ya karşı yenilgi) ve 5. yüzyıldaki (Heftalitlere karşı yenilgi, açlık krizleri, halk ayaklanmaları) büyük krizlere rağmen, Sasaniler, tahtlarını ve egemenliklerini 400 yıldan

fazla bir zaman korudular. Egemenliklerinin doruk noktaları, I. Ardahşır ve oğlu I. Şabuhr'un ve II. Şabuhr'un 4. ve Ksusros'nun 6. yüzyıldaki egemenlik dönemleridir. "İran Ulusal Tarihi"nin sunumu üzerindeki etkileri sayesinde, Sasaniler, mitsel eski kralların ve Doğu İranlı Kayanların yanında, ülkede belli başlı İranlı hükümdarlar durumuna geldiler ve Firdevsi'nin ve Nizami'nin destanlarında olduğu gibi, İslam tarih yazarlarının tarihçelerinde ya da geneleksel halk eğlence yazınında da yaşamaya devam ediyorlar.

Bizim, bugünün gözlemlecilerinin şansına, Sasaniler, öncelikle de onların ilk kralları, kendilerini, iddialarına ve hedeflerine yeterli ölçüde yazılı ve resimsel ifade kazandırmak zorunda hissettiler;yazıtları ve rölyefleri, ama aynı zamanda da sarayları ve ateş tapınakları ile madeni paraları, bundan ötürü, günümüze kadar kendiliğinden gelmedi. Yazan çağdaşları ve sonraki kuşaklar, Hıristiyan ve Mani uyruklar gibi Roma-Bizanslı ve erken dönem İslam tarihçileri de, ister onu din kovuşturucusu ya da askeri düşman olarak değerlendirdiklerinden, ister İslam öncesi İran'ın tarihinin Muhammet'in misyonuyla başlayan "kurtuluş tarihi" ile nasıl bağdaştırılabileceği üzerine kafa yormalarından dolayı olsun, Sasaniler devleti ile uğraştılar.

Ne var ki Arsaklılar imparatorluğundan daha zengin "kaynaklar", bizi, Sasaniler İran'ının bir tablosunu çizmek için, hangi kökenden ve hangi dönemden olursa olsun bütün kaynakları bir puzzle içinde birbirine eklemeye sürüklememelidir. Böylesi bir tutum, değişimleri ve gelişmeleri bakış açısının içine almaz ve belgelerin oluşumunun özgül koşullarını ve onların "yaratıcıları"nın ya da görevlendiricilerinin motiflerini oldukça ihmal ederdi. Kaynakları oluşum zamanlarına ve yerlerine göre, dili ve aktarma kültürünü ilk elden, ikinci elden ve üçüncü elden aktardıklarına göre ayırmak, ayrı bir

perspektif sunmaktadır. Yazılı aktarımlar açısından şöyle bir tablo çıkmaktadır: İlk elden belgelerin içinde, Sasani kralların, içlerinden I. Şabuhr'un Persepolis yakınındaki Nakş-i Rüştem'deki Ka'ba-i Zerdüşt'deki *res gestae*'si (bak. Resim X b) (ŞKZ), Galerius'un rakibi Paikulili kral Narseh'in yazıtı (Npi; bak. Resim XXX a) ve Mobad ("rahip") Kirdir'in özbelgelerinin (Bak. Resim XXX b) kuşkusuz ki ifade açısından en güçlülerini oluşturduğu üç, iki ya da tek dilli yazıtları saymak gerekir. Bu yazıtlar, birincisi, bunların kimilerinde, imparatorluğun en önemli görevlileri ünvanları ve mevkileriyle adlandırıldıkları için, eski Sasani sarayınına ilişkin bilgimizle ilgilidir; bunlar, ikinci olarak, kralları, ünvanlar ve hitaplar içinde, krallığın Tanrı Hürmüz (Ahura Mazda) ile kralın uyrukları arasında aracı kurum olduğu şeklindeki düşüncenin temsilcileri olarak sunmaktadırlar; ve üçüncü olarak, bunların bazıları "başarı anlatımları" olarak değerlendirilmelidir. Ve bu biçimiyle, öncelikle de Roma ve Arap aktarımlarının düzeltme malzemesini oluşturmaktadırlar. Böylesi yazıtlar, bunların siparişini verenlerin özanlayışları açısından son derece tek yanlı belgeler olup, "kutsal yerler"deki sarp kayalar ve binalardaki özgünleri içinde "atalar" ve tanrılarla olan sıkı bir ilişkinin belgeleri olarak ve -elde kalmamış- kopyaları içinde dışa karşı etkiyi gözönünde bulunduran meşrulaşma çabaları olarak değerlendirilmelidir.

Örneğin, Şabuhr, başarı anlatımında şöyle yazmaktadır:

"Ben, Mazda'ya tapınan Tanrı Şabuhr, Eran Aneran ('İran dışı') krallarının kralı, kökeni tanrılardan gelen, Mazda'ya tapınanan Eran krallarının kralı Tanrı Ardahşir'in oğlu, Tanrı Pabag'ın torunu, Eran İmparatorluğunun hükümdarıyım. Ve (aşağıdaki) ülkelere [eyaletlere; Yunanca: *ethne*] sahibim: ... Roma İmparatorluğun'dan, Aneran'dan sürükleyip getirdiğimiz insanlar, bizim tarafımızdan Eran İmparatorluğun'da

Persis'de, Part ülkesinde, Susanya'da, Mezopotamya'da ve bizim, babamızın ve atalarımızın saltanat mülküne (Yunanca: *ktismata*) sahip olduğu yerlerde yerleştirildiler. Ve biz başka halkları da ziyaret ettik ve buraya yazılmamış çok sayıda şan ve kahramanlık eylemi gerçekleştirdik ... Bunun için, (onlara) yazmaları emrini verdik ki böylelikle bizden sonra gelen kim olursa, o, bizim şan ve kahramanlık eylemlerimizi ve bizim egemenliğimizi tanısın."

Şabuhr, *res gestae*'sini, özenle seçilmiş bir yere, İştahr ve Persepolis yakınlarındaki Nakş-i Rüstem'de, Ahamenitler döneminde (Şabuhr için: "ilk ataları"nın döneminde) sarp kaya önüne Pers krallarının mezarlarıyla birlikte inşa edilmiş bir binaya (Ka'ba-i Zerdüşt) koydurttu (yukarıda). Bunları, "ilk atalar"ını taklit ederek, üç dilde yazdırttı: Orta Persçe, Partça ve Yunanca. "Taht"ını mücadeleyle kazanmak zorunda kalan Narseh, İrak Kürdistan'ındaki Paikuli anıtındaki Orta Persçe-Partça iki dilli yazıtta, rakibi III. Vahram ile çatışmaları ve bunun ardından imparatorluğun büyükleri tarafından kabul edilmesi (ve taç giydirilmesi) üzerine bilgi vermektedir. Son olarak, 3. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun en güçlü adamlarından biri durumuna gelen Kirdir, toplumsal ve politik yükselişi, Zerdüştlükten yana çabaları ve Öte Dünyaya bir gezisinin spiritüel macerası hakkında bilgi vermek için, mükemmel "kraliyet" yerleri seçti. Sasaniler döneminden diğer yazıtlar arasında, Bişahbur (Veh-Şabuhr) kenti "vali"sinin, I. Şabuhr'a adanmış, bize bir "Sasani dönemi" hakkında bilgi veren adama yazıtı (Bak. Resim XXXI a) ve (I.) Şabuhr'un Romalılar üzerindeki zaferi dolayısıyla bir ateş tapınağının kuruluşuyla M.S. 244'deki Misiche muharebesinin tarihini ve sonucunu onaylayan, ancak kısa bir süre önce bulunmuş Barm-i Dilak'dan Abnun yazıtı öne çıkmaktadır.

Şimdi de, öncelikle de çağdaş, ancak İran'a uzak *Yunanca-Latince* ile çogunluğu daha sonraki yerli-Suriye ve Mani aktarımına giren ikinci elden geleneksel anlatımlara gelelim. Cassius Dio ve kısmen de ona dayanan Herodian, her ikisinin de farklı güvenirliğine rağmen, Ardahşir döneminde Sasanilerin yükselişinin ortak tanıklarıdır ki bunlardan yalnızca birisi, Herodian, "Pers tehlikesi"nin boyutlarını tanıyabilecek durumdaydı. Bir de, *Aithiopika*'sına Sasani zırhlı süvarilerinin tam bir betimlenmesini, kaya rölyeflerinde, graffitilerde ve arkeolojik bulgularda etkileyici onaylanmasını bulan bir betimlemeyi borçlu olduğumuz Emesalı Heliodor anılmalıdır.

Batı'nın daha sonraki yazarları arasında şunlar öne çıkmaktadır: Tacitus'a bağlanan, bize yalnızca kısmen ulaşmış tarih eserinde 4. yüzyıldaki Sasani-Roma savaşlarını kendi görüş açısından betimleyen Orontes'deki Antiocheialı Marcellinus; Bizans komutanı Belizar'ın yakın arkadaşı olarak Perslere, Vandallara ve Gotlara karşı 6. yüzyıldaki savaşları sekiz kitapta anlatan Filistin'deki Kaisareialı Prokop; Justinian'ın Egemenliği Üzerine" adlı tarih eserinde Prokop'u tarihsel ve biçimsel olarak sürdürmeye çalışan ve Sasanilerin kraliyet arşivine bakmış olduğunu iddia eden Küçük Asya'daki Myrinalı Agathias.

Hıristiyan aktarım içerisinde sayısız şehit dosyası, Sasani İmparatorluğundaki Hıristiyanlığın erken dönem tarihi, onun kendi hakkındaki öz değerlendirmesi ve hükümdarların din politikası hakkında bilgi vermektedir. Kısmen şaşırtıcı ölçüde kesin kronoloji ve yüksek belge değeriyle (yerel) tarihçelere ve kilise tarihlerine de değerli bilgiler borçluyuz. Daha sonraki yayın verilerinin, kısıtlı elyazması aktarımların ve abartılı hagiografik* betimlemeler ve kalıpçılık, dikkatli

*Hagiografi: Hıristiyan azizlerinin yaşamlarının betimlenmesi -çn.

bir tarihsel değerlendirmeyi zorunlu kılsa da, bunun vurgulanması gerekir. Kimi kronist, aziz ve hagiograf, bilgisini, sırf, Zerdüştlükten Hıristiyanlığa döndüğünden, "kralların kralı"nın hizmetinde önemli görevler yürüttüğünden ve bu yüzden Sasani İran'ının kurumlarını, toplumsal yapısını ve geleneklerini çok iyi tanıdığından dolayı edinmedi. "Kutsal" aktarımların, dinsel emirlerin ve cemaat kurallarının yüksek ölçüde yazıya dökülmüş olması, gelenekleri koruyucu bir etki yarattı.

Adiabene'den bir şehit anlatımının ilk satırlarını burada aktaralım:

"Bizim kovuşturulmamızın otuzyedinci yılında [4. yüzyılda II. Şabuhr zamanında] sert bir emir çıktı ve mobadlar, işkence ve zulüm yoluyla onlara eziyet etme ve taşlama ve idamla öldürme yoluyla tüm Hıristiyan soyu üzerinde güç elde ettiler. Bu kovuşturma içinde kendini gizlemeyen hamarat pederler, yargıçlara şunu söyleyen kötünün küstah hizmetçileri tarafından suçlandılar: 'Hıristiyanlar, bizim öğretimizi mahvediyorlar ve insanlara, yalnızca bir tanrıya hizmet etmeyi, güneşe tapmamayı, ateşe saygı göstermemeyi, suyu çirkin yıkanmalarla kirletmeyi, evlenmemeyi, oğullar ve kızlar yapmamayı, krallarla birlikte savaşa gitmemeyi, öldürmemeyi, vicdan azabı çekmeksizin hayvanları öldürmemeyi ve yememeyi, ölüleri toprağa gömmeyi ve yılanları, akrepleri ve bütün kurtları yaratanın şeytan değil de tanrı olduğunu söylemeyi öğretiyorlar. Kralın birçok hizmetçisini de bozuyorlar ve onlara yazı diye adlandırdıkları büyücülüğü öğretiyorlar.' Kızgın yargıçlar, bunları duyduklarında, odundaki ateş gibi içlerinde yanan büyük bir öfkeye kapılıyorlardı."

Bu tartışmanın içeriği, bizi daha sonra ayrıntılı bir şekilde uğraştıracak.

Mani aktarımları içinde, kısmi olarak ne yazık ki 1945'de

savaş karmaşası içinde kaybolan Orta Mısır'dan Manilerin Kopt özgün yazıları ve bu yüzyılın başında Çin Türkistan'ında Tarım Havzasında kapsamlı Orta İranca, eski Türkçe ve Çince metin bulguları, bizi, Mani öğretisini, Manilerin eski misyon tarihini ve onların Sasani politik ve dinsel otoriteleriyle ilişkisini, artık yalnızca onların Hıristiyan ve Zerdüşti düşmanlarının bakış açısından görmek zorunda kalmadan, onların kendilerini öz kavrayışlarının ve kendi geleneklerini oluşturmalarının arka planından kavrayabilecek ve değerlendirebilecek duruma getirmiştir. Bu yazılı belge, çoğunlukla daha sonraki dönemin metinlerinden (ya da elyazmalarından) oluşmaktadır, ama din kurucusu Mani tarafından bizzat yazılmış "kitaplar"ı da içermektedir. Bu bağıntıda, Mani araştırmasını, özel olarak bu din kurucusunun yetiştiği dinsel çevreye ilişkin olarak yeni bir temel üzerine oturtan, tahminen 5. yüzyıldan kalma, küçücük bir Yunanca parşömen yazısı olan "Köln Mani Kodeksi" (CMC) özel bir önem kazanmıştır.

Değinilmesi gereken bir de, sırf Ermenistan'ın Sasaniler döneminde İran'a sıkı bir şekilde bağlı olmasından ötürü değil, aynı zamanda Sasani çekirdek ülkesinin tarihi ve kültürü konusunda bir yığın bireysel gözlemle katkıda bulunduklarından dolayı tanıklıkları önemli olan *Ermeni* tarihçilerdir. Ama bunların belge değerinin abartılması ve onların anlatımlarına kör inanç duyulmaması için -tam da erken Sasaniler dönemi için- ısrarla uyarmak gerekir: Çoğu zaman İran düşmanı olan Ermeni eğilim, burada açık bir şekilde görülmektedir ve yapıtların çoğu 5. (Agathangelos, Bizanslı Faustus [Buzanta, Koghblu Esnik, Parblı Ghasar) ya da hatta 9. yüzyıldan (Choreneli Moses'in kapsamlı tarihi) kaynaklanmaktadır.

İkinci elden ve üçüncü elden aktarım arasındaki eşikte - öncelikle de Sasaniler egemenliğinin erken dönemine ilişkin

olarak-, dinsel, Avesta'ya yönelik ve epik-saraysı damgasıyla *Orta Persçe* dilinden yazınsal belgeler bulunmaktadır. Burada, çoğunluk metinlerin, ilk kez geç Sasani dönemi ve hatta İslami dönemde kaleme alındıkları, hatta ilk elyazmalarının 13. yüzyıldan kaynaklandığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu geç kaleme dökülmenin nedeni, bir yandan İran kültürünün belirgin ağızdan aktarma karakterinde, diğer yandan, Müslüman fetihlerin ve sıkıntı dönemlerinin yol açtığı, kendilerini bizzat adlandırdıkları haliyle, "iyi din"in doruk noktalarında geçmişi anmada yatmaktadır. Burada, Sasani egemenliğinin erken döneminden kimi tarihsel ayrıntıların daha uzun ömürlü olduğu elbette dıştalanamaz, ancak çok fazla geçmişte kalmış olanlara ilişkin verilerin güvenirliği konusuna gelindiğinde, kuşkucu olmakta yarar vardır. Kurumların, göreneklerin ve koşulların imparatorluk kurucularının dönemine geri yansıtılması eğilimi, ağızdan aktarma kültürlerde, aktarmanın organik, istemeden değiştirilmesi gibi, bilinen bir olgudur. Bu incelemelerden sonra, durumun, -tam da kültsel-ritüel metinler ya da "kutsal metinler" alanı için- metne daha güçlü ve daha uzun süreli tutunmayı öngören yazılı eserlerde farklı olmalıdır; özel eğitilmiş Zerdüşti rahiplerin, âdeta "yaşayan kitaplar" olarak gelenek koruyucu bir etki bırakması gerekirdi.

Geç Sasaniler döneminde "İran ulusal tarihi"nin kaleme alınmasından, daha önce Arsaklılar bölümünde söz edilmişti; II. Ksusros'un egemenlik döneminin sonunda bunların *Hvaday-namag* ("Efendiler Kitabı") biçiminde özetlenmesinin gerekçesi, daha çok sıkıcı bir mevcut durum karşısında şanlı geçmişi anımsama gereksiniminde yatıyor olabilir. Her durumda, sonuç, konuların birbirine bağlanması ve bütünlükleştirilmesi için gösterilen bütün çabaya rağmen kimi yerlerde başlangıçta bağımsız, tek tek "efsaneler çevresi"nin ta-

nınabildiği, elli kralın ve kraliçenin egemenlik dönemlerine göre ayarlanarak, ilk imparator Gayomard'dan II. Ksusro'nun hükümdarlığına kadar olan uzun İran tarihi oldu. İlginç olan, kural olarak, burada "kahramanlık" dönemlerinin, kâhinlerin, aziz olarak yaşamış kişilerin ya da "peygamberler"in etik-ahlâki sorunları ortaya attıkları ve savaşları geri plana ittikleri dönemlerden ayrılmasıdır. Böylelikle, "ulusal tarih", tür olarak, içinde adalet, dinsellik ve örnek yaşam sürdürme sorunlarının tekrar tekrar öne çıkarıldığı kahramanlık konularının, kralların ve "bilgeler"in deyişlerinin, rahip tartışmalarının, felsefi gözlemlerin, ahlâki kuralların, kral vasiyetnamelerinin ve taht konuşmalarının bir karışımını sunmaktadır. Ama "Efendiler Kitabı", yalnızca resmi "tarih kitabı" değil, aynı zamanda yazınsal eğlencenin ve toplumsal eğitimin de bir aygıtıydı. Bu, Sasani krallarının egemenliklerini üzerinde kurulu gördükleri ve sayesinde uzun ömürlü olması öngörülen ahlâki ve politik-toplumsal ülküler ya da uyrukların erdemini bildirmeyi amaçlıyordu. Kralların, kahramanların ve "bilgeler"in yaşam öyküleri, böylesi ülkülerin gösterilebileceği arka planı oluşturuyordu; burada, mitos, efsane konusu ve tarihsel olgu arasındaki ayrım ikincil derecede bir öneme sahipti.

Diğer Orta Persçe yazılı yapıtlardan günümüze ulaşan gerçi Partça olanından daha çoktur; ancak dinsel öğretim yazını çıkarıldıktan sonra, çok az şey kalmaktadır; örneğin, *Ayadgar-i Zareran* ("Zareran'dan Anılar") "şiir"i gibi. Böylesi şiirler, genellikle müzik eşliğinde şarkı olarak söylendi. Sasani sarayı, ozanları ve şarkıcıları destekledi; örneğin, V. Vahram için, onun, bu kişilere sarayda yüksek mevkiler verdiği söylenmektedir. Ozan şiir sanatı, imparatorluğun çöküşünden sonra da, özellikle kırda yaşadı ve İslami dönemde de sürdürüldü. Ne yazık ki başlangıçta var olanla karşılaştırıldığında,

bu yazının yalnızca çok az yapıtı bize ulaştı. Çoğu, İran'ın Müslümanlar tarafından işgali sırasında ya da daha sonraki kuşatmalarda kayboldu, diğerleri, dinci fanatikler tarafından "yasaklar listesine alındı", yine başkaları, Aramice-Orta Persçe yazı sisteminden Arapça yazı sistemine dönüştürülme sırasında "ihmal edildi". Sasani yazılı belgelerin boyutu konusunda, Arapça ve Yeni Persçe çeviriler, uyarlamalar ile bibliyografik derlemeler ve notlar, yalnızca zayıf bir izlenim vermektedirler: Yine de, Orta Persçe yazının (dinsel yazılı belgelerin yanı sıra) tarihsel, coğrafi, didaktik ve astronomik eserler, coğrafya ve gezi anlatımları üzerine kitaplar, iyi tutum ve görgü kuralları üzerine başlıklar, hukuk kitapları, tarihsel romanlar ve romanslar, geleneksel halk eğlence yazını ve bir dizi başka şeyi kapsadığı bilinmektedir.

Verdikleri bilgi bolluğu dolayısıyla zor gelse de, Pers-Arap tarih yazımının (öncelikle de erken dönem Sasani egemenliğini kapsayan) yapıtları, "üçüncü elden" aktarımlar olarak doğru bir şekilde karakterize edilmiş olur. Şundan ötürü "üçüncü elden" ki Arapça dilindeki evrensel tarihsel yazın, Sasani tablosunu, öncelikle geç dönem Orta Persçe geleneğe borçludur; bunun değeri aslında yitirilmiş Sasani aktarımının sözlü sürdürülmesinde yatmaktadır, ne var ki üç kat kopuş içinde: Geç dönem Sasani kaleme dökme, gözden geçirme ya da redaksiyon, erken dönem İslam çevirisi ve gözden geçirilmesi ve özgül Müslüman tarih tablosu. Sasani erken dönem konusundaki bilginin, burada ne boyutlarda bilerek biçimlendirildiği ya da organik olarak dönüştürüldüğünü toptan bir şekilde karara baglamak olanaklı değildir. Yalnızca tek tek sorunlarda Arapça aktarmaların özgün aktarımlarla karşılaştırılması; aynı şekilde bu yazıların "asıl" anlamının bugünkü araştırmanın ondan talep ettiğinden tam olarak ayrılması, bir bilgi ilerlemesi umudu vermektedir.

2. Firuzabad, Nakş-i Rüstem, Bişabuhr ve Tak-i Bustan-Gümüş Taslar, Madeni Paralar, Mühürler ve Mühür Kapsülleri: İran'dan Sasaniler Döneminin Arkeolojik ve Nümizmatik Belgeleri.

Aralarında I. Ardahşir'in atama rölyefinin ve oğlu Şabuhr'un "Tarih Rölyefleri"nin kuşkusuz en ünlülerini oluşturduğu Sasani krallarının rölyefleri, yazıtsal belgelerle sıkı mekansal ve tematik bağıntı içinde durmaktadırlar. Bunların "ilk atalar"ın "kutsal" yerlerine ya da kendilerinin büyük askeri başarılarının yerlerine yerleştirilmesiyle, kozmik ve dünyevi olayların birleştirilmesiyle ve birleşik, toparlayıcı karakterleriyle rölyefler, keza hükümdarların kendilerine ilişkin kavrayışlarının ve kraliyeti meşrulaştırma çabalarının canlı tanıklarıdırlar. Bunlar, prosopografi (yüz bilimi) açısından da önemlidir, çünkü bunlar, hükümdarları çoğu kez yakınlarının ve mevki sahiplerinin çevresi içinde resmetmektedirler. Sasani krallarından bize 30 rölyeften fazla kalmıştır, bunlardan yalnızca azı memleketleri olan Persis (Fars) eyaletinin dışındadır; üstelik hemen hemen hepsi, 3. ve 4. yüzyılın hükümdarları tarafından sipariş edilmiştir. Konu olarak (tanrılar tarafından) kral atanması ağır basmaktadır, diğer rölyefler, kralı imparatorluğun düşmanları üzerindeki zafer ya da savaş sırasında göstermektedir; geri kalanlar, kralı tahtta otururken ya da maiyetiyle birlikte resmetmektedir. Sasaniler, sunumları için, İran'ın daha eski rölyef sanatından örnekler buldular, ancak onların eserleri, boşyere Eski İran kaya resmi sanatının doruk noktası olarak nitelendirilmedi. Resimlerin "anlam"ı üzerine tartışılmaktadır: Genel olarak, bütün "konular" için bütünlüklü bir hedef var mıdır yoksa bunların bazıları, daha çok tarihsel olayların idealize edilmiş

sunumu olarak, diğerleri genel geçerli "doğrular"a sahip kraliyet temsil resimleri olarak mı yorumlanmalıdır?

Her ikisi de Nakş-i Rüstem'de Ahamenitlerin mezarlarının altındaki kaya duvarlarında bulunan en ünlü rölyeflerden ikisine bir göz atmamıza izin verin. Burada bir yandan, kendisi de at üstünde giden Tanrı Hürmüz'ün elinden egemenlik yüzüğünü alan kralın at üstünde sol yanda durmasıyla I. Ardahşir'in atanma rölyefi (ANRm I = [I.] Ardahşir, Nakş-i Rüstem'den kaya resmi I; bak. Resim XXI) bulunmaktadır. Kralın arkasındaki figür, onun uşağını temsil etmektedir; atların toynaklarının altındaki kafalar, kralın ve Tanrının düşmanlarının kafalarıdır: "Hürmüz"ün, "şeytan" Ahriman'ı alt ettiği gibi, Ardahşir de son Part kralı IV. Ardavan üzerinde zafer kazanmıştır.

Aynı şekilde ikinci Sasani Şabuhr'dan da at üzerinde atanmayı tanıyoruz; ama burada söz konusu olanın, zafer rölyeflerinin, öncelikle de Nakş-i Rüstem'de Roma imparatoru Philuppus Arabs üzerindeki zaferlerini (M.S. 244'deki Barış Diktası) "ölümsüzleştiren" en ünlü rölyefin söz konusu olduğu söylenmektedir (ŞNRm 6; bak. Resim XXII): Philipp diz çökmekte, Valerian, Şabuhr tarafından "tutulmaktadır"; Philipp, Roma tarzında muzaffer Sasani kralının *clementia*'sına (merhametine) seslenmekte, Valerian, kralın bir uyruğu gibi kendisini Pers olarak göstermektedir. Bu rölyefle karşılaştırılan dört başka parça daha bulunmaktadır; bunların üçünün üzerinde, üçüncü olarak, Şabuhr tarafından diz çöktürülen Roma imparatoru III. Gordian resmedilmiştir, yere dönük yüzüyle Sasanilerin atlarının altında yatmaktadır. Bu kaya resimleri, Şabuhr'un zafer anlatımlarının sanki taş içine oyulmuş, mekanı ve zamanı ortadan kaldıran "ölümsüzleştirilmeleri" gibi görünmektedirler.

""Ve ben, başlangıçta, imparatorlukta egemenliğe geldiğim zaman, (o zaman) İmparator Gordian, Romalıların, Got-

ların ve Cermenlerin bütün imparatorluğundan bir ordu topladı ve Eran İmparatorluğuna ve Bize karşı Mezopotamya'ya geldi. Ve Babilonya sınırlarındaki Maşik'de (Yunanca: Misiche) karşı karşıya bir muharebe gerçekleşti. Ve İmparator Gordian ölümü buldu ve Biz, Roma ordusunu yok ettik. Bundan sonra Romalılar, Philipp'i imparator olarak seçtiler. Ve İmparator Philipp, Bize aman dilemek için geldi ve Onların yaşamı için Bize 500.000 Dinar fidye ödedi ve Bize karşı haraç yükümlülüğü altına girdi. ... Ve üçüncü seferde, Biz, Karrhai ve Edessa'ya karşı yürüdügümüzde ve Karrhai ve Edessa'yı kuşattığımızda, o zaman İmparator Valerian Bize karşı yürüdü. ... İmparator Valerian ile büyük bir muharebede döğüştük. Ve İmparator Valerian'ı Biz bizzat kendi elimizle yakaladık."

4. ile 7. yüzyıl arasındaki uzun kaya resimsiz fasıladan sonra -bu durum "aktarım tesadüfü"ne dayanmıyorsa eğer-, rölyef sanatı, son büyük Sasani II. Ksusro tarafından kraliyetin öz temsilinin aracı olarak "yeniden keşfedildi": Medya'daki Taki Bustan (Kirmanşah yakınlarında) "büyük ayvan"ında, kral, kendisini tanrı tarafından seçilmiş hükümdar ve iyi bir binici olarak ve iki diğer resimde , yaban domuzu ve geyik peşinde avın merkezinde göstermektedir (Bak. Resim XXIII).

I. Şabuhr'dan ve II. Ksusro'dan ayrıca iki dev heykel, Sasani *heykel sanatının* nadir örnekleri, bize kadar ulaşmıştır. Sasani *anıt mimarisi*, bugün bile büyük bir etki bırakmaktadır; bu, hem kent parkları ve saraylar için hem de kutsal yapılar, köprüler ve kaleler için geçerlidir. Ardahşir'in ilk kent kuruluşu, Ardahşir Hvarrah ("Ardahşir'in Şanına"), Firuzabad ovasında (Fars) birbiriyle dik keşişen iki eksenle, yaklaşık 2 km çapında daire biçiminde bir düzenleme idi. Böylece oluşan dört sektörün her biri de yine beş kesite bölünmüş ve bu küçük birimler, dairevi olarak düzenlenmiş yollarla birbirine bağlanmıştır. Yaklaşık olarak 450 m çapındaki duvarlarla çevrili bir merkezde,

taraçalandırılmış bir kült binası ve kalıntıları bugün de görülebilen 30 m yüksekliğinde bir kule bulunmaktaydı. Bu kent düzenlemesinin tasarımsal kökeni ve kulenin amacı üzerine bugüne kadar tahminler yürütülmektedir.

Hippodam örneğin düzenlenmiş dört köşeli planıyla Bişahbur (Veh-Şabur: "Şabuhr'un güzeli (kenti"), Fars'daki ikinci Sasani'nin başkentiydi. 155 ha büyüklüğünde olarak, sırtını, bir kalenin kenti koruduğu dağa yaslıyordu; doğu bölümünde, saraylar ve tapmaklar olarak yorumlanan yeraltı tesisleri bulunmaktaydı. Yine bu büyük hükümdar döneminde, Veh-Andiyok-Şabuhr (Anticheia'dan daha iyi [yaptı] Şabuhr [bu kenti]") ya da Bet Lapat adıyla da bilinen Cundaisabur ("Şabuhr'un Ordusunun Yeri") kuruldu. Susa'nın yaklaşık 30 km doğusundaki bu kente, Şabuhr, Antiocheia'dan sürgün getirilmiş (aralarında çok sayıda Hıristiyan da olmak üzere) zanaatçıları ve uzmanları yerleştirdi, bunun üzerine, kent, kısa zamanda bir yüksek okula sahip kültürel ve bilimsel bir merkez durumunda gelişti ve Pers ipek manüfaktürünün ana merkezi olarak da ün kazandı. Huzistan'daki Hıristiyanların merkezi olarak ileride yine karşımıza çıkacaktır.

İran'da daha başka Sasani kentlerinin varlığı da arkeolojik olarak kanıtlanmış, ancak bunlar yalnız ad olarak bilinmekte ve yerleri yeterince saptanamamaktadır ya da üzerlerine başka kentler kurulmuştur. Sasaniler zamanında da, taht kenti ve imparatorluk merkezi olarak, yeni kuruluş Veh-Ardahşir ile birlikte Arapça al-Mada'in ("kentler") olarak bilinen Dicle'deki Ktesifon kalmıştır.

Kral *sarayları* arasında, Şiraz'dan Firuzabad'a giden yol üzerindeki Ardahşir'in her iki konutu, ziyaretçiler üzerinde en büyük izlenimi bırakmaktadır: Firuzabat'a geçişi kapayan yar üzerindeki bir kaya platosunun üzerinde kaleyle sağlamlaştırılmış bir saray olan Kal'ah-i Dukstar (bak. Resim XXIV),

onun eteklerinde ovada, önemli ölçüde daha büyük (55 x 104 m) ve büyük yan odaları ve üç kubbeli odayla ayvan olarak düzenlenmiş oturma alanı, her iki üst kattaki beşik tonozlu ve kubbeli oda sıralarında bulunan Ataşkadah. Biş abuhr'daki Şabur sarayları, öncelikle Roma örneğine göre düzenlenmiş mozayikleriyle, onun (ya da I. Ksusro'nun ?) Ktesifon'daki taht binası, bugüne kadar gelmiş ve Körfez Savaşı sırasında zarar gördüğü söylenen anıtsal ayvan kemeri (Tak-i Kisra; bak.: Resim XXV) sayesinde ünlenmişlerdir; İran-İrak sınırındaki geç dönem Sasani düzenlemesi Kasr-ı Şirin, seksenli yıllarda bu devletler arasındaki çatışmaya kurban gitmiştir.

Çoğu Romalı savaş tutsakları tarafından kurulmuş Sasani döneminden kalma yaklaşık yirmi *köprü yapısı* ve *su bendi* (Resim XXVI a), kentler ve tüm topraklar için tabyalar ve koruma duvarları gibi istihkam tesisleri bilinmektedir. Çoğunlukla Çahar Tak ("dört kemerli yapılar") olarak tasarlanmış sayısız ateş tapınağı, o dönemin İranlılarının çoğunluğunun dini inancına, Zerdüştlüğe ilişkin bir işarettir. Geç Sasaniler döneminin en önemli tapınağını, Alman kazıcılar, ruhani ve dünyevi bölümleriyle, antik dönem yazınında anılan o dönemin en farklı yerleriyle özdeşleştirilmiş muazzam bir tesis olan Azerbaycan'daki Taht-ı Süleyman ile ortaya çıkardılar (Resim XXVI b).

Sanat eserleri ticaretinin itibar gören nesneleri, Sasani (gümüş) av tasları ve *gravür* sanatının diğer eserleridir; siparişi verenler, amaç ya da kullanım ve örnek alınanlar, bilinmeksizin kalmaya devam etse de, bunların üzerinde -II. Şabuhr döneminden bu yana- tacıyla birey olarak kimliği saptanabilecek şekilde, kralın, "avcı" olarak kendini kanıtlayarak ya da saraydaki en önemli kişilerin çevresi içinde tahtta otururak odak noktasında durduğu kesindir (Bak. Resim XXVII a). Daha çok bir armağan değiştokuşu sistemi içinde kraliyet hediyeleri olarak düşünülmesi gereken bu parçaların pratik olmaktan çok

politik yararı, kralın, 4. ile 6. yüzyıl arasında belirgin bir şekilde gümüş tas.üretimi tekelini elinde bulundurmasında da dile gelmektedir. Metal kapların, kralın "devletin odak noktası" ve "tehdit edici herşeye karşı yenilmez savaşçı" olduğu "mesaj"ıyla, hükümdarlığın temsil sanatında, hanedanlığın pekişmesiyle anlamlarını ve amaçlarını doldurdukları öne sürülen kaya rölyeflerinin yerine geçtiği tahmini yürütülmüştür.

Sasani sanat elişlerine, örneğin Sasani ipek dokumacılığının kumaşlarına ve bunların Batı'nın tekstil sanatı üzerindeki etkilerine, renkli kabartmalara (kamelere) (Bak. Resim XXVII b), camlara ya da ünlü Sasani alçı kabartma süslemeye ilişkin olarak da kimi şeyler söylenebilir, ancak şimdiye kadar değinilenle bırakmak istiyoruz.

Ne var ki resim-yazıt bileşimiyle tarihçiler için değerli belgeler durumuna gelen Sasani *mühür taşları*, *mühür kapsülleri* ve *madeni paralar* üzerine birkaç sözcük söylenmelidir. Örneğin, mühürler ve mühür kapsülleri (Resim XXVIII), sahibinin, onun ünvanı ve mevkisinin anılmasıyla, resmi ve dini "görevliler"i, hem yüz ve ad itibariyle hem de politik-idari-dini yetki alanlarıyla birlikte tanıyabileceğimiz duruma getirmektedirler; buna karşılık madeni paraların (hem resimleri ve yazıları hem de tarzları ve basım tekniklerinin) yardımıyla Sasani hükümdarların adları ve sıraları çıkarılabilinir. Fars'daki Kasr-ı Abu Nasr'dan ve Taht-ı Süleyman'ın geç Sasani döneminden kalma, mühür baskılarıyla donanmış kil topaklarda (kil mühür kapsülleri), bunların malların mı yoksa belgelerin mi damgalanmasına hizmet ettikleri açıklığa kavuşturulmamıştır; bir iple boyunda ya da yüzük olarak parmakta taşınan, çoğunlukla yarı soylu taşlardan mühürler, kaliteli parçalarda yazılar taşımakta ve resimde erkek ya da kadın portreleri, atama, av ve ziyafet sahneleri, hayvan ve tanrı temsillerini göstermektedirler.

Sasani madeni paraları (Resim XXIX), önyüzde, her birinde kendine özgü, başkalarıyla karıştırılamaz tacı ve yazısıyla birlikte kralın büstünü, arka yüzünde, yanına ayrıca alevler içindeki iki yardımcı figürün ve bir büstün gelebileceği, alevlerle bir ateş sunağı taşımaktadırlar. Altın ve bakır paralar, dolaşımda çok fazla yoktu; paraların çoğunluğu (ince) gümüşten basılmıştır. Ana para, Partlarda olduğu gibi, 4 g ağırlığında bir drahmi idi; II. Şabuhr döneminde, nedeni Orta Asya'dan paralı askerlerin kazanılmasında yatabilecek kitle halinde para basımı başladı. Darphaneler ve darphane atamalarına gerçi rastlanılmaktadır, ama sayıları ve türleri çok zor bir şekilde canlandırılabilinmektedir; yılların belirtilmesi, ancak I. Kavad'dan itibaren kural haline gelmiştir. Başlıbaşına bir sorun, "Kuşan-Sasani madeni paraları"dır, yani eski Kuşan İmparatorluğu bölgelerindeki Sasani valilerin, bugüne kadar son derece farklı tarihlendirme çabalarının karşı karşıya durduğu para basımlarıdır.

II. Kral ve Uyrukları

1. *Şahan Şah Eran ud Aneran* - Sasani İmparatorluğunda Krallık

Bu, Mazda'ya tapınan İran krallarının kralı, kökeni tanrılardan gelen Tanrı Ardahşir'in oğlu, Kral Tanrı Pabag'ın torunu, İran ve İran dışı krallarının kralı (Orta Persçe: *Şahan şah eran ud Aneran; Partça: Şahan Şah Aryan ud Anaryan*; Yunanca: *basileus basileon Arianon kai Anarianon*), kökeni tanrılardan gelen (O.P.: *ke çihr az yazdan*; Yunanca: *ek genous theon*), Mazda'ya tapınan Tanrı (Orta Persçe: *bay*) Şabuhr'un portresidir"

Persepolis civarındaki Nakş-i Racab'da bulunan kaya röl-yefindeki I. Şabuhr'un bu yazıtı, hükümdarca nitelendirmeleriyle kraliyetin kendisine ilişkin öz kavrayışını kısa ve özlü bir şekilde açıklığa kavuşturmaktadır: Bu, Şabuhr'u imparatorluğun ve fethedilen bölgelerin diğer hanedanları, devlet toprakları, tanrılar ve egemenlikteki öncelleriyle bağıntı içine sokmaktadır. Bu bağıntılara biraz yakından bakalım: Gerçi, "kralların kralı" ünvanı Sasaniler öncesi İran hanedanlarının da adıydı, ama Eran sözcüğüyle bağıntı içinde değil; Sasaniler, birincisi, kendilerini "ilk ataları"nın (Ahamenitlerin) büyük İran imparatorluğunun varisleri olarak ve mitsel ilk kralların ardılları ve İran'da kök salmış Zerdüşt inancının yandaşları olarak meşrulaştırmak için, politik tasarım olarak Eranşahr (Aryanların ülkesi) kavramını yarattılar; ikincisi, orada oturanların tümünün politik, dinsel ve kültürel yurdu olarak Eranşahr düşüncesi ve bu düşüncenin oldukça çok geride kalmış bir döneme bağlanması ile, kendileri ve uyrukları için yeni bir "kimlik" yaratmak istiyorlardı. "Kralların kralı" olarak Ardahşir, kendisini diğer bütün hanedanların üzerine çıkardı, hatta Şabuhr, yeni fethedilmiş bölgeleri (ve onların hükümdarlarını) da işin içine çekti.

Kralın kendi kendisini tanrı (OP.: *bay*; Yunanca: *theos*) olarak nitelendirmesi, uyrukların hükümdarı yalnızca henhangi bir egemen olarak değil, tersine, tanrısal niteliklere sahip bir kral olarak düşünmeleri gerektiğini kanıtlamaktadır. Ne var ki tanrısal kökene ilişkin imâ, krallarla Sasanilere hükümdarlığı bağışlayan Hürmüz ya da Anahita gibi tanrılar arasında bir ayrımın olması gerektiğini gösteriyor. Bu, gerçi kral ve tanrı için *theos* kavramını kullanan Yunanca versiyonda pek açık değil, ama buna karşın Orta Persçe (ve Partça) ifadede açıktır: Kral, orada *bay* (< eski Persçe: *baga*); Hürmüz, Avesta, yani kilise dilinde *yazata*'ya dayanan *yazd* sıfa-

tını almaktadır. Buna göre, Sasani dönemi İranlıları için iki tür tanrı vardı: "Birincisi, ister yaşasın, ister ölmüş olsun, kral ve onun kral babası, yani tanrı insanlar ve böylelikle maddi varlıklar. İkincisi ama, uzak atalar, yani ruhsal varlıklar olarak düşünülmesi gereken asıl anlamda tanrılar." (Humbach)

"Ve tanrılar, Bizi bu şekilde kendilerinin 'öz malı" haline getirdiklerinde ve Biz, tanrıların yardımıyla bu o kadar ülkeye geldiğimiz ve onlara sahip olduğumuzdan ötürü, işte bu nedenle, Biz de her ülkede büyük sayıda Vahram ateşi kurduk ve çok sayıda büyücüye hayırda bulunduk. Ve Biz, tanrıların kurumlarını büyük yaptık."

Şabuhr, burada yalnızca kökeni itibariyle değil, aynı zamanda duruşu itibariyle de tanrılarla sıkı ilişkisini vurgulamaktadır; yani onların aleti olarak hareket etmektedir. Kendisinden önceki ve sonraki krallar gibi, Zerdüştlük kültünün bakımını şükranla üstlenmektedir: Ateş yakmakta ve böylelikle tanrılara tapınmanın yerlerini çoğaltmakta, "rahipler"e (armağanlar yoluyla ?) hayırda bulunmakta, kendisini Zerdüşt dininin ilerleticisi olarak göstermektedir. Ne var ki hükümdarın kişisel dini inancı ve yabancı kültlere karşı politikası, daha ileride de göreceğimiz gibi, dış etkiye ve meşrulaşmaya yönelik böylesi bildirimlerden zaten çıkarılamaz.

Şabuhr tarafından ateşin anılması, bize, Sasani madeni paralarının arka yüzünde de bir ateşin görüldüğünü anımsatıyor; bu, tahta çıkması sırasında tutuşturulan kişisel "kral ateşi" olarak yorumlanmaktadır. "Kral ateşi"ni bize, yukarıda anılan ve (M.S. 205/06'dan itibaren) bir "Sasani dönemi"nin kanıtını sağlayan 262'de dikilmiş Bişabuhr yazıtı (Resim XXXI a) anlatmaktadır:

"Fravardin ayında, [dönemin] 58 yılında; Ardahşir Ateşinin 40. yılında; Ateşin Kralı Şabuhr'un Ateşinin 24. yılında...)

Buradan, Ardahşir'in kral olarak ilan edilmesinin (ve ateşinin tutuşturulmasının) M.S. 223/24 ve Şabuhr'un atanmasının (ve ateşinin yakılmasının) M.S. 239/40 yılına konabileceği sonucu çıkmaktadır. "Kral ateşi"ni, daha önce Ahamenitler ve Partlarda tanımıştık; sonuncuları, kral ailesinin ölü mensuplarının ruhları için ateş tutuşturma geleneğini de sürdürüyorlardı.

Paraların arka yüzünde (Resim XXIX), yardımcı figürler, II. Hormizd'den itibaren alevlerinde ek olarak bir büstün de görülebildiği, ateşi yanlardan tutmaktadırlar. Bu figürler, taşıdıkları başlıklara göre, tanrısal varlıklarıyla birlikte kral, ölmüş bir öncelinin tanrısal varlıklarından biriyle kral (taç farklılığı durumunda), *hvarrah* (Yunan kader tanrıçası ya da Roma Fortuna'sı ile karşılaştırılabilecek "talih yıldızı") ile kral ya da bir tanrı olarak, ama aynı zamanda rahip, kral ve rahip, iki işlev içinde kral olarak da yorumlanmak istendi. Büst de, yine önyüzde temsil edilen kralın *hvarrah*'ı olarak yorumlandı. Tanrısal olarak hükümdar seçilmesinin ön koşulu olarak *hvarrah* düşüncesinin Sasani krallığını sürekli olarak belirlemesi, Orta Persçe "Ardahşir Romanı"ndan anlatılan, kaçak Ardahşir'in Ardavan tarafından kovalanması epizotunda açıkça görülmektedir:

"O [Ardavan], başka bir yere geldiğinde, insanlara sordu: 'O iki atlı [Ardahşir ve saraydan bir kız], onlar, ne zaman buradan geçtiler?' Onlar dediler ki: 'Öğlenleyin rüzgar gibi hızla geçtiler ve bir koç (israrla) yanları sıra koşuyordu.' Bu, Ardavan'a tuhaf geldi ve dedi ki: "Düşünün, biz atlı çifti tanıyoruz, ama bu koç ne anlama geliyor?' Ve yargıca sordu ve yargıç dedi ki: 'Kayanlıların egemenliğinin uğuru ona (henüz) ulaşmadı, yola çıkmak (devam etmek) zorundayız, çünkü, bu uğur ona ulaşmadan, onları yakalamamız olanaklıdır.' ... [Daha sonra, Ardavan'a, koçun Ardahşır'in atının üzerinde

oturduğu anlatılır.] Yargıç dedi ki: Ölümsüz olun! Kayanlıların uğuru Ardahşir'e ulaştı, (onu) yakalamak artık hiçbir şekilde olanaklı değil.'"

Ortaya şu çıkmaktadır: *Hvarrah* kimin elindeyse, meşru hükümdar odur; ona karşı direnmek, zorunlu olarak başarısızlığa uğramak zorundadır.

Eski kralların yazıtlarında meşruluk, egemenlikte öncellerine atıfta bulunma yoluyla da, yani Şabuhr tarafından babası Ardahşir ve dedesi Pabag'a atıfta bulunularak gerekçelendirilmektedir. Partların yaptığı gibi, Sasaniler de, imparatorluğun kurucularına dayanmaya çalıştılar: I. Şabuhr, başarı anlatımlarında, babasının, "ataları"nın (*niyagan/pappoi*) ve aralarında Ardahşir'in, Sasaniler klanının eski reislerinin ve ancak Sasanilerin adlarını bilmedikleri Ahamenit kralları olarak anlaşılması gereken "ilk ataları"nın (*ahenagan/progonoi*) "taç mülkleri"nden söz etmektedir. Cassius Dio, Herodian ya da daha sonra Ammianus Marcellinus gibi Romalı yazarlar, Sasanilerin Romalılara yönelik *progonoi* (ya da *maiores*) mülklerinin geri verilmesi taleplerini aktarırken, kralların bu kendilerine ilişkin öz kavrayışlarına dayanmaktadırlar. Bizzat İran'da da böylesi bağıntı kurmalara rastlanmaktadır: eponim (eponim: ismi, bir aile. bir klan, bir kent ya da ulusa verilmiş kişi) klan kurucularıyla, İskender öncesi dönem ve onun neden olduğu "kısmi krallar"ın egemenliğiyle, mitsel ilk krallarla. Daha önce anılan, geç Sasani döneminden "Ardahşir Romanı"nda, burada Ardahşir'in babası (ve Pabag'ın kızının kocası) olarak ortaya çıkan Sasan konusunda şunlar anlatılmaktadır:

"Sasan, Papag'ın bir çobanıydı ve her zaman davarın yanındaydı ve o, Dara'nın [Dareios'un] evlatlarından Dara'nın soyundandı. Ve İskender'in kötü egemenliği sırasında (onun) ataları sürgündeydi ve kendilerini gizliyorlardı ve Kürt çobanlarıyla ilişkileri vardı."

Ardahşir, klan kurucusu Sasan'ın oğlu oldu, o da yine Sasanilerin "İskender Romanı"nın Orta Persçe versiyonu yoluyla tanıdıkları Dara'ya (III. Dareios'a) bağlanmaktadır. "Efendiler Kitabı"nın Arapça uyarlanmasından burada ikincisi aktarılan iki soy ağacı sayımı yapan Taberi, bir adım daha ileri gitmektedir:

"Bir başka veriye göre soy ağacı şöyle: Ardahşir - Pabag - Sasan - Pabag - Zarer - Behafarid - ihtiyar Sasan - Bahman - İsfendiyar - Viştasp - Luhrasp. Kendisinin öne sürdüğüne göre, İskender'in kendisine karşı savaş yürüttüğü ve iki oda hizmetçisinin öldürdüğü Dara'nın oğlu, İsfendiyar'ın torunu, kuzeni Dara'nın kanının öcünü almak için ayaklandı. Açıkladığına göre, egemenliği yeniden meşru aileye götürmek, bunu kısmi krallardan önce yaşamış atalarının zamanında olduğu şekilde kurmak ve imparatorluğu yeniden bir baş ve bir kral altında birleştirmek istiyordu."

(Artık öyle olarak kabul edilmeyen Arsaklılar -Zarer ve Behafarid- da karışmış olsa bile) Kayanlılarla bir bağlantı sağlanmıştır! Geç dönem Sasani derme çatma tarih yazarlarının Sasanilerin eski tarihini ne kadar çok değiştirdiklerini ya da sözlü aktarmanın hanedanlığın başlangıç döneminin sunumunu ne kadar çok biçimlendirdiğini, yalnızca Arsaklıların "ulusal tarih"den çıkarılmaları ya da soy ağacı yapılandırmaları değil, aynı zamanda Ardahşir'in egemenliğin "merkezileştirilmesi" yoluyla Part egemenliğinden (kısmi krallıkların egemenliğinden) dönüşe ilişkin sözde hedefi de göstermektedir. Bugün, Arsaklılarla Sasanileri birbirlerinie bağlayan şeylerin, onları birbirlerinden ayıran şeylerden daha fazla olduğu bilinmektedir: Krallığın bir "aile"ye bağlanması, aristokrasinin kökeni, saygınlığına ve politik önemine göre ayrılmış olarak tek tek soylu sınıflarına bölünmesi, imparatorluk yönetiminin örgütlenmesi, krallıkla soyluların ilişkisi ve Part soylarının et-

kisinin sürekliliğinde, Arsaklıların mirası göze çarpar bir şekilde yansımaktadır. Sasanilerin Partlı "kısmi krallar" olarak iktidara geldikleri, Arsaklıların yıkılmasından bu yana yalnızca az sayıda on yılın geçtiği düşünüldüğünde, bunda aslında şaşılacak bir şey yoktur. İran'daki neredeyse 500 yıllık Part egemenliği sırasında, krallık, yönetim, toplumsal yapı ve "tarihsel gelenek" üzerindeki Arsaklı etkisi, Sasanilerin, düşünebileceklerinden daha büyüktü. Partlı olan herşeyin yerine yenisini geçiremediler. Beklentilerinin tersine, içte istikrar, yalnızca örgütsel ve kişisel süreklilikle mümkün oldu. Sasani politikasının yeni unsurları, başka alanlara düşüyordu: Roma'ya karşı cephe alışın yenilenmesine; krallığın ve dinin "İran" damgasının daha güçlü bir şekilde vurgulanmasına; -Zerdüşti- tanrılara daha güçlü atıfta bulunmada. Roma'ya karşı mücadele ve Mazdaizmin teşvik edilmesi, açık bir şekilde politik hesaplardan kaynaklanıyordu: Roma'ya karşı savaşlar, ilk planda istikrarı sağlamayı ve meşrulaştırmayı, propagandası yapılan tanrılara yakınlık, kendi egemenliklerinin dinsel olarak güvence altına alınmasını hedefliyordu. Merkezileşme eğilimleri, daha geç bir dönemin olgusudur ve öncelikle de I. Ksusro'nun reformlarında belirginleşmektedir. Orta Persçe ve Arapça aktarmaların daha Ardahşir dönemi için öngördükleri "taht" ile "sunak" arasındaki sıkı ittifakın çok daha geç bir dönemden kaynaklandığını ileride göreceğiz.

Sasaniler dönemindeki krallık ardıllarının belirlenmesi üzerine ne biliyoruz? Arsaklılarda olduğu gibi, hükümet eden monark, varislerini belirliyordu; belirsiz düzenlemeler ya da sözde ayrıcalıkların çiğnendiği durumda, Sasanilerde, yüksek soyluların (ve rahiplerin) etkilerini geçerli kılmak için fırsat sunan taht kavgaları ortaya çıktı. Böylesi bir çatışmayı ya da onun için yararlı bir çözümünü, Kral Narseh, Paikuli kulesindeki yazıtında betimlemektedir; burada, ardıllığın meşrulu-

ğundan ötürü bir kuşkunun doğmaması için, tahta çıkmasından önce karşılıklı gönderilen mektupları ve oylanarak onaylanması sırasındaki konuşmaları *verbatim* (sözcüğü sözcüğüne) aktarmıştır.

Arap ve Bizans aktarımlarının tanıklığına göre, II. Ksusro da, taht üzerindeki iddialarını gerekçelendirmek için büyük çaba gösterdi. Rakibi (VI.) Vahram Çobin'e yazdığı bir mektupta şunları yazdığı söylenmektedir:

"Chosroes [Ksusro], kralların kralı, hüküm sürenlerin üzerinde hükümdar, halkların efendisi, barış hükümdarı, tanrıların arasında iyi ve sonsuza kadar yaşayan insan, insanların arasında en saygın tanrı, çok ünlü, muzaffer, güneşle ayağa kalkan ve geceyle birlikte gözlerinin ışığını armağan eden, atalarından ünlü, savaştan nefret eden kral, hayırsever, Ason'lara [Sasonlar = Sasaniler] hizmet eden ve Persler için krallığı kurtaran - Bahram'a [Vahram'a], Perslerin kumandanına, dostumuza ... Biz de, krallık tahtını kurallara uygun biçimde üstlendik ve Pers geleneklerini yıkmadık ... Tacı bırakmamaya o kadar kararlıyız ki Biz, eğer olsalardı, diğer dünyaların üzerinde de hüküm sürmeyi bekledik ... Eğer rahatını istiyorsan, o zaman ne yapılması gerektiğini düşün ..."

Sasaniler dönemi için, değişken bir bileşimle, "kral konseyi" gibi bir şey kuruldu ve buna, Part dönemindeki karşılığına benzer şekilde, ardıl belirlemede işlevler yüklenmek istendi. Ne var ki aktarım son derece eksik (Paikuli Yazıtı) ve Zerdüşti "eğilimli"dir (Tansar Mektubu). Narseh ve öncelleri için, imparatorluğun en yüksek mevki sahiplerine soyluların eski belirleme hakkını ya da daha doğrusu onaylama hakkını belgeleyen bir "laf olsun diye sorma" düşünülebilinir.

"Biz [I. Ardahşir konuşmaktadır] ... Şabuhr'u kral (?) olarak seçtik. Kim [Eranşahr'da] Kral (?) Şabuhr'dan daha dürüst bir adamın, tanrılara daha gayretle ve daha iyi hizmet eden ve

buna göre bu Eranşahr'ı (daha iyi) korunaklı (ve sağlıklı) tutmaya ve (onu) Kral (?) Şabuhr'dan (daha iyi) yönetmeye yetenekli (olabilecek) birisini biliyorsa, (bunu) söylesin!"

Yeni bir kralın atanması ve taç giyinmesi, muhtemelen şöyle düşünülmelidir: Yeni hükümdarın belirlendiği yerde, onun tahta çıkması gerçekleşti; hanedanlığın prenslerinin, imparatorluğun büyüklerinin ve saray ve imparatorluk hizmetinin adamlarının huzurunda başına (bir ?) taç kondu. Bu olay, "Tansar Mektubu"nda, ancak ruhbanların görüş açısından, canlı bir şekilde betimlenmektedir:

"Bu gece kabul salonunda taç takılıyor ve orada tahta çıkılıyor. Mevki sahipleri, derecelerine göre sıralanmış olarak, yerlerini alıyorlar. *Mobad* [Zerdüşti ruhbanların başı], *herbed*'ler [diğer dini görevliler], imparatorluğun büyükleri, mevki sahipleri ve dayanakları, prenslerin meclisine gidiyorlar. Onların önünde duruyorlar ve diyorlar ki: 'Tanrının öğüdünü, en yüksek olanın öğüdünü aldık ve bize mutlu ilhamı yoluyla teveccühünü gösterdi ve en iyi olanın ne olduğunu bildirdi.' Daha sonra da *mobad*, yüksek sesle der ki: 'Melekler şöyle bir adamı, şöyle bir adamın oğlunu kral olarak onayladılar; ama sizler, tanrının yaratıkları, mesajı alın ki bu size müjde olsun!' Daha sonra da kral olacak prens tahta oturtulur ve başına bir taç konur."

İkinci, özellikle törensel bir eylemle de daha sonra normal olarak dinsel atama (taç giydirme) bir ateş tapınağında gerçekleşmiş olmalıdır. Dünyevi ve dinsel taç giydirme yeri, burada, Ahamenitlerden farklı olarak, belirlenmemiş görünmektedir.

Sasanilerin "ilk ataları"nın tersine veliahtın hükümdarlık ortaklığını tanıyıp tanımadıkları, I. Ardahşir ile I. Şabuhr'un (sözde) ortak hüküm sürmesi örneği üzerinden bugüne kadar şiddetli bir şekilde tartışılmaktadır. İmparatorluğun kurucusu

Ardahşir'in özel olarak yüceltilmesi ve idealize edilmesi, daha henüz Narseh zamanında saptanmaktadır, ama geç Sasani döneminde bir kez daha görülmektedir.

2. *Şahrdar, vispuhr, vuzurg, azad ve bandag - dudag ve kadag*: Sasani İmparatorluğundaki Toplumsal İlişkiler Üzerine

"Bu, Bizim, kökeni tanrılardan gelen Eran krallarının kralı, Mazdaya tapan Tanrı Ardahşir'in oğlu, kral tanrı Pabag'ın torunu, kökeni tanrılardan gelen Eran ve Aneran krallarının kralı, Mazdaya tapan tanrı Şabuhr'un ok atış erimidir. Ve bu oku attığımızda, onu kralların (*şahrdaran*), prenslerin (*vaspuhragan*), büyüklerin (*vuzurgan*) ve soyluların (*azadan*) önünde attık ..."

I. Şabuhr, Hacciabad yazıtında, sıra derecesi politik önemlerine ve aynı zamanda saygınlıklarına denk düşen ve köken ölçütlerinden çıkarılan dört "grup" aristokrat saymaktadır. Kral Narseh de, Paikuli yazıtında, aynı şekilde, kabul edilmesi için belirleyici kişiler olarak bunlara atıfta bulunmaktadır. Tek tek üyeleri Orta Persçede *şahrdar*, Şabuhr'un *res gestae*'sinin Yunanca metninde *despotes ton ethnon* olarak adlandırılan birinci grubun arkasında, yerel hanedanlar ve "kralların kralı" tarafından imparatorluğun özellikle önemli bölgeleri üzerinde hükümdarlıkla görevlendirilen kendi oğulları yatmaktadır. İkinci "zümre" (orta Persçe: *vaspuhragan*; Yunanca: *hoi ek basileon*), Sasaniler klanının doğrudan hükümdar kökenli olmayan üyelerini, üçüncüsü (orta Persçe: *vuzurgan*) öncelikle Varaz, Partlı Surlar ve Karlar olmak üzere, en önemli soylu soylarının reislerini, "Undigan beyleri"ni ve yüksek soyluların diğer mensuplarını kapsamaktadır. Son olarak, *azadan*'dan diğer soylu İranlılar anlaşılmalıdır.

Şabuhr'un başarı anlatımında, dört soylu grubun çağdaş mensupları, -yaşayanların ve ölülerin ruhunun selameti için ortak kurban yükümlülüğü ile bağıntı içinde- isimleriyle ve mevki sahibi oldukları ölçüde, saraydaki ve imparatorluktaki görevleriyle sayılmaktadır. Buna karşın Narseh Yazıtı, "kralların kralı"nın ve soyluların bir karşılıklı yükümlülükler, bağımlılıklar ve aynı zamanda ortak çıkarlar ağıyla birbirlerine bağlı olduklarını göstermektedir. Bu "zümre yapıları"nın ilk kez Sasaniler tarafından yaratılmadığına, tersine - ne, Pers, diğer bir deyimle, Güneybatı İran aristokrasisinin aynı zamanlı değerlendirilmesiyle birlikte- Partlar tarafından üstlenildiğine, tek başına soylu grupların tanıtıldığı "formül"ün sonu işaret etmektedir: "Krallar ve prensler ve hükümdarlar ve soylular, Persler ve Partlar"; sadık Part clanları, sürekliliği güvence altına almakta, ama konumlarını yitirmek zorunda olmadan, Pers klanları tarafından tamamlanmaktadırlar. Daha sonraki dönemde, başka "soylar" da soyluların saflarında yerlerini almaktadırlar. Yüksek soyluların kraliyet ilanına danışmacı olarak ya da onaylayarak seçildiklerini, daha önce duymuştuk.

"Constantius'un sarayında ... bunlar olurken..., Antonius [bir Romalı firari] kralın [II. Şabuhr'un] kışlık sarayına getirildi ve orada itibarlı bir biçimde kabul edildi. Tiara onuru ile, kralın sofrasına katılmayı sağlayan ve Perslerde liyakatli kişilere toplantılarda tavsiyede bulunma ve görüşlerini sunma izni veren bir onurla ödüllendirildi."

Kendi öz, miras kalmış mülkünün yanı sıra, Ammian'ın anlatımına göre, krala yakınlık, ama aynı zamanda örneğin belirli bir elbise de, bir kişinin konumunu yansıtmaktaydı; ancak bununla birlikte, geç Sasani döneminin tersine, İranlı aristokratlar için onurun tayin edici ölçütü, ünvandan ve kral tarafından ödüllendirmeden çok kökendi. Buna, Kavad dönemi (5./6. yüzyıl) için Prokop da tanıklık etmektedir:

"O [Kavad], Perslerin mevkileri (*archai*) yabancılara değil, tersine yalnızca kökenleri itibariyle söz konusu onur mevkiine (*time*) hak kazanan adamlara vermesini sağlayan yasayı düşündü."

Aristokrat onurun nişanları arasında, Ammian tarafından değinilen belirli renklerin ve armavari simgelerin, belirli derecelerin ve mevkilerin işareti olabildiği tiaralar ve bunların yanı sıra değerli taşlarla donatılmış kemerler ve küpeler bulunmaktaydı.

Böylesi değer biçme nişanlarının kral tarafından da verilebilmesine rağmen, bir Part ya da Pers soylusunun derecesi, uzun zaman kralın inayetine bağlıydı. Bu, ancak geç Sasani döneminde, kemerlerin, yüzüklerin, tokaların ve diğer nişanların taşınmasının kral onayını önkoştuğu dönemde değişti. Theophylakt'ın vurguladığına göre, (armağan edilen) dereceye, isimden ve kökenden daha yüksek değer biçildi. Kral iktidarının güçlendirilmesi, 5. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan büyük devlet ve imparatorluk bunalımı ile olanaklı duruma geldi: I. Peroz'un (M.S. 459-484) Doğu'da Heftalitlere karşı felaketleri andıran yenilgileri, uzun süreli bir kuraklık dönemi ve açlık, Heftalit devletine karşı haraç bağımlılığı ile köylülerin bir yandan toprak beyleri ve devlet vergilendirmesi, diğer yandan ülkenin parçalarının Heftalitler tarafından işgal edilmesi altında çifte yük altında tutulması, kır halkında köyden kente akına ve devrimci kalkışmalara yol açtı. Kır halkı, diğer şeylerin yanı sıra Mazdak'ın toplumsal öğretisinde, öncelikle de mülk ortaklığı talebinde, eylemleri için dinsel gerekçe aradılar. Ama aynı zamanda, savaş kayıpları, yoksulların saldırıları ve aristokrasinin kendi içindeki çatışmalar sonunda, soyluların bu bunalıma uygun bir tepkisi ve zayıflaması gerçekleşti. Kalkışmalardan asıl zararı görenlerin büyük toprak sahipleri mi yoksa daha küçük soylular mı olduğunu

bir yana bırakalım; her durumda, I. Kavad'ın ve oğlu (I.) Ksusro'nun bunu izleyen reformları ilkesel nitelikteydi: Toprağın doğrudan vergilendirilmesini yalnızca toprak sahibi soyluların topraklarını içerecek şekilde genişletmediler, aynı zamanda soylular ve ordu için yeni düzen yoluyla imparatorluğun toplumsal yapısını ve aristokrasiye karşı hükümdarın konumunu temelden yeniden belirlediler. Taberi, buna ilişkin olarak, diğer şeylerin yanı sıra, şunları anlatmaktadır:

"Bunun üzerine o [Ksusro], Mazdak yanlılarının önderlerinin başlarını vurdurdu, servetlerini ihtiyaç sahiplerine dağıttırdı, kişilerin (*an-nas*'ın, yani soyluların) mallarını alan çok sayıda insanı öldürttü ve bunları sahiplerine geri verdirtti. ... Soylu kişilerin çocuklarını, eğer besleyenleri ölmüşse, kendilerininkiler olarak yazdırttı, kızlarını zümredaşlarıyla evlendirdi ve onları devlet araçlarıyla donattı. Onların kendisini de, başlığını ödediği soylu ailelerin kadınlarıyla evlendirdi, onları zengin kıldı, ve onlara, kendi yüksek görevlerinde kullanmak üzere, sarayında kalmalarını buyurdu. ... Süvarileri de (*al-asavira*) gözden geçirdi ve serveti olmayanlara at ve donanım armağan etti, onlar için sabit bir ücret belirledi. ... Çalışkan yargıçlar (*hukkam*), memurlar (*'ummal*) ve valiler (*vulah*) seçti ve her birine etkili emirler verdi."

Hem eski mülkün soylulara geri verilmesinin hem de sahipsiz kalmış mülklerin dağıtılmasının kralın isteği üzerine gerçekleştiği, üstelik bir tür "resmi soylular"ın ve "süvariler" ile kralı savaşta takiple yükümlü bir askeri soylular yaratıldığı açığa çıkmaktadır. Sonuncusu, belirgin bir şekilde, kendisini bizzat donatan büyük soyluların maiyet birliklerinin, hükümdarın gerçekte hiçbir zaman sahip olamadığı askeri birliklerin yerini almalıydı. Arap yazarlar, yeni (ya da yeni yükselmiş) düşük bir soylular sınıfı daha, bir köyün en zengin mülk sahipleri olarak onun yönetimini üstlenen, zaman zaman hatta

çok sayıda köye sahip olan *dehkanan*'ı tanıtmaktadırlar. Kral tarafından toprak, para ve diğer yardımlar verilerek teşvik edilen bunların, yerel düzeyde (kralı eleştiren yüksek soylular kesimine ve muhtemelen isyana kalkışan köylülere karşı) hükümdarın yandaşları olması ve gereksinim durumunda askeri olarak onun yanında yer alması düşünülüyordu.

Daha henüz Ksusro'nun doğrudan ardılları zamanında yeniden kralla soylular arasında gerilim doğdu. Ordu önderleri, özellikle de Ksusro tarafından oluşturulan ve her birine imparatorluğun dörtte birinin teslim edildiği ve askeri birliklerinin bakımı için toprak vergisinin bazı bölümlerinin toplanmasının ve kullanılmasının yetkisinin verildiği dört *spahbed* grubundan ordu önderleri, kendi politikalarını sürdürmeye ve hatta gerektiğinde taht üzerinde hak sahipleri olarak ortaya çıkmaya çalıştılar. Bunların en tanınmışı olan, IV. Hormizd zamanında ayaklanmaya çalışan ve taca uzanan (M.S. 590/91), kendisini dize getiren (II.) Ksusro'nun bütün karşı çabalarına rağmen anısı roman biçiminde yaşamaya devam eden Mihran klanından Vahram Çobin'di. II. Ksusro tarafından mali yönetimin merkezileştirilmesi yoluyla hevesleri geçici olarak engellenmiş olarak, toprak soyluları ve askeri soylular, sonunda, kendisine soylulara karşı despotça davranmak, toprak vergisini yıkıcı bir şekilde toplamak ve aşırı uzun, kayıplarla dolu savaş sürdürmekle suçlanan krala karşı komplo yapmayı başardılar. Ksusro'nun ölümünden sonra, krallık, birbirleriyle rekabet eden çeşitli soylu partilerinin bir aracı olarak kaldı; Müslüman orduların hızlı zaferleri ve Sasani egemenliğinin hızlı çöküşü, İran'ın İslam öncesi bu son aşamasında imparatorluğun yönetici tabakalarının felç edici yerel özerklik çabalarının anlamlı kanıtlarıdır.

Daha henüz 3. yüzyılın İran belgelerinde (yazıtlar, rölyefler, madeni paralar), hanedanlığın kadın mensuplarına da, olağa-

nüstü ölçüde dikkat ve saygı gösterilmektedir. Örneğin, bunların en önemlileri için, "ruhlarının selameti ve ölümden sonraki ünleri için" ateş yakılmakta, aynı zamanda bunlar için kurbanlar adanmaktadır. Bunlardan bazıları, örneğin, "kraliçelerin kraliçesi" (orta Persçe: *bambişnan bambişn*; Yunanca: *basilissa ton basilisson*) olarak nitelendirilen ve kralın oğullarından önce anılan I. Şabuhr'un kızı Adur-Anahid ya da kurban sırasında Adur-Anahid'den önce gelen ve Şabuhr'un karısı olarak görülmesi gereken "imparatorluğun kraliçesi" (*tou ethnous basilissa*) Horanzem gibi, bir ünvanla tanımlanmaktadır. Eski imparatorluğun en önemli kadınlarını saymak bakımından, Pabag'ın annesi (ve (Ardahşir'in büyükannesi) Denag, anne Rodag ve aynı zamanda "kraliçelerin kraliçesi" olarak adlandırılan I. Ardahşir'in kızkardeşi Denag'ın adları da anılmaktadır. Bu ünvan, "kralların kralı" ile kadın karşılığı arasındaki bir evlilik ilişkisi anlamında yorumlanmak ve böylelikle, Şabuhr için bir baba-kız, Ardahşir için bir erkek kardeş-kız kardeş evliliği saptanmak istendi. Ama bunu kanıtlayan birşey bulunmamaktadır: Bu ünvan, bu kadınların özel derecesinin bir kanıtıdır, krallar tarafından uygulanan ve Sasaniler İran'ından kesinliklikle tanıdığımız çok yakın, ensestvari "kan akrabaları evliliği" biçiminin işareti değildir. Kralların rölyeflerinin üzerinde, kral ailesinin kadın üyeleri, örneğin, (Roma örneğine göre) kendisini kraliçe ve veliaht(lar) ile resmettiren II. Vahram'ın maden paralarının üzerinde olduğu gibi, madeni paralar üzerinde de göründüler (Resim XXIX 3). Kadınlar, örneğin, Ardahşir'in kızkardeşi Denag gibi, işlenmiş değerli taşlar üzerinde de sonsuzlaştırılmakta ve bizzat onları resmeden mühürlere de sahiptirler. Hatta imparatorluğun çöküşünden hemen önce, bu, erkek adayların eksikliğinden dolayı gerçekleşmiş olsa bile, örneğin, Puran ya da kızkardeşi Azarmigdukst gibi kadınların tahta çıkabilmelerinde şaşılacak birşey yoktur.

"... ve ben bu yazıtı şundan dolayı yazdım ki çünkü ben, Kırdır, başından beri krallar (*şahrdaran*) ve beyler (*hvadayan*) için ateş tapınakları ve büyücüler üzerine vasiyetnameler ve sözleşmeler mühürledim ve adımı sık sık bu vasiyetnamelerin, sözleşmelerin ve senetlerin (çeşitli) yerlerine yerleştirdim ki böylelikle , daha sonraki zamanlarda bir sözleşmeyi, bir senedi ya da bir vasiyetnameyi ya da diğer bir yazıyı gören biri, kralların kralı (I.) Şabuhr'un 'mobad ve herbed Kirdır' olarak adlandırdığı ve Şabuhr'un oğulları kralların kralı (I.) Hormizd'in ve kralların kralı (I.) Vahram'ın 'Hürmüz'ün mobadı Kirdır' olarak adlandırdıkları ve (I.) Vahram'ın oğlu kralların kralı (II.) Vahram'ın "bahtiyar Vahram'ın ve Hürmüz'ün mobadı Kirdır' olarak adlandırılan Kirdır'ın ben olduğunu bilsin."

Nakş-i Racab'dan M.S. 3. yüzyılın sonundan kalma, Kırdır'ın, diğer bir yerde, II. Vahram'ın kendisine bir "büyük"ün (*vuzurg*) konumunu ve derecesini verdiği ve onu imparatorluğun "*mobad* ve *dadvar*'ı ('yargıç')" yaptığı ve sonraki kuşaklara bizzat aktardığı bu *cursus honorum*'u (onur listesi) , bizi, Sasaniler döneminin "rahipler"ine ve dinsel mevki sahiplerine götürmektedir. Kendisini resimsel olarak da sonsuzlaştıran (Resim XXX b) Kirdır'ın yükselişi, tam olarak belirlenemeyen görevlere sahip düşük ya da en iyi halde orta derecede dinsel görevli olarak *herbed*'lik faaliyetinden geçerek, bir *mobad*'ın mevkii üzerinden imparatorluğun *mobad*'ı ve *dadvar*'ı mevkiine doğru yükselerek gerçekleşti. Onun böylelikle hukuksal olarak, hizmet ederek Zerdüşti "rahipler"in reisliğine terfi edip etmediği, buna göre, diğer *mobad*'ların, daha az öneme sahip ateş tapınaklarının (*aduran*) bekçileri olarak *mog*'lar ("büyücüler") ve eyaletlerin daha önemli Vahram-Ateşlerinin bakıcısı olarak *mogmard*'ların ona bağlı olup olmadıklarını saptamak mümkün değildir; kesin olan bir şey varsa, o da, onun böylelikle imparatorluğun en güçlü dinsel mevki sahibi durumuna geldiğidir.

4. yüzyıldan itibaren güçlü bir ayrışma ve - monarşik iktidar örneğine göre- mevkilerin ve görev alanlarının yerelleştirilmesi gerçekleşmiş gibi görünmektedir, çünkü, Suriye (Hıristiyan) din şehitleri dosyaları, "*mobad*'ların reisi"ini (*res mauhpate*) bir "büyük mobad"dan (*mauhpata rabba*: < orta Persçe: *vuzurg mobad*) ve bir eyaletin bir *mobad*'ından ayırmaktadır. Politik, askeri ve dinsel üst mevkilerin oluşturulması, gelenekte, krallar I. Yazgird, V. Vahram ve II. Yazgird dönemlerinin güçlü generali ve politikacısı (*vuzurg framadar*) Mir-Narseh'e dayandırılmaktadır: Taberi'ye göre, üç oğlu Zurvandad, Mah-Guşnasp ve Kardar'a, *herbedan herbed,* "köylülerin en yükseği" (en yüksek toprak vergisi memuru; orta Persçe: *vastaryoşan salar*) ve "savaşçıların en yükseği" (ordunun başkomutanı; orta Persçe: *arteştaran salar*) mevkilerini yaratmıştır. Burada bizi ilgilendiren, bu ünvanlarda Avesta "zümreler"i rahip, köylü ve savaşçıyı anımsatması değil, tersine, daha çok dinsel alanda da görevlerin ve mevkilerin hiyerarşik bir hale getirilmesinin gerçekleşmiş olması durumudur.

Sasani İmparatorluğunun orta tabakaları üzerine oldukça az şey biliyoruz, ancak, bunların içinde, kent halkının, Hıristiyan şehit anlatımlarında, ama aynı zamanda emeğinin ürünlerinden de saptanabilecek sanatçı, zanaatçı ve küçük ticarette çalışan kesimi, hekimler, astronomlar, "bilim adamları", "şarkıcılar" gibi "uzmanlar" ile kral sarayındaki ve soyluların ve tüccarların mülklerindeki hizmet personeli sayılabilir.

Son olarak, bütün antik toplumlarda olduğu gibi, ülke nüfusunun kitlesini oluşturan köylü nüfusa ve özgür olmayanlara ilişkin: Zerdüşt yazınında, servet sahipleriyle servet sahibi olmayanlar arasındaki, *şkoh* ("yoksullar") ile *hvaday* ("beyler") arasındaki çatışmaya büyük önem biçilmektedir

ve 5. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın başındaki halk ayaklanmaları, özellikle kriz dönemlerinde, Sasani İmparatorluğundaki toplumsal gerilimlerin açık bir kanıtıdır.

Köylü nüfusun büyük bir bölümünün yalnızca vergilerin miktarı ve vergi toplamanın türü ve tarzı altında ezilmeyip, aynı zamanda toprağı da toprak soylularına bağımlılık içinde işlediğini, 10. yüzyılın bir Arap coğrafyacısı olan İbn Haukal'in aktardığı bir hikâye açıklığa kavuşturmaktadır. Bu hikâyeye göre, Kral Kavad, bir kadının, ağaçtan bir nar koparan bir kızı nasıl dövdüğünü gözlemledi. Sorulduğunda, kadın, bahçesinin bütün mevyevelerinin kralın kişiliğinde orada hazır bulunmayan bir ortağının olduğunu söyleyerek kendisini haklı çıkarmaya çalıştı; bununla, vergi tespiti için ürünlere henüz değer biçilmediği için, olgun narların da henüz toplanamadığına işaret etti.

"Ve o [Kavad], harman yeri üzerinde (*anadir*) bulunanın belli dönemde kaydedilmesi ve köylülere (*akara*) ve kiracılara (*muzara'un*) harman yeri açısından (*bayadir*) hareket serbestisi (*tusarrafu*) sağlanarak, bütün Fars'ı toprak vergisiyle yükümlü bölgeler (*mukata'at va haracat*) durumuna getirene kadar durup dinlenmedi."

Bu alıntıda kır nüfusunun iki grubu, özgür köylüler ve kiracılar anılmaktadır. *Akara*'ya kendi harman yerinin verilmiş olması, bunların bağımlı köylülerden çıkıp kendi topraklarına sahip özgür köylüler durumuna yükselmiş olduğunun bir işareti olarak yorumlanabilir. Örneğin, 7. yüzyılda kaleme alınan ve parçaları İbn Miskavayh'ın *tacarib al-umam*'ının (10./11. yüzyıl) içinde mevcut, I. Ksusro Anoşirvan'ın *Karnamag*'ında ("Edim Kitabı"), kralın ra'iya ("uyruklar"), yani kır nüfusu için gösterdiği özen vurgulanmaktadır. Vergi toplanmasını bir süre için durduran kendisinden önceki diğer hükümdarların aksine, o [Ksusro], yalnızca vergi toplanmasını

yeniden düzenlemekle kalmadı, aynı zamanda eksiksiz defter tutma ve titiz denetim yoluyla adaletsizliği de önledi. "Edim Kitabı", özel bir buyruk olarak, her kadı ("yargıç") için, vergi yükümlülerini (*ahlu l-harac*) toprak vergisi (*'ummal*) toplayanların ve toprak beylerinin (*ulü l-amr*) bilgisi olmadan toplamaları, adaletsizliği araştırmaları ve bunu kadı ve köylüler tarafından mühürlenmiş bir raporda sayma yükümlülüğüne değinmektedir. Bunun, daha sonra, ülkenin büyükleri (*'uzama'*), kralı (*mulük*), yargıçlar ve soylular (*ahrar, aşraf*) önünde, yani İran belgelerinin *vuzurgan, şahrdaran* ve *dehkanan*'ları önünde okunması gerekiyordu. Servet sahiplerinin (ve süvarilerin) Ksusro'nun ardılı Hormizd döneminde zayıfların mülklerine tecavüzlerine, Kralın yoksullardan yana çıkmasına ve soylular tarafından devrilmesine ilişkin Taberi'nin anlatımları, bizim için, kralın önlemlerinin sürekli olarak başarılı olmadığının kanıtıdır.

Zerdüşti ve Arap geleneği, Sasani İmparatorluğunda toplumsal hareketliliğin özel faaliyet buyrukları, derece sınırlarının aşılmasından önceki denetimler ve hatta kıyafet kuralları sonucu zorlaştırıldığını vurgulamaktadır; bununla birlikte, zümre oluşumu ideali ve uygulanan pratik yalnızca kısmen örtüşmekteydi.

Sasani İmparatorluğunda kölelere ilişkin olarak, Şabuhr seferlerinin köleleştirilmiş savaş tutsaklarından bağımsız olarak, öncelikle II. Ksusro zamanında hukuk olaylarının derlemesi olarak tasarlanan orta Persçe hukuk kitabı *Madayan ı hazar dadestan* aracılığıyla bilgi sahibi oluyoruz. Bunun ötesinde daha sonraki orta Persçe yapıtlar ve Hıristiyan hukuk derlemesi İşo'buht, bize ek bilgi sunmaktadırlar. Bu hukuk kitapları bizi ileride daha ayrıntılı olarak uğraştıracaktır.

Özgür ve özgür olmayan uyruklar için kullanılan bir niteleme olan *bandag* (eski Persçe *bandaka*'nın karşılığı) ve bedensel

olarak yükümlü bir borçluyu olduğu kadar kısıtlı yurttaşlık haklarına sahip bir kişiyi de niteleyebilecek olan *tan* ("beden") sözcüğü gibi kavramların yanı sıra, köleler için öncelikle *anşahrıg* ("yabancı") sözcüğü kullanılmaktadır. Bu, böylelikle, aynı zamanda köleciliğin en önemli kaynağına ve nedenine, yani savaş tutsaklığına işaret etmektedir. Özgürlükten yoksunluğa giden diğer yol olarak, çocukların babaları tarafından satılmaları ve köken olarak kölelerden gelmek bilinmektedir. Burada, önce babanın statüsünün, daha sonra da annenin statüsünün çocuğun statüsünü belirlediği ölçüde, hukuk anlayışında bir değişiklik meydana gelmiş gibi görünmektedir.

"Nesne" (*hvastag*) olarak kavranmasına rağmen, köle, insani kişilik olarak da tanımlandı ki bu onu diğer mülkten ayrı tuttu ve kendisine zalimce davranılmasından korudu. Köleler, satılabiliyor, kiralanabiliyor ya da armağan edilebiliyor, rehin olarak bırakılabiliyor ya da birçok kişi tarafından "mülk" edinilebiliniyordu. Köle tarafından kazanılan mülkler, sahibine aitti. -Latince bir deyimle- daha çok *glebae adscripti*, yani toprağa bağımlı iş güçleri olarak niteleyeceğimiz kişiler de "köle" olarak görünmektedir; bunlar işledikleri topraklarla (*dastgird*) birlikte satılmaktadır. Zerdüşt inancına bağlı köleler, "inanmayanlar"a satılamazdı, Zerdüşti olmayan birinin mülkiyetinde olanlar, onun zararını karşıladıklarında, onu terkedibilirlerdi. Köleler, tanık olarak, ama aynı zamanda davacı ve savunmacı olarak mahkeme önüne çıkabilir, sahipleri tarafından bir "özel servet"le donatılabilir ya da tümüyle ya da (örneğin köle üzerindeki ortak mülkiyet durumunda) "kısmen" azad edilebilinirlerdi. Yazılı bir onay (*azad-hişt*) yoluyla, azat edilen kişi, "krallar kralının" özgür bir "uyruğu" durumuna gelirdi. Sasani İmparatorluğu, "tapınak köleleri"ni de tanıyordu; ama burada, bir ateş tapınaklarının mülkleri üzerindeki özgürlükten yoksun iş gücü olarak

anşahrıg ı atahş ile kral tarafından tapınakta hizmet verilmekle yükümlü kılınabilen bir özgür olarak *atahş-bandag* ya da *aduran-bandag* arasında bir ayrım yapılmalıdır. Böylesi bir *bandag*'ın en seçkin örneği, V. Vahram zamanında tapınaklarda hizmet gören, II. Yazgird zamanında işlediği bir suçun cezası olarak bir taç mülkü üzerinde "tapınak kölesi" olarak çalışmak zorunda kalan ve Peroz zamanında yeniden "kutsal hizmet" ile yükümlü kılınan "büyük vezir" Mir-Narseh'imizdir. Köle sayısı konusunda bir ifadeye rastlanmıyor, ama bunların sayısının az olmamalı.

Hukuk kitaplarına dönelim: Bunlar, Sasaniler döneminde "*ev idaresi*" ve "*aile*" için de en önemli belgelerimiz olduğu için, bunların burada daha yakından tanıtılması doğru olur. Sasaniler zamanında, asla genel geçerli bir hukuk kodeksi, asla Zerdüşti ahlak ve gelenek öğretisinden bağımsız bir "dünyevi" davranış ve norm katalogu yoktu. "Bin Kararlar Kitabı" (*Madayan ı hazar dadestan*), karmaşık ve ayrıntılı kazuistiğiyle, yani özenli hukuk terminolojisi ve çeşitli uzman görüşlerinin sunulmasıyla, hukukçular için bir tür yönlendirme ve karar verme yardımcısı" (*Macuch*) olmuş olmalıdır. II. Ksusro'nun tahta çıkmasıyla İran'a Arap saldırısına kadar olan dönemde (M.S. 590-642 arası) kaleme alınmış olarak, derleyicisi, Fars'daki Ardahşir-Hvarrah bölgesindeki Gorlu (Firuzabad) Farrohmard ı Vahraman adında bir adam, Avesta'nın "hukuki" *nask*'larına ("kitaplarına") ilişkin orta Persçe yorumları hem de hukuki kararların ve uzman görüşlerinin derlemesini, duruşmalara katılan kişilerin görevlerine ilişkin yazıları ve kral fermanlarını kaleme almıştır. Ayrıca, belli ki ülkesinin resmi ve özel arşivlerine girebiliyordu. *Madayan*'a ek olarak, hukuki sorunlarla uğraşan, ancak önem açısından geride kalan diğer orta Persçe eserler de bulunmaktadır. İlk önce orta Persçe olarak kaleme alınan ve Persis'de Hıristiyan

cemaatlere yönelik olan, 800 yılında Suriyeceye çevrilen ve ancak o şekilde korunabilen, Persis metropoliti İşo'buht'un M.S. 8. yüzyıldan kalma *Corpus Juris*'inde (Yasa Derlemesi), İslam öncesi-Sasaniler döneminin İran-Zerdüşti hukukunun güçlü etkileri görülmektedir; ayrıca bunun yardımıyla, *Madayan*'da tanımlanmayan kimi hukuk deyimlerinin okunmasına ve yorumlanmasına çalışmaktadır. Bunun dışındaki Hıristiyan hukuk kitapları olarak, Persis metropoliti Mar Simeon'un yine orta Persçeden Suriyeceye çevrilmiş Sasaniler sonrası bir yazısı ve I. Ksusro döneminde patrik Mar Aba altında oluşmuş olması gereken, evlilik sorunlarına ilişkin Suriyece özel bir yazı anılmalıdır.

Şimdi de, antik dönem Yunanistan'ına ya da Roma'sına benzer şekilde, bugünkü anlamda bir "aile"den çok bir "ev idaresi" olarak tanımlanabilecek Sasani "aile"sine bir bakalım. Bununla, bir "aile"nin ortak yaşama ya da "yaşam akışı" hakkında hiçbir şey söylenmiş olmaktadır ve kaç kuşağın, ne zaman bir çatı altında yaşadığı gibi sorulara da kısıtlı yanıtlar beklenmelidir. Nihayetinde, bilgimizi, ilk planda, tarihsel olarak betimleyici belgelere değil, hukuksal olarak tanımlayıcı belgelere borçluyuz.

Hem "çekirdek" aile hem de "genişletilmiş" aile, orta Persçe'de *dudag* (aslında "duman") ve *kadag* ("ev") kavramlarıyla nitelendirilmektedir; Roma geleneğinin *pater familias*'ına (aile babası) İran'da *kadag-hvaday* ("evin efendisi") denk düşmekteydi, karısı *kadag-banug* olarak nitelendiriliyordu. Aynı zamanda bir hukuksal birlik, bir üretim ve tüketim birimi ile kültsel bir cemaat oluşturan aile mensupları, bir yığın kurallar ve yükümlülüklerle birbirlerine bağlıydı. "Kendisine özgü hukuk"a sahip ("evin efendisi" ve yetişkin oğulları ve erkek torunları) ile "yabancı hukuk"a sahip (kadınlar ve reşit olmayanlar) ev idaresi üyeleri bulunmaktaydı."Aile",

Yunan *genos*'una ve Latin *gens*'ine benzer bir şekilde, *naf, tom* ve *gohr* kavramları altında görülen ve büyüklükleri değişebilen baba tarafından akraba daha büyük birlikler içinde birleşmiş durumdaydı."Ev"in baba tarafından atalarının ruhlarına karşı kültsel yükümlülükleri üstlenmesi gibi, centil birliği de, ölmüş ortak atalarının, öncelikle de kendi öz atasının anısını yaşatmakla yükümlüydü;. Bunun dışında, ortak şenlikleri ve törenleri düzenliyordu. Bu bağıntıda, I. Şabuhr'un yazıtında karşımıza çıktığı haliyle, kurban yükümlülüğünü ve adak ateşini anımsatmak yeter. "Ev ve çiftlik"in sahibi olmasına ve ortak meralar, değirmenler, sulama tesislerinden yararlanma hakkıyla donatılmış olmasına rağmen, "aile", mülkü yalnızca birlik üyelerine satmakla yükümlüydü. Yine bunlar da, ilgiliyle olan akrabalığına göre, vasi, evlatlık alınmış kişiler ya da mirasçılar olarak ortaya çıkıyordu.

Bir "aile"nin erkek üyeleri, onbeş yaşına geldiğinde yaşını doldurmuş sayılıyor ve bu vesileyle bir kutlama töreninde (kemer ve elbise verilmesi) reşit (*tuvanig*) üyeler olarak topluluğa alınıyorlardı. Birliğin yetişkin erkeklerinden oluşan ve üstünde bir "ihtiyarlar heyeti"nin bulunduğu bir heyet, düğünler kutlandığında ya da *gens* içindeki hukuksal sorunlar ele alındığında, mevcut bulunuyordu. Yeni üyeler, birliğe normal olarak *adrogatio* (*gens*'e sorulmasından sonra evlatlık olarak alma) yoluyla alınıyordu. Bu birlikler içindeki daha yakın baba tarafından akrabalar (*hamnafan, hveşavandan, azadan*), uzun zaman boyunca bir evlilik birliği oluşturdular, yani kan akrabaları arasındaki evlilikler (Avestaca: *hvaetvadata*: "baba tarafından akrabalar arasındaki evlilikler", orta Persçe: *hvedodah*), evlenme pratiğinin alışılmış biçimleriydi. Buna rağmen, aceleci davranılarak, örneğin hanedanlık içindeki evlilikler durumunda, ("özkardeşler" ya da ebeveynlerle öz çocukları arasında) "ensestvari" ilişkiler sonucu çıkartıl-

mamalıdır. Yine de İran'da (ve örneğin Mezopotamya ve Osrhoene gibi komşu bölgelerde) kan akrabaları arasındaki evlilik o kadar yaygındı ki Hıristiyan otoriteler ve (Doğu) Romalı devlet otoriteleri, uyruklarına bir yasakla tepki göstermek zorunda olduklarına inandılar. Kökenin toplumsal dereceyi ve görevlere ve mevkilere gelişi uzun zaman boyunca ne denli çok etkilediğini, daha önce görmüştük. *Azad* (Latince *agnatus*'a yakın) sözcüğünün, aristokratlar için bir niteleme olarak da kullanılması şaşırtıcı değildir.

Evliliğin alışılmış biçimi, Romalı *manus* evliliğiyle kesinlikle karşılaştırılabilecek *padihşayih* evliliğiydi: Kadın eş, kocasının "ev"ine geçtiğinde, ev çocuklarının annesi, ev idaresinin yöneticisi ve ev kültünün katılımcısı olarak ev babasının erki altına giriyordu; yeni "ev idaresi" içindeki "erke tabi kişi" (*framanburdarih*) olarak, eski ailesiyle bütün hukuksal ilişkilerini kesiyordu. Bu evlilikten olan çocuklar, babalarının meşru evlatları olarak, onun adını, servetini ve toplumsal derecesini, ama aynı zamanda da onun kültsel ve ekonomik yükümlülüklerini miras olarak alıyordu. Sasani döneminde, gelinin vasisinin ve damadın karşılıklı taleplerini ve yükümlülüklerini yazılı olarak kaleme döktükleri evlilik sözleşmesinin imzalanması olağan bir durummuş gibi görünmektedir. Bir erkek on beş yaşında evlenme hakkına sahipti, bir kadın reşit olmadan da evlendirilebiliyordu, ancak arzusu hilafına değil. Bir erkek için ayrıca birçok kadınla meşru evlilik yapmak olanaklıydı; bu, hanedanlık için de, kan akrabası evliliğinin yanı sıra, iyi bir şekilde kanıtlanmıştı. Bir kadın, evlilik sözleşmesinde başka türlü düzenlenmediği sürece, bütün ömrü boyunca zora tabiydi ve servet edinemezdi. Kadının çeyizi, evlilik boyunca onun mülkiyeti olarak kalıyordu, erkek yalnızca yeddiemindi; örneğin, çocuksuzluk durumunda, evlilik çeyizi, kadının ölümünden sonra baba tarafından aileye kalıyordu. Boşanma,

her iki taraf tarafından da yürütülebiliyordu, ancak bunun için diğer tarafın onayı gerekliydi; kadının rızası, eğer evlilik çocuksuz kalmışsa ya da suçu kanıtlanabilirse, önkoşul değildi. Bir boşanma, tıpkı bir evlilik gibi, resmen ilân ediliyor ve çeyizin ve olası bir "evlilik armağını"nın geri verilmesini düzenleyen (orta Persçe: *kaben*, Latince *donatio propter nuptias'a benzer*) bir boşanma senedi (*hilişn-namag*) ile onaylanıyordu. Bir vasiyetnamenin olmadığı durumdaki yasal mirasçı sırasında, kadın *filii loco* durumunda bulunuyordu, yani, ölenin bir oğluna benzer bir şekilde, kocasının mirasından tam bir pay alıyordu. Şimdi onun vasisi, en büyük oğlu, onun dışında, ölünün baba tarafından en yakın erkek akrabası oluyordu. Eğer evlilik çocuksuz kalmışsa, kadın, tıpkı Eski Ahit'de belirtilen Levirat evliliği* gibi, kocanın ölümünden sonra, onun baba tarafından en yakın akrabasıyla bir birleşmeye gitmek zorundaydı (sözde *çagar* evliliği); ne var ki burada kadın, "bütün haklarıyla birlikte" ölünün karısı olarak onun mülkiyetinde kaldı ve yeni evlilikten doğan çocuklar da, öz babalarının değil, müteveffanın meşru çocukları ve varisleri oldu. Bunun ötesinde Levirat evliliği, tıpkı kan akrabalığı evlilikleri gibi, Hıristiyan hukukçular tarafından polemik tarzında yorumlandı. İran hukuku, "varis kız"ı da, baba evinin ayakta tutulması amacıyla, bu mevcut bir evliliğin dağıtılmasını gerektirse bile, baba tarafından erkek bir akrabayla evlendirilen erkek kardeşsiz bir kızı da tanıyordu. Onun bu yeni ilişkiden çocukları, ana tarafından büyükbabanın meşru çocukları ve miraşçıları olarak görüldü.

Sasaniler İran'ından, *padihşayih* evliliğin dışında, erkekle kadın arasındaki başka birleşmeler de bilinmektedir; bunun içinde, biçimsel "aile değişimi" olmaksızın kadının özgür eş seçimine göre evliliği, ama bir de, geçerli nedenlerin ya da

*Berdel -çn.

özel yükümlülüklerin bulunması durumunda, bir kocanın karısını -kadının servetiyle birlikte- bir diğer erkeğe belirli bir zaman için bırakmasını öngören -antik dönem- evliliği sayılmaktadır. Böylesi bir durumda, kadın, şimdi onun velisi olarak işlev gören ilk kocasının meşru karısı, yeni birleşmeden olan çocukları da bu ilk adamın çocukları olarak sayıldı.

Reşit olmayanlar ve kadınlar ile erkek mensubu olmayan aileler üzerindeki vesayet de, Sasani hukukunda ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır: Bu, "yasal" vesayet ve vasi atanması için olduğu kadar, onun görevlerinin betimlenmesi, ücretinin ödenmesi ve vesayet altında bulunanın hukuksal olarak korunması için geçerlidir. Burada, İran'da bir "doğal" (*budag*: bir aile içinde) bir "yasal" (*gumardag*: bir ailenin erkek mensuplarının olmaması durumunda centil birliği tarafından atama) ve bir "vasiyetname" (*kardag*: evin babası tarafından bir akrabanın ya da yabancının atanması) vasiliği arasında ayrım yapıyordu.

Bir "ev"in yaşatılmasına ya da kültsel yükümlülüklerin gerçekleştirilmesine duyulan ilgiden ötürü, miras ya da halef düzenlemeleri (*abarmand*) hukuk otoriteleri için çok önemliydi. Burada, evin mirasçılarının miras sırasını (*a. i pad hveşih*: mirasçılar, Roma hukukunun *sui herede*'leri ile karşılaştırılabilinir) erkek bir ev mirasçısının olmaması durumundaki diğer kişilerin "yedek varis" olarak görev gördüğü miras sırasından (*a. i pad stürih*) ayırmaktadırlar; bunların görevi, ister "doğal" (mirasçı kız, levirat evliliği içindeki kadın), ister *gens* tarafından atanan isterse de vasiyetname ile belirtilen yedek varisler olsun, ölmüş kişi için, ölünün toptan yerine geçecek bir "oğul" (*sturih pus*) yaratmaktı.

Sasani mal, borçlar ve miras hukukuna ilişkin söylenecek çok şey bulunmaktadır, ama bu, bizim anlatımımızın sınırlarını aşmaktadır.

1. İmparatorluk ve Yönetimi, Saray ve Krala Vergiler

"(Kralların kralı Şabuhr'un egemenliği altında yaşayanların ruh selameti için kurban edilsin:) Adiabene kralı Ardahşir için; Kirman kralı Ardahşir için; Şabuhr'un mülkü (*dastgird*) Mesan [Mesene] kraliçesi Denag için; İberya [Gürcistan] kralı Hamazaps için; Pabag'ın oğlu prens Valahş için; Parikanların yanında eğitilen (?) prens Sasan için; Kaduganların yanında eğitilen (?) prens Sasan için; Peroz'un oğlu prens Narseh için; Dad Spahr'ın (?) [Partça/Yunanca: Şabuhr'un oğlu] prens Narseh için; *bidahş* ('kral naibi') Şabuhr için; *hazaruft* ('kiliark') Pabag için; aspbed ('süvarilerin efendisi') Peroz için; Varaz (hanesinden) Ardahşir için; Surlar (hanesinden) Ardahşir için; Undigan efendisi Narseh için; Kariler (evinden) Ardahşir için; *framadar* ('kumandan') Vahnam için; Veh-Andiyok-Şabuhr satrapı (*şahrab*) Friyog için; Şahimust('un oğlu) (?) Sridoy için; Ardahşir-Snom ('Ardahşir'in neşesi') (lakaplı) Ardahşir için; Tam-Şabuhr ('yiğit Şabuhr') (lakaplı) Pakçihr için; Goyman satrapı Ardahşir için; Nev-Şabuhr('dan) Çaşmag için; Şabuhr-Snom ('Şabuhr'un neşesi) (lakaplı) Vahnam için; Şahrgird kalesi komutanı Tir-Mihr için; 'sofra tellalı' [Yunanca: *deipnokletor*] Ziyak için; Dumbavand(lı) Ardavan için; Avgan'ın oğlu Gundafarr için; Şambid'in oğulları, Peroz-Şabuhr ('muzaffer Şabuhr') (lakaplı) Razmayod ve Pabag için; Gay [İsfahan] satrapı Varzin için; *bidahş* ('kral naibi') Kardsrav için; Vispur'un oğlu Pabag için; Seluk'un [Selefkos'un] oğlu Valahş için; kraliçelerin *handarzbed*'i ('danışma-

nı') Yazdbad için; *şafsedar* ('kılıç sahibi') Pabag için; Rind satrapı Narseh için; Hamadan satrapı Tiyanag için; *paristagbed* ('hizmetçilerin efendisi') Gulbed için; Rastag'ın oğlu Goymard için; Vifar'ın oğlu Ardahşir için; *salar-i darigan* ('saray hizmetçilerinin önderi'/'saray muhafızlarının şefi' ?) Şabuhr'un oğlu Abursam için; Barrag'ın oğlu Narseh için; Narseh'in oğlu Şabuhr için; 'ikmal bölümü efendisi' [Yunanca: *ho epi tes annones*] Narseh için; *dibirbed* Hormizd'in oğlu *dibirbed* ('katiplerin efendisi') Hormizd için; *zendanig* ('devlet hapishanesinin efendisi') Narduk için; *darbed* ('cümle kapısının efendisi') Pabag için; Pasfal'in oğlu Pasfal için; *dizbed*'in ('kale komutanı') oğlu Abdahş (?) için; *herbed* Kirdir için; Veh-Ardahşir satrapı Rastag için; *bidahş* ('kral naibi')Ardahşir için; *ganzvar* ('haznedar') Mihrvahvast için; *framadar* ('kumandan') Şabuhr için; Raylı *dibir* ('katip') Mihran('ın evinden) Aştad için; Sasan'ın oğlu, 'kadınlar hareminin gözcüsü' (*şabestan*; Yunanca: *eunochos*) Sasan için; *vazarbed* ('ticareti emrinde bulunduran') Viroy için; Niriz satrapı Ardahşir için; Gulbed'in oğlu Baydad için; Kirdir-Ardavan için; Bandag'ın oğlu Zurvandad için; Sasan'ın oğlu Vindar için; harem ağası Manzik için; *dadvar* ('yargıç') Sasan için; Naspad'ın oğlu Valan ve *varazbed* ('yaban domuzlarının efendisi') Gulag için."

I. Şabuhr, *res gestae*'sinde (ŞKZ) , imparatorluğun kendisine yakın olan ve bundan ötürü de ruhlarının selameti için kendilerine kurban düşen nişan sahiplerini, mevki sahiplerini ve aristokratlarını saymaktadır. Bu türden başka listeler, ikinci Sasani'nin (Pabag ve Ardahşir dönemine göndermede bulunan) bir başarı anlatımı, Paikuli'den Narseh yazıtında çok sayıda başarı anlatımı, yazıtsal olarak bize kadar aktarılmıştır. Bunların hepsi, önce hanedanlığın üyeleri, daha sonra en önemli soylu klanların üyeleri ve son olarak da imparatorluğun nişan ve

mevki sahipleri sayılarak, benzer şekilde düzenlenmiştir. Şimdi çabamız, eski Sasaniler devletini yönetsel ilişkileri içinde kavramak ve imparatorluk yönetimindeki ve saraydaki resmi görevlerin hiyerarşisini yeniden kurgulamak olmak zorundadır. "İmparatorluk hizmeti" açısından burada vazgeçilmez ön koşul, eski çağ için hem Şabuhr ve Narseh'in yeniden hem de Mobad Kirdır'ın yazıtlarında adlarını verdikleri topraksal-yönetsel birimlerin ("imparatorluk parçaları", "eyaletler") belirlenmesidir; burada ŞKZ'nin başlangıcını alıntılıyoruz:

"Ve ben [I. Şabuhr], [şu) ülkelere (eyaletler; Yunanca: *ethne)* sahibim: Fars [Persis], Pahlav (Part Ülkesi], Huzestan [Huzistan], Meşan [Maişan, Mesene], Asorestan [Mezopotamya], Nod-Ardahşıragan [Adiabene], Arbayestan [Arabistan], Adurbadagan [Atropatane], Armen [Ermenistan], Virozan [İberya], Segan [Mahelonya], Arran [Arnavutluk], Kafkasya'ya ve 'Alanlar Kapısı'na kadar olan Balasagan ve tüm Padişhvar(gar) [tüm Elbruz zinciri = Taberistan ve Gelan (?)], Mad [Medya], Gurgan [Hırkanya], Marv [Margiyan], Harey [Arya] ve tüm Abarşahr [bütün üst (= doğu, Part) eyaletleri], Kerman [Kirman], Sakastan, Turgistan, Makuran, Pardan [Paradene], Hind [Sind] ve Paşkibour'a kadar [Peşavar (?)] ve Kaşgarya, Sogdiya ve Çaç [Taşkent] ve Mazonşahr [Oman] kıyılarına kadar olan olan Kuşanşahr."

Bu sıralamanın, Narseh döneminden mevki sahiplerinin toprak ilişkileri içinde listesi ve (II. Vahram zamanından) Kirdır'ın -ne var ki tam olmayan- imparatorluk parçaları bileşimi ile karşılaştırıldığında, birçok ortak yan, ama aynı zamanda farklar da, yani değişimler de saptanabilir. Şabuhr açısından, belirli bölgelerin "krallıklar" olarak "kralların kralı"nın ve diğer hanedanların (Orta Persçe: *şah*; Yunanca: *basileus*) oğullarına bırakıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu bölgeler, imparatorluğun sınırlarında bulunmakta ve coğrafi ve politik tanımları içinde geç

Part döneminin mirasını oluşturmaktadırlar; ne var ki şimdi burada (birçok durumda ?) Sasani prensleri, eski güçlü kısmi kralların yerini aldılar. Örneğin, Şabuhr, -yine kurban ve ateş adama bağıntısında- oğulları Hormizd-Ardahşir'i (daha sonraki I. Ardahşir'i) "Ermenistan büyük kralı" ve böylelikle veliaht, Şabuhr'u "Meşan kralı", Narseh'i (daha sonraki "krallar kralı"nı) "deniz kıyısına kadar Hind, Sakistan ve Turgistan kralı" ya da "Saklıların kralı" ve Vahram'ı (daha sonraki I. Vahram'ı) "Gelan kralı" olarak adlandırmaktadır. Bunlara, Adiabene kralı Ardahşir, Kerman kralı Ardahşir ve İberya kralı Hamazsp eklenmektedir. Paikuli yazıtı, -elde yalnızca kısmen kalmış § 92'de- ek olarak bir de Kuşan(şahr), Hvarezm, Pardan, Makran, Gurgan, Balasagan, Arnavutluk ve Segan'ın (bak: Harita 4) (isim olarak belirlenemeyen) "krallar"ının adı, bunun ötesinde, (belirli bir egemenlik alanı belirtilmeksizin) Razgurd ve Pand-Farrag adında iki kral birey ve son olarak, Ermeni Tirdad, Lahmid kralı Amr ve Edessalı adaşı sayılmaktadır. Ne var ki NPi'de, bütün bu kralların Sasaniler hükümdarının uyrukları olduğunun öne sürülmediğine işaret etmek gerekir. Aynı yazıtın § 93'ünde, küçük hanedanların (? ve/ya da yerel mevki sahiplerinin ?; orta Persçe: *hvaday*: "efendi") sıralanmasının sonunda, muhtemelen İran'da rastlanamayan bir kral Maluks sayılmaktadır. Yerel hükümdarların "kralların kralı" ile ilişkisi, araştırmada, Avrupa ortaçağı için tayin edici bu kavramın bir yandan sadakat yemini ve askeri olarak bağlılığı ve diğer yandan toprak mülkiyetini kullanım hakkıyla tımarlandımayı, yani burada bizi ilgilendiren zaman açısından belgelerin eksikliği nedeniyle araştırılamayacak önkoşulları içermesine rağmen, çoğunlukla "vasal statüsü" olarak nitelendirilmektedir.

"Krallıklar"ın yanı sıra ikinci bir topraksal birimi, bu durumda belki "eyalet" olarak çevirilebilecek *şahr* sözcüğüyle tanımlanmaktadır; bu, bir *şahrab*'ın (Yunanca: *satrapes*) de-

netimi altında bulunmaktadır. ŞKZ'den idari bölgeleriyle birlikte yedi satrabı ismen biliyoruz, ancak 3. yüzyılda bunların sayısının (ve bunlarla birlikte böylesi eyaletlerin sayısının) çok daha fazla olduğunu gösteren çok şey bulunmaktadır. Yoksa, Şabuhr tarafından, yazıtında, yalnızca ona özellikle yakın duran valilerin adı verilirdi. "Krallık"da, *şah*'ın bir tür vekili olarak *şahrab*'ın var olup olmadığını çıkarmak mümkün değildir. "Eyaletler"in yalnızca idarenin başka bir biçiminin bulunmadığı, yani doğrudan "kralların kralı"na bağımlı olan bütün bölgelerde, örneğin Part krallarının "kral ülkesi"nde ya da yeni işgal edilmiş topraklarda kurulduğu tahmini yürütülmüştür. Belli ki hükümdar tarafından kentlerin kurulması yalnızca "kral ülkesi"nde mümkündü. Bir Sasani *şahr*'ının öncel imparatorlukların satraplıkları ile karşılıştırıldığında nasıl bir büyüklük ilişkisi içinde bulunduğunu kararlaştırmak mümkün değildir. Harita 4'ümüz, 3. yüzyılın "krallıklar"ını (ŞKZ ve NPi'ye göre) ve -küçük kesitlerde- imparatorluğun en önemli bölgelerinin geç dönem Sasani idari birimlerini göstermektedir.

İmparatorluğun yönetimi konusunda, Sasani egemenliğinin başlangıç dönemlerine göre geç Sasaniler dönemi (6./7. yüzyıl) için karşılaştırılamayacak ölçüde daha iyi bilgiye sahibiz, çünkü, mühürlerde ve mühür kapsüllerinde ya da para yazılarında bu çağ konusunda son derece değerli malzeme bulunmaktadır; bu, bu belgelerin bulunma yerlerinin (Şiraz'da Kasr-ı Abu Nasr; Taht-ı Süleyman; Susa/Turang Tepe; Tepe Kabudan [Gurgan]; Bişabuhr) hemen hemen hepsinin Batı'ya düşmesi ve imparatorluğun doğu bölümlerinin yalnızca çok az görünmesi durumuna rağmen böyledir. Geç (ve bundan önce gelen orta Sasani) dönemi açısından, Suriye aziz dosyaları ve Nasturi ruhani meclis raporları, ek bilgiler sunabilirdi, ancak bu kaynakların değerlendirilmesi henüz başlangıç aşamasında

bulunmaktadır. Daha önce tanımış olduğumuz Sasani hukuk derlemesi *Madayan ı Hazar Dadestan*, ayrıca -haklı olarak- "idari" mühürlerin kullanıma sokulmasını krallar Kavad ve I. Ksusro'ya mal etmektedir. Gliptik* malzemenin ancak kısa bir süre önce gerçekleştirilen değerlendirilmesi, yalnızca kral yazıtlarından bilinen ünvanlar ve görevler ile yer adlarının (bak.: Harita 4) aydınlatılmasına yardım etmekle kalmadı, bunun ötesinde, eyalet düzeyindeki idari "seçkinler"in adları ve görevlerini de daha yakından tanımlayabilmemize de olanak sağladı. Sasani İmparatorluğunun merkezi yönetim biriminin, kendisi de "ilçeler"e bölünen "eyalet" (şahr) olduğu açığa çıkmaktadır. Mühürlerde ve mühür kapsüllerinde toparlanmış hemen hemen bütün görevliler, eyalet düzeyinde faaliyet göstermektedir; "büyücüler (bürosu)" (*maguh*) yalnızca "ilçe" düzeyinde bulunurken, bir tek *amargar* ve *framadar*, bölgesel (yani eyalet üstü) düzeyde de faaliyet göstermektedir.

Tek tek ünvan taşıyıcılarına ve resmi görevlilere hangi görevler düşüyordu? *Şahrab*, sivil meselelerle uğraşan ve burada hem *amargar* ile (vergi meselelerinde) hem de *ostandar* ile (kraliyet mülklerine ilişkin meselelerde [?]) birlikte çalışan eyalet valisi olarak düşünülmelidir. Buna karşın, -en azından mühür kapsüllerinin tanıklığına göre- görev alanlarını Zerdüşti ruhbanlarla paylaşmamış görünmektedir.

Bir eyaletin *mogbed*'i (*mobad*'ı), bu alandaki "*chef spirituel et ecclésiastique*"i olarak nitelendirilmek ve ona ruhbanların mülklerinin idaresi mal edilmek istendi; Ardahşir-Hvarrah, Veh-Şabuhr *mogbed*'ini, Resim XXVIII 1 göstermektedir. Mobad'ın üzerinde, daha önce söylendiği gibi, geç Sasani döneminde "büyük mobadlar" ve son olarak Zerdüşti hiyerarşinin doruğu olarak *mobadan mobad* durmaktaydı. *Mogbed*'in, o da dinsel bir "görev"e sahip olan *driyoşan cadaggov*

*Taş yontma sanatı; her türlü heykelcilik -çn.

ud dadvar (yoksulların hamisi ve yargıç) ile ilişkisi kesin olarak belirlenememektedir. Kirdır için (ne var ki *bamşahr* ekiyle birlikte "tüm imparatorluğu" kapsayan) *mogbed ud dadvar* görevinin her açıdan yaşamaya devam ettiği, ancak bu ünvanın (I. Ksusro zamanında ?), onun bir "yoksul"un mahkeme önünde hukuksal olarak temsil edilmesi şeklindeki asıl görevinin daha iyi betimlenmesi ve aynı zamanda onu asıl *mogbed*'den ayırmak için, idari bağıntıda değiştirildiği tahmin edilmektedir. Böylesi "dinsel" hukuk bilirkişilerinin yanı sıra, açık ki "sivil" davalarda hüküm veren yargıçlar da (*dadvaran*) bulunmaktaydı.

Handarzbed ("danışman"), hem sarayda hem de eyaletler düzeyinde bilinmekte ve haklı olarak da pedagojik-danışmacı görevlerle bağıntı içine getirilmektedir: Örneğin, Yazdbad'daki Şabuhr Yazıtı, "kraliçelerin danışmanı"na değinmekte ve onu yakından harem ağası olarak nitelemektedir; bunun ötesinde, eyalet düzeyindeki *darzbed*'in yanında, *mogan-handarzbed* olarak da hizmet yürüten büyücüleri (*mogan*) tanımaktayız.

Bir *ayenbed*'in hem saray ve hem de idari ve dinsel bağıntıdaki (İştahr ateş tapınağının *ayenbedi* olarak Kirdır)(İştahr ateş tapınağının *ayenbedi* olarak Kirdır) görevleri bilinmektedir, açık olmayan, kimileri tarafından "mali" (krala verilen armağanlarla uğraşmak), kimileri tarafından da arşiv (geleneklerin ve seremonilerin, ama aynı zamanda mevki sahiplerinin ve onların ayrıcalıklarının bir listesinin tutulması) ya da protokol alanına (törenlerin denetlenmesi) yerleştirilmek istenen görevleridir. Bir *framadar*'ın ("komutan")-belirgin bir şekilde önemli olan- görevleri üzerine de az şey bilinmektedir: Şabuhr, alıntı yaptığımız yazıtında, bu ünvanın iki taşıyıcısını, yakın bir coğrafi ve içeriksel ayrım yapmaksızın adlandırmakta, bunların birisini Adur-i Guşnap'daki büyük ateş tapınağına,

bir diğerini birçok eyaleti kapsayan bir bölgeye saymaktadır; hatta II. Yazgird döneminin (438-457) güçlü görevlisi Mir Narseh, Firuzabad'daki yazıtında kendisini *vuzurg-framadar* ("büyük komutan") olarak adlandırmaktadır. *Vaspuhragan-framadar*, "prensler"in mülkleri üzerindeki gözetimi sürdürmüş olabilir. Hem bölgesel düzeyde hem de eyalet düzeyinde bilinen *amargar*, önemli mali meselelerle, büyük olasılıkla da vergi gelirleri(nin) (bir bölümü ?) ile uğraşıyordu.

Yalnızca gliptikten bilinen ve yerel düzeyde anlaşmazlıkların giderilmesiyle uğraştığı sanılan "büyücü 'bürosu/makamı'" (*maguh*), yalnızca "ilçe düzeyinde" faaliyet gösteriyor, böylelikle, eyalet düzeyindeki *mogbed*'e ya da *driyoşan caddaggov ud dadvar*'a karşı aracı kurum olarak işlev görüyordu. "Yargıç", *mogbed* ve (Zerdüşti hiyerarşinin görevleri belirsiz kalan önemli bir görevlisi olan) *rad*, kovuşturma dönemlerinde Hıristiyanların sorgulanmasında ve yargılanmasında tayin edici otoritelerdi; Suriye aziz dosyaları, cezaevi personeli (gardiyan, cellat vb.) gibi bunların adını da anmaktadır.

Eyalet düzeyinde bilinen görevlilerden kimi, (belirli dönemlerde ya da belirli bir zamandan itibaren) *hamşahr mogbed ud dadvar* ya da *mobadan mobad*'da tanıdığımız haliyle, imparatorluk düzeyinde bir "amir"e sahiptiler; ama birçok durumda (örneğin, *amargar* ya da *framadar*'ın konumunda) böylesi bir bağıntıyı açık bir şekilde kurmak mümkün değildir. Yine imparatorluk çapında bir öneme sahip olan ve sahiplerinin "kralların kralı"nın doğrudan yakınında göründüğü görevler arasında, *bidahş* ve *argbed* görevleri öne çıkmaktadır: Her keresinde hanedanlığın bir üyesi olan *bidahş*, etimolojik anlamda "ikinci kral" olarak yorumlanmakta ve bundan dolayı, "kral naibi" ya da "başvezir" olarak kavranabilir. *Argbed* ünvanı, kimileri tarafından "bir kalenin komutanı", kimileri tarafından da "baş vergi tahsildarı" olarak

çevirilmektedir; onun NPi'de *bidahş*'dan ve prenslerden önce anılması, hem önemini hem de böylesi bir mevki sahibinin çok kez kralın vekili olarak ortaya çıkması durumunu vurgulamaktadır. Son olarak *zendanig*, orta Persçe'de *gilkard* ("topraktan/kilden yapılmış") adını taşıyan, Batı geleneğinde "unutma sarayı" adıyla bilinen ve Huzistan'ın Karun yöresindeki Susan'da saptanabilen "devlet hapishanesi"nin yöneticisi olabilir. İmparatorluğun askeri yönetimi, bizi daha sonra uğraştıracaktır.

Yeterli bilgiye sahip olmasak da, kimilerininin daha henüz Part döneminde var olabileceği "saray görevleri"ne bakalım: Burada, "başbakan" olarak değil, tersine, Ahamenit İmparatorluğunda olduğu gibi, kralın muhafız alayının şefi olarak görülmesi gereken *hazaruft* ("kiliyark"), Şabuhr Yazıtının da kanıtladığı gibi, özel bir öneme sahipti. Eğer haklı bir şekilde "saray muhafızlarının komutanı" olarak yorumlanmışsa, *salar ı darigan*, onun yardımcısı olarak yanında durabilirdi; *darbed* ("cümle kapısının efendisi"), kapı muhafızlarına emir veren kişi olabilir. ŞKZ ve NPi'nin tanıklıklarına göre, muhtemelen "protokol şefi" olan (Yunanca) *deipnokletor* ("ziyafet tellalı"; orta Persçe: *dnyk*), kralın silah taşıyıcı olarak *şafşerdar*, hükümdara bütün hizmetlerin sorumlusu olarak *paristagbed* ("hizmetçilerin efendisi; Yunanca: *ho epi tes hyperesias*), baş iaşe "memuru" (Yunanca: *ho epi tes annones*; orta Persçe: *glstpty*) ve "haznedar" (*ganzvar*) da büyük saygı görüyorlardı. Ardahşir'in sarayında ayrıca bir "mareşal"*, (orta Persçe: *hvrpty*; Yunanca: *ho epi tes pathnes*), bir "saki" (orta Persçe: *md'ly*; Yunanca: *ho epi tou oinou*) ve Şabuhr'un sarayındaki "yaban domuzlarının efendisi (*varazbed*) ile karşılaştırılabilecek olan "avın efendisi" (orta Persçe: *nhcyrpt*; Yunanca: *ho epi tou kynhegiou*) hizmet görmekteydi.

*At uşağı -çn.

"Katiplerin ve diğer memurların kalem odalarının amiri olarak *dibirbed* de Şabuhr'da onurla anılmaktadır; ünvan sahibinin babasının da aynı şekilde "katiplerin efendisi" olmuş olması durumu, bu görevin yürütülmesi için, belirgin bir şekilde aile içinde öğretilen özel yeteneklerin zorunlu olduğuna işaret etmektedir. Harem ağaları, Sasanilerde yalnızca haremde hizmet görmediler, aynı zamanda, sarayda ve imparatorlukta önde gelen mevkilere de sahiptiler. "Şarkıcılar", Sasani sarayında, İran halk geleneğinin hazinesini aktardılar, tamamladılar ve dönüştürerek biçim verdiler. Kısmi kralların ve eyalet valilerinin sarayları kral sarayının minyatür kopyası olarak düşünüldüğünde, ki bu böyle kabul edilmektedir, bu durumda (erken) Sasani devleti, kendisine dayandığı Part devleti gibi, belki de en iyisi mediaevistik (orta çağ bilimi) alanından bir kavramla, "personel birliği devleti" olarak karakterize edilebilinir.

Daha önce, *dastgird*'i, yani doğrudan kralın tasarrufuna bağlı bölgeleri duymuştuk. Bunun yanı sıra, aristokrasinin mülkiyetinde bulunan ve kraliyet denetiminin yalnızca dolaylı olarak etki gösterebileceği bölgeler de bulunmaktaydı. Bu bölgelerden verginin toplanması ve asker verilmesi talebi, hükümdar açısından, yalnızca toprağa sahip soyluların aracılığıyla gerçekleştirilebilinirdi. Krallar, belirgin bir şekilde, yalnızca "kral toprağı" üzerinde kentler (*şahrestan*) kurabilir, yeniden yerleşime açabilir ya da adlarını değiştirebilirlerdi. Eski hükümdarların bile, vergi gelirlerinin yükseltilmesi ve ülkenin daha güçlü bir şekilde denetlenmesi için, kentlerin (ve sakinlerinin) sayısını artırma hedefi gütmüş dlmaları şaşırtıcı değildir. Partlı kısmi kralların ortadan kaldırılması, IV. Ardavan üzerinde zafer ve Batı'ya doğru yayılma, Ardahşir'e bunun için fırsat yaratırken, toprak kazancının olmaması, ardıllarının şehirleşme politikasını güçleştirdi. Bu, Mazdak yanlılarının ayaklanması sonucu soyluların zayıflamasını soylu topraklarının kral topraklarına

dönüştürülmesi için kullananan Kavad ve I. Ksusro zamanında yeniden değişti. Mezopotamya ve Susyan'daki eski Yunan yerlerinin Sasaniler döneminde de özerkliklerini koruyup koruda-madıklarını ya da ne ölçüde koruduklarını saptamak çok zordur; Susa, her durumda, II. Şabuhr Hıristiyan kovuşturmaları sırasında şehre karşı büyük bir vahşetle davrandığında, politik önemini nihai olarak kaybetti. Kentlerin kurulmasının diğer yüzü, Sasaniler döneminde de, I. Şabuhr ve I. Ksusro döneminde Antiocheia sakinlerinin bir bölümünün yerleşim yerlerinin değiştirilmesinin çok iyi şekilde kanıtladığı gibi, halk gruplarının kendi yerleşim bölgelerinden zorla sürülmesidir. Kır nüfusunun kentlere yerleştirilmesi ve mültecilerin ya da gönüllü olarak taşınan kişilerin kabul edilmesi, buna karşın, kentleşme sürecinde önemsiz bir rol oynadı, üstelik savaş tutsaklarının ve sürgünlerin yerleştirilmesi, öncelikli olarak, uyruklar arasında iş güçlerinin, öncelikle de usta işçilerin, sanatçıların ve zanaatçıların sayısını yükseltme hedefi güdüyordu.

"Pers Ülkesi kralları, Ksusro Anosirvan'ın egemenliğinden önce, bölgelerinin ürününden (Arapça: *min gallat kuvarihim*) üçte bir, bazı bölgelerden dörtte bir ya da beşte bir ya da altıda bir, bölgenin sulanması ve toprak kültürüne (*ala kadr şirbiha va imaratiha*) göre ve kelle vergisinden belirli miktar alıyorlardı. Şimdi, Peroz'un oğlu Kavad, egemenliğinin sonuna doğru, toprak vergisini (*harac*) doğru belirleyebilmek için, toprağın, hem ovanın hem de dağlık bölgenin ölçülmesi emrini verdi. ... Ama oğlu Ksusro iktidara geldikten sonra, ölçümü sonuçlandırdı, hurma ağaçları ve zeytin ağaçları ile kelleleri de saydırttı ve bunun üzerine katiplerine toplam miktarı tespit ettirdi. ... O [katip], bunu okuduktan sonra, Ksusro, onlara ['kişilere' (*an-nas*)] şunu söyledi: 'Tahıl toprağının şimdi ölçülen carib'inin (yaklaşık: 0,1 ha) toplam tutarı, hurma ağaçları, zeytin ağaçları ve kelleler için sabit bir tarife belirle-

meyi ve bunun yılda üç taksit halinde ödenmesini düzenlemeyi düşünüyoruz: Böyleliklece, sınır postalarımızın ya da bir sınır bölgesinden Bize huzurun bozulması ya da kötü bir şey konusunda haber geldiğinde, bunların giderilmesi ya da bastırılması için para gerektiğinde, Bizim elimizde böyle bir şey hazır olsun diye, Bizim kasamızda para toplanmış olacaktır; çünkü Biz, böylesi olaylar için, yeniden bir vergi duyumu çıkarmak istemiyoruz.' ... Titiz bir danışma toplantısından sonra, insanı ve hayvanı besleyen toprak ürünlerine, yani buğdaya, arpaya, pirince, asmaya, yoncaya, hurmaya ve zeytin ağaçlarına toprak vergisi konmasında anlaştılar. Üzerinde buğday ve arpa ekili her *carib* toprağa 1 *dirhem*, bir *carib* üzüm bağına 8, bir *carib* yoncaya 7, her 4 Pers hurma ağacına 1 *dirhem*, her 6 bayağı hurma ağacına bir o kadar ve bir o kadar da her 6 zeytin ağacına toprak vergisi. ... Diğer bütün toprak ürünlerini, insanlar iyi beslensin diye, vergiden arı tuttular. Kelle vergisini, soylular, büyükler, askerler, rahipler, katipler ve kralın (diğer) hizmetinde bulunanlar hariç, herkese yüklediler. Adamın çok ya da az ödeyebileceğine göre, 12, 8, 6 ve 4 dirhem'lik birçok sınıf yarattılar. Henüz 20 olmayanlar ya da 50 yaşından fazla olanları, kelle vergisinden muaf tuttular.".

Taberi'nin Ksusro'nun mali reformlarına ilişkin anlatımları, Sasanilerin eski vergi sistemini yenisiyle karşılaştırmaktadır: Ürün eskiden tarlada ya da harmanda tahmin edilirken, yani devlet, her yıl değişen ürünle iş görmek zorundayken, şimdi bu rizikoyu mülk sahibinin üzerine yıktı ve önceden saptanan vergi oranlarıyla savaş yürütülmesi ve olağanüstü durumlar için hesaplanabilir miktarlar elde etti. Ama birşey daha açığa kavuşmaktadır: "Kral toprağı"ndan (üçte bir) tümüyle kralın vergi erkine bağlı olmayan bölgelerden (yani üzerinde toprak beylerinin mülklerinin bulunduğu topraklardan: dörtte bir ile altıda bir arasında) gelen farklı gelirler düş-

tü. Toprağın sahibi gerçi değişen ürün rizikosunu taşıyordu, ancak vergi koyucunun varmasına kadar ürünlerin tarlada bozulması, eski zamanlarda az rastlanan bir bela değildi. Geç dönem Sasani vergi sisteminin geç dönem Roma-Bizans örneğine bağımlılığı, saptandığı gibi reddedildi de. II. Ksusro zamanında, önce ılımlı, ama daha sonra anormal ölçüde yükseltilen vergi baskısı, sayısız şikayete yol açtı; örneğin, reformcu I. Ksusro'nun Mesudi tarafından aktarılan sözde ilkeleri, gerçi zamandan bağımsız olarak geçerli görülebilir, ama gerçekte hemen hemen hiç uyulmamıştır:

"Krallık orduya, ordu paraya, para *harac*'a, *harac* da toprak ekimine, toprak ekimi adalete, adalet memurların dürüstlüğüne, memurların dürüstlüğü vezirlerin güvenirliğine dayanmaktadır ve herşeyin başı, kralların heveslerine karşı uyanıklığı ve onun onlara hakim olup, onların ona hakim olmamasını sağlayacak şekilde yönlendirmesi yeteneğidir."

Toprak vergisi olarak *harac* ve *cizya*'nın yanına, kent alanındaki dolaylı vergiler (örneğin, gümrükler), tahminen kent halkı için bir de kelle vergisi gelmektedir. Ganimet, düşman ülkesindeki kentler ve topraklardan koruma haraç paraları ile savaş tazminatları, bütün zamanlarda Sasani krallarının bütçesini yükten kurtardı, ama bunlar, dış politik başarısızlıklarda, aynı ölçüde yük de olabiliyordu.

2. Tarım, Zanaat ve Ticaret - Savaş Yönetimi ve Sınır Koruma: Sasaniler İran'ında Ekonomi ve Ordu Sistemi.

Antik dönemin hemen hemen bütün devletlerinde olduğu gibi, Sasaniler İran'ında da *tarım*, tayin edici ekonomi biçimini oluşturuyordu: Halkın ana kitlesi kırda yaşıyor ve özgür ya da bağımlı köylü olarak geçimini toprağın işlenmesinden sağ-

lıyordu; "Seçkinler", mali araçlarını işlenebilir toprağa yatırıyor ve gelen geliri yeniden buraya yatırıyordu, büyük toprak mülkiyeti ve "bağımlılar"ın sayısı, soylu kökenden gelmelerinin yanı sıra, onların toplumsal prestijinin ve politik heveslerinin önkoşuluydu. Nihayetinde kralın vergi çuvallarını, kentten gelen vergilerden çok daha büyük ölçüde topraktan gelen vergiler dolduruyordu ve ordusunun askerleri de öncelikle kırdan gelen insanlardan toplanıyordu.

Taberi'nin vergi sistemi üzerine anlatımı, bizi en önemli toprak ürünleri konusunda da bilgilendirmişti: Tahıl türleri olarak buğday, arpa ve pirinç konusunda, özel kültürler olarak asma ağaçları, yonca, hurma ağaçları ve zeytin ağaçları konusunda. Sebze, susam, hıyar ve pamuk, vergilendirilmiyordu, çünkü bunlar, öz tüketime ya da sahibinin evinde kullanıma hizmet ediyordu; aynı şekilde, her gelip geçenin bunlardan yararlanacağı varsayımıyla, tek duran hurma ağaçları da vergiden muaf tutuluyordu. Taberi, meraları anmamaktadır, ancak Mesudi, Irak'daki bir otlak için 7 *dirhem*'lik (yüksek) bir vergi oranından söz etmektedir; bununla, tahminen ekilebilen arazinin otlağa dönüştürülmesi önlenmek isteniyordu.

İran'ın bütün bölgeleri içinde, yalnızca Sasani Huzistan'ı, demografik, yerleşimsel açıdan ve tarımsal coğrafya açısından yakından incelenmiştir. Burada, tahıl, pirinç, şeker kamışı ve incir, en önemli tarım ürünleri olarak saptanmıştır, ama bu araştırmaların en önemli sonucu, Sasaniler döneminde, tarım üretiminin aynı zamanlı gerilemesiyle birlikte, büyük kentsel merkezlerde bir nüfus yoğunlaşmasının gerçekleşmiş olması gerektiğidir. Bentlere (bak. Resim XXVI a), kanallara ve diğer sulama sistemlerine yapılan, arkeolojik ve yazınsal olarak kanıtlanmış etkileyici yatırımlar, bununla, hiçbir şekilde açıklanamayarak bir tezat içinde bulunmaktadır.

Tarımın dışında, kralın sayısız uyruğu, geçimini zanaatte buluyordu:

"Heybetli Pusai [II. Şabuhr döneminde bir Hıristiyan aziz], Şabuhr b. Hormizd'in Bet Romaye'den getirdiği Pars eyaletinde bir kent olan Veh-Şabuhr'a [Bişabuhr] yerleştirdiği (savaş) tutsaklar(ın)dan geliyordu. ... Doğu kiliselerine karşı kovuşturmaya başlayan bu Şabuhr bin Hormizd, şimdi Karha d-Ladan kentini kurduğunda ve çeşitli bölgelerden tutsakları oraya yerleştirdiğinde, sürgünler, bunlarla karışma sonucu aile ve sevgi (bağları) ile bağlansın, yavaş yavaş memleketlerine kaçmak bunlar için kolay olmasın diye, imparatorluğunun eyaletlerinin bütün kentlerinin her birinden otuz aileyi bunların arasına yerleştirmeyi akıl etti. ... Ve bunların arasında, merhum Pusai, karısı, çocukları, erkek ve kız kardeşleri ve tüm evi de Karha d-Ladan'a yerleştirildi. Pusai, mükemmel bir zanaatçıydı ve altın süslemeciliğinin dokumasından ve işlenmesinden ustaca anlıyordu. O, aynı zamanda, kralın sürgünlerin ve uyrukların bütün halklarından topladığı, bir kooperatif (*knuşya*) ve birçok alt şubesi durumuna getirdiği ve kendileri için Karha d-Ladan'da sarayının yanında bir atölye kurduğu zanaatçılara mensuptu. Merhum Pusai işinde usta olduğu için, krala tavsiye edildi ve bu da ona sürekli olarak büyük onurlar ve armağanlar verdi ve kendisini hergün daha fazla gösterdiği ve beğenildiği için, kısa bir zaman sonra onu zanaatçıların başı (*res ummane*) yaptı. ... Kiliselere karşı takibatın başlamasından az bir gün önce ..., heybetli Pusai'ye, Kral Şabuhr tarafından, onun imparatorluğun diğer eyaletlerinin de zanaatçılarının başı yapılarak, unutulmaz bir onur bağışlandı."

Pusai'nin azizlik albümünden bu anlatım, iki şeyi kanıtlamaktadır: Birincisi, (savaş tutsağı) usta işçilerin (öncelikle de zanaatçıların) imparatorluğa zorla yerleştirilmesine karşı

duydukları yukarda belirtilen ilgi -ki buna ilişkin sayısız başka belge bulunmaktadır-, ikincisi, özel bir denetim altında kraliyet atölyelerinin kurulmasını. Başka yerde *karadbed* (< orta Persçe: *kirrogbed*) ile özdeşleştirilen (Suriye) *res ummane* ünvanının sahiplerinin emrinde, çeşitli, kısmen kendi içinde uzmanlaşmış mesleklerin mensupları bulunmaktaydı. Pussai'nin *cursus honorum*'u, Hıristiyan kraliyet işçilerinin serbest dolaşımları içinde (örneğin yer şeçiminde) kısıtlandığını, buna karşın Hıristiyan olmayan, muhtemelen Zerdüşti İranlı kadınlarla *conubium*'a (evlenme hakkı) sahip olduklarını göstermektedir. *Kirrogbed*, -çalışma alanına göre- kralın verdiği görevle, kentin ya da imparatorluğun atölyelerindeki çalışmayı denetliyordu, ki böylesi bir görevin imparatorluk düzeyinde bir Hıristiyan tarafından üstlenilmesi Zerdüştilere anormal geliyordu. Nasturi ruhani meclisinin 544 tarihli anlatımına göre, kent halkı hiyerarşisi içinde, "(kraliyet" zanaatçılarının amiri", ruhbandan olmayanlar arasında, korporasyonların amirlerinden de önce, ilk sırayı almaktadır; baş zanaatçının önde gelen konumu, aynı zamanda manüfaktürlerin kent yaşamındaki öneminin kanıtıdır.

Devlet tarafından toplanmış iş güçleri ya da savaş tutsakları, yalnızca yükselişini sürülmüş Suriyelilere borçlu olan Huzistan tekstil sanayiinde değil, aynı zamanda inşaat işlerinde de (taş ustası, tuğla yapımcısı, inşaatçı) ve demirci, çilingir ve kumaş boyacısı olarak da çalışıyorlardı. Romalı tutsaklar tarafından İran'da kurulan köprüler, bentler ve diğer sulama tesisleri, bugün bile etkileyicidir (bak. Resim XXVI a). Bilim adamlarının da gönüllü ya da gönülsüz olarak Sasani hükümdarlarının çağrısına uymuş olması, bizi ilerde uğraştıracaktır. Krallar tarafından genel olarak güvence altına alınan din özgürlüğü, birbirlerine etnik, dinsel ya da dilsel olarak bağlı halk gruplarının ortak yerlere yerleştirilmesi, ekonomik ve

toplumsal prestijleri, sürgünler arasındaki usta işçilerin memleketlerini kaybetmelerinden ötürü doğan kayıplarını belli ölçüde gidermiş olacaktır. Sürgüne gönderilenlerin ya da zorla yükümlülük altına sokulanların direnişi üzerine hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir, ancak Taberi, bize, II. Ksusro'nun inşaat işçilerinin, eğer kendilerine kadın (fahişe ?) getirilmezse, kaçmakla tehdit ettiklerini anlatmaktadır.

Sinot kurallarının yazarları arasındaki tüccar, altın ve gümüş işlemecileri ile kalaycı korporosyonlarının amirleri, Veh-Andiyok-Şabuhr'da (Suriyece: Bet Lapat) -ve muhtemelen diğer yerlerde de- kraliyet işçilerinin ve süreli olarak çalışmaya yükümlü kılınanların yanı sıra, loncavari örgütlenmiş özgür zanaatçıların da olduğunu göstermektedir.

Sasani tüccarlar, kendi mallarının pazarlanmasından çok, yabancı ürünlerin Batı'dan Doğu'ya, Doğu'dan Batı'ya aktarılmasında *aracı ticarette* faaliyet gösteriyorlardı.

"Bunlardan [Hintlilerden] sonra Romalıların komşusu olan Persler geliyor. Bunlar için, bütün kötü şeylerde becerikli, savaşta kahraman oldukları anlatılmaktadır. Bunların büyük günahlar işlediği söylenmektedir; izansız hayvanlar gibi doğal onuru tanımadıkları için, anneleri ve kızkardeşleriyle yatıyorlar. Hatta, onları yaratan tanrıya karşı günah işliyorlar. Ama diğer yandan herşeyde bolluk içinde oldukları söylenmektedir. Yani ülkelerinin komşu halklarına ticaret fırsatı (*potestas negotii*) sağlandığı için, onlarda herşeyin bol olarak varolduğu görülmektedir. ... Ülkemiz [İmperum Romanum], onlara kadar uzanmaktadır. ... Burada ... her açıdan çok iyi adamlara sahip olan Nisibis ve Edessa bulunmaktadır; bu adamlar, ticarette çok becerikli ve avcılıkta da çok iyiler. Bunlar, herşeyden önce çok zengin ve bütün mallarla donanmış durumdalar; çünkü, Perslilerden aldıkları malları, bizzat Romalıların bütün ülkesinde satıyorlar ve Romalıların toprağın-

da satın aldıklarını, tekrar Perslere satıyorlar; bronz ve demir dışında, çünkü düşmanlara bronz ve demir satmaya izin bulunmamaktadır."

Bilinmeyen bir yazarın M.S. 359/60 yıllarından kalma *Expositio totius mundi et gentium*'u, Sasani İranlıları aracı tüccar rolleri içinde sunmaktadır, ne var ki İranlı tüccarlar için henüz (M.S. 363'e kadar) uygun olmayan bir durumda: Diokletian ile Narseh arasında 3. yüzyılın sonunda imzalanan barış antlaşması, Sasanilerden, her iki imparatorluk arasında mal değişiminin tek merkezi olarak Nisibis'i kabul etmeyi talep etmişti, bu da, Persler için, önemli ölçüde daha fazla para ve zaman harcaması getiriyordu. Karadan taşındıkları ölçüde Çin ve Hindistan'dan lüks malların, bunların yanından Doğu İran ve Ermenistan'dan lüks malların (ham ipek ve ipek ürünleri, mücevher, baharat, ıtırlı maddeler, post, harem köleleri ve vahşi hayvanlar vb.) aktarılması, 3. yüzyılın sonuna kadar Sasanilere önemli gelirler sağlamış, Romalıları -Part döneminde olduğu gibi- onlara bağımlı kılmıştı. Romalıların -ve daha sonra Bizanslıların- Sasani İmparatorluğunu bir kuzey rotası üzerinden dolanmak, kendilerine Hazar Denizi dolaylarında, Kafkasya bölgesinde ve Ermenistan'da konumlar sağlama çabaları, yalnızca sınırlı başarılar getirmişti. 297 Barışında saptanan mal değişim biçimi, şimdi Romalılara yüksek gümrük gelirleri güvencesi sağlarken, Sasaniler için önemli mali kayıplar getiriyor ve sınır ötesi küçük ticaret ilişkisi üzerinden Batılı komşusunun sınırları konusunda keşif yapma olanağını onların elinden alıyordu. Romalıların doğu Mezopotamya'nın önemli bölümlerinden (örneğin Nisibis'den de) vazgeçmek zorunda olmalarına - örneğin, daha sonra Ermenistan'daki etkilerini neredeyse tümüyle yitirdiler- yol açan Jovian'ın 363 tarihli "utanç barışı", Sasanilere, eski ticari-politik konumlarını geri verdi, ancak Romalılar ve Persler, artık

408/09'da, en sonunda her iki tarafı da memnun eden bir düzenleme buldular: Mal değişimi, Nisibis, Kallinikon ve Ermeni metropolü Artaksata ile, yani ikisinin (Nisibis ve Artaksata) Sasani denetimi altında bulunduğu yerlerle sınırlandırıldı. I. Ksusro ile Justinian arasındaki barış anlaşmasında, tam üç madde, eski anlaşmaları tayin edici ölçüde aşmaksızın, iktisadi ve ticari sorunlara ayrıldı: Madde 3 ve 5, gümrük yerlerini vurgulamakta ve bunları (ancak bundan kısa bir süre sonra Bizanslıların elinden çıkan) Dara ile tamamlamakta, Madde 4, her iki tarafın diplomatlarının beraberlerinde aldıkları malları gümrük yükümlülüğünün ve diğer ticari kısıtlamaların dışında tutmakta, Madde 5, Arap ve her iki taraftan diğer Barbar tüccarları sıkı bir denetim altına almaktadır. Sasanilerin aracı ticaretten ne kadar kâr ettiklerini, o dönem Bizanslılarının, ipek kozası üretimini yerleştirme, Aksum (Etopya) ile ilişkileri yoğunlaştırma, Türklerle (Doğu'da Kuşanların ve Heftalitlerin ardılları) ilişki kurma yoluyla, Pers aracılığını geçiştirerek kendi ticaret olanaklarını genişletme çabaları göstermektedir.

Partlar ve güney Mezopotamya sakinleri gibi, Sasaniler de, Hindistan ile ilişkileri İran Körfezi üzerinden deniz yoluyla sürdürdüler:

"[Mani, Farat (bugünkü Basra'da Forat d-Mesan) limanına gittiğini anlatmaktadır] ... Farat'da ... Og(gias [?]) adında biri, (önderleri olduğu) adamlar üzerindeki (etkisi) ve gücü sayesinde (ünlü olan) bir adam vardı. Gemiler(le) İranlılara ve Hintlilere kadar (gitmek için) (yola koyulan), (ama) o güverteye gelene kalan henüz (denize açılmayan) tüccarların onun (mallarını nasıl) mühürlediklerini (gördüm). ... Burada (o [Oggias ?] bana yanıt verdi): '(Ben) bir gemi(ye binmek ve) Hintliler(e gitmek) istiyorum (ki böylelikle) ... alayım' Ama ben (ona) dedim ki: 'Ben...' [Metin burada kesiliyor]"

Diğer bir Mani metninde, peygamberin dönüşüne ilişkin olarak şunlar bulunmaktadır:

"Babamız [Mani], Hindistan'dan geri geldiğinde ve Rev-Ardahşir kentine ulaştığında, rahip Pattikios'u kardeş Hanni ile birlikte Hindistan'a, Deb'e gönderdi."

Din kurucusunun bu Hindistan gezisinde, bizi ilgilendiren Mani'nin Doğu gezisinin motifleri değil, tersine, Sasaniler döneminde de Hindistan ile ticaretin (Fars üzerinden), Part dönemi için o denli iyi kanıtlandığı gibi, sürdürülmüş olmasıdır. Hindistan'ın coğrafyası ve sakinlerinin gelenekleri, görenekleri ve dinsel inançları güney Mezopotamya'da o kadar iyi biliniyor olmalı ki peygamberin kendisi bu misyon gezisine çıkmıştır; bununla birlikte, Deb, yani onun ve havarilerinin gezisinin hedefi, Daibul (Pakistan'da Karaçi yakınlarındaki bugünkü Banbhor) ile özdeş ve buna göre gezi, altkıtanın (en uç) batısına kadar olan bölgeyi kapsamış olmalıdır. 4. yüzyıldan itibaren İran ile Hindistan arasındaki ilişkilere ilişkin işaretler yoğunlaşmaktadır, burada, öncelikle Doğu Suriyelilerin (Nasturilerin) deniz ve kara üzerinden Malabar kıyısına ve Seylan'a kadar misyonları görülmektedir. Bununla birlikte, Rev-Ardahşir metropolit makamı, bu Hindistanlı Hıristiyanlarla özel bir şekilde ilgilendi ve kendisine düşmeyen haklar talep etti.

Pers Körfezindeki ticaret faaliyeti, en azından kuzey Arabistan kıyı bölgelerinin denetimini önkoşuyordu; bu durumda, daha henüz I. Ardahşir'in Ahvaz ve Meşan bölgelerini erkenden denetimi altına almaya çalışmakla ve orada kentler kurmakla kalmayıp, aynı zamanda, -Tabari'ye göre- Bahreyn'e kadar ilerlemesinde şaşılacak bir şey yoktur. II. Şabuhr'un egemenliğinin başlangıç döneminde Fars'a olan Arap saldırılarından sonra, kral, kapsamlı ve vahşi bir Arabistan cezalandırma seferiyle, Güney İrak'da yoğun savunma hatla-

rının kurulması ve Arapların Kirman ve Ahvaz'a sürülmesi yoluyla öcünü aldı. Coğrafik ve jeolojik olarak, Kuzeydoğu Arabistan'dan çok Batı İran ile daha sıkı bir şekilde bağlı olan Oman, en azından I. Şabuhr döneminde Sasanilerin denetimi altında bulunuyordu. Hira'daki Lahmidler hanedanlığı, "kralların kralı" için, Bizanslılara ve onların (Arap) Ghassanlı müttefikleri ile Nacd bedevilerine karşı Mezopotamya bölgelerinin korumasını üstlendi. Hatta *banu Lahm* hanedanlığından III. Al-Mundir (503-554), Sasaniler tarafından, Bahreyn, Oman, Yamama, Nacd ve Taif'e kadar Hicaz'ı kapsayan Kuzey ve Doğu Arabistan'ın büyük bölümünün üzerine efendi olarak atandı; Sasani egemenliği, zaman zaman Yatrib'e (Medine) kadar bile kendisini hissettirdi. II. Ksusro, Lahmidlerden III. Numan'ın Sasani egemenliğini sarma çabalarını boşa çıkarttığında, Arap "tampon devleti"nin bu zayıflaması, birkaç on yıl sonra (Peygamber Muhammed'in ordularının hücumu sırasında) Arap cephesinin çökmesinin nedenlerinden biri oldu.

Ama Sasanilerin Arabistan politikası, yalnızca yarımadanın kuzeyiyle sınırlı kalmadı: I. Ksusro, Vahriz'in önderliği altında, Sana'ya kadar ilerleyen, Bizanslıların müttefiği Etopyalıları oradan kovan ve sonunda yerli bir hükümdarı "vasal" olarak Yemen'de atayan bir cezalandırma seferi birliği gönderdi. Oradaki Pers egemenliği, ancak Muhammed'in son yıllarında sona erdi. Sasanilerin güney Arabistan'ı, öncelikle de Aden körfezini denetim altında tutması, elbette Kızıl Deniz üzerinden Bizans ticaretini tayin edici ölçüde kısıtlama hedefi güdüyordu.

Roma Doğu'sunun halkı için Sasaniler, gerçi ticaret partneri olarak olsa da, daha çok askeri rakip olarak önemliydi; imparatorluk orduları ve "krallar kralı"nın askeri birlikleri yeterince sıklıkta birbirleriyle karşılaşmakta, Pers askeri birlik-

leri Romalıların askeri hatlarını yarmakta, yağmalamakta ve kundaklamaktaydı. İranlı askerler, çağdaşları üzerinde, sırf görüntüsel olsa bile büyük bir etki yarattılar:

"Alaca karanlıkta, başlarında süvarilerin komutanı Merenas, kralın iki oğlu ve çok sayıda soylu olmak üzere, sayılamayacak bir Persli kitlesi ortaya çıktı. Bunların hepsi zırhlı birliklerdi. Tek tek saflarda öylesine yoğun bir şekilde zırhlı plakalarla kaplanmışlardı ki katı bağlantılar, safların oynak yerine uyuyordu ve insan yüzlerinin taklitleri öylesine bir özenle kafalara uydurulmuştu ki bedenler tümüyle kaplıydı ve isabet eden atışlar, yalnızca gözlerin hemen yanındaki dar bir yarıktan sınırlı bir görüş açısının serbest olduğu ya da burnun en uç tarafından soluğun yalnızca zorlukla dışarı verildiği yerlerde tutabiliyordu. Bunların bir bölümünün mızrakla savaşması gerekiyordu, ama bunlar orada öyle hareketsiz duruyordu ki insanın, bunların demirden bağlarla bağlandığına inanası geliyordu. Bunların yanında okçular duruyordu. Bu halk, başından itibaren bunların sanatına güvendi ve burada büyük ustalığa ulaştı. ... Bunların arkasında, korkunç görüntüleri ve boğuk bağırtılarına korku duyan bir yüreğin neredeyse dayanamadığı parlayan filler duruyordu."

İmparator Julian'ın M.S. 363 yılındaki seferi sırasında Pers *ordu*sunun Ammianus Marcellinus tarafından bu betimlenmesi, ordunun (*spah*) omurgasını, -Partlar zamanında olduğu gibi- ağır zırhlı ve ağır silahlı süvarilerin oluşturduğunu göstermektedir; ancak, zaman içinde, atların metal zırhla kaplanması, giderek azalmıştır. Taberi'ye göre, "süvari" olarak hizmet eden bir askerde, I. Ksusro zamanında, donanım araçları olarak "at zırhı, zırhlı gömlek, göğüs zırhı, bacak zırhı, kılıç, mızrak, kalkan, gürz, ... balta ya da topuz, kirişleriyle birlikte 2 yay ve 30 ok içeren sadak ve nihayetinde 2 bükülmüş kiriş" talep ediliyordu. Prokop'a göre, Sasani seçme

birlik de, Ahamenitlerinki gibi, "ölümsüzler" olarak adlandırılıyordu. Hafif silahlı süvariler, çoğu zaman müttefikler tarafından, Sakastan, Gelan, Arnavutluk'dan insanlar ile Heftalitler, Türkler ve Araplar tarafından karşılanıyordu.

Piyade birlikleri, kendilerini söğüt örgüden yapılmış uzunca ve tümsekli kalkanlarla ve sepilenmemiş derilerle koruyan okçulardan ve basit piyadeden oluşuyordu. Bunlar, kır nüfusundan toplanıyor ve ücret almıyorlardı, öncelikle zırhlı süvarilere "uşak" olarak hizmet ediyor, savaş gereçlerini taşıyan arabaları gözetliyor ya da tahkim ve kuşatma işlerine katılıyorlardı. Bunların silahı, mızrak ve kalkandı. Persler, kuşatma tekniğini Romalılardan öğrendiler, ama bu işte düşmanlarına en azından denk geldiler.

Sasani ordu yönetiminin başında, 6. yüzyıla kadar, henüz 3. yüzyıldan yazıtlardan bilinen *spahbed*, ona yardımcı olarak da -süvari birliklerinin komutanı olarak- *aspbed* bulunuyordu. Prokop'da aktarılan *adrastadaran salanes* (< orta Persçe: *arteştaran salar*: "savaşçıların önderi") ünvanı, *spahbed*'in üstü olarak bir tür "başkomutan"ı niteliyor olabilir; bu, Mir-Narseh'in 5. yüzyılın başlangıcındaki bir buluşu gibi görünmektedir. I. Ksusro, o zamana kadar tek olan *spahbed*'in yerine, aynı sıfatı taşıyan ve her birine imparatorluğun dörtte birinin askeri yönetiminin verildiği dört mevki sahibi geçirdi. Diğer yüksek rütbeli subaylar arasında, *paygospanan* (bir eyaletin askeri komutanı olarak ?) ve *marzbanan* (sınır bölgelerinin komutanı olarak ?) öne çıkıyordu. Ksusro'nun reformları, servet sahibi olmadıkları durumda, bir at, donanım ve para ödemeleriyle desteklenen "süvariler"in (Arapça: *al-asavira*) toplanmasının tarzını da etkiledi. Silahların dağılımı, ücretler, atın ve süvarinin özellikleri ile asker yoklaması üzerine tam olarak defter tutuldu. Sınır kaleleriyle birlikte kralın özel dikkatinin üzerinde olduğu sınır birliklerine "asker tımarları" verildi.

Muharebeler, çoğunlukla okçuların ok yağmuruyla desteklenen süvarilerin toplu saldırısıyla sonuca bağlandı. Merkezde, imparatorluk sancaktarının yanında, seçme birlikler tarafından korunmuş olarak komutan duruyordu. Perslilerin yakın döğüşteki Ammian tarafından vurgulanan dayanıksızlığının yanı sıra, Sasanilerinin kimi yenilgilerinin nedeni bu konumlamada yatıyordu: Komutan düştüğünde ya da firar ettiğinde , askerler de savaşta yenilgiyi kabul ediyorlardı. Romalılara ve Bizanslılara karşı muharebede başarılı olan zırhlı süvariler de, sonunda ustalarını buldular: Müslüman orduların hafif silahlı oynak süvarilerine karşı mücadeleyi baştan kaybetmişlerdi.

[Bizans'a karşı savaşta, Sasani Blasses = V. Bahram, mektupla aşağıdaki öneride bulundu:] "'Sizin ordunuzda, ikili mücadelede güçlü olan ve benim seçtiğim Persliyi yenebilecek durumda olan biri varsa, bilinen armağanları hazır tutarak 50 yıllık bir barış antlaşmasını hemen imzalayacağım.' Bu konuda anlaşmaya varıldıktan sonra, Pers hükümdarı, "ölümsüzler" diye bilinen birlikten Ardazenes adında bir Persliyi seçerken, Romalılar, bir Gotlu *comes foederatorum* olan Areobindus'u seçtiler. ... Persli, ona önce mızrağıyla saldırdı, ancak Areobindus sağa kaçtı, onu iple yakaladı, attan düşürdü ve öldürdü. Bunun üzerine Pers kralı bir barış antlaşması imzaladı."

Malalas'nın betimlediği haliyle şövalyece ikili döğüş, İran'da bir geleneğe sahipti, ama Sasaniler döneminde daha güçlü bir şekilde kurallara bağlandı ve ahlaki-etik olarak yüceltildi. Sasanilerin, başarılı girişimleri, Firuzabad'dan muharebe kabartmasının (Resim XX) ya da Paris'den ünlü Kameo'nun (Resim XXVII b) kanıtladığı gibi, ikili döğüş olarak resme dökmelerinde şaşırtıcı birşey yoktur.

Askersel erdemler, bütün zamanlarda, İranlı hükümdarların meşruluk çabalarının bileşenleri oldu; örneğin, Sasani kralları da, kahramanlık ve askeri beceri yoluyla egemenlik

için gerekli olan karizmayı kazanmak ve tanrıların onlara karşı inayetini göstermek için, ordularının başında savaşa gittiler. Hükümdarlar, rölyeflerinin ve gümüş taslarının üzerinde, özel "taç kitapları"nda her biri kendisi için tipik bireysel elbisesi ve başlığıyla, kendilerini savaşçılar olarak resmettirdiler. Tıpkı Sezar, Augustus ya da Ksenofon gibi, savaş eylemleri üzerine tutanak tuttular ve askeri elkitapları kaleme aldılar.

3. Zerdüştiler, Maniler, Mazdaklılar, Hıristiyanlar ve Yahudiler: Sasani İmparatorluğunda Dinsel Cemaatler

"Ve bundan sonra, Şabuhr'un oğlu, krallar kralı [I.] Vahram öldüğünde, Vahram'ın oğlu, imparatorlukta cömert, acil, içten, hayırsever ve dindar, krallar kralı Vahram iktidara geldi. Ve Hürmüz'e ve tanrılara sevgisinden ve kendi ruhunun aşkına, imparatorlukta benim rütbemi ve mevkilerimi yükseltti. ... Ve bütün eyaletlerde, imparatorluğun her yerinde, Hürmüz'ün ve diğer tanrıların kült eylemlerinin değeri artırıldı. Ve Zerdüşt dinine ve büyücülere imparatorlukta yüksek nişanlar verildi. Ve tanrılar, 'su', 'ateş' ve 'yararlı hayvanlar' imparatorlukta büyük bir hoşnutluk kazandılar, ama Ehriman ve putların başına büyük darbeler ve büyük zararlar geldi. Ve Ehriman'ın ve putların (yanlış) öğretileri, imparatorluktan kayboldu ve inanılmaz hale getirildi. Ve Yahudiler (*yahud*), Budistler (*şaman*), Hindular (*braman*), Nazarenliler (*nasra*), Hıristiyanlar (*kristiyan*), vaftizciler (*makdag*) ve Manililer (*zandik*), imparatorlukta yok edildiler, bunların putları tahrip edildi, putların yuvaları yok edildi ve tanrıların evleri ve yerleri durumuna getirildi."

"Rahip" Kirdır, yazıtlarında, Kral II. Vahram zamanındaki (276-293) çabaları sayesinde Zerdüştlüğün imparatorlukta

teşvik edildiğini ve diğer kült cemaatlerinin kovuşturulduğunu söylemektedir. Anlatım, bizim için, bir yandan, imparatorluktaki çeşitli inanç akımlarını ismen sayarken, diğer yandan, dinsel azınlıklarla politik ilişkinin tarihsel olarak sınıflandırılması gereken belirli bir aşamasına işaret ettiği için ilginçtir.

Sasaniler dönemindeki *Zerdüştlüğün* karakterize edilmesine çalışılındığında, üç kat bir ikilemle karşı karşıya kalınmaktadır: İran'da dinsel yazının bütünlüksüzlüğü ve aynı zamanlı olmaması sorunu, ayrıntı sorununda birbirini karşılıklı olarak dıştalayan bilgin görüşlerinin bolluğu sorunu ve son olarak, eski araştırmanın eksik kavramsal bütünlüğü ile bugüne kadar etkisini sürdüren basmakalıp ve statik düşünceler. Ancak buna rağmen bazı ilkesel noktalar tartışmalıdır: Sasaniler İran'ı, tarihinde hiç tanımadığı bir ölçüde zerdüştileştirilmişti. Hukuk kültürünün, yazının ve resimsel anlatımın ve ama aynı zamanda o dönemin defin geleneklerinin (cesetlerin dışarıya bırakılması ve kemiklerin gömülmesi) dinsel damgası, bunun en açık kanıtını oluşturmaktadır. Dinsel otoriteler, köyden ve onun kültsel alanlarından kral sarayına kadar birçok yerde, "ibadet"i, ritüellerin yerine getirilmesini ve dinsel aktarımın korunmasını gözetliyordu. Tevrat, İncil ve Mani kitaplarının örnek ve rekabet oluşturması sayesinde Avesta'nın ilk kez yazıya dökülmesinin teşvik edilmesi ve kutsal metinlere göre yönelmiş yazının çoğaltılması, Zerdüştileri "kitap ehli" durumuna getirdi. Bu durum cemaatlerinin bundan sonraki tarihi açısından son derece büyük öneme sahip oldular. Sasani kralları, kendilerini Zerdüşt inancının teşvik edicileri olarak gösterdiler, kutsal ateşler ve tapınaklar adadılar ve tanrılara yakınlıkları ve onlarla iyi ilişkileriyle övündüler. Meşruluklarını, gördüğümüz gibi, hiç de önemsiz olmayan bir ölçüde, egemenliklerinin "tanrı teveccühü" olmasına bağladılar. Ölülerin (ve yaşayanların) ruh selameti için adaklar (orta Persçe: *ruvanagan*), inanan-

ların ruhun ölümden sonraki kaderinden duydukları kaygının ifadesidir; bunlar, bu adaklardan gelen gelirlerin kimlere düştüğüne göre, topluluğa hizmet ya da gelecek kuşaklara yardım olarak ortaya çıkabilirdi.

Diğer birçok şey belirsiz kalmaktadır: Krallar, "ortodoks" Zerdüştiler miydi yoksa Zurvancı "sapkınlığın" yandaşları mı? Eski Sasaniler, gerçekten de resim kültünü yasakladılar mı yoksa onun yerine ateş kültünü mü geçirdiler? Gerçekten de, Denkard'ın bizi inandırmaya çalıştığı gibi, daha henüz I. Ardahşir zamanında mı Avesta'nın kutsallaştırılması gerçekleşti? Son olarak: Zerdüştlük, İslamın doğuşu sırasında, inandırıcı gücü, açıklığı ve reforma hazırlığı kalmaksızın, ritüelleri ve formalizmleri içinde katılaşmış bir din, maddi ve manevi-ahlaki talepleri ile inananlar için daha çok bir yük durumuna mı gelmişti? Ya da bunun tersi bir durum mu söz konusuydu, onu dış koşullar mı bir azınlık dini haline getirdi, İslamın zaferinin kutsal tarihsel yorumu kimi modern gözlemcinin bakışını mı çarpıttı?

Sasani İmparatorluğundaki *Hıristiyanların* tarihi, Avrupa kilise tarihi içinde yeterince karartılmış olsa da, daha az sorun çıkarmaktadır.

Hıristiyan cemaatler, Arsaklıların ve daha sonra da Sasanilerin egemen olduğu Mezopotamya'da ve İran'da daha henüz 2. yüzyılda yayılmışlardı, burada Edessa'nın Hıristiyan misyon merkezi olarak önemli bir rol oynamış olması gerekiyor. Ancak Sasaniler İmparatorluğunda Hıristiyanlığın kurumlaşmasında tayin edici pay, bu "ilk evangelizasyon" değil, tersine daha çok Romalı Suriye, Kilikya ve Kapadokya'nın birkaç yüzbinlik - önemli bir bölümü Hıristiyan- sakinlerinin I. Şabuhr tarafından sürülmesidir. Hem Sasani'nin başarı anlatımı hem de Seert'in Hıristiyan-Arap tarihçesi, sürgünlerin Mezopotamya, Persis ve Part ülkesine yerleştirildiklerini anlatmaktadırlar. Şabuhr'u bu

büyüklükte bir nüfus transferine iten nedenlerin, dinsel-politik nedenler değil de, öncelikle iktisadi ve demografik nedenler olduğuna kuşku yoktur. Yerinden edilenlerin Kuzistan ya da Meşan gibi verimli, ancak göreceli olarak nüfus yoğunluğu az bölgelerde yeni kurulmuş ya da adları değiştirilmiş kentlere yerleştirilmesi, bunların büyük inşaat işlerinde çalıştırılması ve sürgünler arasında usta işçilerin ve zanaatçıların yüksek oranı, bunu kanıtlayabilir. Şabuhr, politikasıyla, istemeden Hıristiyan inancının ve Hıristiyan cemaatlerin yayılmasını teşvik etti; burada, onun yeni yerleşimcilerin iktisadi olarak desteklenmesi için önlemleri, inanç yoldaşlarının birlik ve beraberlik duygusu, onların yükselme bilinci ve belki de (Valerian zamanında) dinsel kovuşturmadan kurtulmuş olmalarını kavramaları, bu süreci hızlandırmış olabilir. Belgelerin tanıklığına göre, Hıristiyan cemaatler için huzur ve kalkınma dönemi, zamanında ilk kovuşturmaların başladığı II. Vahram'ın iktidar dönemine (277-293) kadar sürdü. Vahram'ın ikinci kadınlarından Candi için özellikle iyi bir şekilde kanıtlanmış şehitlikler, 4. yüzyılın kırklı yıllarına kadar istisnayı oluşturuyordu. Sasani İmparatorluğu, bu yüzyılın başında, Roma İmparatorluğunun doğusundan gelen ve Galerius zamanındaki kovuşturma karşısında koruma arayan kimi Hıristiyanlar için sığınma yeri oldu. Daha henüz 3. yüzyılın sonunda, Sasani İmparatorluğunun Hıristiyanlığı arasında, kilise örgütlenmesi sorunundan, imparatorluğun piskoposları içinde önceliğin Seleukeia-Ktesiphon piskoposuna düşüp düşmediği sorunundan kaynaklanan ilk iç gerilimler ortaya çıktı. Ne var ki bu kavgada, kişisel hevesler ve kuyruk acıları, tarihsel ya da idari-kilise hukukuna ilişkin nedenlere göre, çok daha büyük bir rol oynamış gibi görünmektedir. Yine de, tartışma, imparatorluğun piskoposları arasında yalnızca birinin, tahminen Arbelalı Yohannan bar Meryem'in 325'deki İznik Konsülü'nde temsil edilmesine yol açtı.

Pers İmparatorluğunun Hıristiyanları için o dönemde yeni bir politik durum ortaya çıktı: Bir taraftan, başgörevi olarak Nisibin dikte barışının (M.S. 297) gözden geçirilmesini gören ve bütün gücüyle Roma'ya karşı savaş için donanan II. Şabuhr'un kimliğinde yeni bir efendi kazandılar. Diğer taraftan, kendisini *bütün* Hıristiyanların efendisi olarak kavrayan Roma imparatoru Konstantin tarafından, kendilerinin hiçbir katkısı olmaksızın, korunma altına alındılar. Onların Romanın politik öncüleri olarak rolleri, Şabuhr tarafından da görüldü: 17 Nisan 340 ya da 341'de, Sasanilerin Roma'ya karşı yinelenen mücadelesindeki ilk başarısızlıklarından sonra, Seleukeia-Ktesiphon'un yeni metropoliti Şemon (Simon) bar Sabbae'den, savaş masraflarının finanse edilmesi için Hıristiyanlardan özel bir vergi toplaması talep edildi. Onun bunu reddetmesi, Sasani İmparatorluğunda Hıristiyanların ilk kez sistemli olarak kovuşturulmasının başlangıcını oluşturdu. Simon'un şehitlik albümünde, Şabuhr, piskoposa, tavırlarında politik motifler bulunduğu suçlamasını yapar:

"(Kral) dedi ki: 'Simon, havarilerini ve halkını benim ululuğuma karşı kışkırtmak ve onları, kendilerinin inanç yoldaşı olan imparatorun uşakları yapmak istiyor. Bundan ötürü benim buyruklarıma uymuyor."

Hıristiyanların Roma'nın "5. kolu" olma kuşkusuna maruz kalmalarının tümüyle nedensiz olmadığını, o dönemin Sasani İmparatorluğunda Hıristiyanlığın en önemli aydın temsilcisi olan "Pers bilgesi" Afrahat'ın *Demonstrationes*'inden bir kesit gösteriyor:

"İyi, Tanrının Halkına geliyor ve iyilik, iyiyi getirende kalıyor [Konstantin]. Kötü de, kötünün, kibirlinin ve gururlunun topladığı ordudan ötürü uyandırıldı [Şabuhr]. ... O [Roma] İmparatorluk, adı İsa olan yiğit adam gücüyle geldiğinden ve silahlanmasının yükünü imparatorluğun bütün ordusu taşıdığı için yenilgiye uğratılmayacak."

Her iki imparatorluk arasındaki Mezopotamya ve Ermenistan'daki sınırın neredeyse denetlenemezliği karşısında, Hıristiyanlara yönelik diğer bir suçlamanın da nedensiz olmadığı görülmektedir. Arbella tarihçesinde, diğer şeylerin yanı sıra, şöyle denmektedir:

"Ve onlar [Yahudiler ve Manililer] onlara [büyücülere], bütün Hıristiyanların Romalıların casusu olduğunu açıkladılar. Ve İmparatorlukta olup da, onların orada olan kardeşlerine yazmadığı birşey yoktur."

O dönemin Hıristiyanlarının kendileri hakkındaki görüşleri üzerine oldukça yetersiz bir bilgiye sahibiz. Onların tercih ettikleri faaliyetler üzerine az şey biliyoruz, diğer yaşam koşulları ve toplumsal ilgilerine ilişkin olarak daha az şey biliyoruz. Haklı olarak, özgür ibadete, kilisevi örgütlenme özgürlüğüne ve kendi aralarında sıkı ilişkileri ve Hıristiyan yaşama tarzını güvence altına alan yerlerde -gönüllü olarak- toplanmaya ilgi duydukları tahmin edilebilir. Kendilerinin kendilerini nitelemelerine ilişkin olarak, kendilerini, Yunanca *ethnos* ya da *laos*'a denk düşebilecek -Suriyece- *amma* olarak kavradıklarını öğreniyoruz; ikrar durumlarında ya da ikrar yazılarında, "ikrarcı", "temiz", "adil" gibi azizliğe ilişkin nitelemelerin yanı sıra, "tanrının halkı" deyimi ya da "Paganlardan (ve Yahudilerden) doğan halk" gibi kutsal kitap nitelemeleri de bulunmaktadır. Hıristiyanların etnik ya da, daha doğrusu, coğrafi-kültürel kökenlerine, belki de *nasraye* (yerliler) ve *krestyane* (eskiden sürülmüş Hıristiyanlar ve onların çocukları) kavramları, yani karşılıklarını Kirdır'ın *nasra* ve *kristiyan*'ında bulan sözcükler işaret etmektedir. Bununla birlikte *nasraye* nitelemesi, ıstırap anlatımlarında yalnızca kovuşturmacılar tarafından kullanılmaktadır. Hıristiyanlar, bu dönemde kendilerini *mşihaye*, yani "Mesih'e = İsa'ya inananlar", daha sonra da belli ki *krestyane* olarak adlandırdılar.

Hıristiyanların dilsel kimliğinin -onlar da, Manililer gibi, çoğunlukla Suriyece, sürgünlerin ve onların çocuklarının çevrelerinde muhtemelen uzun bir zaman daha Yunanca konuştular- Sasani İmparatorluğunda, marjinal ya da azınlık rolü göstermediğine de dikkati çekmek gerekir: Birincisi, Suriyece oldukça çok yaygındı, ikincisi, kralların ve rahiplerin dili olan orta Persçe, Sasanilerin çok dilli egemenlik alanında dayatılmış devlet dili olmak bir yana, *lingua franca* olarak bile hizmet görmedi; bu noktada da Sasaniler, buna göre sınanmış Arsaklılar örneğine tutundular. Hıristiyanların günlük yaşamda kendilerini bir kentin ya da bölgenin sakinleri ya da Eranşahr'dan insanlar olarak da gördükleri dıştalanamaz, ama şehit anlatımlarında dünya, "Romalılar" ile "Persler" arasında değil, tersine "tanrının halkı" ile "dışarda kalanlar" ya da "inanmayanlar" arasında bölünüyordu. Normal koşullar altında, Hıristiyanlar için, itaatin her iki biçiminin birbirini dıştalar olarak değerlendirilmediği sürece, dünyevi ve uhrevi efendi arasında bir bağlılık çatışması çıkmadıysa da, bu durum, Kralla ihtiyar piskopos Semon (Simon) arasındaki bir diyalogdan Batılı şehit albümlerinde de aşağıdaki haliyle bulunan bir alıntının da gösterdiği gibi, ikisi arasında bir karar vermelerini talep eden II. Şabuhr'un politikası ile değişti:

"Kral dedi ki: 'Bana olan dostluğun nerede kaldı?' Simon dedi ki: "Elbette ki seni severim ve her zaman ben ve halkım, bizim yazılarımızın bize buyurduğu gibi, senin hükümranlığın için dua etmekteyiz. Ama benim tanrımın sevgisi, senin dostluğundan daha iyidir, ey Kral.'"

Şabuhr'un kovuşturmalarını, Jovian ile barış imzalanmasından (M.S. 363) sonraki kısa bir aradan sonra, 5. yüzyılın ortalarına kadar yenileri, daha kısaları izledi. Sasani Hıristiyanları, 410 yılında, Seleukeia-Ktesifon'daki bir ruhani meclis te, (patrik olarak bu kentin metropoliti altında) kendi hiye-

rarşisine ve kendi kilise hukukuna sahip kendi kilise örgütlenmelerini yarattılar. Antiocheia imparatorluk kilisesinin patriyarkının yeni "Doğu Kilisesi"nin pispoposları ile onun başı arasındaki anlaşmazlıklara müdahale etme olanağı, kendi patriğinin üzerinde başka bir temyiz makamı kabul etmek istemeyen bir Doğu Suriye ruhani meclisi tarafından 424 yılında önlendi. Böylelikle, Pers İmparatorluğunun Hıristiyan kilisesi, nihayetinde bağımsız, oto-kefal (kilisesel bağımsızlık) bir duruma geldi; onun yöneticisi de, kendisini kısa bir süre sonra, mantıki olarak "patrik-patriyark" olarak adlandırdı. 410 Ruhani Meclisi, 325 İznik Konsülünü üstlenmede Roma imparatorluk kilisesinin dogmatik gelişmesiyle uyumlu davranmış olsa da, Sasani Hıristiyanları, Nisan 484 tarihli Bet Lapat ruhani meclisinde Nasturi esaslarını bağlayıcı bir şekilde kabul etmekle bu köprüyü de yıktı. Bu kopuş, hazırlıksız gelmedi: birincisi, Nestorun iki karakterli öğretisi, tam da Pers Ülkesi ile sınır bölgelerinde, örneğin Edessa'daki "Pers Okulu"nda yandaş bulmuştu, ikincisi, Roma İmparatorluğuyla işbirliğinin son kuşkuları da böylelikle ortadan kaldırıldı ve yeni kovuşturmaların önü alındı.

"Bu, ilk önce Nasturiliğe yönelmesi 'sapkın mezhep' olarak Doğu kilisesinin ortodoks kiliselerin birliğinden atılması ... şeklinde olmadı. Daha çok, İmparatorluğu ve onun kutsal tarih açısından değerlendirmesiyle, sınırlarının ötesindeki kiliseyi, yani ancak *bunun üzerine* Doğu Roma devlet kilisesinin anladığı anlamda 'sapkın' olan bir esasa bağlanan bir kiliseyi -gerçi istemeden, ama bir iç zorunlulukla- kendisinden uzaklaştıran, bizzat Roma İmparatorluğunun kilisesi oldu." (Hage)

Sasani kralları, bu gelişmeyi hayırhahlıkla karşıladılar: Hıristiyan piskoposları elçi ve danışman olarak kullandılar, Nasturilerin diğer Hıristiyanları zorla döndürmelerini hoşgö-

rüyle karşıladılar ve -kendi çıkarları doğrultusunda da- örneğin Edessa'dan Nisibis'e kaydırılan "Pers Okulu"ndaki ya da Huzistan'da Cundaisabur'daki Nasturi eğitimini ve bilimini teşvik ettiler. O dönemin en çarpıcı Hıristiyan kişiliği, Nasturi esaslarının yerleşmesi için özel bir kararlılık gösteren, Nisibis'deki okulu yeniden kuran ve politik olarak da son derece aktif olan, ama patrik Babuvay'a karşı itaatsizliğiyle bir şizmaya* yol açan Barsauma idi. Bir bütün olarak Nasturiler için uygun olan durum, I. Ksusro'nun patrik Mar Aba'ya karşı açık antipatisi, Bizans'a karşı savaş sırasındaki kovuşturmalar (540-545) ve Herakleios'un muzaffer ilerlemesi yoluyla geçici olarak kesintiye uğradı. Bütün bunlar, krallarla Nasturiler arasında sürekli bir yabancılaşmaya yol açmadı. Bu Hıristiyanlar için esas zorluğu, daha çok diğer Hıristiyan unsurların yandaşlarıyla çatışmalar yarattı. Ama onlar, Arapların ilerlemesi sırasında Sasanilerden desteklerini esirgediler; bu yeni efendilerin barışçıl karşılanmasının motiflerinden birisi, Persli Hıristiyanların Arap Hıristiyanlarına duyduğu yakınlık olabilir.

Eski dönemin "ortodoks" Hıristiyanları ile çatışmanın içinde, diğer Hıristiyan ya da Hıristiyanlığın etkisi altındaki gruplar, öncelikle de Mezopotamyadakiler, bulundular: Diğerlerinin yanı sıra, Bardaysan yandaşları, Markionitler ya da 14 Nisan 216'da Babilonya'da doğan Mani'nin 4 yaşından, kendi öğretisinin ilânına kadar mensubu olduğu Elhazaitlerin Yahudi-Hıristiyan damgalı vaftizciler cemaati gibi sayısız gnostizm akımı yandaşlarını anımsatmak gerekir. Mani, tahminen M.S. 240 yılında ortaya çıktığında, bunu, memleketinden bağımsız olarak, Sasani İmparatorluğunun merkezlerinin dışında, Hindistan'da özellikle ve Yukarı Mezopotamya'daki Sasani-Roma sınır bölgelerinde yaptı. Ancak kendisinden dinsel sorunlarda

*Kilise bölünmesine -çn.

Ardahşir'e göre daha büyük bir açıklık beklediği Şabuhr'un iktidara gelmesinden sonra, tahminen Şabuhr'un kardeşi Peroz'un tavsiyesi üzerine, saraya da çıktı. Onun maiyetinde ve daha sonra da onun yol belgesiyle donanmış olarak, Mani, bundan sonra misyonunu ilerletti. Gerçi azizler bilimi şeklinde stilize edilmekten arınmış Manikeen anlatımları, "Mani'nin Şabuhr ile karşılaşmasının, kralın bu inanca döndürülmesine yol açmadığını (ve) bu iki kişi arasında ... önemli bir mesafenin var olduğunu (olmaya devam ettiğini)" (Sunderman) göstermektedir. Ama ne var ki ikinci Sasani'nin Mani'nin öğretisine belirgin bir ilgi gösterdiği de yadsınamaz. Manikeen öğretisini öncelikle Mısır ve daha sonra da Palmira'da kökleştiren Pattikios ve Mar Adda'nın Mani tarafından Roma İmparatorluğuna tahminen 3. yüzyılın kırklı yıllarında gönderilmesinin, Roma egemenliğinin istikrarının bozulması için politik misyon olarak algılanmamalıdır. Mani'nin sinkretik* öğretisinin Sasani İmparatorluğunda engellenmeden yayılması, peygamberin kendisine *Şabuhragan*'ı adadığı Şabuhr'un ölümünden sonra da, onun oğlu Hormizd zamanında da (270/72-273) güvence altına alınmaya devam edildi. İlk kez Şabuhr'un büyük oğlu (I.) Vahram, öncellerinin bu politikasından ayrıldı: Mani, Kralın ölümünden kısa bir süre önce Bet Lapat'daki (Cundaisabur) saraya getirtildi ve orada hapishanede öldü. Saraydaki Zerdüşti rahiplerin, gerçekte, Manikeenler tarafından kendilerine isnat edildiği gibi, Mani'nin ölümünün başsorumluluğunu ne ölçüde taşıdıklarına karar vermek mümkün değildir. Manikeen belgeleri doğru yorumlanırsa, bu durumda, Mobad Kirdır'ın bize yazıtlarında anlattığı azınlıkların genel kovuşturulması, din kurucusunun ölümünden hemen sonra değil, üç yıllık bir aman süresinden sonra başlamaktadır. Ne var ki bu, Manikeenler açısından, II. Vahram'ın son yıllarına kadar sür-

*Birçok dinin kaynaştırılmasını içeren -çn.

dü; Mani'nin ardından gelen "cemaat önderi" (*archegos*) Mar Sisin (Sisinnios) idam edildi, birçok inanan, Roma'nın doğu bölgelerine, Arabistan'a ve öncelikle de din kurucusu zamanında Manikeen misyon merkezlerinin yerleşmiş bulunduğu Doğu'nun içlerine doğru çekildiler. Bundan sonraki *archegos* Innanios, Manikeen aktarımlarına göre, ağır hasta kralı iyileştirdikten ve -Hira'nın Arap hükümdarıyla birlikte- Kral Narseh'i biraz daha hoşgörülü bir tavra yönelttikten sonra, durum yumuşadı. Ancak, Narseh'in oğlu II. Hormizd zamanında kovuşturmalara yeniden başlandı. Manikeenlerin İran ve Mezopotamya'daki bundan sonraki tarihi, çok yetersiz araştırılmıştır. Hıristiyan şehit albümleri, onları, Yahudilerin ve Zerdüştilerin yanı sıra, Hıristiyanların ihbarcıları, ama aynı zamanda, II. Şabuhr'un kovuşturmalarının kurbanı olarak tanımaktadır; diğer yandan, 5. yüzyılın Hıristiyanları, kralların kendilerine karşı hayırhah tavırlarının "sapkın" Manikeenlere de yaramaması için çaba gösterdiler. Daha sonra da Kavad ve I. Ksusro'nun Mani yandaşlarını kovuşturdukları söylenmektedir, ancak bu anlatımlarda, Manikeenlerin Mazdaklılarla karıştırılıp karıştırılmadığı kesin değildir.

Daha henüz Mani'nin yaşadığı dönemlerde, öğrencisi Mar Ammo, Doğu İran'da başarılı bir misyon yürüttü; bu bölgeler, daha sonra, -İpek Yolu üzerinden- Orta Asya ve Çin'e kadar Manikeenin yayılma merkezleri oldu. Misyonerlerin Tarım Havzasında önemli olan Budizm ile ilişkilerini, Manikeen-Part metinlerinin (bak. Resim XXXI b) terminolojisi göstermektedir. Hatta Uygur devletinde (762'den 840'daki çöküşüne kadar) "devlet dini" olarak, yüzyıllar boyunca İpek Yolu boyunda (Turfan yöresinde, onun egemenlik alanlarından zengin Mani yazı kaynaklarının ve arkeolojik belgelerin geldiği Koço devletinde) ve -yerli kılığı içinde- Güney Çin'de Manikeen cemaatler ve manastırlar yeşerip gelişti.

Din kurucusunun kendisinden, onun öğretisinin karakterize edilmesi ile bize kadar şunlar ulaştı:

"Benim [Mani] seçtiğim din, diğer eski dinlerden on şeyde daha iyidir. Birincisi: Eski dinler, kendilerini bir ülkeyle ve bir dille sınırladılar. Ama benim dinim, her ülkede ve bütün dillerde biliniyor ve en uzak ülkelerde öğretiliyor. - İkincisi: Eski dinlerde salt önderler olduğu sürece, herşey yolundaydı. Ama önderler öldükten sonra, bunların dini karmaşaya düştü ve bunlar, sözde ve eylemde uyuşuklaştı. Ve sayesinde ... (Ama benim dinim) canlı (kitaplar), öğretmenler, piskoposlar, seçilmişler ve dinleyiciler (sonucu) ve bilgelik ve eserler yoluyla sonuna kadar kalacaktır. - Üçüncüsü: Kendi dinlerinde eseri sonuna kadar götürmeyen eski canlar, benim dinime geliyorlar. Tam da onlar için o, kurtuluşun kapısı oluyor. - Döndüncüsü: İki ilkenin benim tarafımdan açıklanması ve benim canlı yazılarım, benim bilgeliğim ve benim bilgim, eski dinlerinkinden çok daha iyidir. - Beşincisi: Eski dinlerin bütün yazıları, bilgelikleri ve meselleri, bunlar buna (benim dinime geldikleri için) ..."

Bu alıntının okunmasından sonra, Hıristiyanların ve Zerdüştilerin, neden bu yeni inancı sapkınlığın kendisi olarak gördüklerini, neden onların böylesi bir kararlılıkla buna karşı mücade ettiklerini, anlamak belki mümkün olabilir: Burada, büyük dünya dinlerini (Hıristiyanlık, Zerdüştilik, Budizm) toparladığına ve böylelikle aynı zamanda onları aşabildiğine inanan, -diğer bir yerde- Zerdüşt'ü, Buda'yı, İsa'yı ve Paulus'u öncelleri olarak niteleyen, düşüncelerini dine kazandırılanların kavram dünyasına uyduran (ve böylelikle bunlara yeni inanca geçişi kolaylaştıran), onlara kurtuluş için daha büyük bir şans vaadinde bulunan ve bütün bunları rakiplerinin mevki sahiplerine, onların topluluklarının kemikleşmiş yapılarına yöneltilen eleştiriyle bağlayan biri ortaya çıkıyordu. Onun kilisesinin inşası sırasında ([1 yönetici], 12 öğret-

men, 72 piskopos, [360 rahip], katipler, vaizler, "kilise müzisyenleri", manastır yöneticileri) kendisini onlara göre yönlendirmiş olması, Hıristiyanları ayrıca öfkelendirmiş olabilir. Mani, ölümünden sonraki zaman için de tedarikte bulundu: - Zerdüşt, Buda ve İsa'nın başına gelenlerden farklı olarak- kendi öğretisinin aktarılmasını bizzat belirleyebilmek için, cemaatine ısrarla öğütlediği yazılı kurallar kaleme aldı.

Ama yalnızca dinin iletilmesi değil, aynı zamanda inancın kendisi de büyük hayranlık uyandırdı: Dünyadaki kötünün kökeni ve üstesinden gelinmesinin olanağı canlı bir şekilde (hem sözsel hem de resimsel olarak) açıklanmakta, iyiyle kötünün, ışıkla karanlığın karışmasının tanınması ile insanlara kurtuluş yolu sunulmakta, dünyadan ışık parçasının temizlenmesi yoluyla bu durumun değişimine katılma ile yeni bir görev önerilmektedir. Mani'nin insanları, "seçilmişler" (Latince: *electi*) ve "dinleyiciler" (*auditores*) olarak iki gruba ayırmış olması -ve bunları kurumsal olarak da ayırması-, belli ki inananları rahatsız etmemiş: "Seçilmişler", tümüyle Mani'nin kurallarına göre, ışık parçalarının temizlenmesini yürütebildikleri bir tür keşiş topluluğunda yaşarken, "dinleyiciler", *electi*, besin hazırlama görevleriyle gerçi suçlu bir duruma düşüyor, ama bunun karşılığında günahları için af buluyor ve ruhlarının dönüşümü yoluyla "seçilmişler"e dönüşmeyi umabiliyorlardı. Maniciliğin, kurucusunun böylesi düşünsel ve örgütsel direktifleri sayesinde kovuşturmalara rağmen gerçekten de "dünya dini" olabilmesinde ve yüzyıllar boyunca da böyle kalmasında şaşırtıcı birşey yoktur.

M.S. 5. yüzyılda, bir "sapkınlık" daha, *Mazdakçılık* da Zerdüştlükle rekabet içine girdi:

"Ve bu, onun (dinin) üzerine söylediği gibi, dinin muhalifleri (ve) Mazdakçılar (*mazdakig-iz*) olarak da anılan yeminli sapkınlar üzerine: Bu benim dinime zihin gücüyle bak, (ona)

çok bak, ey Zerdüşt, eğer çokları, sapkınlarla tanışmış olarak, adalet, çalışma ve rahiplik ilan ediyorlarsa, ancak ilân edilen eseri az gerçekleştiriyorlarsa. Mazdayancı [Zerdüşti] dinde şu (söyleniyor): Dine bak ve bu dünyevi varoluşta ve dokunulamazda, ona ve herhangi birşeyde ondan (daha) dikkafalı olana karşı bir araç ara. Oluşmakta olan şeylerin en mükemmeli olan doğuştan adalet(tir) (*asnomand ahlayih*). Ve böyle (buyurur) Mazdayancı din: Ailelere dağıtıyorlar istihkakı. Çalışma, kendilerininkiler (*hvasan*) içindir, diyorlar. Ve payı kendilerininkilere veriyorlar. Yemeği (*hvarişn*) bir sözleşme (*paşn*) olarak görüyorlar, yani diyorlar ki: Yemek, açlık ölçüsünde (olmalıdır). Ve çocuklar (*tomag*) (üzerine) diyorlar ki akrabalık anne tarafındandır. Ve kurt tarzı(nda) doğuruyorlar, yani birşeyleri kurt tarzında yapıyorlar: Döllenmeleri zevkin geçmesinden sonra gerçekleşiyor. Kurt yavrusunun annesinin peşinde (koşması) gibi, akrabalığı da anneye göre belirliyorlar. Kadınları koyun (gibi) satın alıyorlar ve çocuğu oğul (ve) erkek kardeş (topluluğa) [?] taşıyor. (Diyorlar ki:) Onları size topluluğa verdik. Yalnızca (siz) toplulukta kalırsanız, (onlar üzerinde) yetkiye sahip olursunuz. Onlar *Ordal*'a (tanrının yargısına)da, birisinin açıkça, kendisinin masum olduğunun ortaya çıkacağını açıkça söylemesine de inanmıyorlar. Çocukları da aldatıyorlar, yani kendilerine geldiği gibi, onların üzerine de sözleşmeyi bozan gelmelidir."

Bu -itiraf etmek gerekir ki zor- metinde, 9. ile 10. yüzyılın dinsel bir ansiklopedisi olan orta Persçe-Zerdüşti Denkard'ın yedinci kitabından bir parçada, "Mazdayancı din"in, bu durumda, Avesta'nın bir kitabına ilişkin, Mazdakçıların öğretisine ilişkin bir yorumun söylemleri aktarılmaktadır. Bu dinsel topluluğu, daha önce 5. yüzyıldan 6. yüzyıla geçiş dönemlerinde, Kral Peroz'un büyük kayıplarla dolu Heftalitler savaşından ve diğer felaketlerden sonra İran'ı sarsan toplumsal

kargaşalar ile bağıntı içinde tanımıştık. O dönemde, köylülüğün bir bölümü, belirgin bir şekilde, Mazdak tarafından ilân edilen toplumsal etiğe dayanarak ve zaman zaman da Kral Kavad tarafından teşvik edilmiş olarak, soylulara karşı ayaklandı ve bunların mülklerine ve kadınlarına el koydu.

Şimdi, Mazdak'ın biyografisi, motifleri ve öğretisinin düşünsel kökleri, antik dönem aktarımında ve modern araştırmada, Mazdak, Mazdakçıların dinsel topluluğu ile isyancılar arasındaki, Mazdak'ın öğretisinin hedefleri ile Mazdakçı halk ayaklanmalarının sonuçları arasındaki ilişki gibi tartışmalıdır. Bunun gerekçesi, Mazdak'ın isteğinin, yalnızca dinsel ve politik karşıtlarının görüş açısından bize aktarılmasında ve geleneği biçimlendirebilenlerin Mazdakçılar ya da isyancı köylüler olmayıp, o dönemin mücadelelerinden galibiyetle çıkan I. Ksusro ve Zerdüştçü otoriteler olmasında yatmaktadır. Bu arka plandan Denkard'dan aktardığımız pasaja özel bir önem düşmektedir: Zira bu, Mazdakçı toplumsal öğretinin başlangıçtaki hedeflerini, bunları reddetse de, -genellikle kullanılan Arapça ve yeni Persçe kaynaklara göre, daha açık bir şekilde adlandırmaktadır. Üstelik Mazdakçıların, soyluların ambarlarının zorla açılması ve yağmalanması ve kadınlarının kaçırılması ile ilişkisini kurmuyor. Böylelikle, hem Mazdak'ın ve inanç yoldaşlarının hedeflerini ve motiflerini isyancıların ve soylu koruyucularının hedeflerinden ve motiflerinden ayırmak isteyenlerin görüşlerini hem de Mazdak'ın halk ayaklanmasına aktif katılımını yadsıyanların görüşlerini onaylamaktadır. Peki, Zerdüştçü polemikçimiz, Mazdakçılara hangi inancı ve yaşam biçimlerini göstermektedir? Birincisi, "kendininkiler"in, "aile"nin bakımı, yani kadınları ve malları yerel topluluklar ("büyük aile") içinde paylaşmaya hazır olmayı; yorumcumuz için bu, "kabul edilmez grup bencilliği" (Sundermann) olarak gelmiş olacak. Eğer yemekten bir "sözleşme" olarak söz ediliyorsa, bu, insanın yal-

nızca kendisi için hayati önemi olanı yediğinden ve geri kalanı sıkıntı çeken inanç yoldaşlarına dağıttığından başka bir anlama gelmez. Bütün belgelerimizde görülen "kadın ortaklığı" ve bunun aile hukuku açısından sonuçları, eleştirmenlerin işini özellikle zorlaştırmaktadır: Soyun baba tarafından gelmesini ve ev idaresinin erkek tarafından korunmasını toplumsal yaşamın temel koşulu ve temel talebi sayan biri için, soyun anne tarafından devamının geçerliliği, güvensiz babalığın sonucu ve eğitim görevlerinin topluma aktarılması olarak çok çirkin gelebilir. Belirsiz kalan, kadınların satın alınmasına bulunulan imâdır: Mazdakçılar, bunları kendi din kardeşlerinin diğer topluluklarından mı yoksa başka inançtan olanlardan mı "satın alarak elde ettiler"? Son olarak, her ikisi de Zerdüşti hukukta sıkı bir şekilde yer alan *Ordal*'ın* ve yeminin reddi, dışsal ritüelliğe karşı bir direnişe işaret etmektedir. Metnin bütün suçlamaları, Mazdakçı topluluğun iç düzenlemelerine ilişkindir; Mazdak'ın kendisinin mi -ya da yandaşlarının bir bölümünün mü-, aktarmanın bir bölümünün bize bildirdiğine göre, bu uygulamanın toplumu kapsayacak şekilde mülksüzlerin lehine, mülk sahiplerinin aleyhine genişletilmesi için mi çaba gösterdikleri yoksa bunun köylü isyancıların bir eseri mi olduğu, buna göre Mazdak'ın ideallerinin mi kendilerini bağımsız kıldığı sorusu, açık kalmaktadır. İki şeye daha değinmek gerekir: Birincisi, Mazdakçı öğreti, kendisini yalnızca toplumsal ilişkilerin düzenlenmesiyle sınırlamadı, aynı zamanda, gnostik-sinkretistik olarak nitelendirilebilecek, en ince ayrıntılarına kadar belirtilmiş bir teolojik teoriyle gerekçelendirdi. İkincisi, halk ayaklanmalarının bastırılması ve Mazdakçıların kovuşturulması, inanca ölüm darbesini indiremedi; -yeni bir kisve içinde ve yeterince sıklıkta yer altında- Sasani İmparatorluğunun çöküşünü gördü ve erken İslam döneminin kovuşturmalarına dayandı.

*Tanrı yargısının -çn.

Krallar ve Zerdüşti rahipler, Hıristiyanlarla, Manicilerle ve Mazdakçılarla ilişkilerinde hangi motiflerden hareket ettiler? Ve bütün grupların birbiriyle ilişkisi nasıl betimlenebilinir? Birçok el kitabında, Sasani Mezopotamya'sının ve İran'ının dini dünyası aşağıdaki gibi sunulmaktadır: Sasani kralları tarafından Zerdüşti rahiplerle sıkı bir bağ içinde yeniden canlandırılan ve politik olarak teşvik edilen başat bir Zerdüşti inanç karşısında, diğer dinlerden olanlar, zor bir konumdadır. Hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir dinsel yönetime dayalı olarak -bu bağıntıda, sık sık "devlet dini" ya da "devlet kilisesi" sözcükleri sarfedilmektedir-, krallar ve büyücüler, Zerdüşti kültün tüm imparatorlukta genel olarak yerleşmesi için çaba gösterdiler ve burada, Arsaklı öncellerinin değerinin bilinçli olarak düşürülmesi pahasına, Hıristiyanların, Yahudilerin, Manicilerin ve diğer dinsel azınlıkların kovuşturulmasından çekinmediler. Böylelikle okuyucunun gözünün önüne, bir yandan dinsel işlerde son derece katı ve hedefe yönelik hareket eden, diğer yandan, taht ve sunağın sıkı bir şekilde birlikte hareket etmesiyle, daha henüz 3. yüzyılda, örneğin Roma İmparatorluğunda daha sonraki bir çağın belirtileri olan aşamaları geçmiş gibi görünen yabancı bir devlet tablosu gelmektedir. Bu tablo, aynı zamanda, azınlıklar için kovuşturma dönemlerinin normal durum olduğu ve özgül zaman koşullarının bir sonucu olarak görülmediği sonucunu doğurmaktadır.

Eğer bu düşünceden hoşnut kalınmıyorsa, o zaman önce (erken) Sasani devleti ile Zerdüşti imparatorluk kültü arasındaki sözde sıkı ilişki araştırılmalıdır: Hem orta Persçe-Zerdüşti gelenekte hem de Pers-Arap tarihçelerde, krallığın, yani politikanın din ile sıkı bir şekilde birlikte hareket etmesi düşüncesine rastlanmaktadır. El-Mesudi'ye göre, imparatorluğun kurucusu, ardılı Şabuhr'a şu öğüdü vermiştir:

"Bil ki oğlum, din ve krallık birbirinden ayrılmaz ve birbirine bağlı kardeşlerdir. çünkü, din, krallığın temelidir ve krallık da onun koruyucusudur. Sağlam bir temeli olmayan herşey, çöküşten kaçamaz ve korunmayan şey, kaybolacaktır."

Tasarımı, muhtemelen geç Sasani döneminde ortaya çıkan, ama Ardahşir dönemine göndermede bulunan, yeni Persçe "Tanzar Mektubu"nda, bu düşünce şöyle yansımaktadır:

"Kilise ve devlet, aynı bedenden doğarlar ve birbirlerine ayrılmaz biçimde bağlıdırlar. Etkinlik ve çöküş, sağlık ve hastalık da her ikisine aynı tarzda isabet ederler."

Son olarak, böylesi bir düşünce, İbn Miskavayh'in 10. yüzyıldan kalma *Tacarib al umam*'ında aktarılan "Ardahşir'in Vasiyetname"sinde de görülmektedir. Ne var ki orada, her iki gücün arasındaki olası rekabete işaret edilmekte ve dinin imparatorluğun "temel"ini, krallığın ise yalnızca "direği"ni oluşturduğu gerekçesiyle, dinin önceliğe sahip olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

Kimi bilginler, böylesi bir formülasyondan, daha henüz 3. yüzyılda bir tür "devlet dini" sonucunu çıkardılar. Hatta, buradan, benzeri bir gelişmeyi ancak bundan sonra gelen yüzyılda gerçekleştiren Roma İmparatorluğu için bir örnek oluşturduğu saptanması yapıldı. Yalnızca daha sonraki aktarma değil, aynı zamanda, Sasani kralları ile Zerdüşti rahipler arasındaki çağdaş kaynaklardan bilinen tartışmalar, krallık ve dini kardeşlik tablosunda, daha sonraki Zerdüşti, hatta tahminen İslam etkisi altında oluşmuş bir ideal devlet tasarımı görme konusunda bizi uyarmalıdır.

Buna bir de, Pers-Arap geleneğinde, daha henüz 3. ve 4. yüzyıl için varsayılan ayrı dinsel-idari hiyerarşinin, -görmüş olduğumuz gibi- ancak uzun bir süre içinde yaratılmış ve monarşik iktidar örneğine göre biçimlendirilmiş olması eklenmektedir. Eğer bu doğruysa, o zaman eski araştırmadaki

"devlet dini" ve "devlet kilisesi" tasarımından kesinlikle uzaklaşmak gerekir ve hem de yalnızca anlambilimsel - "kilise" kavramı, Avrupa'daki gelişmeyle bir benzerlik çağrıştırıyor- nedenlerden değil, aynı zamanda tarihsel nedenlerden ötürü de.

Nasıl ki kullanılan kavramların neredeyse hiç işe yaramadıkları ortaya çıktıysa, Sasanilerin azınlıklarıyla ilişklerine ilişkin daha çok statik ve farkları az vurgulanmış tablosu da, çok yönlü, kaynaklara eleştirel bakan ve zamanı gözönüne alan bir çözümlemeyle aşılmalıdır. Burada, birçok etmen, tek tek kralların kendilerine ilişkin anlayışları ve politikaları, Zerdüşti rahiplerin ve dinsel azınlıkların çıkarları ile o andaki iç ve dış politik koşullar göz önünde bulundurulmalıdır. Burada, Roma İmparatorluğundaki dinsel ilişkilerin araştırılmasından da hareket edilebilinir. Eski tarih araştırması, bunun içinde, uzun zamandır, Roma devleti ile dinsel azınlıklar olarak Hıristiyanlar ve Maniciler arasındaki ilişkileri, tek tek aşamaları çeşitli etkenlerin bir arada etki göstermesi tarafından belirlenen bir yol olarak nitelendirmeye çalışmaktadır: İmparatorların dinsel inançları ve imparatorluğun o andaki durumuna göre onlar tarafından belirlenen ya da uygun görülen dinsel-politik tepki, pagan toplumun Hıristiyan ibadet biçimleri karşısındaki anlayışsızlığı ve bunun dengesinin dünyevi varoluşa kaydırılması, devlet ve Hıristiyanlık otoriteleri tarafından Maniciliğin "Pers tehlikesi" ya da sapkınlık olarak değerlendirilmesi, imparatorun ve imparatorluğun bizzat azınlıklar tarafından değerlendirilmesi ve onların örgütlerinin genişletilmesi ve teolojik ve politik olarak değerlendirilmesi.

Hıristiyanların, Manicilerin ve Mazdakçıların tarihinin açıklanması içinde, Sasani İmparatorluğunda temsil edilen inançların dinsel rekabetinin yanı sıra, iç ve dış politik etkenler, dinsel durumu ve kralların din politikasını belirlemede

önemsiz bir rol oynamadılar. Krallar, kendilerini Zerdüşti tanrılarla bağıntı içine getirdiklerinde ve Zerdüşti dinin ve kültün teşvikçileri olarak geçinirken, bununla, rahiplere eşit haklara sahip bir konum vermek ya da kendilerini bir "devlet kilisesi" anlamında bir Zerdüşti imparatorluk kültünün başı olarak sunmak istemiyorlardı. Zerdüşti inanca olan az ya da çok büyük kişisel yandaşlıklarından bağımsız olarak, onlardan hiçbiri Kirdır gibi dinci fanatikler değildi, uyrukları ile ilişkileri içinde davranışlarını belirleyen şey, kültsel bütünlük buyrukları değil, sadakat ya da direniş sorunları oldu: I. Şabuhr, Antiocheia'nın Hıristiyan sakinlerini, onların mesleki çalışkanlığına ve becerisine değer verdiği için sürdü ve onların Roma İmparatorluğunda zaman zaman kovuşturulmaya uğratıldığını bildiği için, onları sadık uyruklar olarak gördü. Örneğin, Narseh de, Hıristiyan ve Manici cemaatleri, Roma "hoşgörüsüzlüğü"nün sonucu, huzursuz nüfus unsurları olmaktan çok güvenilir olma sözünü verdikleri için, Kirdır'ın kovuşturmalarını sona erdirdi.

Bütün bunlardan sonra, rahiplerin politika üzerindeki etkisinin de sürekli olarak aynı ölçüde büyük olmadığını, hele sürekli büyümesinin hiç olmadığını biliyoruz: I. Ardahşir, I. Şabuhr ve I. Hormizd zamanında Zerdüştçü ruhbanların bağımsız rolü üzerine birşey bilinmese de, I. Vahram ve Narseh dönemlerinde ölçüsü içinde kaldı, II. Vahram, II. Hormizd ve II. Şabuhr'un iktidar dönemleri, ruhbanların büyük güç aşamalarını oluşturmaktadır. Kirdır, etkisini kendi yetenekleri ve ikna edici tasarımlarıyla açıklasa da, geleneksel aktarım, II. Hormizd'in Manicileri kovuşturmasını büyücülerin telkinlerine bağlasa da, ruhbanların etkisinin gerçek nedeni, her bir özgül iç ve dış politik koşulda yatmaktadır: II. Vahram'ın iktidar dönemi, içerde iç savaş ve Romalılarla savaş içinde, kralı soylular ve rahiplerle sıkı bir işbirliğine zorlayan ağır dar-

belerle belirleniyordu; II. Hormizd, -belli ki tam bir başarısızlıkla- Nisibis dikte barışını muharebe meydanında düzeltmeye çalışmıştı ve iç politik baskının altında bulunuyordu, amansız taht kavgalarından sonra iktidara gelen II. Şabuhr, babasıyla aynı dış politik hedefleri izledi, ancak ne var ki şimdi Romalılar tarafında, karşısında, Hıristiyanları kovuşturanlar değil, tersine Hıristiyanları teşvik edenler bulunmaktaydı. Üstelik, kovuşturma önlemlerinin uygulanmasında, ona dinsel ve hukuksal otoriteler olarak hizmet eden Zerdüşti rahiplerin katkısına gereksinim duyuyordu. Şabuhr'un Hıristiyanlarla ilişkisinde politik motifler tayin ediciyken, Zerdüşti rahipler için bunlar, dinsel motiflerdi. Kovuşturma dönemlerinde, bu iki hedef birleşiyordu, rahipler ve kral, ortak eylemde buluşuyordu. Kralın burada -bir bütün olarak bakıldığında- tayin edici aktör olduğu kesindir: O, kovuşturmaların başlangıcını ya da sistemleştirilmesini belirledi ve onları sona erdirdi -büyücülerin Hıristiyanlarla rekabeti sürekli olarak mevcuttu-, talep edilen kurbanı tahta ve ülkeye sadakatın bir kanıtı yaptı, sürece bizzat müdahale etti, kovuşturmaların dizginsiz olarak sürdürülmesine devletin yüce çıkarları adına engel oldu. 5. yüzyılın sonlarından itibaren gelen ardılları, Hıristiyanlara hemen hemen hiç sorun çıkarmadılar: Hem Hıristiyanlık açısından hem de örgütsel açıdan Batı'daki eski din kardeşlerinden koparılmış olarak, tersine, onların bilgilerinden birçok açıdan yararlanılabilinirdi. Kralların Mazdakçıların öğretisine olan tepkisi de, son derece pragmatikti: Kavad, onların toplumsal-reformcu önlemlerinden halkın sıkıntısının hafiflemesini ve hoşnutsuzluğunun azalmasını umduğu için, bir de imparatorluk aristokrasisine karşı konumunun güçleneceği umuduyla, Mazdakçılığı teşvik etti; Anoşirvan, kendi anlamında devlette reform yapmak için bu kaosu kullandı.

Zerdüşti ruhbanlara ilişkin: Üyeleri, Hıristiyanlar, Maniciler ve Mazdakçılar karşısında, bir yandan dinsel ve hukuksal otoriteler olarak, diğer yandan dinsel rakipler olarak tanımlanmalıdır; Zerdüştiler, Maniciler ve Mazdakçıların şahsında, özellikle sıkı dinsel ilişkiler gösteren ve bundan ötürü birbirleriyle özellikle şiddetli bir rekabet içinde bulunan gruplar karşı karşıya geliyordu. Mani'nin Zerdüşt'ün öğretisini yetkinleştirme iddiaları, onun mesajının evrenselliğinden ve özel niteliklerinden emin olması ve Zerdüştlüğün İran dışındaki vasat denebilecek başarısı, Kirdır ve büyücülerin, tam da Manicileri tercihli dinsel düşman olarak görmelerine yol açıyordu. Bunların II. Vahram zamanındaki güçlü konumlarını, *electi* ve *auditores*'e karşı kovuşturmaların başlaması için kullanmış olmalarında şaşılacak birşey yoktur. Narseh'in, öncellerinin politikasından dönmesi, bu politikanın kısıtlı ya da geçici başarısını kanıtlar sadece, üstelik, Kirdır ve rahiplerin sürekli olarak büyüyen gücünün kısıtlanması çabası olarak görülmelidir. Aynı zamanda, Manicilere yeniden göz yumulması, onların Roma İmparatorluğunda kovuşturulmasının arka planını da anlamlandırıyordu. Buna karşın I. Şabuhr, ki yeni düşünceye açık bir hükümdar olarak biliniyordu, sinkretistik ve evrensel yeni bir dinin imparatorluğun bir arada tutulması için yararlarını, son tahlilde çok hafif bulmuş olsa da, yine de tartmıştı.

Bir sonuç çıkarmaya çalışalım: Sasani İmparatorluğundaki dinsel durum ve "kralların kralı"nın Hıristiyan ve Manici uyruklarının kendi öz değerlendirmeleri açısından, kimi benimsenmiş düşüncelerden uzaklaşmak gerekir: Ne sürekli olarak "taht" ile "sunak" arasında sıkı bir ilişki vardı ne de bir Sasani "devlet kilisesi" ya da "devlet dini"nden söz etmek doğru gelmektedir. Katılımcıların toplumsal kimliği ve kendi aralarındaki ilişki açısından, daha çok Roma İmparatorluğunda-

kine benzer etkenler bir rol oynadı: Tek tek hükümdarların kişisel dini inancı, bundan da fazla, genel iç ve dış politik durum ve kralların buna politik -aynı zamanda dinsel-politik- tepkileri. Kendileri için İrancılık ile Zerdüştlüğün çakıştığı Zerdüşti rahiplerle Hıristiyanların ve Manicilerin evrensellik iddiasındaki ve şimdi gerçekten de evrenselleşmiş inançları arasındaki çatışma da etkindi ki bu çatışma, gelenek alanında uzun zaman "kitap ehli" ile Zerdüşt'ün Sasani kisvesi içindeki ağızdan aktarılan kutsal öğretisinin yandaşları arasında bir kavga. İlgili tarafların kendi öz değerlendirmeleri açısından, bir yanda "Tanrının halkı" ya da *electi* ve *auditores* ile diğer yandan *mog*'lar, *mobad'lar* ve *herbed*'ler arasında bir çatışma olarak görülebilir. Azınlıklara karşı davranışta, devlet ve din otoriteleri, her zaman birbirleriyle uyum içinde hareket etmediler. Azınlıkların kovuşturma karşısındaki tepkileri ve öğretilerinin daha fazla yayılması açısından şehitliklerin önemi, Batı'daki ilişkilerle karşılaştırılabilir. Son bir şey: Ortak yazgıları ve -Batı'nın tersine yalnızca geçici olmayan- ortak azınlık statüsü, Hıristiyanları ve Manicileri, birbirlerini de rakip olarak görmekten alıkoymadı. Burada Mani ve yandaşları, Hıristiyanlar için, tıpkı Kirdır ve Zerdüşti rahipleri için olduğu gibi, "ezeli sapkınlar" olarak göründü ve bunun için de, onlar, Manici misyon başarısını mutlaka önlemek istediler. Buna karşın Maniciler de, Hıristiyan "vatan hainleri"ni ortaya çıkarmakta devlet ve din-hukuk otoritelerine yardım ederek, Hıristiyanlara zarar vermeyi umdular.

Değinilmesi gereken, bir de Sasaniler İmparatorluğunun-*Yahudiler*'i kalmaktadır: Bunlar, Mezopotamya'daki merkezleriyle, İran tarihi açısından, Hıristiyanlar, Maniciler ve Mazdakçılar kadar bir öneme sahip olmadılar. Buna rağmen, bunların tarihi de, daha yeni kazanılmış tabloya eklenebilir: Hanedanlığın değişmesi ve Yahudilerin Partlı otoritelerle belirli

ölçüde bilinen iyi ilişkileriyle yeterince açıklanabilecek, Ardahşir dönemindeki kısa bir güvensizlik ve baskı aşamasından sonra, I. Şabuhr ile Eksilark ve hahamlar, kısa zaman içinde, Yahudilere büyük bir hareket serbestisi ve Sasasinelere vergi ve genel hukuk kurallarının tanınmasını garanti eden bir düzenleme buldular. Babilonya'yı işgali sırasında Nehardea Yahudi merkezini tahrip eden Palmira *Odainath*'ına karşı Şabuhr'un düşmanlığı, kralla Yahudi uyrukları arasındaki ilişkiyi ayrıca olumlu olarak etkilemiş olabilir. Kirdır'ın karşı yöndeki iddialarına rağmen, Yahudi geleneğinde, kovuşturmaları ancak 5. yüzyılda duyuyoruz; Yahudiler, Roma ile II. Şabuhr arasındaki savaşlarda, Hıristiyanların tersine ve bazı Mesihçi grupların dışında, son derece sadık davrandılar. Daha sonraki II. Yazgird ve Peroz zamanındaki yoğun devlet baskısı, dinsel hoşgörüsüzlüğün işareti olmayıp, tersine, Mesih'in ortaya çıkma anını Kudüs'deki tapınağın tahrip edilmesinin 400. yıldönümüne bağlayan Yahudilerin politik eylemde dile gelen yakınlaşma beklentisi tavrı ile açık bir ilişki içinde bulunmaktadır; İran geleneği, bu bağlantıda, İsfahan Yahudilerinin oradaki büyücülere saldırılarını aktarmaktadır. Keza daha sonraki kovuşturmalar da politik olarak açıklanabilir: Ksusro'nun generali Mahbad, taht üzerinde hak iddia eden Vahram Çobin'in Yahudi yandaşlarını öldürdü, Babilonya'daki bir başka Mesihçi ayaklanma kanla bastırıldı. Yahudiler, 7. yüzyılın başlangıcında, Sasanilerin Bizans'a karşı saldırısını beklentiyle izlediler, Kudüs'ün alınmasını sevinçle karşıladılar.

Arap fetihçiler, Sasanilerin yerine egemenliği ele geçirdiklerinde, halife döneminde önemi daha da artacak olan işler bir Yahudi özyönetim sistemi buldular. Sasaniler döneminde bunun başında eksilark, -belgelerin tanıklığına göre- dinsel otoritelerin bir bölümüyle, hahamlarla yeterince sık çatışma içi-

ne giren olağanüstü bir politik görevli ve zengin toprak sahibi bulunuyordu. Bu bilginler, sözlü ve yazılı Tevrat'ın Filistinhaham yorumunu Babilonya'da kökleştirmişler ve onu şimdi de halk eğitiminin temeli durumuna getirmek istiyorlardı. Bir bütün olarak bakıldığında, bunda başarılıydılar, ama yine de, halk içinde hahamların dinsel "vesayet"ine (aynı zamanda eksilarklar tarafından politik vesayete) karşı muhalif bir akım bulunmaktaydı. Diğer yandan, her zaman, kendi "zümre"lerinin çıkarlarını değil de, eksilarkın ya da popüler muhalefetin iddialarını ve görüş açılarını savunan hahamlar da bulunmaktaydı. Örneğin Sura (daha sonra Pumbedita) ve Nehardea gibi büyük haham okullarında, Mişna'nın (Talmud'un birinci bölümü) yorumlanmasının ve açıklanmasının, sonunda 6. yüzyılın sonu, 7. yüzyılın başlangıcında *talmud babli*'nin yayınlanmasına varan süreci gerçekleşti.

Sasani İmparatorluğundaki Yahudi sakinlerin sayısı hakkında az şey bilinmektedir; ama bunların, tam da Babilonya'da az olmaması gerekir. Yahudilerin çoğunluğu geçimlerini tarımdan temin ediyorlardı, bunun yanında, zanaat ve ticaret de bir rol oynuyordu. Ağırlıklı olarak köylerde yerleşmekle birlikte, kapalı Yahudi bölgeleri saptanmaksızın, diğer etnik, dinsel ya da dinsel olarak farklı gruplarla birlikte daha büyük yerleşim merkezlerinde ve kentlerde de yaşıyorlardı. Babilonya Yahudiliği, yalnızca eğitim, çalışma ve politik sorumluluk açısından değil, aynı zamanda toplumsal ve iktisadi açıdan da farklıydı. Zengin toprak sahipleri ve eşraf, kırsal yerleşim bölgelerinde tayin ediciydi.

Yahudiler, Manicilere göre Zerdüştiler için daha küçük bir cansıkıntısı oluşturmakla birlikte, Hıristiyanlar için, daha büyük bir cansıkıntısı oluşturuyorlardı: Şehit albümlerinin bir bölümü ve keza Doğu'nun Hıristiyan kilise babalarının bazı yazıları, aşırı Yahudi düşmanı bir eğilim göstermektedir.

4. "Bilge Kral" ve Yabancı Bilgi - Av ve Satranç Oyunu: Geç Sasani Döneminde Kültür

"Hosroes [I. Ksusro], yalnızca Persler tarafından değil, hatta aynı zamanda kimi Romalılar tarafından da, aslında hak ettiğinden daha fazla övülüyor ve kendisine hayranlık duyuluyor. Bir yazın düşkünü ve iyi öğrenen bir felsefe öğrencisi olduğu söyleniyor onun için; birisi, Yunan yazınının yapıtlarını onun için Persçeye çevirmiş. Hatta onun, Stagiritli'nin [Aristoteles] tüm eserlerini, Payanlı hatibin [Demosthenes'in], Oloros'un oğlunun [Thukydides] eserlerini özümsediğinden daha esaslı bir şekilde özümsediği ve Ariston'un oğlu Platon'un bütün öğretilerini tanıdığı söylentisi dolaşmaktadır. Hatta Geometrik önermeler ve bilimsel spekülasyonlarla dolup taşan 'Timaios' bile, tıpkı 'Phaidon', 'Gorgias' ya da her türden diğer ince ve zor diyaloglar, örneğin 'Parmenides' gibi, ... onun anlayışından kaçmamış."

Bu alıntının yapıldığı Bizanslı tarihçi Agathias, abartılmış anavatan sevgisi içinde, düşman kralın, Suriyece yazında Anoşirvan'ın "bilge kral" ya da "felsefenin bütün kitaplarını okumuş" kral olarak nitelendirilmesinde ifadesini bulan hayranlığın haklılığından kuşku duymaktadır; böylelikle, bizzat hükümdarın, örneğin, "başarı kitabı"nda (*karnamag*) Ksusro'ya söyletilen iddialardan ve motiflerden de kuşku duymaktadır:

"[Hukuk kitabının yaratılmasında ?] Roma İmparatorluğunun ve Hint devletlerinin sakinlerinin kuralları üzerine araştırma yaptık... Dininin ya da kökeninin başkalığından dolayı hiç kimsenin gönlünü kırmadık. Olumladığımız şeyi, onlardan kıskançlıkla uzak tutmadık. Ve aynı zamanda, onların savunduklarını öğrenmekten utanmadık. Çünkü muhakkaktır ki: Gerçekten ve bilimden haberdar olmak ve bun-

ları incelemek, kralların kendilerini süsleyebilecekleri şeylerin en yücesidir. Ve krallar için en yüz kızartıcı olan şey, onların öğrenmeye hor bakarak tenezzül etmemeleri ve bilimleri araştırmaktan utanmalarıdır. Kim ki öğrenmiyor, bilge değildir."

Burada bir kendi kendini övme gözden kaçmasa da, kralın yüksek eğitim çabalarından kuşku duyulamaz: Bizzat Agathias, Anoşirvan'ın, Atina'daki okullarının kapanmasından sonra yurtsuz kalan Yeni Platonculara misafir hakkı tanıdığını ve bunların, -ülkeden ve sakinlerinden düşkırıklığına uğramış olarak- memleketlerine geri dönmek istediklerinde, Doğu Roma ile barış görüşmelerinde, ülkelerinde ceza görmemelerini sağladığını anlatmaktadır. Ksusro, bunlardan biri olan Priskianos Lydos'u, daha sonra öğrenme meraklısı ve aynı zamanda kuşkucu olarak nitelemektedir. Sasani sarayında, şovenist yanlılığı içinde Agathias için yalnızca bir dolandırıcı olarak düşünülebilecek, Yunanca eğitim görmüş Suriyeli Uranios da ikamet etmiştir. Ksusro, bu Uranios'u, kozmogoninin sorunları üzerine, dünyanın sonu, tanrı, töz ve elementler üzerine büyücülerle tartıştırmıştır. İçinde Hıristiyan otoritelerin de bulunduğu böylesi tartışmalara kralın da bizzat katıldığı ve bu tartışmalarda zeki ve aynı zamanda öğrenmeye meraklı göründüğü söylenmektedir. Se'ert'in Nasturi tarihçesi, kralın öğretmenleri arasında, "Karda piskoposu Mar Barsauma ... ve Pers filozofu Paulus"u saymaktadır. Persisli eski bir Nasturi piskoposu olan bu sonuncusu, Anoşirvan için, Suriyece, bugüne kadar gelmiş bir mantığa giriş bile yazmıştır; Aristoteles ve Porphyros'a göre yönelmiş bu *eisagoge*'un krala adanmasını, burada şöyle gerekçelendirmektedir: "Bütün şeylerin gerçek bilgisi olan felsefe, sizin içinizde yaşamaktadır; sizin içinizde doğuştan bulunan bu felsefeyi, size bir armağan olarak gönderiyorum." Suriyeli Hıristiyanların Yunan bilgisinin Perslilere aktarılmasında önemli bir rol oynadıkları daha önce sıkça belirtilmişti.

Ksustro'nun Doğu'ya bakışını, Hekim Burzoy'un Hindistan'dan beraberinde getirdiği Hint fabl eseri *Pancatantra*'yı ("Beş Kitap") ele alan bir eleştiri yazısının kendisi tarafından teşvik edilen aktarımı göstermektedir. İlkeleri "kurnazlık" (Mylius) ya da hatta Makyavelizm olarak tanımlanan, politik yönetme sanatını, insan bilgisini ve zekiliği öğretmesi gereken bu eserin orta Persçe versiyonu gerçi kaybolmuştur, ama Ibn al Mukaffa'nın 8. yüzyıldan kalma, bu Persçe metinden yola çıkmış bir Arapça versiyonu elimizde bulunmaktadır. İslami adalet duygusu anlamında kısmen dönüştürülmüş ve *Kelile ve Dimne* (bunlar, birinci bölümde başrolü oynayan iki çakalın adıdır) başlığı altında yayınlanmış bu sonuncusu, yalnızca Şark'da olağanüstü ölçüde sevilmekle kalmadı, aynı zamanda daha henüz ortaçağda çeşitli Avrupa dillerine de çevrildi ve La Fontaine'e esin kaynağı olarak hizmet etti.

Felsefe, teoloji ve devlet biliminin yanı sıra, Ksusro'yu hukuk ve tıbba yapılan yabancı katkılar da ilgilendiriyordu. "Başarı Kitabı"nda, Doğu Roma ve Hint hukukuna olan ilgisini imâ etmektedir, "Bin Kararlar Kitabı"nda (*Madayan ı hazar dadestan*), birçok kez krala ve hukuk danışmanlarına göndermede bulunulmaktadır. Kralın hukuk sistemindeki reformlara ilişkin bir buyruğu, özellikle anılmalıdır. O dönemlerde oluşmuş Suriye-Hıristiyan hukuk kitabı da, bizim için o dönemdeki açık entelektüel ortamın bir kanıtıdır.

"(II.) Ksusro'nun iktidarının yirminci yılında, Cundaisabur hekimleri, kralın emri üzerine bir bilimsel sempozyum için toplandılar. Bunların tartışmaları not edildi. Bu garip oturum, Ksusro'nun özel hekimi Cibril Durustabad'ın başkanlığında, Sufistai ve arkadaşlarının, çok sayıda başka hekimle birlikte, Yuhanna ve arkadaşlarının asistanlığında gerçekleşti. Onların bilgisinin ve deneyiminin düzeyi hakkında bir rapor verebilmek için, burada ele alınan sorunlara ve ta-

nımlamalara bir bakış atmak yeterlidir. Bu yüksek saygınlık, Selamat Şehri'nin (Bağdat) kurulmasından sonra hastalanan ve bu şehirden [Cundaisabur] hekim Gurcis bin Cibril bin Buhtişu'yu getirten Halife El-Mansur'a kadar sürdü."

Cundaisabur'un [Veh-Andiyok-Şabuhr], Huzistan'da, Sasaniler döneminde ve öncelikle de İslami dönemde bilginliğin merkezi olduğu uzun zamandır bilinmektedir. 12.-13. yüzyıldan bir tarihçi ve biyograf olan Ibn al-Kifti'nin "Bilginlerin Tarihi"nden alıntının gösterdiği gibi, bu yerin özellikle hekimleri ünlüydü. Kifti ve aynı zamanda ayaklı kütüphane Makdisi de (10. yüzyıl), I. Şabuhr'un seferlerinin sürgünlerinin Huzistan'da (ve Fars'da) tıbbı kurduklarını bildiklerine inanmaktadırlar. Barhebraeus (13. yüzyıl), "Hipokratçı tıbbın" yayılmasını, tam olarak Roma İmparatoru Aurelian'ın kızı ve Şabuhr'un karısının özel doktorlarına dayandırmak istemektedir, ama bütün bu anlatımlar, muhtemelen bu yerdeki kesintisiz tıbbi geleneğe ilişkin Hıristiyan aldatmalarına dayandırılmalıdır. İlk gerçekten güvenilir anlatım, Kifti'nin bilimsel konuşma üzerine anlatımıdır. Kifti alıntımızda, bir yandan Kralın tahta çıkmasının 20. yılı (M.S. 610) kutlamaları ile, diğer yandan buluşmanın adlarından (Gabriel, Yohannes) Hıristiyan olduklarını çıkarmanın zor olmadığı katılımcılarının adlarıyla bağıntı içinde dile gelmektedir. Kralların tıbba ilgisi, bunun yararlı olabileceği düşüncesinin yanı sıra, bir de onun felsefeye (ve astrolojiye) yakınlığı olabilir. Batı'dan gelen tıbbi uyarımların yanı sıra, İran'da, kendilerinin ve Hintlilerin geleneklerinden gelen uyarımlar da işlendi: Kendisi de Nişapurlu (Nev-Şabuhr) bir hekim olan Burzoy, fabl derlemelerinin önsözünde bunu anlatmaktadır. Bir Arap belgesine göre, Ksusro'nun kendisi bile bir tıp kitabı yazmış, daha doğrusu, Yunanca ve Hintçe eserlerden derlemiştir. Sasani-orta Pers aracılığıyla, Do-

ğu'dan ve Batı'dan tıp ve eczacılık yazınının yanı sıra, Roma-Bizans tarım yazarları ve Batlamyus'un *Almagest*'i de Arap yazınına giden yolu bulmuşlardır.

Geç Sasani dönemi, bir bütün olarak yazınsal canlanma dönemiydi: Avesta'nın özel bir yazı sisteminin yerleştirilmesi yoluyla yazıya dökülmesinin çok erken başlamasına, defter tutma ve senet sisteminin daha henüz erken Sasani döneminde görülmesine, "İran ulusal tarihi"nin bütün zamanlarda geliştirilmeye devam edilmesine ve 5. yüzyıldan itibaren de yazılı olarak derlenmesine, didaktik-öğretici (*andarz*) yazının daha henüz 6. yüzyılda mevcut olmasına rağmen, I. Ksusro ve ardıllarına, yazının özel olarak teşvik edilmesi mal edilmektedir. Örneğin, Anoşirvan döneminin *mobadan mobad*'ı Veh Şabuhr'un Avesta'nın 21 *naks*'ını yayınladığı, *Hvaday-namag*'ın ("Efendiler Kitabı") ilk kesin biçimi içinde I. Ksusro zamanında mevcut olduğu ve daha sonra birçok kez gözden geçirildiği (ve yazımının devam ettiği) söylenmektedir; sayısız *andarz* metni derlemesi, hatta bu türden kendi bilimsel araştırmaları, Anoşirvan ve çevresindeki insanlara mal edilmektedir.

"Ardahşir 15 yaşına geldikten sonra, Ardavan'a [son Part kralına], Pabag'ın binicilik sanatında eğitilmiş bir oğlunun olduğu haberi geldi. ... [Ardavan, Pabag'dan oğlunu göndermesini ister, o da emre karşı gelmeye cesaret edemez.] O [Ardavan], Ardahşir'i gördüğünde sevindi, ona değer verdi ve her gün oğulları ve süvarileriyle birlikte ava ve top oyununa [polo] gitmesini emretti. Ardahşir, bunu yaptı. Tanrının yardımıyla, top oyununda, binicilikte, satrançta ve tavlada, diğerlerinin hepsinden daha çalışkan ve becerikli oldu."

Geç Sasani döneminde kaleme alınan ve daha sonra bir kez daha gözden geçirilen, oluşum dönem(ler)inin toplumsal koşullarını imparatorluk kurucusunun koşullarında yansıtan "Ardahşir Romanı"nı, kimileri, son Sasani'nin sarayındaki

yaşam koşullarının betimlenmesi olarak görmek istemektedir. Kesin olan şu ki Ksusro'nun reformlarından sonra hizmet soylularının yaratılmasıyla birlikte, soylu eğitimin şimdi yine kralın yakınında gerçekleşti: İtaat, iyi davranış, eğitim, oyun ve av, talep edildi ve yapıldı; ancak ne var ki örneğin polonun (*çav[la]gan*), satrancın (*çatrang*) ve tavlanın (*nev-ardahşir*) tam olarak ne zaman, geç Sasani döneminde mi yoksa erken İslam döneminde mi, İran'a getirildiğini saptamak hemen hemen olanaksızdır. Bir taraftan savaşta dövüşe yakınlığından, diğer yandan iklimsel ve coğrafi koşullar ve av hayvanlarının çeşitliliğinden ötürü Mezopotamya'da uzun zamandır sürdürülen ve tercihli kraliyet "spor"u durumuna gelmiş av, Sasaniler döneminde resim sanatının (bak. Resim XXVII ve XXVII a) ve yazının önemli bir konusu oldu; hatta *Ksusro ud redag* ("Ksusro ve Yamağı") metni, avlanan hayvanları saymaktadır: Boğa (*gav*), yaban eşeği (*gör*), geyik (*gavazn*), yaban domuzu (*gavaz*), genç deve, bir yaşındaki dana, manda, eşek ve ceylan, ama aynı zamanda tavşan ve ada tavşanı ile keklik, sülün, tarlakuşu, turna, toy kuşu, ördek ve tavus kuşu (*fraş(a)murv*). Kanatlı hayvanların anılması, yalnızca kendini kanıtlama için değil, aynı zamanda eğlence ve daha sonra lezzet için avlanıldığını göstermektedir; bir bütün olarak, bu kitapçıkta, yeni "idealler"in yanı sıra, eski saray erdemleri ve eğitim hedefleri de sayılmaktadır:

"Vaspuhr, Yaşt ve Hadoht'u [hadoht], Yaşn ve Videvdat'ı [Videvdad], bir Herbad (herbed] gibi ezberledi ve bunun açıklamasını (*zand*) inceledi. Ama bunun yanında, yazın, tarih ve hitabet sanatıyla uğraştı. Elbette ki silah kullanmanın ve döğüşün bütün sanatları biliniyordu, ama bunların yanında rebab, kitara ve ziter* çalınması, şarkı ve yıldız falı ile dama, satranç ve tavla gibi oyunlar duruyordu. Kral, yamağından

*Kanuna benzer bir çalgı -çn.

lezzetli yemekler, lezzetli kanatlı hayvanlar üzerine; et soslarının, baharatlı etin, katıkların ve kompostonun hazırlanması üzerine; meyveler ve şarap üzerine doyurucu bilgi aldı. Sonra da müzik, çiçeklerin kokusu, en iyi kadın, en iyi binek hayvanı ve benzeri daha çok şey üzerine, bu harika yamağın bilgisine başvuruluyordu. Bu yamak, aslanları dize getiriyor ve bundan daha da büyük sınav olarak, güzel bir kadının onu yoldan çıkarmasına karşı koyuyordu ..." (Altheim)

Kralın kendisi de törensel temsile ve şatafa değer veriyordu: Bunu, yalnızca üç örnek vermek gerekirse, Bizanslı tarihçilerin bize aktardığı haliyle hükümdar yazını, II. Ksusro'nun Arapları büyüleyen güçlü tacı ya da *çahar ı Ksusro* ("Ksusro'nun İlkbaharı") olarak bilinen, bu kralın kışlık taht kenti Madain'deki dev halı göstermektedir. Böylesi ince saray tutumunun, yenilgiye uğratılmış düşmanlara, daha zayıf rakiplere ve hatta savunmasız kadınlara ve çocuklara karşı insanlık dışı davranışlar göstermeyi dıştalamadığını, suskunlukla geçiştirmemek gerekir:

"[Şahrbaraz'ın III. Ardahşir'e karşı ayaklanması sırasında, Ktesiphon'un kapıları zorbaya ihanet sonucu açılır.] O anda içeri girdi, iktidar sahiplerinin bazılarını tutsak aldı, servetlerini yağmaladı ve kadınlarını kirletti. (İktidarının) ikinci yıl(ın)da ... Şahrbaraz'ın buyruğu üzerine bazı insanlar Ardahşir'i öldürdüler ... "

F. Eski İran'ın Kalıcılığı ve Yeniden Keşfi

"Kökeni tanrılardan gelen, Eran ve Aneran krallarının kralı, Zerdüşti Majesteleri (II.) Şabuhr'un iktidarının ikinci yılının Spandarmad ayında. Sakların kralı, Hindustan, Sakya ve Turan'dan deniz kıyısına kadar olan yerin kralı Şabuhr, ... İstahr'dan Sakya'ya giden bu yolda seyahat ettiği ve lütufla buraya, *sad-stün*'a [100 sütun = Persepolis] geldiği zaman, burada bu binada ekmek yedi ... Ve büyük bir şenlik düzenledi, tanrı kültlerini gerçekleştirdi ve babası ve ataları için dua etti, kralların kralı Şabuhr için dua etti ve kendi ruhu için dua etti ve aynı zamanda bu binayı inşa ettiren için de dua etti ..."

II. Hormizd'in oğullarından Saka kralı Şabuhr, M.S. 311 yılında Persepolis'de mola verdiğinde ve bu yazıtla kendisini Dara Sarayının (*taçara*) yıkıntılarında sonsuzlaştırdığında, ne bu yerin eski adını ne de bunun yapımcısını tanıyordu; yalnızca bu tesisin karakteristik mimarisi, ona adını verdi. Mitler ve efsaneler biçimindeki Doğu İran geleneğinin yerli geleneksel aktarımının yerini almasıyla, güneybatı İran'daki Med ve Ahamenit dönemlerine ilişkin tam bilginin Part döneminde kaybolmuş olması gerektiğini daha önce görmüştük. Bununla birlikte, Ahamenitlerden Sasanilere gelen bağ tümüyle kopmamıştı: Özgül "Pers", yani güneybatı İran tarihi ve geleneği için duygu, Nakş-i Rüstem, Persepolis ve diğer yerlerdeki "kutsal yerler"in varoluşu yoluyla korundu; Sasaniler, "ilk ataları"nı yücelttiler, kendi taleplerini onların başarılana ve

mülkiyet haklarına dayandırdılar ve -Zerdüşti rahipler sayesinde- İmparatorluğun bütünü içinde Eranşahr'ın özel konumunun, İskender'in uğursuz egemenliğinin ve "tanrıların teveccühü" bir krallığın özel niteliklerinin anısını korudular.

Bizzat Sasaniler döneminde, İran tarihinin resmi versiyonu yazılı olarak kaleme döküldü (*Hvaday-namag*): Aynı konuyu ya da kişiyi ele alan çeşitli efsanelerderden öykülerle, çok uzakta kalmış ve henüz yeni yaşanan dönemde, yakın ve uzak bölgelere yerleştirilmiş olarak, kronolojik bir sistem içinde toparlanmış ve dönemin dinsel, moral-etik, ama aynı zamanda yazınsal "idealler"ine uyarlanmış olarak, "Efendiler Kitabı", bizzat İran'da eski İran'ın en önemli mirası oldu.

İran sakinlerinin özbilinci erken İslam döneminde de kaybolmadığı, en önemli tarihçiler Arapçayı kullanan Müslüman İranlılar olduğu, üstelik İran tarihi birçok açıdan Arap tarihiyle iç içe olduğu için, İranlılar, ülkelerinin mitsel başlangıçlarından Sasani İmparatorluğunun çöküşüne kadar İslam öncesi tarihini Kuran'da belirtilen kutsal tarih şemasına göre düzenleme çabaları için müteşekkir bir kitle buldular. Öncelikle de hanedanlığın "Arap" Emevilerden Mezopotamya'daki merkezleriyle Abbasilere geçmesi, bu planı kolaylaştırdı. Ibn al-Mukaffa (756'da öldü) ve diğerleri, bu amaçla, aralarında *Hvaday-namag*'ın da olduğu orta Persçe eserleri Arapçaya aktardılar, bunların ardılları Ibn Kutayba (889'da öldü), al-Yakubi (987'de öldü) ve ad-Dinavari (9, yüzyılın sonunda öldü) ve öncelikle de Taberi (ölüm tarihi 923), her keresinde farklı aksanlarla da olsa, eski İran'a tarih yazımında layık olduğu yeri verdiler. Taberi'nin *Tarih ar-rusul wa-l-mulûk* ("Peygamberler ve Hükümdarlar Tarihi"), aşağıdaki gibi karakterize edildi:

"Tanrı tarafından İsrailllilere peygamberlik görevinin düşmesi gibi, Perslilere de tanrı tarafından krallık düşüyordu; peygamberlik görevi ve krallık, bir noktada tanrı tarafından ata-

nan halifelikle birleşmeye yüz tutmaktadır. İsraillilerin ve Perslerin tarihi, eşzamanlı olarak sunulmaktadır; Adem'in yanında, mitsel ilk insan ve ilk kral olarak Gayumarth [Gayomard] durmaktadır, Süleyman'ın öyküsünü, Ardahşir'e kadar olan Pers kralları üzerine bölümler izlemektedir; Sasanilerin tarihinin anlatılması, İsa'yla ve Bizanslılarla birleşmekte ve doğrudan Muhammed'in yaşam öyküsüne, tarihin hedefine varmaktadır. Eserin ana bölümünü, Hicret'den 303/915 yılına kadar, esas olarak İslam ve onun egemenlik alanlarıyla, dünyanın yeni merkeziyle sınırlı tarihler oluşturmaktadır." (Busse)

Bu eserin kısa süre içinde Persçeye cevrilmesinde şaşılacak birşey yoktur. Buyid tarihçiler de, öncelikle Hilal as-Sabi (1056 ölümlü) ve İbn Miskavayh (1030'da öldü), Taberi'yi izlediler; Birincisi, İranlı olarak kendilerini eski İran krallığına dayandırarak meşrulaştırmayı düşünen Buyidlerin Sasani kökenini kanıtlamaya çalışırken, Miskavayh, tarihinde, aralarında eski İranlıların da bulunduğu eski halkların, bir hükümdarın devlet yönetiminde yararlanabileceği deneyimlerine (*tacarib*) işaret etti. Onun "I. Ksusro'nun Edim Kitabı"ndan ve diğer (çevirilmiş) Sasani ders yazılarından alıntıları, böylesi bir bağıntıda daha önce karşımıza çıkmıştı. Eski İranlılardan döneminin hükümdarlarına giden kavisi, ayni şekilde Abu Mansur at-Taalibi de 11. yüzyılda takip etti: Buyidlerin rakipleri Türk Gazneliler de, şimdi Eski İran'ın mirasçıları olarak ortaya çıkmaktadır. Erken İslam öncesi dönem açısından, İran'da yine İslam öncesi geleneğe bağlanan "Kent Tarihi" janrı da bir öneme sahiptir:

"Eserimden yüksek bir saray yükselttim,
ne yağmur zarar verebilir ona, ne de fırtınalar.

Yıllar geçer, kitabım olduğu gibi kalır,
ve aklı olan herkes onu okur."

975-1010 yılları arasında, İslam öncesi İran üzerine aktarımları bir destanda derleme işine giriştiğinde, Abu l-Kasım Mansur Firdevsi de, bilgisini, Doğu İran'daki Zerdüştiler tarafından toparlanmış ve Tus (İran'ın bugünkü kuzeydoğu sınırında) valisinin sekreteri Abu Mansur Mamari tarafından derlenmiş "Efendiler Kitabı"nın yeni Persçe düzyazı aktarımından aldı. "Başlangıçta hor görülen bir saray kitabı" olan *Şahname*'si* ("Kral Kitabı"), kısa zaman içinde "... bir ulusun kendisine mal ettiği, evet, dili ve konusuyla ... tarihin bütün değişikliklerini geçirerek bugünkü güne kadar, İran'ın birliğine ve Orta Doğu'nun İran dil ailesi içinde sayılan bütün halklarının kültür ortaklığına tayin edici bir katkıda bulunan" (Sundermann) bir yazın durumuna geldi. Dünya egemenlerinin ve ilk kralların, dünyanın (Roma, Turan ve İran imparatorluklarına) bölünmesinden sonra İran'da hüküm süren ve Doğu'da Turanlılarla mücadeleye girişen Kayanlıların, (örneğin Sistan ve Zabulistan'ın efendisi Rüstem gibi) "vasaller"inin sadakatinin, kendisiyle birlikte İran için bir başeğme döneminin başladığı imparatorluğun düşmanı İskender'in, son olarak Sasani krallarının, onların Roma'ya karşı savaşlarının ve onların egemenliklerinin sorunlarının öyküleri, Firdevsi aracılığıyla İran sınırlarını da aşarak tüm dünyada ünlendi. Heinrich Heine, örneğin, Firdevsi'nin eserini aşağıdaki gibi onurlandırdı:

"Oturdu bu arada ozan
Düşüncelerin dokuma tezgahına,
Gece gündüz ve dokudu gayretle
Şarkısının dev halısını -

Öyle bir dev halı ki ozanın
Keramet kabilinden dokuduğu

*Şehname -çn.

Ülkesinin masal tarihi,
Farsistan'ın eski kralları,

Halkının sevdiği kahramanlar,
Şövalye kahramanlıkları, maceralar,
Büyülü varlıklar ve İblisler,
Masal çiçekleri tarafından sarılmış olarak -

Herşey bayındır ve canlı,
Rengarenk, çiçekli, yakıcı,
Ve muhteşem aydınlanmış
İran'ın kutsal ateşiyle,

Tanrısal temizlikte ilk ışıkla,
Onun son ateş tapınağıyla,
Kuran'a ve müftüye rağmen,
Ozanın yüreğinde tutuşan."

Şahname'nin zengin bir şekilde resimlendirilmiş elyazılarından biri olan 1605 tarihli Berlin elyazması, Resim XXXII'den alınmıştır: Sasani Şapur [Şabuhr] -onur şemsiyesinin altında- tutsak Roma kralını zafer içinde eve götürmektedir. Bir kere gerçekten I. Şabuhr zamanında gerçekleşen (Valerian'ın tutsak alınması), yanlışlıkla burada, o da gerçi Romalılara karşı başarılar kazanan (363 Barışı), ama ne Julian ne de Jovian'ı tutsak alan II. Şabuhr ile bağıntı içine getirilmektedir.

Firdevsi'nin Şahname'sinde Persepolis harabeleri, *sad-sutun* ve *taht-ı Cemşid* ("Cemşit'in Tahtı [Sarayı]) adlarıyla bilinmektedir. Sad-Sutun'un M.S. 311 tarihli yazıtla Sasani nitelemesi olduğunun açık bir şekilde ortaya çıkması gibi, bunun *taht-ı Cemşid* içinde de geçerli olduğuna ilişkin çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Nihayetinde, *Hvaday-namag*, Ardahşir'i

ilk İran krallarının en ünlüsüyle bağıntı içine getirmişti ve Sasani (ve geleneksel aktarımda aynı zamanda ilk kralın) başkenti İştahr yakınlarındaki etkileyici tesisleri de Cemşid'e mal etmekten daha doğru ne olabilir. Sad-Sutun'un yanı sıra, daha sonra *hazar sutun* ("1000 sütunlu") ve *çihil-minar* ("40 sütunlu") gibi benzer nitelemeler de ortaya çıkmaktadır, Cemşid'in yerine Kayanlı Dara ya da Kai Ksusrau ya da Yahudi-Müslüman geleneğinden bilinen Süleyman (Salomon) geçirilmektedir; başkaca eski İran yerleri de Süleyman ve onun yakınlarıyla bağıntı içine getirilmektedir: Pasargaday'da o zamandan bu yana Kyros Mezarı *kabr-i madar-i Sulaiman* ("Süleyman'ın Annesinin Mezarı"), kule binası *zindan-i Sulaiman* ("Süleyman Zindanı") ve içkale *taht-i Sulaiman* ("Süleyman'ın Tahtı") olarak görünmektedir. Bir camiye dönüştürülmüş olan İştahr ateş tapınağı, *mascid-i Sulaiman* adı altında bilinmektedir. Son olarak Kayanlı kahraman Rüstem, Ahamenit krallarının mezarlarının içine yerleştirildiği sarp kayalardaki Sasani rölyeflerine ve daha sonra da tüm yere kendi adını vermektedir: *nakş-i Rustam* ("Rüstem Resmi").

İlk Avrupalı gezginler İran'da göründüğünde, Fars'daki yerliler, Eski İran'a ilişkin gerçek tarihsel bilgiye sahip değildi. Ancak Avrupalıların çoğu da, yalnızca İncil'in Pers kralları, klasik yazarların ve İskender romanının Ahamenitler, Partlılar ve Sasaniler üzerine anlattıklarını biliyorlardı. Burada, Batılı geleneğin bir bölümünün hümanizm döneminde Avrupa'da "yeniden keşfedilmek" zorunda kalınmasını, örneğin Ahamenitler İran'ını betimleyen Ksenofon, Curtius ve diğerlerinin, Part ya da Sasani koşullarının gözlemcileri olarak büyük bir kitleye sahip olduklarını belirtmek gerekir. Yeniçağ okuyucu kitlesinin İran tablosu açısından, öncelikle de matbaanın bulunmasından bu yana, Eski Ahit'in anlatımları, buna bağlı İncil tasvirleri ve kendilerini kısmen İncil'e göre uyarlayan dünya tarihçeleri, ol-

dukça büyük bir öneme sahipti. Burada, ortaçağda "dünya tarihi"nin sürekli olarak, kutsal kitap halklarının, devletlerinin, imparatorluklarının ve kişiliklerinin hep Hıristiyan selamet olayındaki özel yerlerine sahip olduğunu öngören"kutsal tarih" anlamına geldiği göz önünde bulundurulmalıdır. Tanrı tarafından vahyedilmiş olarak sayılan İncil'in kendisinden, İsrail halkının kendileriyle çoğunlukla olumsuz (örneğin Sanherib/Sennaherim ya da Nebukadnezzar/Nabuhodonozor), münferit olarak da olumlu (örneğin, Kyros/Koreş) deneyimler yaşadığı Asurlu, Babilli ya da Pers krallarının, memurlarının ve tanrılarının adı bilinmektedir. Aynı şekilde, İki Irmak Ülkesinin ya da İran'ın kentleri, yerleri, ırmakları ve bölgeleri de her İncil okuyucusu ya da dinleyicisi için bir kavramdır. Mezopotamya için kral listeleri ve tarihçeler İncil metinlerinde işlenmediği için, Asur, Babil ve İran tarihine ve kültürüne, bu bölgelerin topografisine ve coğrafyasına ilişkin kısıtlı işaretler, bu konular hakkında gerçek bilgi bileşenleri olamadı. Böylesi -tarihsel- bir bilgi, zaten İncil metinlerinin yazarlarının amacı içinde de olmamıştı. Onların hedefi, daha çok, İsrail halkının tarihi içinde tanrının etkinliğini göstermek, peygamberlerin konumunda, onun buyruklarına uyulmasını talep etmek, uyulmaması durumunda tanrının cezasıyla tehdit etmek ve İsrail halkının mutlu ve zor zamanlarına "teolojik" bir anlam vermektir. Bu bağıntıda, katılımcı kişilere de tanrısal selamet planında işlevler yüklendi; örneğin, Kyros, Deuteroyesaya'da tanrının halkının Babil tutsaklığından kurtuluşunun aleti olarak, Yeremiya'da Nebukadnezar, tanrının cezasının kişileşmiş hali olarak görünmektedir.

Ortaçağ tarih tablosuna geri dönelim: Hıristiyan geç antik dönemin "tarih yazımı"nın yaradılışa, vahiye, kıyamete ve *civitas Dei* (tanrının ümmeti) ile *civitas Diaboli* (şeytanın ümmeti) (Augustus) arasındaki mücadeleye göre yönelmesi ve onun periyodikleştirme isteği üzerinde, Daniel Kitabının "Dört Dün-

ya İmparatorluğu" vizyonu da tarihsel bir bağıntı kazandı. Böylelikle, birinci İmparatorluk Babilonya ve ikincisi Medya/Pers Ülkesinin tarihinin sunumu da büyük bir rağbet gördü. Ve dünya tarihçeleri açısından, çoğunlukla hesaplanmış bir yaradılış tarihinden hareket eden ortaçağ "tarih yazımı"nın kutsal tarihe göre kaleme alınmış türünde, pagan halkların tarihinin İncil ya da kilise tarihine göre düzenlenmesi söz konusudur ki örnekleri Eusebios ve Hieronymus tarihçelerinde görülebilir. Bunlar, "Eski İran" konusunda, yazarlarının İncil ve tanıdıkları diğer yazınsal belgelerden (tek tek klasik yazarlardan, kilise büyüklerinden vs.) aldıklarını içermektedir. Resimlerde, ilkçağın Şark hükümdarları, genellikle, 1475 tarihli Lübeck Dünya Tarihçesi'nde Sardeis'in fethi sırasındaki Kyros'da olduğu gibi, örneğin bir "yılan"ın yanında şövalye olarak (Kanone), zamana uygun kıyafetler içinde görünmektedir. Zamansal ufukların bu şekilde gerçekleşen daralması, aşağıdaki şu çarpıcı formülle açıklandı: "Gerçi bu olayın kronolojik olarak saptanmasıyla uzun zamandır geride kaldığı bilinmektedir. Ama bu, mekansal ve zamansal olarak uzak olanın, yerel ve şu andaki deneyim gibi, tanrısal yaratının herşeyi kapsayan sürekliliğinin konteksti içinde kavranabilir." (Metzler)

Eski İran'ın yalnızca dışarıdan değerlendirilmesi çivi yazısının çözülmesine ve İran'da 19. yüzyıldaki ilk kazılara kadar kaçınılmaz olmuştur. Gezginlerin de uzun zaman boyunca harabe kentlerin ve yazı belgelerinin doğru yorumunu yapabilecek durumda olmamalarına rağmen, bunların Persepolis ve diğer yerlerde görünmesi, Eski İran ile ilgilenmede bir dönüm noktası anlamına geliyordu. Bunlar, yalnızca Avrupa'yı eski bir yüksek kültürün yerleri, anıtları ve yazı belgeleriyle (yeniden) tanıştırmakla kalmadılar, aynı zamanda, çizimleri, resimleri, tasvirleriyle daha sonraki bir Avrupalı bilgin dünyasının İran araştırmalarının temelini de hazırladılar.

Gezginler ve diplomatlar, ne zamandan bu yana İran'daki eski kralların izlerini sürüyorlar? Avrupa yazınında Persepolis üzerine en eski anlatım, büyük bir olasılıkla, 1318 yılından, Fransisken keşişi Pordenoneli Odorich'in anlatımındaki, Çin'e doğru giderken Güneybatı İran'da, Comerun diye adlandırdığı bir yeri aşağıdaki gibi betimlediği kısa bir pasajdır: "Bu, eskiden Romalılara (!) büyük zararlar verebilen büyük bir kentti. ... Bu kentte, içinde artık kimsenin oturmadığı çeşitli saraylar bulunmaktadır." Bundan 100 yıldan daha fazla bir zaman sonra, Türklere karşı bir ittifakın kurulması için Venedikliler tarafından Türkmen emiri Uzun Hasan'ın sarayına gönderilen Josafat Barbaro, ayrıntılı bir şekilde Persepolis, Nakş-i Rüstem ve Pasargaday'daki Kyros mezarını betimliyor, ama bunları Ahamenit krallarıyla değil, tersine Kutsal Kitabın kişilikleriyle bağıntı içine getiriyor ve bu yerlerin yerli adlarını kullanıyordu.

Hindistan'a denizyolunun keşfinden sonra Avrupalı güçlerin İran ile ilişkilerinin yoğunlaşmasıyla birlikte, bunların diplomatları, ülkenin güneybatısındaki Ahamenit ve Sasani bölgelerine de ulaştılar. Bunların arasında, Çihil Minar'ı Persepolis ile özdeşleştiren ilk kişi olan, ama doğru gözlemlerin yanı sıra -yerinde bir karşılaştırma yapabilmek için, Persepolis için antik dönemin en önemli bilirkişisi olan Diodor'un eserinin bir örneğini yanında taşıyordu- bugün de oldukça garip gelen sözler söyleyen İspanyol Don Garcia Silva Figueroa da bulunuyordu. Ne yazık ki onun tarafından sipariş edilen bina, rölyef ve yazıt çizimleri bugüne kadar bir daha ortaya çıkmadı. İtalyan Pietro Della Valle de bu yere iyi hazırlanmış olarak geldi; onun hazır bulunanla antik belgeler arasındaki karşılaştırmaları, bugün bile oldukça öğreticidir. Ayrıca, eski Pers çivi yazısının elde edilen ilk kopyalarını da ona borçluyuz. 1624'de Alman Heinrich von Poser, Hindis-

tan'dan geri gelirken, yerlilerin kendisine, buranın kral Cemşid tarafından kurulduğunu bildirdikleri Persepolis'deki Şiraz'ı ziyaret etti. Von Poser, zaman zaman, Cemşid'i Kyros ile özdeşleştirme düşüncesiyle oynadı, ama sonunda bu düşünceyi bir yana bıraktı. Persepolis'deki diğer ziyaretçiler, diğerlerinin yanı sıra, İngiliz Thomas Herbert, Holsteinlı Johann Albrecht von Mandelslo ve Fransız Jean François Tavernier'di. Bunların çoğunun, Çihil Minar ya da Taht-ı Cemşid'i, doğru bir şekilde Persepolis ile özdeşleştirmesine rağmen, onların betimlemelerinin ya da çizimlerinin bizim gözümüzde eksik olan tamlığı ile hazır bulunanın açıklamasının düşgücü şaşırtmaktadır. Bu fenomenin, ister rölyefler üzerinde "olimpik oyunlar"ın temsil edilmesi, ister Yunan sütunlarının ve ya da Yunan falanj resimleri, ister tapınaklar ya da kral sarayları olsun, Persepolis'de bulunmak istenenlerin orada bulunmasından başka şekilde açıklanmayacağı haklı bir şekilde vurgulandı.

17. yüzyılın sonunda, gerçi düzenlemenin görevlerinin tanımının ve yorumunun niteliği değil, ama tasvirlerin ve çizimlerin niteliği değişti. Fransız Jean Thévenot ve Jean Chardin, Hollandalı Cornelius de Brujin ve Vestfalyalı Engelbert Kaempfer'ir isimleri, bu dönüşümle bağıntılıdır. Burada ilginç olan, Thévenot, Chardin ve Kaempfer'in (ve aynı zamanda Tavernier'in de), İran ile ilgili sorunlarda "on yıllar boyunca toplanmış deneyimlerini hiçbir gezginden esirgememiş bir adamın -o zamanlar 38 yıldır İsfahan'a yerleşmiş Kapüsen rahibi Raphael du Man'ın- " (Hinz), matematik, diller alanı ve *in politicis*'de bir dehanın öğütlerini ve yardımını almış olmalarıdır.

Yabanci kültürlere ilişkin bilginin, 18. yüzyılın derinliklerine kadar, çoğunlukla büyük denizci ulusların yeni ticaret yolları ve ticari ilişkiler açma çabalarının yan bir ürünü olmasıy-

la birlikte, bu durum, bu bölgeye yapılan ilk düzenli araştırma gezisiyle, Danimarkalıların Arabistan araştırma gezisiyle birlikte değişti. Danimarka kralı tarafından finanse edilen, Göttingenli Profesör Johann David Michaelis tarafından teşvik edilen ve bilimsel olarak hazırlanan ve Johann Hartwig Ernst Bernstorff tarafından yaşama geçirilen gezinin hedefi, İncil bilimi. tarih ve filolojideki bilgi açıkları ile doğa bilimleri ve coğrafyadaki bilgi açıklarını azaltmaya yardım etmekti. Bu gezide, hayatta kalan tek kişi olan (Dithmarschen yöresinden Meldorflu) Carsten Niebuhr, 1764 yılında, üç hafta kaldığı Persepolis'e de ulaştı. Oğlu, ilkçağ tarihçisi Barthold Georg Niebuhr, bu yerin babası üzerinde nasıl bir izlenim bıraktığını daha sonra betimledi: "Bu harabelerin tablosu, ömrü boyunca gözlerinin önünden silinmedi, bunlar, onun için, gördüğü herşeyin mücevheriydiler." Niebuhr, Persepolis'de, çivi yazısıyla yazılmış kral yazıtlarının özenle kopya edilmesine özel bir çaba gösterdi. Onun kopyaları, birkaç on yıl sonra, çivi yazısı sistemlerinin çözülmesinin temelini oluşturdu. Ne var ki bu çalışma sırasında, mermerden yansıyan parlak güneş, gözlerini o kadar yordu ki yaşlılık günlerinde kör oldu.

Niebuhr'un Persepolis betimlemesi, Johann Gottfried Herder için, 1787'deki küçük bir bilimsel makalede, tüm tesisi, Ahamenit krallarının İskender tarafından ateşe verilen taht kenti olarak yorumlamasına vesile oldu; "haraç getirme rölyefleri"ni, armağanları, sanatları, doğa ürünleri, kıyafetlerini vs. belirtilmesiyle, Pers İmparatorluğunun canlı eyaletler ve halklar şartı" olarak niteledi. "Bunu, geniş imparatorluğun bir övgü şartı olarak göstermeyi umuyorum." 19. yüzyıl, tesisin ilk resimsel rekonstrüksiyonu ve daha sonra da fotograflarla katkıda bulundu; ayrıca, o dönemde ilk eski İran sanat eserleri Avrupa'ya ulaştı.

19. yüzyıla kadar kimse Pasargaday harabelerini II. Kyros

ile bağıntı içine getirmedi ve Nakş-i Rüstem ve diğer yerlerdeki Sasani rölyefleri de, o zamana kadar -seçenek yokluğundan- "Rüstemce" sayıldı. Bilinen gezi rotasının uzağında kalan ve iklimi nedeniyle uzun bir süre hor görülen Susa, ilk kez geçen yüzyılın ortalarında ilginin odak noktasına yerleşti: İngiliz "kazıcılar", İncil'deki Ester'in mezarını ararken oraya geldiler. Rus bilginleri, 19. yüzyılın sonundan beri, kendilerini Orta ve Merkez Asya'daki coğrafi, etnografik ve arkeolojik araştırmalara adamışlardı. Susa'daki bilimsel kazılar 1848'de, Pasargaday, Persepolis, Nakş-i Rüstem ve İştahr'dakiler ise bu yüzyılın yirmili ya da otuzlu yıllarında başladı ve İran Devrimine kadar (kısmen bundan sonra da) sürdürüldü. Araştırma gezginleri, ülke içindeki gezileri ve kazılarıyla, daha uzun bir zaman, Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Japon ve Sovyet arkeoloji enstitülerinin ve bilim insanları gruplarının oluşturduğu ekiplerin İran, Afganistan ve Sovyetler Birliği'ndeki çalışmalarını tamamladılar: Fransızlar Susa, Mascid-i Sulaiman, Bişabuhr ve Ai Hanum'da, Amerikalılar (ve İtalyanlar) Persepolis ve yöresinde, İngilizler Pasargaday ve Şahr-ı Kumis'de, İtalyanlar Sistan'da, Japonlar Tak-i Bustan'da, Almanlar Bisutun ve Taht-ı Sulaiman'da, Sovyet araştırmacıları Nisa ve BDT'nin bugünkü Orta Asya devletlerinin diğer yerlerinde, İranlılar Bişabuhr ve başka bazı yerlerde. Hava fotografçılığı, kazı, konservasyon ve tarihlendirme tekniklerindeki ilerlemeler, tıpkı (yalnızca en spekülatif olanlarını değil) bütün buluntuları Avrupa ve Kuzey Amerika müzelerine taşımak yerine toparlama, değerlendirme ve ülkede bırakma eğiliminde olduğu gibi, Ön Asya arkeolojisinin yöntemlerini ve pratiğini de değiştirdi. Birçok insan zamanın akışı içinde Eski İran'ın merkezlerini ziyaret etti ya da kendi ülkelerinin müzelerinin sergilediği oradan getirilmiş bulgularla bir izlenim edindiler. Hemen hemen hiç kimse, eski İran kültürlerinin büyüsünden kendisini kurtaramadı.

1802 yılı, Eski İran ile bilimsel olarak uğraşma açısından çığır açıcı bir öneme sahipti: Bu yılın Haziran ayında, Göttingenli öğrenci Georg Friedrich Grotefend ve arkadaşı Wilhelm Johann Raphael Fiorillo, Hainburg'da bir gezinti yaptılar; ama bırakalım Grotefend'in kendisi konuşsun:

"Haziran ayında [1802], Kraliyet Kütüphanesinde sekreter olan dostum Florillo, bir gezinti sırasında, alfabeleri ve dilleri hiç bilinmeyen metinlerin içeriğinin saptanıp saptanamayacağını benimle tartıştığında, anadilde şifrelenmiş cümleleri çözmeye çocukluğundan bu yana alışkın olan ben, bunun kesinlikle olanaklı olduğunu söyledim. Bana, örneğin, çivi yazılarından birinin çözülmesini başardığımda bunu en iyi şekilde kanıtlayacağım yanıtını verince, ona, tüm ilgili alan litarünü bildirirerek beni desteklemesi durumunda, bu sözü verdim. Bu gerçekleştikten sonra, dostumun yardımıyla, daha önce çok ünlü O. G. Tychsen'in okumaya çalıştığı o yazı türünü, bütün herşeyin en kolayı olarak elime aldım ve talih bana öyle yardımcı oldu ki daha birkaç hafta geçmeden, bütün çözümleme sanatlarını kullanarak, yazıtların büyük bir bölümünü açıklayabildim."

Çözme işleminin kendisine geçmeden önce, biraz gerilere gitmemiz gerekmektedir: Georg Friedrich Grotefend kimdi ve ondan önce kim "çivi yazıları" ile uğraştı? Georg Friedrich Grotefend, 9 Temmuz 1775'de ayakkabı loncası ustası Johann Christian Grotefend'in altıncı çocuğu olarak Hannover yakınlarındaki Münden'de doğdu. Aynı yerdeki Latince Okulunu* ve Harz'daki Ilfeld'de "Pedagoji Okulu"nu ziyaret ettikten sonra, (1792'den itibaren) Göttingen Üniversitesinde teoloji ve filoloji dallarına kaydını yaptırdı. En ünlü öğretmenleri, teolog Thomas Christian Tychsen (1758-1834), eski

*13. yüzyıldan bu yana şehirler tarafından kurulan ve Latincenin ana ders

filolog Gottlob Chr. Heyne (1729-1812) ve tarihçi Arnold Ludwig Heeren (1760-1842) idi. Kendisinin ilk -basılı- çalışması olan Heyne'nin jübile kitabına (*Commentatio de pasigraphia sive scriptura universali*) katkısında, Grotefend, bütün halklar için anlaşılabilir bir alfabenin sorunlarını ele aldı.

Göttingen'den Main-Frankfurt'daki lisenin rektör yardımcılığına atandı. Orada "Alman Dili İçin Frankfurt Bilginler Derneği"nin kurucuları arasında yer aldı. Bu, ona Goethe, Jacob Grimm, Alexander vom Humboldt ve Jean Paul ile ilişki kurmasını sağladı. 1819'da, Baron von Stein tarafından teşvik edilen ve *Monumenta Germaniae Historica*'yı yayınlayan "Eski Dönem Alman Tarih Bilimi Derneği"nin üyesiydi. Grotefend, 1821'den 1849'a kadar Hannover'deki liseyi yönetti; orada 15 Aralık 1853'de öldü.

1802 yılında çivi yazısı üzerine ne biliniyordu? Bundan sonra çivi yazısıyla yazılmış yazıtlardan söz edildiği zaman, kastedilenler, Persepolis'de bulunan ve yeniçağ Avrupa'sında ilk kez Pers Safavi sarayındaki İspanya ve Portekiz elçisi Antonio de Gouva'nın bir haberiyle tanınan yazıtlardır. *Relaçam en que se tratam das guerras*'ında (Lizbon 1611) şu cümle bulunmaktadır:

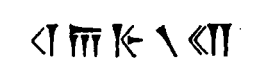
"Bu harfler ne Persçe, Arapça, Ermenice ne de İbranice olduğu için, bunları okuyabilecek kimse bulunmamaktadır ... Bütün bunlar, hırslı kralın memnuniyetle ölümsüz kılacağı şeylerin belleklerden silinmesine yol açmaktadır."

Ancak ne var ki elçi, saray kuruluşunun ve bununla birlikte kralın kimliğini saptayacak durumda değildi; bunu, duyduğumuza göre, bir kaç yıl sonra görevdeki halefi Garcia Silva Figueroa başardı. Adını kullanmış olmadan ilk kez çivi yazısını betimleyen de o oldu:

"Siyah yeşime oyularak işlenmiş dikkate değer bir yazı var orada. Bunun işaretleri, çok eski olmalarına rağmen, henüz

zarar görmemiş ve güzel (Latince: *integrea et venustae*) ... Yazı işaretlerinin kendisi, ne Keldanice, İbranice, Yunanca ve Arapça ne de bugün, günün birinde yaşamış olan diğer bir halkın işaretleri. Bunlar, kenarda da görülebileceği gibi, üçgen biçiminde, bir piramit ya da küçük bir obelisk biçimine sahipler ve konumları ve sıralanmaları dışında hepsi benzer. Ama buradan oluşan işaretler, son derece karakteristik ve farklı."

13 ve 14 Ekim 1621'de, Pietro Della Valle, Persepolis'i ziyaret etti ve buradaki ikametini bundan kısa bir süre sonra (21 Ekim) bir arkadaşına yazdığı bir mektupta anlattı. Ancak 1658'den sonra yayınlanan bu yazıda, bir çivi yazısının ilk kopyası bulunmaktadır, ancak ne var ki yalnızca beş yazı işaretinden oluşmuş olarak:

Yazının soldan sağa gittiği -doğru- varsayımı da Della Valle'ye dayanmaktadır. Persepolis yazıtlarının diğer kopyaları, İngiliz Thomas Herbert, Fransız Jean Chardin, Alman Engelbert Kaempfer ve Hollandalı gezgin Cornelius de Bruijn'in çizimleriyle Avrupa'ya ulaştı. Ama tüm yazıtların gerçek güvenilir kopyaları, ilk kez 1765 yılında Carsten Niebuhr tarafından yapıldı. Arabistan araştırma gezisine ilişkin anlatımda, 1778'de Almanca ve 1780'de Fransızca yayınlanan yayınlanan ikinci ciltte, onbir çivi yazısı yazıtın kopyalarını bastı.

Niebuhr, yalnızca Della Valle'nin, yazının sağa doğru gittiği tahminini onaylamakla kalmadı, aynı zamanda üç farklı yazı sisteminin (o, bunları "alfabe" olarak adlandırıyordu) mevcut olduğunu ve her bir yazı türünde başka bir yazıtın yazılı olduğunu, yani yazıtların çoğunlukla üçlü olarak düzenlendiğini gözlemledi. Kural olarak en üstte ya da solda (yani başlangıçta) bulunan yazı sistemi, Niebuhr için en kolay ola-

nıydı, onun çivi yazısı resimeri yorumuna göre yalnızca 42 yazı unsuru içeriyordu (gerçekte ise bunların sayısı 36'dır). Bundan dolayı, bu türden yazıtların, ilk olarak şifre çözücülerinin ilgisini uyandırmasında şaşırtıcı bir şey yoktur.

Tümüyle bilinmez bir yazıya ve dile sahip yazıtların çözülmesi için girişilen her çaba, özel isimlerden, ünvanlardan ya da benzerlerinden hareket etmek zorunda olduğundan, akraba dillere ya da akraba yazıt içeriklerine ve formüllerine ilişkin bilgiye sahip olunmadığı sürece, çivi yazısının çözülmesinde başarı da beklememek zorundaydı. Tam da böylesi bilgi ilerlemeleri, bu arada artık mevcuttu ya da Niebuhr'un yayınlarından kısa bir süre sonra mevcut oldu: 1762'de Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron, Avesta elyazmalarıyla Hindistan'dan Paris'e döndü; onun Zerdüştilerin "Kutsal Kitap"ını çevirmesi, İran dilleriyle uğraşmaya muazzam bir ivme kazandırdı. 1787'de ayrıca Fransız oryantalist Baron Antoine Sylvestre de Sacy, şimdiye kadar bilinmeyen diğer yazı dillerinin çözülmesni başardı: Niebuhr, Persepolis ve yöresindeki ikameti sırasında, Chardin ve ondan önceki diğerleri gibi, Nakş-i Rüstem'de çivi yazılarının yanı sıra, kısmen Yunanca, kısmen de o zamana kadar bilinmeyen iki yazı dilinde kaleme alınmış diğerlerini de farketti ve bunları yayınladı. Bu arada de Sacy, söz konusu olanın üç dilden yazılmış belgeler, yani en üstteki iki çeşitlemenin batı-orta İran dilleri Orta Persçe ve Partça olarak, Aramice yazının bir türlemesinde yazıya dökülmüş özdeş içerikte yazıtlar olduğunu kanıtlamayı başardı. Yunanca metindeki adlardan, soyağacı bilgisinden ve ünvanlardan yola çıkarak, yazıtları çevirecek ve erken Sasani dönemine (M.S. 3. yüzyıl) bağlayacak durumdaydı; yöntemsel gidişatıyla, gelecekteki çözücülerin de izlemesi gereken yolu çizdi.

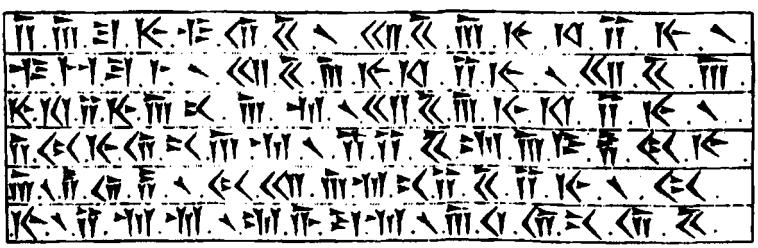
Çivi yazılarına geri dönelim: 1798'de, Rostocklu oryantalist Oluf Gerhard Tychsen, *De cuneatis inscriptionibus Perse-*

politanis lucubratio adlı yazısında, birinci, en basit yazı türünde, tek bir eğik kamanın bir kelime ayıracı işlevini gördüğü şeklinden önemli buluşu ortaya koydu. Haklı olarak, üç yazı türüne üç farklı dilin de bağlı bulunması gerektiğini belirtti. Kelime ayıracını, Danimarkalı teolog Frederik Münter de, Persepolis çivi biçimli yazıtları üzerine Deneme (Kopenhag 1802) adlı yazısında saptadı. Bunun ötesinde, yazıtların yalnızca Ahamenit krallarından gelebileceğini, dillerinin de bundan dolayı Avesta'ya yakın durması gerektiğini vurguladı. Diğer tahminlerinde de, ortaya çıktığı gibi, haklı çıktı: Örneğin, bütün üç çeşitlemenin özdeş içeriğe sahip olduğunu öne sürdü ve sık sık tekrarlanan işaret gruplarında "kral" ve "kralların kralı" sözcüklerini doğru bir şekilde tahmin etti (Sasani yazıtlarının bitiminde ve klasik kaynaklarda bu ünvanın anılması). Diğer sonuçlarda ve varsayımlarda o kadar çok şanslı olmadı: Örneğin, yazı türlerinde söz konusu olan, onun tahmin ettiği gibi, bir harf, bir hece ya da sözcük yazısı değildi, örneğin, işaret değerlerinin belirlenmesi çabası neredeyse tümüyle başarısızlığa uğradı.1802 yılının o dikkate değer Haziran gününde, harflerin çözülmesinin durumu böyleydi.

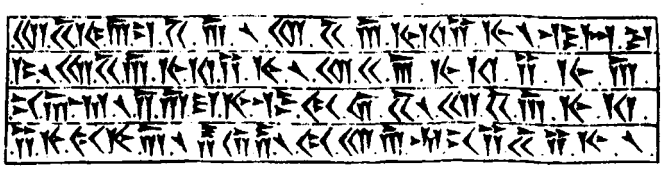
Daha önce de vurgulandığı gibi, Ahamenit yazıtlarının ilk, en basit yazı türü, çivi yazısının çözülmesinin temelini oluşturdu: Burada söz konusu olan, eski Pers çivi yazısı, I. Dara'nın emri üzerine eski Persçe dilinin temsili için yaratılmış, dikey ve yatay kamalardan ve (sağa doğru açık) gönyelerden oluşan bir yazıydı. Bu, "hece ve harf yazılarından belirsiz bir karışım" oluşturuyordu (Borger). 36 fonetik işaretli yazı levhası (Tablo 6) bunu açıklayabilir: Bu işaretler, dört grupta toparlanabilir: A) 3 saf ünlü işareti (a, i, u); B) (sessizlerden önce ve sonseslerin içinde) sesli değeri olmaksızın ya da içkin /a/ ile 22 sessiz işareti; C) içkin /i/ ile birlikte 4 sessiz işareti ve D) içkin /u/ ile birlikte 7 sessiz işareti. "-Örneğin, d(a)/d(u), t(a)/t(u)'nun yanında d(i)'yi ta-

nıyan, ama t(i)'yi tanımayan- İşaret envanterinin tutarsız inşası ve B grubunun 22 işaretinin çok anlamlılığı bile, bu yazınının ne ses birimi ne de ses bilgisi açısından aslına uygun olmadığını göstermektedir. 36 fonetik işaretin pratik olarak kullanılması, belirli 'yazım kuralları' olmaksızın, belirli ses dizininin verilmesi için uyulması gereken belirli kurallar olmaksızın olanaksızdı." (Schmitt) Bu kurallar, doğru biçiminin filolojik ve/ya da lingüstik olarak gerekçelendirilmesi gereken her kısık biçimde birçok yorum olanaklarının olmasına yol açmaktadır. Grotefend ve diğerlerinin bu sorunlara rağmen yazının çözümünün ve eski Pers dilinin anlaşılmasının temel taşlarını koyabilmeleri, onların başarılarını daha da hayranlığa değer kılmaktadır.

Şimdi 1802 yazına geri dönelim. Grotefend, eski Persçe yazının o zaman kadar mevcut çözme çabalarını aşmayı nasıl başarabildi? Yazının çözülmesinin gizlerinin izlerini yakalamaya çalışalım. Çözülmenin temelleri, Grotefend'de, Niebuhr'un Tablo 6'da sunulan, B ve G diye nitelendirilen yazıtlarıdır [DPa ve KsPe].

B

G

Tablo 6

Ayrıca, çivi yazısının soldan sağa okunduğunu, bunun Ahamenitler zamanından gelmesi gerektiğini ve tek duran eğik kamanın sözcük ayracı olarak yorumlanabileceğini (buna göre Yazıt B'nin ilk satırında iki sözcüğün durduğunu) biliyordu ya da bu görüşe katıldı. Bunun ötesinde, Münter gibi, yazıtların dilini, Anquetil-Duperron'un "Zend-Avesta"sının dili için "birinci tür" olarak gördü. Grotefend, şimdi, sözcük ayracı yoluyla birbirinden ayrılan sözcüklerden birinin sürekli olarak tekrarlandığının farkına vardı. Bu, bu okuma yönünde, B ve G yazıtlarındaki Satır 1'in ikinci sözcüğüdür:

Ama bu sözcük, yazıt B'nin 2. satırında da görülüyor (bir bütün olarak dördüncü sözcük) ve satır 2'nin satır sonunu atlayıp 3'e sıçrayarak beşinci sözcük olarak. Ne var ki burada, alaşıldığı gibi, 7 işaret değil, 11 işareti kapsamaktadır, yani tahminen 4 işaretlik bir soneke sahiptir. Bundan sonraki sözcük ayracından sonra (satır 3'de), sözcüğümüz bir kez daha gelmektedir. Hangi sözcük sözkonusu olabilir? Klasik kaynaklar ve de Sacy'nin onlarda sık sık "kral" ve İran krallarını nitelendiren "kralların kralı" sözcüğünü okuduğunu bildiği Sasani yazıtları (yukarıda) konusundaki bilgisi, Grotefend'in işine yaradı. Aranan sözcükte sözkonusu olan kral ünvanı ise, o zaman, Sasani yazıtlarında olduğu gibi, satır 1'in ilk sözcüğünde kral adı aranmalıdır. Grotefend, şimdi, yazıt b'de başta duran adın, diğerinde (G) ünvanı takip ettiğini fark etti. Buradan, yazıtların aşağıdaki başlangıcını çıkardı: "X, kral, güçlü (?), kralların kralı, ...'ın kralı, Y'nin oğlu."

Sesli değerlerinin kullanıma açılması şimdi hükümdar adları (yazıt B'nin satır 1'inin ilk sözcüğü) üzerinden gerçekleşmeliydi: Grotefend, yazıt B'nin başlangıcındaki adın, yazıt

G'nin 3. satırında yeniden ortaya çıktığını farketti, ama ne var ki burada sözcük sonuna yakın bir yerde ek bir yazı işaretiyle donanmış olarak. Buradan, ismin tamlayan durumunun* söz konusu olduğunu, yani yazıt G'deki hükümdarın (birinci sözcük, 1. satır), yazıt B'nin hükümdarının oğlu olması gerektiği sonucunu çıkardı. Dara ve Kserkses'in isimlerine rastladı, ancak bunların İranlı ad biçimlerini tanımıyordu. Sonunda, Dara için (İncil'den bilinen isim biçimi Dâryâveş'e (dryvş)) dayanarak) DARHEÛŞ ve Kserkses için HŞHÊRŞÊ'yi denedi.

D A R H E U Ş H Ş H E R Ş E

Grotefend, ş ve ê/â için (â ve ê'yi aynı işaretin çeşitlemeleri olarak görüyordu) yazı işaretlerinin, tam da doğru yerde ortaya çıkmalarına çok sevinmiş olmalı; h'sının, bugün bildiğimiz gibi, y olarak olarak okunması gerekmesine rağmen, yine de Dara'nın adından 1., 2., 3., 6. ve 7. harfleri (d, a, r, u, ş), Kserkses'in adından 1., 2., 4., 5., 6. ve 7. harfleri (h, ş, a, r, ş, a) doğru bir biçimde ortaya koydu. Onun bilemeyeceği şey, Dara'nın eski Persçe adının Dârheûş değil, tersine d-a-r-y-a-v-u-ş (darayavuş) olduğudur; u'dan önceki h yazılmaz ve bu yazının işaretleri, görüldüğü gibi, zaman zaman harf (ses değeri olmayan ünsüzler), zaman zaman da hece (içkin ünlülere sahip ünsüzler) olarak okunmalıdır.

Bundan sonraki ilk adım olarak Grotefend, 7 işaretinden 5'ini tanıdığı "kral" sözcüğü üzerinde çalışır:

H Ş E H ? ? H

*Genitiv biçiminin -çn.

Duperron'un "Zend-Avestacı" sözcük dizininde Hşeiô'yu kral ünvanı olarak hazır bulduğu için, ünvanı HŞÊHIÔ olarak kabul etti, buna göre, kendisi için eksik olan iki ünlü değerini i ve ô olarak tamamladı; gerçekte ise h-ş-a-y-t-i-y (hşayatiya) olarak okunması gerekir. Diğer işaretlerin anlamı, yazıt B'de geçmesi gereken Dara'nın babasının adından ortaya çıktı. Niebuhr'un B ve G yazıt kopyalarına bir kere daha bakalım. B'nin satır 4'ünün ilk sözcüğünü İskit kabile adı "Dahlılar"ın genitiv-çoğul biçimi olarak tanıdığına inandıktan sonra -gerçekte ise söz konusu olan dahyu'nun "ülke/halk" genitiv-çoğul biçimidir (yukarıda)-, bundan sonraki sözcükte (genitiv-tekil olarak), doğru bir şekilde, söz konusu olanın Dara'nın babasının adı olması gerektiği sonucunu çıkardı. Yunan belgelerinden bilinen bu Hystaspes adında bir kral ünvanının bulunmaması, tam da bu haberlerle ve gerçekle uyum içinde duruyordu. Hystaspes'in eski Persçe adına gelince, bunu (yine Duperron'un Vocabulaire'ine dayanarak) şöyle yerleştirdi:

Ğ Ō Ş T̄ A S P

O (gerçekte i), ş ve a'ya ilişkin olarak eski rekonstrüksiyon denemeleri onaylandı. Grotefend, yeni harfler olarak t, s ve p'yi buldu. g ise gerçekte vi, ad da v-i-ş-t-a-s-p (viştaspa) olarak anlaşılmalıdır. Keza 1802'de Grotefend, f işareti ile "kral"ın karşılığı olan sözcük işaretini, 1815'de de, daha sonra ku olarak değiştirilecek olan k işaretini buldu. Bunun ötesindeki okuma denemeleri başarı getirmedi. Yazıt B'nin son satırının onun tarafından okunması (aşağıda) bile, eski Persçe dilinin (ve yazısının) tümüyle anlaşılmış olmasından henüz ne kadar uzak bulunulduğunu göstermektedir.

Şimdi de, anlaşılması bakımından, B ve G yazıtları, bir kez daha a) Grotefend'in ilk okuması, b) Grotefend'in ilk çevirisi, c) bugünkü dilbilimsel harf çevirisi ve d) modern çeviri içinde geliyor:

Yazıt B = D(ara) P(ersepolis) a

a) *Dârheûş Hşêhiôh / eghré Hşêhiôh Hşê / hiôhêtçâo Hşêhiôh / Dâhûtçâo Gôştâspâh/ê bûn âhêotçôşôh Â/h ôoo Môro êzûtçûş.*

b) Darius, kuvvetli kral, kralların kralı, Dahlıların kralı, Hystaspes'in (oğlu), dünyanın hükümdarının evlatlarından, İzed'in Moro'sunun erkek hali içinde.

c) *Darayavuş, hşayatiya vazrka, hşayatiya hşayatiyanam, hşayatiya dahyunam, Viştaspahya puça, Haksamanişiya, haya imam taçaram akunauş.*

d) Dareios, büyük kral, kralların kralı, ülkelerin/halkların kralı, Hystaspes'in oğlu, bu sarayı inşa eden Ahamenit.

Yazıt G = Ks(erkses) P(ersepolis) e

a) *Hşêrşê Hşêhiôh egrh/é Hşêhiôh Hşêhiôh/etçâo Dârheâûş Hşêhi/ôhâhê bûn âkhêotçôşôh.*

b) Kserkses, kuvvetli kral, kralların kralı, Kral Dara'nın (oğlu), dünyanın hükümdarının evlatlarından.

c) *Hşayarşa hşayatiya vazrka, hşayatiya hşayatiyanam, Darayavahauş hşayatiyahya puça Haşamanişiya.*

d) Kserskses, büyük kral, kralların kralı, Kral Dara'nın oğlu, Ahamenit.

Eski Perşçe çivi yazısının kesin olarak çözülmesine daha çok yol vardı. İlerlemeler, öncelikle a) eski Persçeye akraba dillerin, yani Avestaca ve eski Hintçenin (Sanskritçenin) anlaşılmasının artması ve b) yeni metinlerin bulunması yoluyla sağlandı. 1823'de, Danimarkalı yazın tarihçisi Rasmus Christian Rask, Grotefend tarafından yanlış okunan iki işaret değerini, yani m ve n'yi tanıdı ve böylelikle Dara Yazıtındaki

hanedanlık adı "Ahamenit" (*Haksamanişiya*) ile ("kralların kralı" içindeki) genitiv-çoğul *anam*'ı doğru olarak tanımlayabildi. İlk gözlem, Sanskrit ile eski Persçe arasındaki yakın akrabalık kanıtlandığı (Sanskritçede de genitiv çoğul sonek anam idi), etimolojikleştiren yöntemin (dillerin akrabalığından yararlanan yöntemin) büyük başarılar vaat ettiği ölçüde, özellikle önemliydi. Araştırmaları sayesinde yazıtların birindeki halkların listesinin yardımıyla eski Persçenin işaret değerlerinin çoğunluğunun tanımlanabildiği Bonn'da Sanskrit profesörü Norveçli araştırmacı Christian Lassen ve Fransız Avesta araştırmacısı Eugéne Burnouf, bu yolda ilerlediler. Lassen'in, eski Persçe yazıda, tıpkı Hint alfabesinde olduğu gibi, ünsüz işaretlerinin yalnızca salt ünsüz harfleri vermediği, tersine, istisnalar bir yana bırakılırsa, örneğin bir r'nin hem ünsüz harf r hem de hece işareti ra olarak okunabileceği saptaması da önemliydi.

Yeni metinlerin okunmasından oluşan ikinci yolu, pekala da "bir bütün olarak en başarılı çözümcü" (Borger) olma iddiasında bulunabilecek İngiliz subay Henry Creswicke Rawlinson (1810-1895) seçti. Rawlinson, 1810'da Park/Oxfordshire'deki Chadlington'da doğdu, Londra'da Ealing School'u ziyaret etti (ama üniversiteye gitmedi!) ve 1826 yılında, Doğu Hindistan ticaret tekelini elinde bulunduran East India Company'e subay adayı olarak girdi. İran (Kacar) ordusunun yeniden örgütlenmesi için çağrılana kadar, Hindistan'da 1833 yılına kadar askerlik görevini yaptı. 1835-1839 arasında, hem Hamadan'ın güneybatısındaki Elvend dağlarındaki yazıtları (DE, KsE) hem de Bisutun kayalarındaki Dara'nın başarı anlatımını görme olanağına sahip olduğu Kirmanşah'da Şah'ın kardeşinin askeri danışmanlığını yaptı. Bizzat kendisini ve kendisinin harfleri çözümleme çabalarındaki rolünü nasıl değerlendirdiğini, 1835 yılında kızkardeşine yazdığı bir mektupta anlatmaktadır:

"Antika araştırmalarım sessizce ve pürüzsüzce ilerliyor. Belki de hatırlarsın, senin bir aptalın, ki bunun benim olduğumu söylüyordun, yüzyıllar boyunca Avrupa'nın en zeki kafalarını allak bullak etmiş yazıtları çözme küstahlığında bulunmasıyla alay etmene rağmen, işaretlerin onlara denk düşen değerlerinin belirlenmesinde önemli ilerlemeler yaptım ... Ben, Champollion'un hiyeroglifler için ulaştığına, çivi yazıları için ulaşmaya çalışıyorum ... İlerleme hırsım içinde heyecanlı ve çılgın gibiyim - nereye gönderilirsem gönderileyim, düşüncelerim, ilk olma çabasından başka birşeyin etrafında dönmüyor ..."

Onun çalışmasının, Grotefend'inkinden nasıl ayrıldığını, Rawlinson'un, çözümlemek istediği yazıtları bizzat yerinde kopya etmiş olması durumu açıklamaktadır. Bunun, Bisutun yazıtı örneğinde somut olarak ne anlama geldiğini, kendisi şöyle anlatmaktadır:

"Üzerinde anlatımın Persçe metninin bulunduğu geriye doğru itilmiş duvarın eteklerindeki boşluğa ulaşıldığında, levhanın üst bölümlerinin incelenmesi için merdivenler kaçınılmaz oluyor; ancak merdivenlerle bile önemli bir riziko bulunuyor, çünkü merdivenin konulduğu 50 ile 60 cm'lik alan, skülptüre ulaşabilecek kadar uzun olan bir merdivenin, birinin yukarıya tırmanmasını sağlayacak kadar yeterli bir eğimde konmasına izin vermeyeceği ölçüde dar; buna karşın, yeterli bir eğimi sağlamak için merdiven kısaltıldığında da, insan, yalnızca, sağ el kalemi gezdirirken, sol kolla kayaya yaslanmaktan ve sol elle not defterini tutmaktan başka bir dayanağının olmadığı şekilde üst yazıtı kopya edebilir. Ve bu şekilde durarak bütün üst yazıtları kopya ettim ve bu uğraşıya öylesine kapıldım ki her türlü tehlike duyumsaması kayboldu."

Durumun açıklığa kavuşturulması açısından, Resim 1'e bakılması gerekir. 1835 ile 1837 arasında DB'nin eski Persçe

metnini kopya ettikten sonra, katıldığı Afganistan savaşının bitiminden sonra, 1844-1847 arasında, kopyalama işini tamamlayabildi. Bisutun Yazıtının, 1846/47'de eski Persçe ve 1851'de Babilce metnini yayınladı.

Rawlinson'un çivi yazısının çözülmesinde bilgi ilerlemesini nasıl sağladığı sorununa geçmeden önce, onun Grotefend'in ilk başarıları konusunda hangi bilgilere sahip olduğu sorunu üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir. Zira bu sorun, iki büyük Asurolog arasında saçma ve değmez bir tartışmaya yol açtı. British Museum'un Önasya bölümü direktörü Sir Ernest A. Wallis Budge, The Rise and Progress of Assyriology adlı kitabında, Rawlinson'u (Grotefend'den bağımsız olarak) "*Father of the decipherment of Persian Cuneiform*" olarak niteledi. Büyük Alman Asurologu Bruno Meissner, 1926 yılında *Literarische Wochenschrift*'de (Haftalık Edebiyat Dergisi) şu sözlerle buna itiraz etti: "Çivi yazısının okunmasının 2000 yıldır özenle korunan gizemini sfenksin elinden alan, Alman Grotefend('di) ... Rawlinson, büyük asker ve politikacı olarak ... işini başkalarına yaptırmayı becerdi." Hatta Meissner, Budge'un "ikiyüzlü açıklamaları" dolayısıyla, "olanaklar ölçüsünde British Museum'dan ve onun memurlarıyla ilişkiden kaçınma" talebine kadar götürdü işi. Bugün, her iki bilginin de, gerçek durumun aydınlanması için öylesine fazla çaba göstermedikleri bilinmektedir. Rawlinson, büyük olasılıkla, işe başladığında, elinde bulunan Ker Porter'ın bir kitabına (*Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, 2 cilt, Londra 1821/22) kadar, Grotefend'in yöntemi ve sonuçları üzerine hiçbir bilgiye sahip değildi. Ancak sonraları, Lassen vb. gibi bilginlerle ilişki kurmuş ve hemen hemen bütün işaretleri bağımsız ve tek başına gerçi doğru okumuş olduğunu, ama Avrupa'daki birçok meslektaşının ondan erken davrandıklarını öğrenmiştir.

Rawlinson nasıl hareket etti? Neredeyse tümüyle özdeş olarak tanıdığı Elvend yazıtlarında, içinde kral adları tahmin ettiği, birbirinden sapma gösteren sözcükler buldu. Rawlinson'un argümentasyonu, aşağıdaki gibi anlaşıldı: "Yazıtlardan birisi iki ad içeriyor, diyelim ki A ve sonuna doğru B; keza B adını ve sonuna doğru C adını içeren diğeri. A ve B'nin herbirinden sonra, Rawlinson'un "kral" karşılığı olarak gördüğü bir sözcük durmaktadır; ama C'nin arkasında yok. Buradan, C - kral değil, B - kral ve A - kral şeklinde bir soyağacı çıkıyor. Burada yalnızca Hystaspes (C) - Dara (B) - Kserkses A dizisi söz konusu olmaktadır" (Borger). Görmüş olduğumuz gibi, Grotefend de aynı şekilde hareket etti. Bisutun yazıtında Rawlinson, ikinci sözcükte Dara adını tanıdı; şimdi, bu metinde, bu kralın (Dara'nın oğlu Kserkses'in öncelleri olarak) adlarını Herodot'un aktarmış bulunduğu diğer öncellerini bulmayı umuyordu:

"Ben [Kserkses], eğer Atinalıları terbiye etmezsem, ataları-mının, yani Dara'nın, Hystaspes'in, Arsames'in, Ariaramnes'in, Teispes'in, Kyros'un, Kambyses'in, Teispes'in, Ahaimenes'in evladı olmayayım."

Ve gerçekten de: 4/5. satırda, işaretlerini a-r-ş-a-? olarak okuyabildiği bir ad buldu; öyleyse henüz bilinmeyen işaret bir *m* olmalıydı. 5. satırın ortasında, Ariaramnes olması gereken bir a-r-i-ya-a-r-a-m-?'ı buldu; buna göre son işaret bir *n* idi. 6. satırda ?-h-a-m-n-i-ş, yani Ahaimenes bulunuyordu; *a*, biliniyor olduğundan ve ilk işarete denk düşmediği için, Rawlinson, ha aldı. Son olarak 5/6. satırda ?-i-ş-p-a-i-ş (Teispes) buldu; ama bir *t* işareti biliniyor olduğundan, İngilizce *nature* ya da İtalyanca *città*'da (Almanca *tsch* -[Türkçede *ç*'nin karşılığı]) olduğu gibi çoğunlukla *ç* olarak transkripte edilen bir *t* işareti aldı. Buna göre adın fonetik çevriyazımı şöyledir: *Arşama (Rşama), Ariyaramna, Hahamaniş, Çişpiş.*

Bisutun yazıtı ve diğer bütün Pers yazıtlarının Rawlinson tarafından yayınlanmasıyla birlikte, yalnızca birden fazla olan ünsüzlere ilişkin önemli bir soru yanıtsız kalıyordu. Burada bir kez daha geç kalan, ama buna rağmen dahiliğini yeniden kanıtlayan Rawlinson'dan iki ay önce, Belfast yakınlarındaki Killyleagh'dan İrlandalı köy papazı Hincks, bir toplantıda, ünsüzlerin yalnızca bir bölümünün bir *a* ile genişletilebileceğini, diğer işaretlerin her zaman artlarından gelen bir *i* ya da *u* içerdiğini açıkladı. Yani örneğin, *m*/*m*^{a}'nın yanı sıra, *m*^{i} için bir işaret ve *m*^{u} için bir üçüncü işaret bulunmaktadır (bak: işaret resmi).

Eski Persçe çivi yazısı bilmecesinin tümüyle çözümüyle birlikte, Ahamenit yazıtlarının diğer iki yazı türünün de çözülmesinin yolu nihai olarak açılmıştı. Bunun nasıl gerçekleştiği, bizi burada artık ilgilendirmez; bunu yazının tarihine ilişkin birçok anlatımda okuyabiliriz.

Avesta'nın tanınması, Sasani yazıtlarının orta Persçe (ve Partça) çeşitlemelerinin okunması ve eski Persçe çiviyazısının çözülmesi ile birlikte, Avrupa'da "İran Bilgisi"nin (*Iranian Studies*), yani İslam öncesi ve İslam döneminde İranlıların yaşadıkları alanın dilleri ve yazını, kültürü ve dini biliminin tarihi ile coğrafyasının tarihi başladı. Burada, İslami-yeni İran döneminin ve özellikle de yeni Persçe dilinin ve yazınının araştırılması, İslam bilgisinin araştırılmasıyla; eski ve orta İran döneminin, dilinin ve yazınının araştırılması, İndo-Germanistik, Eski Oryantalizm, ilkçağ tarihi ve din bilimleriyle sıkı bir ilişkiye sahiptir. Almanya'da "İranistik"in ilk planda dil bilimsel ve filolojik bir disiplin olarak anlaşıldığına da değinmek gerekmektedir. Bu dalın yolundaki ilk köşe taşları, Ch. Bartholomae'nin 1904'de yayınlanan *Altiranisches Wörterbuch*'u (Eski İranca Sözlüğü) ve W. Geiger / E. Kuhn tarafından yayınlanan *Grundriss der iranischen Philologie*'sidir (İran Filo-

lojisinin Temel Hatları; 2 cilt, 1895-1904). Turfan Vahasında bulunan metinler, Persepolis, Susa ve diğer yerlerde günyüzüne çıkarılan (diğer) yazıtlar, Avesta'nın yeni elyazılarının bilgisi vb., bu yüzyılın başlangıcından bu yana İranistiğe ve onunla birlikte Eski İran'ın yazılı aktarımlarına ilişkin bilgilerimize sürekli olarak yeni ivmeler kazandırdı; *Corpus Inscriptionium Iranicarum* (pts. 1-3 ve Suppl., Londra 1955 vd.), *Iranisches Personennamenbuch* (İran Kişi Adları Kitabı; derleyen M. Mayrhofer, Viyana 1979 vd.) ve *Compendium Linguarum Iranicarum* (derleyen R. Schmitt, Wiesbaden 1989), İranistik çabalarının yalnızca en önemli üç ürünüdür.

SONSÖZ

Sunumun sonuna gelmiş bulunuyoruz. Bu sunumdan, Eski İran tarihinin ve kültürünün bütün sorunlarına ilişkin eksiksiz bilgi beklenemezdi. Kronolojik-olayları anlatan tarihi bir özeti vermek istemiyordu. Ama Antik Pers Ülkesini, bu kültürün kendine has ve özel karakterinin açığa kavuşacağı, onun etkisinde kaldığı ya da bizzat kurduğu geleneklerin tanınabileceği bir tarzda "dile" ya da "resme" dökmek şeklindeki amacını belki de yerine getirebildi. Eski İran'ın hanedanlıkları, bu anlatılanlara göre, yalnızca Yunanlıların ve Romalıların muharebe meydanlarındaki tanıdığımız büyük düşmanları değil, aynı zamanda onların aranılan ticaret ortaklarıydı da. Ahamenitler döneminde, İyonya'daki Yunan felsefesi gelişti, Yunanlı paralı askerler Pers çıkarları için dövüştü, Yunanlı devlet adamları büyük kralların danışmanları olarak faaliyet gösterdi. Partlılar, Yunan vatandaşlarını ve yerleşimcilerini kendi uyrukları saydı ve Yunan kültürüne ve eğitimine hayranlıklarını gösterdiler. Sasaniler, gerçi bir taraftan Yunanlıları ve Romalıları Suriye'den sürdüler, ama Roma İmparatorluğunun kovuşturulan azınlıklarına korunma ve sığınma olanakları sundular ve herkese, sadık kaldıkları ölçüde, din özgürlüğü ile iktisadi ve toplumsal alanda yükselme şansı güvencesi verdiler. Diğer yandan, İskender ve Selefkiler, Ahamenitlerin politik düşüncelerini ve tasarımlarını kendilerine mal ettiler. Ahamenit, Part ve Sasani imparatorlukları, sürekli olarak İranlı olmayan halk gruplarının yerleşik olduğu alanları

da kapsadığı için, yabancı diller, gelenekler, inançlarla, ama aynı zamanda bir zamanlar bağımsız olan halkların politik umutları ve çabalarıyla uğraştılar. Bu imparatorluklar, bütün hanedanlıklar için başından beri mevcuttu. Onların "İran (ve İran dışı)" üzerindeki egemenliklerinin uzun sürebilmesi, bir bütün olarak bakıldığında, kralların kültürel, dinsel ve politik azınlıklara karşı dikkatli ve uzak görüşlü başarılı politikalarının bir kanıtıdır. Onların din politikası, diğer birçoklarının yanı sıra, bu tezin bir kanıtıdır: Kültsel birlik yasaları, bu anlamda asla egemenliği güvence altına almanın bir aracı olmadı, önder düşünce, daha çok, her zaman için güvenilir grupların ve cemaatlerin teşvik edilmesi, sadık olmayanların cezalandırılmasıydı. Örneğin, Mezopotamya'daki Yahudi cemaatleri, kralların teveccühü sayesinde beklenmedik bir canlanma ve kültürel-dinsel yaratıcılık dönemi yaşarken, buna karşın M.S. 4. yüzyıl Hıristiyanları ya da Mazdakçılar amansız kovuşturmalara uğradılar.

İslam öncesi İran, onun yalnızca kendi öz geleneklerini ve aktarımlarını (örneğin, kozmik ve dünyevi olayların Zerdüşti bakış açısı, Eski İran krallığının idealleri ya da İran tarihinin eğlendirici ve aynı zamanda öğretici sunumuna duyulan ilgi) sürdürmekle değil, aynı zamanda diğer kültürleri istekle kabul etmesi, karıştırması, dönüştürmesi ve aktarması yoluyla da karakterize edilebilinir. Ahamenit sanat stili ve Yunan ve Hint hekimlik bilgisinin geç dönem Sasanileri tarafından Müslümanlara aktarılması, bu sava örnek oluşturabilir.

İmparatorluk ve egemenlik krizleri, kısmen, Batı'dan Yunanlılar, Makedonyalılar ve Romalılardan, Doğu'da step halkları ve son olarak da Güney'de Araplardan gelen dış baskının bir sonucuydu. İmparatorluğun içindeki sorunlar ve çatışmalar da en az bunlar kadar önemliydi. Kral ailesiyle toprak sahibi Aristokrasi arasındaki gerilimler, kral ailesinin üye-

lerinin, yüksek soyluların ve güvenilir olmayan ya da sadakatleri kuşkulu halk kesimlerinin politik hevesleri, zaman zaman da salgınlar, açlık krizleri ve toplumsal çatışmalar. Bununla birlikte, belirli dönemlerde bu türden dış ve iç etkenler, örneğin Sasani İmparatorluğundaki 5. yüzyıldaki kriz sırasında olduğu gibi, birbirleriyle birleşebiliyordu. Ahamenitlerin egemenliği, imparatorluk içindeki çözülmez sorunların sonucunda değil de, İskender'in zaferleriyle şaşırtıcı bir şekilde sona erer, Partlıların yerine Sasanilerin geçmesi, o dönemdeki Arsaklı egemenliğinin zayıflığından çok Ardahşir'in politik ve askeri becerisi sayesinde gerçekleşirken, 7. yüzyılda Sasani egemenliğinin İran'da sona ermesinden dış ve iç etkenler sorumluydu: Yüksek soyluların tikel çıkarları, hükümdar ailesi içindeki çatışmalar, Bizans'a karşı savaş içinde güçlerin II. Ksusro tarafından yıpratılması ve son olarak Lahmid tampon devletinin dağıtılması, Peygamberin güçlü ordularının Mezopotamya ve İran'a hücumlarını kolaylaştırdılar.

Ahamenitler, Arsaklılar ve Sasaniler, İran'ın kültürel geleneğini son derece farklı ölçülerde belirlediler: Sasaniler, kendileri tarafından derlenen "ulusal tarih"de tipik İran kralları olarak yaşamaya devam ederken, Partlı krallar, onun içinde "kısmi krallar" olarak küçümsendi. Hatta Kyros ve ardıllarının zamanımızda yeniden keşfedilmeleri ve meşruluk peşindeki hükümdarların kuşkulu "ataları" olarak hizmet görmeleri gerekiyordu. Zerdüştlük, İran'ın kendisinde çoktan azınlık dini haline gelmiş, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam'ın evrensel önemini kazanmamış olsa da, Zerdüşt'ün mesajı, her dönemde hayran ve yandaş buldu.

Avrupa'da (erken) yakın çağ gezginleri, yazı çözücüleri ve arkeologları, Eski İran'ın merkezlerini ve belgelerini yeniden hatırlattı, İranistler ve tarihçiler, İran kültürlerinin karakteristik özelliklerini yeniden tanımladı ve değerlendirdi. Araştırma

nesnelerinin bolluğu ve çeşitliliği, Eski İran'ın bu ve diğer bilimlerinin sorunları ve yöntemleri üzerine bir düşünce edinmek isteyen, bu kitapta anılan sayısız bibliyografyaya, araştırma raporlarına, el kitaplarına ve katkılara bakabilir. Ve ancak ne var ki Antik İran bütün gizlerinin örtüsünü henüz kaldırmadı, kimi sürprizler İran (ya da Afgan) toprağında, müzelerde ve kolleksiyorlarda ve aynı zamanda bilginlerin kafasında yatıyor. Bu anlamda, Antik Pers Ülkesinin burada anlatılan tarihi de yalnızca geçici bir tarih olabilir.

EKLER

A'ya İlişkin Bibliyografik Deneme

İran tarihi ve kültürüyle ilgilenmek isteyen ve bu kitabın dışında esin kaynakları ve yazın arayanlar için, birçok türden bilgi kaynağı verilebilir: Elkitapları, sözlükler ve başvuru eserleri ile bibliyografyalar. İslam öncesi İran Tarihine ilişkin en önemli Elkitapları, Cambridge History of Iran'ın (kuşkusuz ki Part-Sasani dönemi üzerine olan III.'sünün belirgin üstünlüklere sahip olduğu) II. ve III. ciltleridir, Cambridge 1983-1985; bunun yanında -politik tarih için- R. N. Frye'nin The History of Ancient Iran, Münih 1984, adlı eseri anılabilinir.

Başvuru eserleri/Sözlükler içinde anılabilecek olanlar: Şimdiye kadar 5 cildi (A-C harfleri) yayınlanmış mükemmel Encyclopaedia İranica (EncIr), Londra/Costa Mesa 1986 vd. ile Pauly-Wissowas Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft, G. Wissowa ve diğerleri tarafından derlenmiş, Stuttgart 1893 vd. (80 cildin üzerinde, İran tarihine ilişkin maddeler de var) ve Der Kleine Pauly (KlP), K. Ziegler ve diğerleri tarafından derlenmiş, 5 cilt, Stuttgart 1964-1975 (klasik ilkçağ biliminin sorunlarına ilişkin olarak cep kitabı olarak da bulunan en elverişli başvuru eseri, İran tarihi üzerine maddeler de içeriyor). Bunun yanı sıra, İranlıların ilişki içinde bulundukları kültürlere ilişkin özel sözlükler de anılabilir: Örneğin, Lexikon der Aegyptologie, derleyen W. Helck / E. Otto, Wiesbaden 1972 vd.; Reallexikon der Assyriologie, derleyen E. Ebeling vd., Berlin 1928 vd. (şimdiye kadar M harfine kadar yayınlandı; The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. Kazhdan, 3 vols., Oxford 1991.

Anılması gereken bir de (tematik) biyografyalar bulunuyor: İran tarihi ve kültürü alanı için Abstracta İranica'nın yıllık yayınlanan ciltlerine işaret etmek gerekir. Supplement â "Studia Iranica", Leuven 1977 vd.; İran'daki ar-

keolojik araştırmalara ilişkin özgül biyografyalar: P. Calmeyer, "Archaeologische Bibliographie", her keresinde: AMI N. F., Berlin 1973 vd., L. Vanden Berghe, Bibliographie analytique de l'archéologie de l'Iran antique, Leiden 1979; Suppl. I-II, Leiden 1981-1987; (eski İran) dillerine ilişkin olarak: "Indogermanische Chronik", Die Sprache, Viyana, ve yıllık olarak yayınlanan Bibliographie Linguistique, ed. M. Janse / H. Borkent, Dodrecht vs. - Eski Şark'ın (Çiviyazısı) kültürlerine ilişkin yeni yazın, "Keilschriftenbibliographie"de bulunmaktadır, Orientalia N. S. 9 vd., Roma 1940 vd., ve Oriental Institute Research Archives Acquisitions List(s)'de, Chicago 1991 vd. - Eski Ahit'nın çevresinin sorunlarına ilişkin olarak şunlara bakılabilir: Elenchus Bibliographicus Biblicus ya da Elenchus of Biblical Bibliography, Roma 1920 vd.; Internationale Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete, Düsseldorf 1951/52 vd. - Yunan-Roma antik döneminin bütün sorunlarına ilişkin (tek önemli) bibliyografya, yıllık olarak yayınlanan L'Année Philologique'dir, ed. J. Marouzeau / J. Ernst, Paris 1928 vd.

Ön Asya'da İran egemenliğinin başlangıç dönemlerini, son olarak P. Högemann (Das alte Vorderasien und die Achaemeniden [TAVO'nun eki, Dizi B, 98], Wiesbaden 1992), ortaya koymaya çalıştı; ancak ne var ki araştırmasının ağırlık noktasını, olayların gelişim tarihinden çok öncel imparatorlukların eski Pers İmparatorluğu üzerinde etkisi oluşturmaktadır.

İran('ın tarihsel) coğrafyasına ilişkin olarak, Cambridge History of Iran, vol. I, ed. W. R. Fisher, Cambridge 1968, ve E. Ehler'in Iran'ına, Grundzüge einer gegraphischen Landeskunde, Darmstadt 1980, ile Encİr'daki ilgili maddelere bakınız; Afganistan'a ilişkin olarak E. Grötzbach'ın Afghanistan'ına, Darmstadt 1990, bakınız. - İran politik düşüncesine ilişkin olarak, Gh. Gnoli'nin The Idea of Iran'ına, Roma 1989, ve B. G. Fragner'in "Historische Wurzeln neuzeitlicher iranischer Identitaet: Zur Geschichte des politischen Begriffs 'Iran' im spaeten Mittelalter und in der Neuzeit"ına, Studia Semitica Necnon Iranica, R. Macuch Septuagenario, ed. M. Macuch vs., Wiesbaden 1989, 79-100, bakılmalıdır. - Eski İran tarihinin enstrümantalize edilmesine ilişkin olarak bak.: H. Sancisi,Weerdenburg, "Cyrus en de Sjah" Greniek 62, 1979, 3-9.

B I 1 - 4'e ilişkin Bibliyografik Denemeler

Ahamenitler İmparatorluğuna ilişkin olarak, U. Weber / J. Wiesehöfer'in ayrıntılı bir bibliyografyası, kısa bir zaman sonra yayınlanacaktır. İmparatorluğun haritaları, G. Gropp ve P. Högemann tarafından Tübinger Atlas des Vorderen Orients (TAVO) çerçevesinde yayınlandı. - Ahamenit İmparatorluğunun tarihine ilişkin olarak, çok sayıda el kitabından bilgi edinilebilinir (yukarıda). Ne var ki bunların kimi, imparatorluğu Batı'nın (Yunanistan'ın) gözüyle görme eğilimi taşımaktadır. Buna karşın, Doğu'nun gelenek bağıntıları ve araştırmanın yeni bilgileri, zaman zaman yeterince göz önünde bulundurulmamaktadır. İmparatorluğun burada yalnızca geçerken ele alınan politik tarihi açısından öncelikle M. A. Dandamaev'in A Political History of the Achaemenid Empire'ına, transl. by W. Vogelsang, Leiden 1989, ve E. M. Yamauchi'nin Persia and the Bible'ına, Grand Rapids 1990, dikkat çekmek gerekir. En yeni araştırma düzeyini göz önünde bulundurmaya çalışan son eserde, Eski Ahit geleneğinin değerlendirilmesine ilişkin yöneltilebilecek kimi eleştirilere rağmen, belgelere, imparatorluktaki toplumsal ve dinsel ilişkilere vs. ilişkin önemli bilgiler bulunmaktadır. M. A. Dandamaev / V. G. Lukonin'in The Culture and Social Institutons of Ancient Iran'ı da, Cambridge 1989, önemlidir. - Ahamenit İmparatorluğunun tarihinin "baş eser"i, kuşkusuz ki P. Briant'ın 1994 başında Leiden'de yayınlanacak olan kapsamlı çalışması olacaktır. Tek tek makalelerin derlenmesi olmalarına rağmen, kongre ciltleri Achaemenid History I-VIII, Leiden 1987 vd., Ahamenit İmparatorluğu'na "yeni bir bakış"ın sonuçlarını özel bir tarzda ortaya koymaktadırlar. R. Schmitt'in "Achaemenid Dynasty" makalesi (Encir I, 1986, 414-426) ve P. Briant'ın bol resimli kitapçığı da (Darius, les Perses et l'Empire [Découvertes Gallimard], Paris 1992) ilk bilgiler içinde yer almaktadır.

1. İran'daki dil ilişkileri konusunda, A. V. Rossi her iki makalesi "La varietá linguistica nell'Iran achamenide", AIΩN 3, 1982, 141-211, ve "Glottonimia ed etnonimia nell'Iran achemenide", AIΩN 6, 1984, 39-65, bilgi ver-

mektedir. - Eski Pers diline ilişkin olarak, W. Brandenstein / M. Mayrhofer'in, Handbuch des Altpersischen'e, Wiesbaden 1984, ile R. Schmitt'in "Altpersisch"ine, Compendium Linguarum Iranicarum, hg. v. R. Schmitt, Wiesbaden 1989, 56-85 işaret etmek gerekir. - (Yan aktarım da dahil) İran adlar malzemesi, (şimdiye kadar yalnızca birkaç fasikülü yayınlanan) Iranisches Personennamenbuch'da, hg. v. M. Mayrhofer, Wien, yetkinlikle ele alınmaktadır. - (Yazılı) belgeler konusunda genel bir bakış, W. Hinz'in "Die Quellen"inde, Beitraege zur Achaemenidengeschichte, hg. v. G. Walser, Wiesbaden 1972 , 5-14, ile şimdi L. Cagni / A. V. Rossi / R. Contini'de de Rivista Biblica 34.1-2'de, 1986, 11-109, bulunabilir . - F. H. Weissbach'ın eski eserinin (Die Keilinschriften der Achaemeniden, Leipzig 1911) yerini alacak olan (bütün metinleriyle) Ahamenit kral yazıtlarının yeni bir yayımı henüz bekleniyor. Susa malzemesinin bir bölümünü, şimdi M.-J. Steve, Nouveaux mélanges épigraphiques'de, Nice 1987, sunmaktadır. - Eski Persçe yazı için bak.: Eski Pers dili için değinilen yazılar. - Eski Pers yazıtlarının henüz tayin edici olan basımı, R. G. Kent'in Old Persian'ıdır, Grammar, Texts, Lexicon, New Haven 2/1953; mevcut malzemenin (yorumuyla birlikte) yeni bir listesini M. Mayrhofer, Supplement zur Sammlung der altpersischen Inschriften'de, Viyana 1987, sunmaktadır. - Elam yazı diline ilişkin olarak F. Grillot-Sussini'nin dilbilgisine (Élements de grammaire élamite, Paris 1987), M.-J. Steve'in alfabesine (Syllabaire élamite, Neuchâtel / Paris 1992) ve W. Hinz / H. Koch'un sözlüğüne (Elamisches Wörterbuch, 2 T., Berlin 1987) işaret etmek gerekir. - PFT ve PTT: Tayin edici yayınlar, T. Hallock (Persepolis Fortification Tablets, 1969; ders., "Selected Fortification Texts", CDAFI, 1978, 109-136) ve G. G. Cameron tarafından (Persepolis Treasury Tablets, Chicago 1948) yapılmıştır. Burada aynı zamanda ayrıntılı tarihsel-filolojik yorumlar da bulunmaktadır. - Resimlerin sigllerine ilişkin olarak: PF = Hallock 1969; PFa = Hallock 1978; PT = Cameron 1948; Fort./H.T. = yayınlanmamış malzeme. - Persepolis'den arşivler içinde, Elamca metinlerin yanı sıra, bir Akatça hazine dairesi (PT 85) ve tabya metni (W. M. Stohlper, "The Neo-Babylonian Text from the Persepolis Fortification", JNES 43, 1984, 299-310), 700 (henüz yayınlanmamış) Aramice tabya metni ile 1 Yunanca (Hallock, PFT, 2) ve 1 Frigyaca parça da bulunmaktadır.

Aktarımın 458'den sonra kesintiye uğraması, daha önce belirtildiği gibi, yönetimin Aramice yazıya ve dile göre yeniden uyarlanması ve bunlara denk düşen (kalımsız ve yitip gitmiş) yazı malzemesi ile açıklanmaktadır. - Metinlerin kapsamlı tarihsel değerlendirilmesini, W. Hinz ("Achaemenidische Hofverwaltung", ZA 61, 1971, 260-311; Darius und die Perser, 2 Bde; Baden-Baden 1976-1979), H. Koch (Verwaltung und Wirtschaft im persischen Kernland zur Zeit der Achaemeniden, Wiesbaden 1990; Es kündet Dareios der König. Vom Leben im persischen Grossreich, Mainz 1992) ve D. M. Lewis'e de ("The Persepolis Fortification Texts", AchHist IV, Leiden 1990, 1-6) borçluyuz. Bunlara ayrıca, gerektiğinde değinilmesi gereken, bir yığın özel inceleme ve katkı da eklenebilir. - Babil belgelerine ilişkin olarak A. Kuhrt'un "Achaemenid Babylonia: Sources and Problems"ına, AchHist IV, Leiden 1990, 177-194 bakılabilir; malzemenin tarihsel değerlendirilmesi, aynı yazarın "The Achaemenid Babylonia: A Babylonian Perspective"i, PCPhS 214, 1988, 60-76, ile özellikle de M. W. Stolper'in Entrepreneurs and Empire'ında, Leiden 1985, bulunmaktadır. Arami dili ve yazısına ilişkin olarak S. Segert'in Altaramaeische Grammatik'ine, Leipzig 4/1990, bu dildeki belgelere ilişkin olarak E. Lipinski'nin araştırma raporlarına ("Araméen d'Empire", La langue dans l'antiquité, ed. P. Swiggers / A. Wouters, Louvain 1990, 94-133) değinmek gerekir. - Ksantos dikilitaşları: H. Metzger / E. Laroche / A. Dupont-Sommer / M. Mayrhofer, Fouilles de Xanthos VI; La stèle trilingue du Letôon, Paris 1979. - Yunanlı yazarlar için, D. Asheris'in Herodot'un III. kitabına yorumları (Erodoto. Le Storie, Libro III; La Persia, Mailand, 1990) hariç, onların eserlerinin "İran" bölümlerine ilişkin tarihsel-filolojik yorumlar da çoğu zaman eksiktir. Ksenofon'un "Anabasis" ve "Kyroupaideia"sına ilişkin olarak bak. Ch. Tuplin, "Modern and Ancien Travellers in the Achaemenid Empire: Byron's Road to Oxiana and Xenophon's Anabasis", AchHist VII, Leiden 1991, 37-57, ya da H. Sancisi-Weerdenburg, "The Death of Cyrus: Xenophon's Cyropaedia as a Source for Iranian History", AcIr 25, 2985, 459-471. Plutarch ("Vita des Artaxerxes"), Strabon ve Xenophon'a ilişkin yorumların eksikliği, kendisini acıyla hissettirmektedir. - Kaynakların (ve araştırmanın) Helen merkezciliğine ilişkin olarak bak.: H. Sancisi-Weerdenburg, Bibliotheca Orientalis 44, 1987,

489-495. 4. yüzyılın yazarlarına ilişkin olarak aşağıya bak. - F. Lochner-Hüttenbach'ın en yeni Gadata Mektubu metni yayımı, Brandenstein/Mayrhofer'de, s. 91-98, (yukarıda) bulunmaktadır. - Sardeis Yazıtına ilişkin olarak bak.: F. Gschnitzer'in "Eine Persische Kultstiftung in Sardeis und die 'Sippengötter' Vorderasiens", Im Bannkreis des Alten Orients (K. Oberhuber'in jübile yazısı), Innsbruck 1986, 45-54. - Sözde Kyros Mezarı Yazıtı'nı, R. Schmitt "Achaimeniden Inschriften in griechischer literarischer Überlieferung"da, AcIr 28, 1988, 17-38, yetkin bir şekilde ele almaktadır; aynı zamanda bak.: J. Heinrichs, "'Asiens König' Die Inschriften des Kyrosgrabs und das achâmenidische Reichverstaendnis", Zu Alexander d. Gr. Festschrift G. Wirth, Bd. 1, Amsterdam 1987, 487-540. - Diğer Yunan belgelerine ve Yunanlılaran çivi yazısı konusundaki bilgisine ilişkin olarak bak: R. Schmitt, "Assyria Grammata und aehnliche. Was wussten die Griechen von Keilschrift und Keilinschriften?", Zum Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike, hg. v. C. W. Müller u. â., Stuttgart 1992, 21-35.

Eski Ahit kitaplarına ilişkin olarak W. H. Schmidt'in girişine, Berlin, 4/1989, tarihsel bağıntıya ilişkin olarak H. Donner'in Geschichte des Volkes Israel und seiner Nachbarn in Grundzügen'ine, T. 2, Göttingen 1986, işaret etmek gerekir.

Avesta'ya ilişkin olarak, en önemli bilgiler, J. Kellens'in Enclr III'deki, 1989, 35-44, aynı adlı makalesinde bulunabilir.

2. Bisutun Yazıtı (DB), Corpus Inscriptionum Iranicarum'da (Babilce metni E. v. Voigtlander tarafından, Londra 1978; Aramice metni J. C. Greenfield / B. Porten tarafından, Londra 1982; eski Persçe metni R. Schmitt tarafından, Londra 1991) yayınlanmakta ve yorumlanmaktadır. (Bütün metinlerin) R. Borger / W. Hinz tarafından yapılan bir Almanca çevirisi, Texte aus der Umwelt des Alten Testaments'de, Bd. 1, Gütersloh 1982-1985, 419-450, bulunmaktadır. - Rölyefe ve yazıta (ve tarihsel bağıntıya) ilişkin en önemli bilgiler, Enclr IV'ün "Bisotûn" makalesinde, 1990, 289-305 (Yazarlar: H. Luschey / R. Schmitt), bulunmaktadır. Dara'nın "yazı bulunması"nı anlattığı eski Persçe metnin 70. paragrafının yeni okunmasının, haklı olarak dipiciça'yı "yazı biçi-

mi" olarak kullanan R. Schmitt'e (Epigraphis-exegetische Noten zu Dareios' Bisutun Inschriften, Wien 1990, 56-60) borçluyuz. Dara, önce eski Persçe çiviyazısından ve sonra da ("üstelik Aryanca") "iç biçim"den, bir metni aynı zamanda "Aryanca" [Persçe] yazma olanağından söz etmektedir. - Pers Kurbanları: Hdt. III 131f; Dağlara kurbanlar: PF 1955. 1960. - res gestae ile karşılaştırma: F. Hampl, "'Denkwürdegkeiten' und 'Tatenberichte' aus den Alten Welt als historische Dokumente", Geschichte als kritische Wissenschaft, Bd. 3, hg. v. I. Weiler, Darmstadt 1979, 167-220. - Borger/Hinz'e göre §§ 60-61'in çevirisi (yukarıda); bu baskı, aşağıda da kullanılmaktadır. - Babil'den replik: U. Seidl, "Ein Relief Dareios' I. in Babylon", AMI N. F. 9, 1976, 125-130. - Rölyef kompozisyonu ve örneklerine ilişkin olarak bak.: The King and Kingship in Achaemenid Art, Leiden 1979, passim. - Kanatlı adam: P. Calmeyer, "Fortuna - Tyche - Khvarnah", JDAI 94, 1979, 347-365; Ahura Mazda'dan farklı olarak, son olarak yine W. Nagel / B. Jacobs tarafından ("Königsgraeber und Sonnengottheit bei altiranischen Dynastien" IrAnt 24, 1989, 337-389) yorumlanmaktadır. - İskit Seferi: Bu sefer, Herodot'un anlattığı "Avrupa" İskitlerine karşı seferle karıştırılmamalıdır. - Aramice yazının özel karakterine ilişkin olarak: Borger'de alıntı, Chronologie, 28, Aramice kopyadaki DNb alıntısı: N. Sims-Williams, "The Final Paragraph of the Tomb-Inscription of Darius I (DNb 50-60)", BSOAS 44, 1981, 1-7. - Rölyeflerin (zamanı ve mekanı atlayan) kompozisyonuna ilişkin gözlemlerim, P. Calmeyer'e dayanmaktadır: "Dareios in Bagastana und Xerxes in Persepolis. Zur parataktischen Komposition achaimenidischer Herrscherdarstellungen", Visible Religion 4/5, 1985/86, 76-95.

3. Persepolis:Ahamenit sanatının P. Calmeyer tarafından kısa, ama isabetli bir şekilde karakterize edilmesi, mükemmel (ve zengin bir şekilde resimlendirilmiş) şu eserde bulunmaktadır: Der Alte Orient, hg. v. B. Hrouda, Gütersloh, 1990, 418-442. Persepolis'e ilişkin bir "arkeolojik klavuz", P. Calmeyer / W. Kleist tarafından hazırlanmaktadır. M. C. Roots'un çalışmalarından, özellikle de onun sergi katalogu Crowning Glories. Persian Kingship and the Power of Creative Continuity'den, Ann Arbor 1990, önemli ölçüde yararlandım. - Persepolis'deki kazıların sonuçları, E. F. Schmidt, Persepolis I-III, Chicago 1953-

1970, ve A. B. Tilia tarafından, Studies and and Restorations at Persepolis and other Sites of Fars, vol. I-II, Roma 1972 -1978, yayınlanmıştır. Kuruluşun muazzamlığına ilişkin bir izlenimi, F. Krefter'in Persepolis rekonstrüksiyonları (Berlin 1971) sunmaktadır. Mainz 1988, Persepolis sergisinin katalogu (ne var ki oldukça başına buyruk yorumlarla) L. Trümpelmann tarafından derlenmiştir. - Persepolis tarihine ilişkin olarak bak.: Calmeyer, "Das Persepolis der Spaetzeit", AchHist IV, Leiden 1990, 7-36. - Persepolis üzerine antik dönem anlatımı: Diod. XVII 70 f. - "Haraç getirme rölyefleri" ve taç giyen krala ilişkin olarak bak.: G. Walser, Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis, Berlin 1966. DNa 38-47: W. Hinz tarafından çevrilmiş. - Rölyeflerin söylemi ve Persepolis'in işlevine ilişkin olarak bak.: Calmeyer'in görüşleri, Dareios in Bagstana (yukarıda) ve Sancisi-Weerdenburg, "Nowruz in Persepolis", AchHist VII, Leiden 1991, 173-201. - Persepolis'de Yunanlılar: Pytharchos ve diğerlerinin grafitileri (G. Pugliese Caratelli, "Greek Inscription in the Middle East", East & West 16, 1966, 31-36); Yunanlı erkek ve kadın işçiler: PF 1798 vb., PT 15; pf 1224. Persepolis ve Atina: Root, "The Parthenon Frieze and the Apadana Reliefs at Persepolis: Reassessing a Programmatic Relationship", AJA 89, 1985, 103-120. - Persepolis'in kaderine ilişkin olarak: aşağıda; yangın buluntusuna ilişkin olarak: Sancisi-Weerdenburg, "Den wereltvorst een vuyle streek aan sijn eercleet", Alexander en Persepolis, Utrecht 1991.

4. Pasargaday'a ilişkin olarak bak.: D. Stronach'ın kazı raporu, Pasargadae, Oxford 1978; paradeisos'a ilişkin olarak: aynı yazarın "The Royal Garden at Pasargadai", Archaeologia Iranica et Orientalis (L. Vanden Berghe'nin jübile yazısı), vol. 1, Gent 1989, 475-502. - Medlere karşı muharebenin yeri: Strab. XV 3, 8. - Zindan'in işlevi: bak.: son olarak Sancisi-Weerdenburg, "The Zendan and the Ka'bah", Kunst, Kultur und Geschichte der Achaemenidenzeit und ihr Fortleben, bes. v. H. Koch / D. N. Mac Kenzie, Berlin 1983, 145-151 (Kral atanması binası) ve G. Ahn, Religiöse Herrscherlegitimationen im achaemenidischen Iran (AcIr 31), Leiden 1992, 203 vd. (Kral ateşinin korunduğu bina). - Kral atanması: P. Briant, "Le roi est mort: vive le roi", La religion iranienne à l'époque achéménide, ed. J. Kellens, Gent 1991, 1-11.

Ahamenitler dönemindeki Susa'ya ilişkin olarak, R. Boucharlat, "Suse et la Susiane à l'époque achéménide"de, AchHist IV, Leiden 1990, 149-175, özet olarak bilgi vermektedir. The Royal City of Susa sergi katalogu, ed. P. O. Harper vd., New York 1992, bu kenti daha büyük bir tarihsel ve kültürel bağıntı içinde sunmaktadır. DSf 22-55: W. Hinz tarafından çevrilmiş. - Dara heykeline ilişkin olarak bak.: J. Perrot vd. CDAFI 4, 1974; kompozisyon ve tarihsel arka plana ilişkin olarak: Ch. Tuplin ve P. Calmeyer, AchHist VI, Leiden 1991, 237-283 ve 285-303.

Nakş-i Rüstem'e ilişkin olarak bak.: Persepolis için sayılan yazın listesi. - Madeni paralar, I. Carradice tarafından ele alınmaktadır: "The 'Regal' Coinage of the Persian Empire", Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires, ed. I. C., Oxford 1987, 73-107, ile L'or perse et l'histoire grecque'deki (REA 91. 1-2) Bordeaux 1989 [1990] sayısız makale. Mühürlere ilişkin en önemli bilgi, Root'dan, Crowning Glories, 32-45, alınabilir. Persepolis mühürlerinin bir listesi hazırlanmaktadır. - Diğer sanat nesneleri, P. R. S. Morey tarafından sunulmaktadır: "The Persian Empire", CAH, Plates to Vol. IV2, ed. J. Boardman vd. 1988, 45-94. "Ahamenit tarzı"na örnek oluşturanlar: Apadana: Hasanlu, Medya; kapıları koruyan koruyucu melekler: Asur, Elam; kiremit rölyefleri: Babilonya, Elam; boğa parçalayan aslan motifine sahip madeni para basımı: Lidya; kaya mezarlar, kule yapılar, taş mimaride renk değişimi: Urartu; kendi yaratıları: Boğa protomlu sütun başlıkları, köşk tarzı saray mimarisi (veriler Calmeyer'e göre: Der Alte Orient [yukarıda], 439f.).

Bölgesel-yerel sanat için, Daskyleion mezar taşları (M. Nollé, Denkmaeler vom Satrapensitz Daskyleion, Berlin 1992) ya da Likya mezar sanatı (Götter, Heroen, Herrscher in Lykien, Wien/München 1990), Yunan-Roma "resimleri" için "İskender Mozayiği" (B. Andreae, Das Alexandermosaik aus Pompeji, Recklinghausen 1977) ya da Napoli'den "Dara Vazosu" anımsanmalıdır; Atina ve diğer yerlerdeki "Pers modası" için: M. Miller'e, Perserie. The Arts of the East in Fifth Century Athens, Ph. D. Cambridge/Mass. 1985, ve M. C. Root, "From the Heart. Powerfull Persianismus in the Art of the Western Empire", AchHist VI, Leiden 1991, 1-29.

B II 1 - 4'e ilişkin Bibliyografik Denemeler

1. Ahamenit hükümdarlarının krallığı ve hükümdarların meşruluğu için bak: özet olarak R. Schmitt, Enclr (yukarıda) içindeki "Achaemenid Dynasty" ile öncelikle G. Ahn, Religiöse Herrscherlegitimation im achaemenidischen Iran (AcIr 31), Leiden 1992. "Kral ideoljisi"nin ikonografik uyarlanması için bak.: M.C. Root'un çığır açan çalışması The King and Kingship in Achaemenid Art, Leiden 1979. - Kral ünvanı: R. Schmitt, "Königtum im Alten Iran", Saeculum 28, 1977, 384-395; B. Kienast, "Zur Herkunft der achaemenidischen Königstitulatur", Festschrift für H. R. Roemer, Beirut 1979, 351-364. "Bütün kavimleri barındıran ülkelerin kralı" formülünün Kserkses tarafından "birçok kavimi barındıran ülkelerin kralı" şeklinde sınırlandırılması, Yunanlılara karşı yenilgisiyle açıklanmaktadır. Bu bağıntıda, kralların, özel monarşik geleneklere sahip imparatorluk parçalarında (örneğin, Babilonya ve Mısır), yerli ünvanların üstlenilmesiyle, bu bölgelerdeki egemenliklerinin meşrulaştırlmasının vurgulanması için çaba gösterdikleri anımsatılmalıdır; örneğin, Kyros, "Kyros silindiri"nde (aşağıda) kendisini şöyle adlandırmaktadır: "Ben, Kyros, dünya imparatorluğunun kralı, büyük kral, güçlü kral, Babil kralı, Sümer ve Akat kralı, dört dünya parçasının kralı" (S. 20; R. Borger tarafından çevirildi) ve Dara, kendisini Heliopolis/Susa'daki heykeli üzerindeki Mısır yazıtında "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı, ... Re'nin yaşayan sureti" (çeviren: U. Kaplony-Heckel) olarak nitelemektedir. - Achaimenes: Dara'nın (mitsel) atası ve soya adını veren ata; Kyros, Kyros Silindiri üzerindeki soyağacında onu anmaz; Kyros'un kendisini Ahamenitli olarak nitelendirdiği Pasargaday'daki sözde yazıtlarının ilk kez Dara'dan geldiği varsayılırsa, o zaman, imparatorluğun kurucusunun Ahamenitler klanına mensubiyetinden kuşku duyulabilinir (J. Wiesehöfer, Der Aufstand Gaumatas und die Anfaenge Dareios' I., Bonn 1978, 186 ff.); ayrıca: C. Herrenschmidt, "Notes sur la parenté chez les Perses au début de l'empire achéménide", AchHist II, Leiden 1987, 66-67. - İskender ve Ahamenitler: P. Briant, Alexandre le Grand, Paris 3/1987, 94 ff. - Taht sırası: Antik dönem alıntı: Plut. Artax. 2; Kserkses ve Demaratos: Hdt. VII 3. - Taht

adları: R. Schmitt, "Thronnamen bei den Achaimeniden", Beitraege zur Namenforschung, N. F. 12, 1977, 422-425; aynı yazar, "Achaemenid Throne-Names", AION 42, 1982, 83-95. -Sinarki: P. Calmeyer, "Zur Genese altiranischer Motive, V: Synarchie", AMI N. F. 9, 1976, 63-95. - Kral ve tanrılar: Calmeyer, "Zur bedingten Göttlichkeit des Grosskönigs", AMI N. F. 14, 1981, 55-60; aynı zamanda bak: H. Humbach, "Herrscher, Gott und Gottessohn in Iran und in angrenzenden Laendern", Menschwerdung Gottes - Vergöttlichung von Menschen, hg. v. D. Zeller, Freiburg/Göttingen 1988, 89-114; Ahn, Herrscherlegitimation, 180 ff. - Bir kralın ölümü ve ardılının tahta çıkması: bak.: P. Briant, "Le roi est mort: vive le roi!", La religion iranienne à l'époque achéménide, ed. J. Kellens, Gent 1991, 1-11, bundan sonra gelen bölümün borçlu olduğu bir makale. - I. Artakserkses'in cenaze alayı: Ktesias (FGrHist 688 F 15). Kralın törenle yetişkinlerin içine alınması: Plut. Artax. 3, 1-2; Zindan'ın önemi: yukarıda. - Seremoniler ve yazıtların "tanrı teveccühü" olması: C. Herrenschmidt, "Les créations d'Ahuramazda", StIr 6, 1977, 24. - Hükümdar nitelikleri: Alıntı: DNb 5-45; haine, duşiyara, drauga: DPd 15-20 (Avesta ile paralellikler kurarak); bütün hepsi için bak.: Ahn, Herrscherlegitimation, 246 ff.

2. Bu bölüm, P. Briant'ın son derece yol gösterici makalesine, "Hérodote et la société perse", Hérodote et les peuples non grecs (Entretiens sur l'Antiquité Classique, t. 35), Vandoeuvres/Genf 1990, 69-113, çok şey borçludur. "Prosopographie des Perserreiches von 550-450 v. Chr.", J. M. Balcer tarafından hazırlanmaktadır. - Ps.-Aristoteles, de mundo 398 a (H. Strohm tarafından çevrilmiştir). DPd'nin yorumu: Briant, Rois, tributs et paysans, Paris 1982, 435-456. "Bahçıvan" olarak Dara: W. Fauth, "Der königliche Gartner und Jaeger im Paradeisos", Persica 8, 1979, 1-53. Bu bağıntıda, kralın Gadata'ya gönderdiği mektuptaki formülasyon anımsansın: "Sen ki Fırat'ın öte yakasındaki meyveleri küçük Asya kıyısındaki bölgelere ekerek ülkemi bayındır kılıyorsun, bu kararını övüyorum ve bunun için kral evinde senin için büyük şükran besleniyor." Pers kavimleri ve klanları üzerine Herodot: I 125; göçebe ve ziraatle uğraşan kavimlerin ayrı tutulması için bak: Briant, Hérodote (yukarıda) 78-81. - Eski Iranca kavramsallığı: Briant, "La Perse avant l'Empire", IrAnt 19, 1984,

105-110. - Persis'in Dara tarafından "yeniden değerlendirilmesi": F. Gschnitzer, "Zur Stellung des persischen Stammlandes im Achaimenidenreich", Ad bene et fideliter seminandum, Festgabe f. K. Delller z. 21. Februar 1987 (AOAT, 220), Neukirchen 1988, 87-122. - skauti-/ tunuvant-: DNb 8-11; Babilce metin, burada söz konusu olanın "özgürler" ile "özgür olmayanlar" arasındaki bir karşıtlık olmadığını göstermektedir. - Yunan Belgeleri: Hdt. VII 40-41 ("Perslerin en iyileri ve en soyluları" ile - "bütün perslerden seçilmişler" [süvariler] arasındaki karşıtlık); I 133 ("zenginler" [eudaimones] ile "yoksullar" [penetes] arasındaki karşıtlık); Strab. XV 3, 19 ("önderler" [hegemones] -"kitle" [hoi polloi]); Strabon alıntısı: XV 3, 20; bak.: Hdt. I 134; Ailian: var. 131. - Soylular hiyerarşisi: bak.: Hdt III 155 (dokimotatos) ya da III 74 (en aine - en aine megiste) ile birlikte Hdt I 96 (dokimoi) vd., I 206 vd. (protoi) - Diod XIX 22, 2 (ton Person hoi malista timomenoi); XIX 48, 5 (henos de ton epiphanestaton) vd. - "Evin babası": Hdt. I 137; IV 84; VII 38-39; aynı zamanda bak: Ail. var. I 34; Intaphernes: Hdt III 119; Miras sırası: Hdt. VIII 130, Arr. an II 1, 3. - Çok evlilik ve çocuk bolluğu: Hdt. I 135-136; alıntı: Strab. XV 3, 17. Ama ben, büyük kralın bir "politique natalist"inden söz edilip edilemeyeceğinden emin değilim (bak.: Briant, Hérodote, 85). - Suikaste katılanların ayrıcalıkları: Hdt. III 84, 118; Otanes: III 83-84; Diod. XXXI 19; Polyb. V 43. - Dara'nın evlilikleri: Hdt. VII 2, 97; III 68-69; VII 224. Bak.: C. Herrenschmidt, "Notes sur la parenté chez les Perses", AchHist II, Leiden 1987, 58-61; II. Dara ve Parysatis: Ktesias (FGrHist 688 F 15). Kralların iç evlilikleri: Kardeş evliliklerine ilişkin olarak: aşağıda; Singeneis (Aynı soylular): Bunlar, gerçekten de, kralın gerçek "akrabaları" olarak kavranmalı, bir onur ünvanının taşıyıcıları olarak değil. bak.: J.-D. Gauger, "Zu einem offenen Problem des hellenistischen Hoftitelsystems", Bonner Festgabe J. Straub, Bonn 1977, 137-158. Polydoria'ya ilişkin olarak aşağıya bak; büyük kralın "dostları" ve "hayırseverleri"ne ilişkin olarak bak.: Wiesehöfer'in StIr 9'daki, 1908, 7-21, ayni adlı makalesi. - kurtaş: aşağıda.

3. Ahamenitlerin gezici krallığı için bak.: P. Briant'ın enformatif makalesi "Le nomadisme du Grande Roi", IrAnt 23, 1988, 253-273. - Armağan getiren

uyruklar: Alıntılar: Ail. var. I 31; I 33. - Taht kentlerinde ikamet: Xen. Kyr. VIII 6, 22. Diğer belgeler: Strab. XVI 1, 16; Athen. XII 513-514; Ail. nat. III 13; X 16; iklimsel koşullar: Strab. XV 3, 10; Diod. XIX 19, 2; Taht kentinin değiştirilmesi ve "yumuşama": Xen. Ag. 9. Aelius Aristides, Ahamenitlerin "gezici krallığı"nı, daha farklı, ama görünür çağdaş bağıntılarıyla, yorumlamaktadır: "Aynı yerde ikamet etme güvensizlikleri ve korkularından ötürü, gerçekte kendi ülkelerini bir tulum gibi baskı altında tuttular ve bu şekilde kısa bir süre içinde, kendi ülkelerini bütün olarak sürekli korumayı anlamaksızın ve iyi çobanlar gibi bunun için çaba göstermeksizin, Babilonya'yı, sonra Susa'yı ve son olarak da Ekbatana'yı denetim altına aldılar" (Aristeid. Rom. 18). Armağanlar: Ail. var. (yukarıda); Plut. Artax. 4, 5; seyirciler: Curt. IV 16, 15; bak.: Diod XVIII 28, 1; Kentlerde ve taht kentlerinde karşılama: Metinlerimizden çoğu, İskender'in (örneğin Babilonya'da: Curt. V 1, 17-23) ya da Helen krallarının karşılanmasını betimlemektedir, ancak bunun Ahamenit geleneklerine denk düştüğü varsayımı yanlış olmayacaktır. - Gezilerin hazırlanması: Hdt. VII 32; Ail. nat. XV 26; Seremoniler: Curt V 1, 17-23; Arr III 16 , 3. - Sinaites ve Artakserkses: Ail. var. 132; bak.: Plut. Artax. 4, 5; 5, 1; Artakserkses ve karısı Stateira'nın sevilirliği: Plut. Artax. 5, 6. - Kralın ağırlanması: Theop. (Athen. IV 145 a); Uruk: M. A. Dandamayev, "Royal paradeisoi in Babylonia" AcIr 23, 1984, 113-117; Kent giderleri: Hdt. VII 118-120. - Ziyafet: Alıntı: Herakl. (Athen. IV 145 a-f); bak.: P. Briant, "Table du roi, tribut et redistribution chez les Achéménides", Le tribut dans l'Empire perse, ed. P. Briant / C. Herrenschmidt, Paris 1989, 35-44. - Kilikya'da kral maiyeti ve saray halkı: Curt. III 3, 14-25; 13, 10-11; Şam'daki ganimet: Athen XIII 608 a. - Sofra lüksü ve "yumuşama": Polyain. IV 3, 32. Bu yazar tarafından aktarılan sofra donanımlarının listesini D. M. Lewis yorumlamaktadır: "The King's Dinner (Polyaenus IV 3, 32)", Ach Hist II, Leiden 1987, 79-87. Kral çadırı: Curt. III 3, 8 vd.; bak.: H. v. Gall, "Das persische Königszelt und die Hallenarchitektur in Iran und Griechenland", Festschrift für F. Brommer, hg. v. U. Höckmann / A. Krug, Mainz 1977, 119-132; İskender ve kraliyet nişanları: Arr. II 11, 5; Curt. III 11, 12; Diod. XVII 34, 3-6. Bak.: Arr. II 11, 6; Plut. Alex. 21, 2; Curt. III 12, 5 ff; Diod XVII 37, 3 (nişanların İskender tarafından nihai olarak üstlenilmesine ilişkin olarak).

4. Yazarın bu bölüme ilişkin öndüşünceleri, şu makalesinde bulunmaktadır: "Kyros und die unterworfenen Völker", QdS 13. 26, 1987, 107-126. Kserkses'e ilişkin olarak H. Sancisi-Weerdenburg'un "The Personality of Xerxes, King of Kings" makalesine bakılabilir, Archaeologica Iranica et Orientalis, Miscellanea in honorem L. Vanden Berghe, ed. L. de Meyer / E. Haerinck, vol. I, Gent 1989, 549-561. - Ansiklopedi maddeleri: 25 ciltlik Meyers Enzyklopaedisches Lexikon, 9. Aufl., Mannheim/Wien/Zürich: Bd. 14, 1975, 525 (Kyros) ve Bd. 25, 1979, 554 (Xerxes). İran geleneğinde Kyros: (gerçekte Dara tarafından yapılmış) sözde Pasargaday yazıtları: J. Wiesehöfer, Der Aufstand Gaumatas und die Anfaenge Dareios' I., Bonn 1978, 15 mit Anm. 4; 186-198; 226-229; Pasargaday ve Kyros mezarı: Arkeoloji: yukarıda; Antik dönem aktarımı, Aristob. FGrHist 139 F 51 b'de (= Strab. XV 3, 7) bulunmaktadır; bak.: Arr. VI 29, 4-11; "Halk aktarımı"nda Kyros: P. Briant, Rois, tributs et paysans, Paris 1982, 491-506, ile H. Sancisi-Weerdenburg, "The Death of Cyrus", AcIr 25, 1985, özellikle 461-463. - Herodot ve Kyros: asker ve devlet adamı olarak yazgısı: bak I 77; 79; 126; 191; Şefkat ve iyilik: I 86-90 (Kroisos); bak.: I 130; III 159; "Baba" olarak Kyros: III 89. - Ksenofon, Kyr.: Alıntı: I 1, 6; VIII 8, 1-2 (Ch. H. Dörner tarafından çevrildi). - "Eski Ahit"de Kyros: 2Chr36, 22-23; Esra 1, 1-8; 3, 7; 4, 3-5; 5, 13-17; 6, 13-14; Jes 44, 24-28; 45, 1-9; Dan 1, 21; 6, 29; 10, 1; Alıntı: Jes 44, 24, 28; 45, 1 (M. Luther tarafından çevrildi [gözden geçirildi]) - Babil belgelerinde Kyros: A. Kuhrt, Babylonia from Cyrus to Xerxes", CAH IV, Cambridge 2/1988, 112-138; Kyros Silindiri: P.-R. Berger, "Der Kyros-Zylinder mit dem Zusatzfragment BIN II Nr. 32 und die akkadischen Personennamen im Danielbuch", ZA 64, 1975, 193-203; Karakter ve içerik üzerine: Kuhrt, "The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy", JSOT 25, 1983, 83-94; Alıntı: Vv 7-8. 11-12. 20-22. 24-26. 30-32 (R. Borger tarafından çevrildi). Kserkses'in hayatı: Ana-babası: Hdt. VII 2; Eğitim (alıntı): Plat. leg. 695 d-e (çeviren: K. Schöpsdau); Dara'nın ardılları: Hdt. VII 3-4; Ayaklanmalar: Hdt. VII 4-5 (Mısır); Babilonya'daki 481 ve 479 ayaklanmaları üzerine bak: Briant, "La date des révoltes babyloniennes contre Xerxès" StIr 21, 1992, 7-20; Alıntı (Mısır'da tutum): Hdt. VII 7 (W. Marg tarafından çevirildi); Kserk-

ses ve Esagila: Alıntılar: Hdt. I 183 ve Strab. XVI 1, 5; Yunanistan seferinden epizotlar: Hellespont'un terbiye edilmesi: Hdt. VII 36; Pythios'un oğlu: VII 38-39; Leonidas'ın lekelenmesi: VII 235; Akropolis'in kundaklanması: VIII 53; Kserkses ve saray kadınları: IX 108-113; Ölüm: Ktes. FGrHist 688 F 13; Kserkses rölyefi: Persepolis'deki her iki Apadana cephesinin geometrik ve konusal merkezinin başlangıçta "hazine dairesi rölyefleri" tarafından oluşturulmuş olması gerektiği, ama bunların daha sonra kaldırılmış ve bunların yerine Pers ve Med muhafızlarının resimlerinin geçirilmiş olması gerektiği ortaya çıktı (A. B. Tilia, Studies and Restorations at Persepolis and other Sites of Fars, I, Rom 1972, 173 ff.); A. Sh. Shahbazi, hazine dairesi rölyeflerinin "depolanması" olayını aydınlatıcı bir şekilde açıklamaktadır ("The Persepolis 'Treasury Reliefs' Once More", AMI N. F. 9, 1976, 151-156): Kserkses'in ardılı I. Artakserkses için babanın ve kardeşin resimleri (Dara, burada veliaht olarak baba Kserkses'in arkasında resmedilmiştir) kutsaldı, (tahminen onlar da resmedilmiş olan) katiller ve suikastçiler katlanılmaz figürler idi. Rölyefler, bundan dolayı hazine dairesine götürüldü ve yerlerine, gaspçıları püskürten muhafızlar geçirildi. - Aischylos: Pers. 754 ff. XPh; bak.: R. G. Kent, Old Persian, New Haven 2/1953, 112; Pasargaday'dan yeni buluntu üzerine son olarak D. Stronach, Pasargadae, Oxford 1978, 152 ve levha 123, 161 b; alıntı: XPh 28-41. - XPl: W. Hinz, Altiranische Funde und Forschungen, Berlin 1969, 45 ff; (XDNb yerine) abk. XPI'nin kabul edilmesine ilişkin bak: K. Hoffmann, Die Sprache 20'de1974, 16 Anm. 4. - Kserkses'in "zihinsel olarak bağımsız olmaması": Alıntı: Hinz, Darius und die Perser, Bd. 2, Baden-Baden 1979, 11. - Herodot'da Kyros: Olumsuz yönler: I 114-115. 141. 153. 189; bak.: J. G. Gammie, "Herodotus on Kings and Tyrants", JNES 45, 1986, 178-179; Ölüm: I 204-214; bak.: Sancisi-Weerdenburg, Death (yukarıda), 464-466; Herodot ve sözlü Iran geleneği: bak.: I 214; Kyros'un Terkedilmesi "efsanesi"nin arka planına ilişkin bak.: son olarak G. Binder, Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus, Meisenheim 1964, 17-28. 175-182, ile R. Drews, "Sargon, Cyrus and Mesopotamian Folk History", JNES 33, 1974, 387-393. - Ksenofon, Kyr.: Karakter: bak.: Sancisi-Weerdenburg, Death (yukarıda), 459: "Is it a didactic pamphlet, a romantic history, a fictitious biography, a philosophical treatise or a combina-

tion of any or all these elements?"; "Yunan karakteri": H. R. Breitenbach, "Xenophon von Athen", RE IX A 2, 2/1983, passim; Iran etkisi: diğerlerinin yanı sıra W. Knauth / S. Nadjmabadi, Das altiranische Fürstenideal von Xenophon bis Ferdousi, Wiesbaden 1975, ile Sancisi-Weerdenburg, Yauna en Persai, Groningen 1981, 185 ff (eski yazınla birlikte). - "Eski Ahit"de Kyros: Alıntılar: E. Zenger, "Israels Suche nach einem neuen Selbstverstaendnis zu Beginn der Perserzeit", Bibel und Kirche, 1984.3, 123; Kyros önlemlerinin tarihselliği: Ib., 123-124. - "Kyros Silindiri": Bak.: Kuhrt, Cyrus Cylinder (yukarıda). Kyros ve Astyages: Nabonid-Chronik II 3-4 (A. K. Grayson, Assyrian and Babylonian Chronickles, Locust Valley/New York 1975, 106); Astyages'in yazgısı: Hdt. I 130; Ktes. FGrHist 688 F 9; Sippar silindiri (H. Tadmor tarafından çevirildi: "The Inscriptions of Nabunaid", Studies in Honor of B. Landsberger, Chicago 1965, 351). Kyros Babilonya'da: A. Kuhrt, "Nabonidus and the Babylonian Priesthood", Pagan Priests, ed. M. Beard /J. North, Ithaka 1990, 117-155; Kyros eleştirisi: "Dynastic Prophecy" II 22-24 (Grayson, Babylonian Historical Literary Texts, Toronto 1975, 25); Nabonid'in yazgısı: "Dynastic Prophecy" II 20-21 (Grayson, 33); Berossos FGrHist 680 F 9 (bağışlama); başkaca: Xen. Kyr. VII 5, 29-33. Kyros ve Kroisos: Nabonid-Chronik II 15-17 (Grayson, Chronicles, 107): Genelde, Dicle'nin batısındaki ülkelerin eksik olan adı, Lu-u(d)-du olarak tamamlanmaktadır; tartışmaya ilişkin bak: Wiesehöfer, Kyros, 124-125; Euseb. Chron. (Ermenice) p. 33, 8-9 Kaerst: "Kroisos, Lidya egemenliğini ortadan kaldıran Kyros tarafından öldürüldü"; Myson vazosu resmi: G 197 (J. Beazly, Attic Red Figure Vase Painters, Oxford 2/1963, 238, 1); Hdt. I 86 ff; Bakchyl. 3, 23 ff. Maehler. Hepsi için bak.: W. Burkert, "Das Ende des Kroisos", Catalepton, Festschrift B. Wyss, hg. v. Ch. Schaeublin, Basel 1985, 4-15 (Alıntı: s. 14). Kyros, görünüşe bakılırsa, Paktyes ayaklanmasından sonra, bu isyancının yandaşlarını Mezopotamya'ya sürdürdü ki bu, Muraşu arşivlerinin metinlerinde ortaya çıkmaktadırlar (I. Eph'al, "The Western Minorities in Babylonia in the 6th-5th Centuries B. C. E.", Orientalia N. S. 47, 1978, 80. 83). - Kyros ve İyonya: İyonya askeri birlikleri Kroisos'un safında: Hdt. I 75; Kyros'un tepkisi: Hdt. I 141; Priene ve Magnesia: Hdt. I 161; Harpagos Seferi: Hdt. I 162 ff; Phokaia ve Teos: Hdt I 162. 168; Smyrna: E. Akurgal, Eski İzmir

I, Ankara 1983, 50-56. 74-75. 123 (ve resim); Phokaialar tarafından tapınağın boşaltılması: Hdt. I 164; İyonyalılar için konan koşullar: Hdt. I 171; bak.: II 1; III 1. 31; Vergi baskısı: V. La Bua, "La prima conquista persiana della Ionia", Studi E. Manni, t. 4, Roma 1980, 1291. Herodot'daki Kserkses portresi: Sancisi-Weerdenburg, Personality (yukarıda), 552-557; Yunanistan Seferi kararı: Hdt. VII 5. 7. 18; "tanrısal müdahale": Bu bağıntıda öncelikle Herodot'daki Kserkses rüyaları anımsansın (H. A. Gaertner, "Les rêves de Xerxès et d' Artabane chez Hérodote", Ktema 8, 1983, 11-18; H. Schwabl, "Zu den Traeumen bei Homer und Herodot", Aretes Mneme, Atina 1983, 17-27); Kral Salamis'de: Hdt. VIII 67, Kserkses'in muharebeden önce gemilere gittiğini ve orada "başkanlığı" üstlendiğini anlatmaktadır (proizeto); aynı zamanda bak: VIII 69: "Bununla birlikte çoğunluğun öğüdünü dinleme emri verdi, ancak Euböa'da, kendisi orada olmadığı için, kasten çaba göstermedikleri kuşkusunu taşıyordu, şimdi ise, kendisini, denizde nasıl dövüştüklerini bizzat görmeye hazırlamıştı" (W. Marg çevirisi). Masistes novelinin "derin anlamı": Sancisi-Weerdenburg, Yauna (yukarıda), 48 ff. 122 ff.; Hdt. alıntısı: IX 110-11; Amestris'in zalimliğinin diğer bir epizotu (Hdt. VII 114), "kişisel" olarak değil, tersine "dinsel-kültsel" olarak açıklanmalıdır (Sancisi-Weerdenburg, Yauna, 65). Aynı şey, Kserkses'in Hellespont'un dersini vermesi için de tahmin edilmektedir. - Kserkses Babilonya'da: Alıntı: Hinz, Darius und die Perser, Bd. 2, 17; Kserkses'in Babilonya'daki politikası: A. Kuhrt /S. Sherwin-White, "Xerxes' Destruction of Babylonian Temples", AchHist II, Leiden 1987, 69-78. - Daiva Yazıtı: Sancisi-Weerdenburg, Yauna, 1 ff, yazıtın "zamandan bağımsız" yorumunun bir kanıtı olarak, muhtemelen daha sonra tarihlendirmesi alınabilinir (Sancisi-Weerdenburg, a. g. e.). Buna karşın, bunu, Fars'ın "Iranlaştırılması"nın bir kanıtı olarak Ahn, Herrscherlegitimation, 111 ff. XPh, görmek istemektedir. - Yazıtların ve rölyeflerin kopya edilmesi: XE ve XV de bu doğrultuda açıklanabilinir. - Atina'da kurban: Hdt. VIII 54. - Kyros ve kendisine "örnek" aldıkları: J. Harmatta, "The Literary Pattern of the Babylonian Edict of Cyrus", AAntHung 19, 1971, 217-231; Kuhrt, Cyrus Cylinder (yukarıda), özellikle 88; R. J. van der Spek, "Cyrus de Pers in Assyrisch perspectief" TvG 96, 1983, 1-27. Kyros ve Kserkses'in yöntemleri: Alıntı: G. Walser, Hellas und Iran, Darmstadt 1984, 14.

B III 1 - 3'e ilişkin Bibliyografik Denemeler

1. Alıntı: DB I 11-12; hşaçam mana frabara vb.: DB I 12. 24-25. 60-61; DPd 3-4; DPh 8; DSf 10-11; DSm 3; DSp 2; DZc 3-4; DH 6-7; D2Ha 23; A2Hc 18-19. 19-20. -hşaça: "Egemenlik" değil, "imparatorluk" olarak önemine ilişkin bak: R. Schmitt, "Königtum im Alten Iran", Saeculum 28, 1977, 391-392. - hşaçapavan-/Satrap: Schmitt, "Der Titel 'Satrap'", Studies in Greek, Italic and Indo-European Linguistics. Offered to L.R. Palmer, Innsbruck 1976, 373-390. - "Kralın Ülkesi": F. Gschnitzer, "Zur Stellung des Persischen Stammlandes im Achaimenidenreich", Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe f. K. Deller, Neukirchen 1988, 94 f. ; Alıntı: Thuk. VIII 18, 1. - "Dünya imparatorlukları": D. Metzler, "Reichsbildung und Geschichtsbild bei den Achaimeniden", Seminar: Die Entstehung der antiken Klassengesellschaft, hg. v. H. G. Kippenberg, Frankfurt 1977, 285-289, Alıntı: s. 285; Daha sonraki dönemde dünya imparatorluğu şeması: F. Vittinghoff, "Zum geschichtlichen Selbstverstaendnis der Spaetantike", Hz 198, 1964, 543 ff. - "Latinleştirme": W. Dahlheim, Geschichte der römischen Kaiserzeit, München 2/1989, 112-115. 241-247 (araştırma tartışması ile birlikte); Tacitu alıntısı: Agr. 21. - Persler ve yerel seçkinler: P. Briant, "Pouvoir central et polycentrisme culturel dans l'Empire achéménide", AchHist I, Leiden 1987, 1-32 (Briant, Pers imparatorluk seçkinleri için etno-classe dominante kavramını kullanmaktadır); Briant, Mısır örneğinde, büyük kralların yerel seçkinlere karşı politikasını yakından aydınlatmaktadır: "Ethno-classe dominante et populations soumises dans l'Empire achéménide: le cas de l'Egypte", AchHist III, Leiden 1988, 137-174; Mozoleler: S. Hornblower, Mausolus, Oxford 1982; Belşunu/Belesys: M. W. Stolper, "Belşunu the Satrap", Language, Literature and History, Philological and Historical Studies Presented to E. Reiner, New Haven 1987, 389-402; Memnon/Mentor: Briant, Les İraniens d'Asie Mineure après la chute de l'Empire achéménide", DHA 11, 1985, 181-185 (her ikisinin de yükselmesi, esas olarak onların Hellespont Frigya'sı ile olan ilişkileriyle bağıntılıdır). Pers "müstesnalığı": Örneğin, -özellikle I. Dara'dan iti-

baren- imparatorluk bütününde Pers Ülkesi/Persis'in öneminin nasıl vurgulandığı (Gschnitzer, Stellung, 87-102; bak [Kserkses'e ilişkin]: F. Joannès, "La titulature de Xerxès", NABU 25, 1989. Dara'nın altını çizerek Parsa, Parsahya puça (Persli, bir Perslinin oğlu) olduğunu nasıl altını çizerek iddia ettiği düşünülsün. - Yerel seçkinlerde olumlu Ahamenit resmi: Uzun zaman boyunca, Babil(onya)'in İskender tarafından zaptedilmesinin yerli seçkinler tarafından "kurtuluş" eylemi olarak görüldüğü anlaşılmak istendi (buna ilişkin, İskender tarihçilerinin anlatımlarına bakılsın); ama bugün bunun tersi vurgulanmaktadır (bak.: örneğin A. Kuhrt, "The Achaemenid Empire. A Babylonian Perspective", PCPhS 214. 1988, 68-71). "Ahamenit" olarak İskender: Briant, Rois, tributs et paysans, Paris 1982, 318-330. "Ademi merkeziyetçilik" ve Merkez tarafından denetim: Briant, Pouvoir central (yukarıda). - "Çöpten ayaklar üzerinde et yığını": H. Bengston, Griechische Geschichte, München 5/1977, 387 (W. Kolbe'ye göre [1931]); buna karşın haklı olarak: H. Sancisi-Weerdenburg, "Decadence in the Empire or Decadence in the Sources?" AchHist I, Leiden 1987, 33-46; Briant, "Histoire et idéologie: les Grecs et la 'décadence perse'", Mélanges P. Levéque, t. 2, Paris 1989, 33-47.

2. Bu bölümdeki en önemli gözlemler, P. Calmeyer ve Ch. Tuplin'in kaleminden çıkmıştır. "Pers İmparatorluğunda satraplık yönetimi üzerine" TAVO'nun bir ekinin çıkacağı, B. Jacobs tarafından duyurulmuştur. Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxés Ier'i Th. Petit sunmaktadır (Paris 1990). Calmeyer, birçok makalede, Ahamenit yönetim ve imparatorluk birimlerinin listeleri ile uğraşmıştır ("Zur Rechtfertigung einiger grosskönigliche Inschriften und Darstellungen: Die Yauna", Kunst, Kultur und Geschichte der Achaemenidenzeit und ihr Fortleben, özellikle H. Koch / D. N. MacKenzie tarafından, Berlin 1983, 153-167; "Zur Genese altiranischer Motive, VIII: Die 'statistische Landcharte' des Perserreiches", AMI N. F. 15, 1982, 105-187; 16, 1983, 141-222; 20, 1987, 129-146; "Die sogenannte fünfte Satrapie und die achaimenidischen Documente", Transeuphratène 3, 1990, 109-129); Ahamenit yönetim ve vergi sistemine ilişkin ayrıntılı katkıyı Tuplin'e borçluyuz ("The Administration of the Achaemenid

Empire", Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires, ed. I. Carradice, Oxford 1987, 109-166). - dahyu-: "ülke": Weissbach ve Kent'in yazıtlar yayımında bu anlamda kullanılmaktadır (yukarıda); "ülke" ve "halk" arasında çarpıcı olarak: C. Herrenschmidt, "Désignation de l'Empire et concepts politiques de Darius Ier d'après ses inscriptions en vieux-perse", StIr 5, 1976, 49-50. 51-52. 62-63; Calmeyer, Fünfte Satrapie (yukarıda, alıntı: s. 110); "Halk", "nüfus": son olarak P. Lecoq, "Observation sur le sens du mot dahyu dans les inscriptions achéménides", Transeuphratène 3, 1990, 131-140. - Yazıtsal ve ikonografik dizinlerin düzenlenme ilkesi: Calmeyer (yukarıda); alıntılar: AMI N. F. 16, 1983, 218; "Daiva Yazıtı": Xph 13-28. - Ordu listeleri: Hdt. VII 61ff 89; bak.: Art III 8, 3-4, 11, 3; Curt. IV 12, 6-7; Diod. XVII 59 (Gaugamela); Curt. III 2, 1-2 (Issos'dan önce); Nep. Dat. 8 (Autophradates'in ordusu üzerine). - Herodot'un "vergi bölgeleri": III 89 ff.; son olarak bak: Calmeyer (yukarıda). Şimdi P. Högemann (Das alte Vorderasien und die Achaemeniden, Wiesbaden 1992), belgeleri tümüyle farklı yorumlamaktadır: Herodot'un nomoi'sinde, Dara tarafından yeni oluşturulmuş, Asur-Babil örneğine göre oluşturulmuş olan eyaletleri (Kyros'un satraplıklarının alt bölümleri) tanıdığına inanmaktadır. - Platon'un imparatorluk parçaları: Leg. 695 c-d; epist. VII 332 b; bak.: Calmeyer, AMI N. F. 20, 1987, 133-140. - Diğer Listeler: Calmeyer, AMI N. F. 15, 1982, 173 ff. - Satraplıkların listesi: Diod. XVIII 5-6. 39; Curt. X 10, 1-4; Iust. XIII 4, 10-24; bak.: Calmeyer (yukarıda). - Satraplar: Farklı kavramlar: Tuplin (yukarıda), 114 Anm. 22. Högemann, (Batı için) DB'den aşağıdaki "ülke adları"nı (Kyros) satraplıkları ile özdeşleştirmektedir: Elam, Medya, Adura, Mısır, Ermenistan, Katpatuka ve Lidya. Güçlü satrapların kopuş eyleminden ve diğer nedenlerden ötürü, Dara, eski Medya imparatorluk birliğinde ve Anadolu'da toprak değişikliklerine ve tüm imparatorluğun eyaletlere ayrılmasına girişmiştir. Askeri ve sivil erkin birbirinden ayrıldığı söylenmektedir ("başkomutanlar/satraplar ve eyalet genel genel valileri arasında). Daha sonra da "eyaletlerin ve resmi görevlerin bir feodalleşmesi gerçekleşmiştir. - şakin mati: Nabu-ahhe-bullit (Kyros'un 3. yılına kadar Nabonid'in 8. iktidar yılı); Högemann, bu mevki sahibinin şahsında, Dara reformunun "eyalet genel valisi"nin örneği-

ni görmektedir. - bel pahati babili u ebir nari: Gubaru vd. (Kyros'un 4. yılından itibaren); Babilonya'daki koşullara ilişkin olarak bak: A. Kuhrt, "Babylonia from Cyrus to Xerxes" CAH IV, Cambridge 2/1988, 112-138; F. Joannès, "Pouvoir locaux et organisations du territoire en Babylonie achéménide", Transeuprathène 3, 1990, 173-189. - karanos: Plut. Artax. 2, 3; Xen. Hell. 14, 3-4; < eski Persçe: karana- (R. Schmitt, "Rez. G. Widengren, Feudalismus", GGa 223, 1971, 216-225); işlev üzerine: N. Sekunda, "Achaemenid Military Terminology", AMI N. F. 21, 1988, 74. - Hanedanlar ve kent kralları: Tuplin (yukarıda), 114-115. Selefkiler döneminden bilinen "hanedanlar, krallar, kentler, halklar" formülünün Ahamenit örneğine dayandığı varsayılmaktadır (diğerlerinin yanı sıra Briant, Rois, tributs et paysans, Paris 1982, 48, 3. açıklayıcı not). Bağımsız "kavimler": örneğin Mysya, Pisidya/Lykaonya dağlık ülkesinde (Bak.: Tuplin, 114-115, 26. açıklayıcı not). - Ahamenit kralları ve "dağlı halklar": Briant, État et pasteurs, Paris/Cambridge 1982, 57-112; bak.: Arr. III 17, 1 ff.; "Susa'dan bu çıkıştan sonra, İskender, Pasitigris'i aştı ve Uksiyalıların ülkesine girdi. Bu halktan düz ovada yaşayan kesim Persis satrapına uyruktu ve İskender'e teslim oldu, ama dağlı Uksiyalılar diye bilinenler, buna karşı Perslere asla teslim olmamışlardı ve şimdi de, Pers kralının da bu izin için sürekli olarak ödediğini ödemesi durumunda, Persis üzerine seferinde ona ordusuyla birlikte geçit vereceklerini bildirmek üzere İskender'e elçi gönderdiler." İskender, bunun yerine direnişi vahşi zor kullanarak bastırır ki bu Makedonyalı'nın hiç "esnek olmayan" egemenlik tasarımının bir işaretidir. Dağlı halklar, ayrıca Ahamenitlere karşılık olarak asker veriyorlardı. - Satraplıklar düzeyinde "görevliler": Onur ünvanları philoi, homotrapezoi ve skeptouchoi için bak.: Tuplin'deki belgeler, 117, 32. açıklayıcı not; Süvari komutanları: Xen. Hell. III 4, 1; an. VI 4, 24-25; "Valinin altındaki adamlar" vb.: Neh. 4, 2. 23; 5, 10, 14-18; Spithridates'in syngeneis'i (soy birliği): Diod. XVII 20, 2; 21, 2; phoinikistes: Xen. an.I 2, 20; grammateus: Hdt. III 128; satrap "katipleri" için diğer belgelere lişkin bak.: Tuplin, 118; databara vb.: Tuplin, 118-120 (Arami belgeleri, "yargıçlar"ı "eyalet yargıçları"ndan ve "kraliyet yargıçları"ndan ayırmaktadır); "Gözcüler": bak. Esra 5, 6'da eski Persçe 'frasaka; 6, 6 vs.; "Kralın gözleri ve kulakları":

Öncelikle, Xen. Kyr. VIII 2, 10-12'den tam bir muhbir sistemi, kralın "gözleri ve kulakları" (ophthalmoi kai ota) sonucu çıkarılmaktadır. Gerçekte ise kralın yalnızca bir "göz"ü vardı (bak.: Hdt. I 114; Aisch. Pers. 980; Aristoph. Ach. 92-93; Plut. Artax. 12) ve Ksenenofon, bilinen "göz"ün yanı sıra kralın birçok uyruğunun "göz ve kulak" olarak hizmet etmekte olduğunu vurgulamak istemektedir. Kurum olarak kralın "kulaklar"ı yoktu, (eski Persçe) gauşaka ("dinleyici") (Mısır'da saptandı), "muhbir" olarak yorumlanmamalıdır. - Eyalet düzeyinde görevliler: hiparklar vs.: bak.: Tuplin, 120-121(belgelerle); N. Sekunda, Lidya, Hellespontos Frigyası için bir de "dukedom"ları saptadı (AchHist III, Leiden 1988, 175-196; REA 87, 1985, 7-29); pahatau için bak.: Kuhrt ve Joannès (yukarıda), phw vb. ve görevlileri için bak: Lemaire (yukarıda; (Güney) Mısır'ın yönetimi: J. Wiesehöfer, AchHist VI, Leiden 1991, 305-309. Yerel düzeyde: Komarklar: Xen. an. IV 5, 10. 24. 27-30. 32. 34-35; 6, 1-3; Ahamenitler ve uyruk kentleri: Tuplin, Administration, 127-128; "Hazine daireleri", bakım istasyonları vb. (ve bunların görevlileri): Tuplin, 128-131; Garnizonlar: öncelikle Tuplin, "Xenophon and the Garnisons of the Achaemenid Empire", AMI N. F. 20, 1987, 167-245; kent içkalelerindeki (kraliyet merkeziyle özel "ilişkilere" sahip) garnizonlarla bir kiliyarkın emri altındaki kırsal garnizonları birbirinden ayırmak gerekmektedir; mülkler ve "tımarlar": Tuplin, 133-137. (Mülklerin yanı sıra) Köyler, paradeisoi, at sürüleri vs. de "kraliyete ait" olarak nitelendirilmektedir; örneğin, belli köyler, kral ailesinin kadınlarına tekstil maddeleri vs. temin ediyorlardı (yukarıda); araziler ve mülkler, sık sık kralın özel görevlileri tarafından idare edildi (ve kiraya verildi). - Oiketai'nin yanı sıra aristokratlara ve "hayırseverler"e bahşedilen oikoi ve chorai, gelirleri ve vergileri kral tarafından (örneğin Themistokles'e) "bahşedilen" kentlerden ve mülklerden ayrı tutulmalıdır (bak.: Briant, "Dons de terres et de villes", REA 87, 1985, 53-72); Sonuncuda, bu gelirlerin armağan edilen kişiler tarafından istenildiği gibi kullanıldığı mı yoksa bunu yerel çerçeve içinde "yeniden dağıtma" koşuluna bağlı mı olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır (Sancisi-Weerdenburg, alıntı Kuhrt tarafından, Le tribut'da, 220 f.) - Kral tarafından askeri hizmet yükümlülüğü karşılığında armağan edilen Babilonya'daki "askeri tımarlar" için bak.: M.

W. Stolper, Entrepreneurs and Empire, Leiden 1985 (bundan sonraki bölümde bu "tımar"ın üzerine daha ayrıntılı gidilecek); diğer askeri yerleşim bölgeleri: Tuplin, Administration, 137, 107.-108. açıklayıcı not; Sürgünlerin yerleri: bak. Tuplin, 116, 28. açıklayıcı not.

3. Ahamenit vergi sisteminin bütün sorunları için tayin edici olan, Ch. Tuplin'in makalesidir: "The Administration of the Achaemenid Empire", Coignage and Administration in the Athenian and Persian Empires, ed. I. Carradice, Oxford 1987, özellikle 137-158, Le Tribut dans l'Empire perse, ed. P. Briant /C. Herrenschmidt, Paris 1989, derlemesindeki makalelerle bağıntı içinde. - Kyros ve Kambyses dönemindeki armağanlar (dora): Asur İmparatorluğunda çok geniş bir "armağan" paleti bulunduğu akıllara getirilsin: belirli vesilelerle, örneğin bir bölgenin boyunduruk altına alınmasından sonra (bir tür tazminat ödemesi gibi), özellikle etkileyici, düzensiz armağanlar; yükümlü kılıcı ve (belirli vesilelerle) (sadakat kanıtı olarak) sürekli verilen armağanlar; krala elçiler tarafından ve huzura çıkış sırasında sunulan armağanlar; dostça, eşit haklara dayalı ilişkilerin işareti olarak "törensel" armağanlar (bak.: A. Kuhrt, "Conclusions". Le tribut, 221); Högemann, (Vorderasien, 274), "haraç koyma, ayni istimlak ve zoralım"dan söz etmektedir. - Aischyl. Pers. 582 ff.; Hdt. Alıntısı: III 89. - (Örneğin Pers İmparatorluğundaki) Haraç için başlangıçta kullanılan Yunanca niteleme, dasmos'du. Delfi-Attika deniz ittifakının üyeleri, bundan türeterek katkılarını phoroi diye adlandırdılar. İttifak'ın bir Atina egemenliğine (arche) dönüşmesinden sonra, phoros, boyunduruk altına alınanların vergilerinin nitelendirilmesi olarak kullanıldı. - Kısmi özerk ve vergiden muaf tutulmuş gruplara ilişkin bak.: Hdt. III 91. 97 (alıntı) ile J. Wiesehöfer, Le Tribut, 183-191. - Persis'in "vergiden muaflığı"nın ve bu imparatorluk parçasının diğer ayrıcalıklarının tarihsel nedenlerini F. Gschnitzer ele almaktadır: "Zur Stellung des persischen Stammlandes im Achaimenidenreich", Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe f. K. Deller (AOAT, 220), Neukirchen 1988, 87-122: O, Intaphernes krizi, imparatorluk reformu ve Persis'in ayrıcalıklı kılınması arasında bir bağıntı tahmin etmektedir. - Daha henüz Kambyses'in -bir filonun kurulması ve Mısır seferi

için- "vergi reformu" planları güttüğüne ilişkin kimi kanıtlar bulunmaktadır (bak.: H. T. Wallinga, "The Ionian Revolt", Mnemosyne 37, 1984, 407-409). - Yazarın görüşüne göre, phoros ve dora, nesnel (para, metaller-ayni ürün) değil, tersine kavramsal olarak birbirinden ayrılmalıdır; ayni ürün ve soy metal vergilerine ilişkin olarak bak.: Högemann, 282 f. - Haracın taşınması ve istiflenı..esi için bak.: Polykleitos (FGrHist 128 F 3), İskender tarihçileri (Arr. III 16, 7; Diod. XVII 66. 70; Curt. III 2, 11; 17, 70; Plut. Alex. 36 f.; Strab. XV 3, 9) ile Nepos (Dat. 4,2). Ahamenitlerin ülke için kaygılarına ilişkin bak.: Tuplin (yukarıda), 143-145. Ahamenitlerin soy metal kaynaklarını politik amaçlar için de, örneğin, dışarıdaki dostlarının desteklenmesi ve düşmanlarının püskürtülmesi için kullandıkları, Yunan çeşitlemesi içinde çok iyi bilinmektedir (bak.: D. M. Lewis, "Persian Gold in Greek International Relations", REA 91, 1989, 227-234). Iskender tarafından kısmi kullanımının imparatorluğun ekonomisine zorlu bir itki kazandırdığı söylenen Ahamenitler "hazine"si için bak.: F. de Callatay, "Les trésors achéménides et les monnayages d' Alexandre", REA 91, 1989, 259-277. Haraç tespitinin örnek oluşturma etkisi: Wallinga, "Persian Tribute", Le Tribut (yukarıda), 173-181.

B IV 1 - 6'ya ilişkin Bibliyografik Denemeler

Yunan ve İran aktarımlarının birbirine bağlanması şansının mükemmel bir örneğini, elimde taslak olarak bulunan M. Brosius'un Royal and Non-Royal Women in Achaemenid Persia (559-331 B. C.) üzerine doktora tezi, Oxford 1991, sunmaktadır. Bayan yazara bunun için yürekten teşekkür etmek gerekir. - Anılan iş güçlerinin sayısı: M. A. Dandamaev, "Forced Labour in the Palace Economy im Achaemenid Iran", AoF 2, 1975, 71-78 (eğilim olarak kesinlikle doğru). - Yaşam alanları ve faaliyetler: Alıntı: Koch, Verwaltung, 3.

1. Klasik kaynaklara ve levhalara göre yüksek soyluların prosopografyası: Lewis, Sparta and Persia, Leiden 1977, özellikle 1-26; aynı yazar, "Postscript 1984", A. R. Burn, Persia and the Greeks, London 2/1984; aynı yazar, "Persian in Herodotus", The Greek Historians. Literature and History. Pa-

pers Presented to A. E. Raubitschek, Stanford 1985, 101-117. Örneklerimi de bu çalışmalara borçluyum. - Herodot'da Artystone: III 88; VII 69. 72. 78. Metin alıntıları: PF 1795; Fort. 6764. Artystone'un anılan faaliyetleri: PF 718. 1836-1839. - 733-734. 2035. - Herodot'da Gobryas: III 70. 73. 78; IV 132. 134; Gobryas ve Mardonis: VII 2. 5. 97. - Suikast katılımcısı olarak ve Elam'da Gobryas: DB IV 84; V 7 ff. - Gobryas Dara'nın mezarında: Resim Hinz'de, Darius und die Perser, Bd. 1, Baden-Baden 1976, 165. - Gobryas yolda: PF 688; H-2533 (Brosius, 94 n. 18); Raduşnamuya: PF 684; Raduşdukka: Fort. 1017 (kimlik saptanması: Brosius, 154); Artazostra (alıntı): PFa 5. - Artaphernes (alıntı): PF 1404. - Farnaka: Koch, Es kündet Dareios der König, Mainz 1992, 36-41; ne var ki bunların hazine dairesi rölyefleri üzerindeki F.'in kimlik tespitine inanmıyorum; Farnaka ve maiyeti (alıntı): PFa 4. - "Ücret ilişkileri": Koch, "Zu den Lohnverhaeltnissen der Dareioszeit in Persien", Kunst, Kultur und Geschichte der Achaemenidenzeit und ihr Fortleben, özellikle H. Koch / D. N. MacKenzie, Berlin 1983, 19-50; Metindeki liste: Ib., 46-47. Parça gümüşe ilişkin olarak bak.: Hdt. III 96: "Bu vergileri (phoros), kral, aşağıdaki gibi istiflemektedir: Bunların hepsini eritiyor ve kilden yapılmış küplere akıttırıyor ve kap dolduğunda, kili aldırıyor. Ve paraya gereksinimi olduğunda (chremata), her keresinde gereksinim duyduğu kadarını koparttırıyor (katakoptei). - kurtaş: M. W. Stolper'deki tartışma, Entrepreneurs and Empire, Leiden 1985, 56-59.

2. Farnaka ve Çiçavahuş: Veriler Koch'a göre, Verwaltung, 224 ff.; Es kündet, 43 f. F.'nin ardılları olarak bilinenler: Rtavrdya (M. Ö. 496'dan itibaren), Aspaçanah (494'den itibaren) Rtatahma (482'den itibaren) Rtadura (M. Ö. 496'dan itibaren), Ç.'nin ardılları olarak: Vratayata (tarihsiz), Baratkama (490 yılında) Dargayuş (484-482), yine Çiçavahuş (M. Ö. 471-468). - grdapatiş ve astlar: Koch, Verwaltung, 237 ff. - ganzabara: Koch, a.g.e., 235 ff.; Hazine Daireleri: Koch, passim; Örnek: PF 864. - Vergiler ve harçlar: Koch, "Steuern in der achaemenidischen Persis?" ZA 70, 1980, 105-137; aynı yazar, "Tribut und Abgaben in Persis und Elymais", Le tribut, 121-128; Araştırma tartışmaları: bak.: Koch ve C. Herrenschmidt'in Le tribut'deki (ör-

neğin, bazikara diye adlandırılan görevlinin görevlerinin farklı tanımlanmasıyla) makaleleri. - Kralın/soyluların yurtlukları: Örnek: PF 1837; levhalardaki diğer belgeler: Kral yurtluğu (PF 1987); Artystone'nin mülkleri (PF 1836-1837), Arsames'in (T-958; yayınlanmadı), Rtabama'nın (PF 27 a); Persis dışındaki mülklerin belgeleri: Tuplin, Achaemenid Administration, 133 ff. - Paradeisoi ve kraliyetin tarıma duyduğu ilgi: Tuplin, 143 ff.; Ksenofon alıntısı: Oik. IV 13; levhalardaki partetaş: Hinz/Koch'daki belgeler, Elamisches Wörterbuch, T. 1, 160; kraliyet denetimi: Xen. Oik. IV 8. - Sulama sistemi: Mülk sahibi olarak kral (Hdt. III 117; Tuplin, 144); kanat'lar: Briant, Rois, 405 ff.; H. Goblot, Les qanats, Paris 1979; Bentler: F. Hartung) Gh. R. Kuros, "Historische Talsperren in Iran", G. Garbrecht, Historische Talsperren, 1987, 221-274; W. Kleiss'ın makaleleri, AMI N. F. 15, 1982; 20, 1987; 21, 1988. - Besin maddeleri: Koch, Es kündet, 271 ff.; Strabon alıntısı: XV 3, 18; "Pers meyveleri": Theopr. 4, 4 (melon medikon); Plin. n. h. XII 15 (malus Medica): Turunçgiller (ağacı): Apic. 4, 2, 34 ([malum] Persicum) > "kayısı"; Kardamon: H. Sancisi-Weerdenburg, DATA Febr. 1993, 6.

3. Altyapı ve haberleşme sistemi: Temeli oluşturan çalışmalar: Briant ("De Sardes à Suse"), AchHist VI, Leiden 1991, 67-82; D. F. Graf ("The Persian Royal Road System", AchHist VIII, Leiden [baskıda]) ve J. Wiesehöfer ("Beobachtungen zum Handel des Achaemenidenreiches", MBAH 1, 1982, 5-16). - "Yol denetimcileri": (Elamca: datimara) PFa 30; "Gezi refakatçileri": (Elamca: barrişdama) bak.: PF 1363. 1409. 1572; "Kervan klavuzu" (Elamca: karabattiş): PF 1340. 1341. 1375; "Hızlı ulaklar" (Elamca: pirradaziş): Örnek: PF 1285; bak.: 1315. 1320. 1329 vs. - "Yol bekçileri": Hdt. VII 239; Atlı postacılar: Hdt. VIII 98; Xen. Kyr. VIII 6, 17 f.; Hızlı koşucular: Ester 3, 12 f.; 8, 10; Nicol. Damasc. (FGrHist90F4); Ateş işareti: Hdt. IX 3; Ps.-Aristot., de mundo 398a vs.; Çağrı postaları: Diod. XIX 17, 6 (ne var ki uzak mesafeler için hemen hemen mümkün değil); "Ayna tesisleri": Hdt. VI 115 (bir kalkanı parıldatarak). Haber iletmenin bütün biçimleri için bak.: W. Leiner, Die Signaltechnik der Antike, Stuttgart 1982, özellikle 69 ff.; astandes: Plut. Alex. 18, 2. - Öncü sistemi, kral yolu, yolun amacı: Briant, Graf, Wisenho-

fer'in yukarıdaki çalışmalarına bakılsın. - Persepolis-Susa Yolu: W. Kleiss, "Ein Abschnitt der achaemenidischen Poststrasse von Pasargadae und Persepolis nach Susa, bei Naqsh-i Rustam" AMI N. F. 14, 1981, 54-54; W. M. Summer, "Achaemenid Settlement in the Persepolis Plain" AJA 90, 1982, 1-31; Koch, "Die achaemenidische Poststrasse von Persepolis nach Susa AMI N. F. 19, 1986, 133-147. -"Kral Yolu" üzerine Herodot: V 52; stathmoi için aynı zamanda bak.: Ktesias (FGrHist 688 F 33). Kralın ulakları: Hdt. VIII 98; bak. Aischyl. Ag. 282; Xen. Kyr. VIII 6, 17 f.; angaros: bak. R. Schmitt, "Zur Méconnaissance altiranischen Sprachgutes im Griechischen", Glotta 49, 1971, 97 ff. - Pasargaday'daki yol etabı: Stronach, Pasargadae, Oxford 1978, 166 f. - Mesopotamya-Baktriya: Ktesias (FGrHist 688 F 33); Wiesehöfer, 10 (eski yazınla birlikte). Medya gezginleri: PFa 31; Mısır: PF 1544; aynı zamanda bak. Arşama Mektupları (örneğin, P. Grelot, Documents araméens d'Egypte, Paris 1972, Nr. 67); Baktriya: PF 1287. 1555; Kirman PF 1289. 1330. 1332. 1348. 1377. 1398 f. 1436. 1439. 1466; PFa 35; Arya: PF 1361. 1438. 1540. 2056. Sagartiya: PF 1501; PFa 31; Babilonya: PF 1512. 1541 (?); Maka: PF 2050; Arahozya: PF 1351. 1385. 1443. 1477. 1484. 1510. 2049; Kandahar: PF 1340. 1358. 1550; Hinduş: PF 1318. 1383. 1399. 1524. 1552. 1556. 1572; Doğu'dan gelen ve Doğu'ya giden gezginler için bak. W. Vogelsang, The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire. The Eastern Iranian Evidence, Leiden 1992, 165 ff. - Seyahat arabası ve yolların durumu: Aristoph. Ach. 68-71; bak. Hdt. VII 83; Xen. Kyr. VI 2, 36; Diod. XVIII 26 ff.; Curt. X 10, 20. - Ölçme: Hdt. V 52 ff.; Ktesias (FGrHist 688 F 33); Xen. an. I 2, 5 f.; Megasthenes: Strab. XV 1, 50; "Parasange"ın etimolojisi: J. Marquart, Das erste Kapitel der Gada uştavati (Yasna 43), Roma 1930, 4; bak. R. Schmitt, "Medisches und Persisches Sprachgut bei Herodot", ZDMG 117, 1967, 138; Pasargaday işaret taşı: D. M. Lewis, "The Seleucid Inscription", Stronach, Pasargadae, 159-161. "Deniz eyaleti" olarak Elam: P. Högemann, Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 2', 1984, ve 3'de, 1987, hg. v. E. Olshausen /H. Sonnabend, Bonn 1991, 133-147. (Babilonya, Küçük Asya ve Mısır'da) Kanal ve Irmaklarda gemi seferleri ve denizcilik için bak. Briant, 75 ff. - Persis'in karakterize edilmesi: Alıntı: Curt. V

4, 5-9; bak. Arr. Ind. 39, 2-4; Strab. XV 3, 1; arkeolojik araştırmalar: bak. Sumner (yukarıda); Tauka'daki işçiler: Örnek PF 1557; bak. PF 1363, 2055 (150 Trakyalı işçi); PF 1368 (304 işçi); PFa 30 (303 Likyalı işçi); PFa 30 (980 Kapadokyalı işçi) vs.; Taoke: Ptolem. Georg. VI 4, 2. 7. - "Kentli" olarak Iranlılar: Eratosth. Strabon'da I 4, 9; Ahamenitlerin "kent sistemi"ne ilişkin bak. D. Metzler, Ziele und Formen königlicher Innenpolitik im vorislamischen Iran, Habil. Schrift (MS), Münster 1977, 42 ff.; levhalarda anılan yerlerin yerlerinin belirlenmesi büyük bir sorun olarak kalmaktadır; yeni araştırmadaki kimi uygulamalar oldukça varsayımsal görünmektedir.

4. "Pers dekandansı": bak. P. Briant, "Historie et idéologie. Les Grecs et la 'décadence perse'", Mélanges P. Lévêque, Besançon 1989, 33-47. - Alıntı: Plat. leg. 695 a-b; buna lişikin bak. K. Schöpsdau, "Persien und Athen in Platons Nomoi", Pratum Saraviense, Festgabe f. P. Steinmetz, hg. v. W. Görler / S. Koster, Stuttgart 1990, 25-39; Xen. Kyr. VIII 1 ff.; Isokrates: öncelikle bak. Paneg. 41; Tiran olarak büyük kral: Aischyl. Pers. 242 vs.; hepsi için bak. K. Raaflaub, Die Entdeckung der Freiheit (Vestigia, 37), München 1985, Herodot: IX 122. - Helenler/Barbarlar ve yurtları: Hdt. passim; Isokr. or. 5, 121-123; hepsi için bak. J. Heinrichs, Ionien nach Salamis (Antiquitas, I 39), Bonn 1989, 129 ff. - Pers eğitim hedefleri: Hdt. I 136; Xen. an. 19, 3; Kyr. I 2, 2 ff.; DNb 5-45 (W. Hinz çevirisi); Arbinas: SEG XXVIII 1245, 14 f. - Evlenme politikası ve "kadın/erkek alanları": Bu bölümdeki anlatımlarım için tayin edici olan, M. Brosius'un (Oxford) yukarıda daha önce anılan doktora çalışması oldu. - Kambyses ve kızkardeşleri: Hdt. III 31; kızkardeşlerin kimliklerinin tespiti ve Kambyses'in motifleri için bak. Brosius, a.g.e.; Artakserkses ve Atossa: Plut. Artax. 23, 3; gyne tou basileos'a ilişkin: bak. Brosius, a.g.e.; "Kralın annesi"nin ayrıcalıklı konumu: Brossius, a.g.e.; - Rtabama: Rtabama'nın mülkü: PFa 27; kurtaş Irdabamana: Belgeler Brosius tarafından derlenmiş, a.g.e.; Rtabama'nın mühürü: Resim Koch, Es kündet Dareios, Resim 170; R.'nin istihkakları: PF 735-740; PFa 27. - Kral maiyetinde kadınlar: yukarıda, Bölüm II. 3. - Tecrit edilmiş olarak kadınlar: Plut. Them. 26; "Harem": Persepolis taraça tesisinin bir bölümünün bu ad-

la nitelendirilmesi, tümüyle nedensiz değildir. - "Pers dekadansı" (araştırma tasarımı olarak): Alıntı: H. Bengtson, Griechische Geschichte (HdAW III 4), München 5/1977, 102; hepsi için bak: J. Wiesehöfer, "'Denn es sind welthistorische Siege' ... Nineteenth and Twentieth-Century Views of the Persian Wars", Culture and History 12, 1992, 61-83; aynı yazar, "Das Bild der Achaemeniden in der Zeit des Nationalsozialismus", AchHist III, Leiden 1988, 1-14; aynı yazar, "Zur Geschichte der Begriffe 'Arier' und 'arisch' in der deutschen Sprachwissenschaft und Althistorie des 19. und der ersten Haelfte des 20. Jahrhunderts", AchHist V, Leiden 1990, 147-163; Alıntı: W. Wüst, Indogermanisches Bekenntnis, Berlin 1942, 29. - araşşap/paşap/harrinup: Brossius, a.g.e (eski yazınla birlikte). - Emziren anneler için "özel istihkak": Alıntılar: PF 1221; 1232; Doğum sayısının teşviki: Hdt. I 136; bak. Strab. XV 3, 17; DB IV 54-56.

5. Pers ordu sistemine ilişkin özet olarak bak:A, h. Shahbazi, "Army I", EncIr II, 1987, özellikle 491-494; N. Sekunda, "Achaemenid Military Terminology", AMI N. F. 21, 1988, 69-77, şimdi de P. Högemann, Das alte Vorderasien und die Achaemeniden, Wiesbaden 1992, 297-319. - Belgeler: A. Bovon, "La représentation des Guerriers perses et la notion du barbare dans la Ire moitié du Ve siècle", BCH 87, 1963, 579-602; V. v. Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt, Berlin 1970, 95 vd.; Kopyalar ve Rekonstrüksiyonlar: J. Cassin-Scott, The Greek and Persian Wars 500-323 B. C. (Men-at-Arms Series), London 1977. - Kyros'un Ordusu: Hdt. I 125. - kara: J. Wiesehöfer, Der Aufstand Gaumatas und die Anfaenge Dareios' I., Bonn 1978, 93 vd.; Ordu Sınıfları: Högemann, a.g.e. (olası örneklere göndermede bulunarak). - Ordu Komutanları: Örneğin, komutanlar Mazares, Harpagos, Taksmaspada, Datis vb., Medli idiler. - Etnik kökenlerine göre düzenlenmiş askeri birliklerin kıyafetleri ve silah donanımı: Hdt. VII 61 vd.; bkz. S. Bittner, Tracht und Bewaffnung des persischen Heeres zur Zeit der Achaimeniden, München 2/1987. - Örnek olarak Dara: DNb 41-45. - Kunaksa'daki Konumlanma: Ksen. an. I 8, 9 (Çeviren: W. Müri). - Yunan paralı askerleri: Bkz.: Hdt. I 171; III 1, 25; bak.: H.W. Parke, Greek Mercenary Soldiers, Ox-

ford 1933; G. F. Seibt, Griechische Söldner im Achaimenidenreich, Bonn 1977; Ücretlendirme: Ksen. an. I 3, 21. - Büyük Satrap Ayaklanması: M. Weiskopf, The So-Called "Great Satraps' Revolt", 366-360 B. C., Stuttgart 1989; karşı tavır R. A. Moysey'de, "Diodorus, the Satraps and the Decline of the Persian Empire", Ancient History Bulletin 5. 4, 1991, 111-120. - Asker sayıları: Hdt. VII 228, 185 vd. - Ksen. an I 7, 12 - Düşen Kumandanlar: Hdt. VII 89 (Ariabignes); III 12 (Achaimenes); Aschyl. Pers. 36 vd. (Arsames); Hdt. VII 224 (Abrokomes, Hypenanthes) vb. - Seçkin Birlikler: Alıntı: Hdt. VII 41, 83; Herakles'e göre, Kym. FGrHist 689 F 1), bunlar, 10 000 ölümsüzün bir birliğiydi. - Hazarapatiş: E. Benveniste, Titres et noms propres en Iranien ancienne, Paris 1966, 67-71; Tithraustes: Nep. Kon. 3, 2-3. - "Mızrak Taşıyıcı" olarak Dara: Hdt. III 139. - Plataiai: Hdt. IX 63. - anuşiya/anaoşa: A. Pagliaro, "Riflesse di etimologie iraniche nella tradizione storiografica greca", Rend, Lincei, ser. VIII. 9, 1954, 146-151; ama aynı zamanda bak.: GH. Gnoli, "Antico-persiano anuşya e gli immortali di Erodoto", AcIr 21, 1981, 266-280, aynı zamanda Sekunda, 70. - Silah Donanımı: Alıntı: Strab, XV 3, 19; bkz.: HdtVII 61; Kıyafet: P. Calmeyer, "Zur Genese altiranischer Motive, X : Die elamisch-persische Tracht", AMI N. F. 21, 1988, 27-51; A. Sh. Shahbazi, "Clothing II", EncIr V, 1992, 723-737; Zırh pulları, mızrak ve ok uçları vs., Persepolis hazine dairesinde bulundu; göğüs zırhı için aynı zamanda bak: Hdt. VII 61; IX 22-24; Mısır'dan miras: Hdt. I 135. - Süvarilerin kıyafeti ve silah donanımı: Alıntı: Ksen. an. I 8, 3 vd.; Babilli Zırhlı Süvariler: E. Ebeling, "Die Rüstung eines babylonischen Panzerreiters nach einem Vertrage aus der Zeit Darius' II.", ZA N. F. 16, 1952, 204-213, özellikle s. 210. - Gaugamela'da Filler: Arr. an III 8. - Sancaklar: Hdt. IX 59; kraliyet sancakları: Ksen. an. I 10, 13; Curt. III 3, 10; İskender Mozayiği üzerindeki sancaklara ilişkin son olarak bak.: T. Hölscher, "Zur Deutung des Alexandermosaiks", Anadolu 22, 1981/83, 297-307 (eski yazınla birlikte). - Garnizonlar: yukarıda. - Donanma: Bak.: Högemann, 311-319, ile H. T. Wallinga'nın, Ships and Sea Power before the Great Persian War (Mnemosyne, Suppl. 121), Leiden 1993, farklı görüşleri karşılaştırılsın. - Taktik: Shahbazi, Army, 493 vd.

6. Ahamenitlerin Dini: bak.: G. Ahn'ın Religiöse Herrscherlegitimation im achaemenidischen Iran'ındaki (AcIr 31), Leiden/Louvain 1992, 93 vd., araştırma tartışmasının özet sunumu. - Avesta ve Zerdüşt: J. Kellens, "Avesta", EncIr III, 1989, 35-44; aynı yazar, Zoroastre et l'Avesta ancien, Paris 1991; H. Humbach, A Western Approach to Zarathushtra, Bombay 1984; aynı yazar, The Gathas of Zarathushtra and the Other Old Avestan Texts, p. 1, Heidelberg 1991; Gh. Gnoli, Zoroaster's Time and Homeland, Neapel 1980; aynı yazar, De Zoroastre à Mani, Paris 1985; M. Boyce, A History of Zoroastrianizm, vol. 1-2, Leiden 1975-1982. - Avesta Alfabesi, yazılı olarak kağıda dökülmesi ve El Yazmaları: K. Hoffmann) J. Narten, Der sasanidische Archetypus, Wiesbaden 1989. - İskender ve Avesta: J. Wiesehöfer, "Zum Nachleben der Achaimeniden", AchHist VIII, Leiden (baskıda). - Anquetil-Duperron: J. Duchesne-Guillemin, EncIr II'de, 1987, 100-101. Avesta'nın oluşma zamanı ve yeri: bak.: Gnoli, Zoroaster's Time, 159 vd.; Kellens, "Avestique", Compendium Linguarum Iranicarum, derleyen R. Schmitt, Wiesbaden 1989, 32 vd. Aşırı bir ön tarihlendirmeyi M. Boyce savunmaktadır (yukarıda); bunun eleştirisi için bak: Duchesne-Guilemin, "Johanna Narten, Mary Boyce, George Dumézil", Proceeding of the First European Conference of Iranian Studies, Turin 1987, ed. Gh. Gnoli / A. Panaino, Roma 1990, 86 vd. - Zerdüştlüğün Yayılması: Burada, esas olarak Hoffmann'ın varsayımları betimlenmiştir ("Das Avesta in der Persis", Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia, ed. J. Harmatta, Budapest 1979, 89-93), Gnoli ve Boyce. Zerdüşt'ün geç tarihlendirilmesi: Yazarın da daha önce bizzat yandaşı olduğu bu teori, bugün yalnızca az sayıda bilgin tarafından savunulmaktadır; görüşümce, Shahbazi, Gnoli, Humbach vs., tarihlendirmenin Sasani uydurmasını açık bir şekilde gösterebildiler. - Ahamenitler ve Zerdüştlük: bak. Ahn, 93 vd. (eski yazınla birlikte). - Zerdüşt'ün ve Yeni Avesta'nın öğretisinin niteliği: bak. : Humbach, Gathas; Kellens, Zoroastre; burada Zerdüşt'ün şahsiyeti, Gatha'ların karakteri ve "Hayattaki Yerleri" üzerine tartışmanın sunulmasından bilinçli olarak cayılmıştır. Mazdakçılığın İlk Başlangıcının Nitelendirilmesi: Alıntı: Kellens, "Characters of Ancient

Mazdaism", History and Anthropology 3, 1987, 257; Eskatologya: antik dönem alıntısı: Plut. de Isis et Osirid. 46-47; Gatha'lardaki kozmogoni üzerine araştırma tartışması, öncelikle Yasna 30'un çevirisi ve yorumu konusunda kızışmaktadır, 3-6; bak.: Gnoli'nin ("Zoroastrianism", Religion of Antiquity, ed. R. M. Seltzer, New York/London 1989, 132 vd.) Humbach'ın (Gathas, p. 1, 123 vd.) çevirileri. Aynı şekilde, "Zurvanizm" sorunu, yani ikizler Ahura Mazda ve Angra Mainyu'nun babası olarak düşünülen ("Zaman") tanrısının varsayılması sorunu da dışarıda bırakılmalıdır (bak: Gnoli, "Zurvanism", The Encyclopedia of Religion, ed. M. Eliade). Ahura Mazda ve diğer tanrılar: Tartışmaya ilişkin olarak bak.: Ahn 122 vd. - "Gerçek" ve "Yalan": Hdt. I 136. 138; aşa-drug: Boyce, History II, 181. - Cenaze Görenekleri: Vd. 5, 1-4. 6, 26-29. 44-51; tartışmaya ilişkin olarak: Ahn, 122 vd. - Persis'deki dinsel ilişkiler: Alıntı: PF 1956; ayrıntılı olarak: H. Koch, Die religiösen Verhaeltnisse der Dareioszeit, Wiesbaden 1977; özet olarak: aynı yazar, "Zu Religion und Kulten im achaemenidischen Kernland", La religion iranienne à l'epoque achéménide, ed. J. Kellens, Gent 1991, 87-109. Levhalar üzerindeki Iranlı kişi adları, taşıyıcılarının dinsel görüşleri açısından yanıltıcı bir belgedir (bak: r. Schmitt, "Name und Religion", ib., 111-128). Büyücüler ve görevleri: Rüya yorumu: Hdt. I 107 vd. 120, 128; VII 19; Cic. De Div. I 23, 46; rahiplerin işlevleri: Hdt. I 132; Strab. XV 3, 13 f. u. a.; Mezar nöbeti: Aristob. (FGrHist 129 F 51 a); Ktes. (FGrHist 688 F 13); Kral oğullarının yetiştirilmesi: Plat. Alkib. I 121 d; Plut. Artaks. 3 vs.; Yönetim: bak.: Gaumata'nın rolü; Babilonya'daki büyücülere ilişkin bak.: M. A. Dandamayev /V. Livshits, "Zattumeşu, a Magus in Babylonia", AcIr 28, 1988, 457-459; kral atanması: Plut. Artaks. 3; sözlü aktarımın taşıyıcıları.

C'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

İskender ve İran: J. Wiesehöfer, Die "dunklen Jahrhunderte" der Persis, Erken Helenistik Dönem Fars'ının Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar, München (Baskıda). - Selefkiler ve İran: S. Sherwin-White /A. Kuhrt, From Samarkhand to Sardis, London 1993 (Selefkiler İmparatorluğuna ilişkin mü-

kemmel el kitabı). - "Ahamenitli" İskender: P. Briant, Alexandre le Grand, Paris 3/1987; Wiesehöfer, Jahrhunderte; Küçük Asya: bak.: Curt. IV 10, 11. 14, 2; Polyain. IV 3, 18; Issos'dan sonra mektuplaşma: Art. II 14, 1-9; bak.: Briant, Rois, tributs et paysans, Paris 1982, 357-403, özellikle 360-371 ve 371-384. - İskender Persis'de: Art. III 18, 2-12; Curt. V 3, 17-7, 10; Plut. Alex, 37, 1-38, 7; Diod. XVII 68, 1-72, 4; Strab. XV 3, 6-8; Wiesehöfer, Jahrhunderte; Persepolis Yangını: Arr. III 18, 11-12; Curt. V 7, 3-7; Kleit. (FGrHist 137 F 11); Plut. Alex. 38, 1-7; Diod. XVII 72, 1-7; Ps. Kallisth. II 17, 11; Strab. XV 3, 6; bunun ve öncelikle de arkeolojik bulguların ([yazıtsal olarak] Kserkses'in odaları olarak tanımlananlar ve/ya da değerli eşyaları içeren odalarda yangın) yorumuna ilişkin olarak bak: H. Sancisi-Weerdenburg, "Den weretvorst een vuyle streek aan sijn ercleet", Alexander en Persepolis, Utrecht 1991. - İskender ve III. Dara: Arr. III 22, 1. 6; Curt. VI 2, 9; Diod. XVII 73, 3. 77, 4; Plut. Alex. 43, 5-7; Just. XI 15, 15; Plin. n. h. XXXVI 132. - Bessos: Arr. IV 7, 3-4; Curt. VII 5, 40. 10, 10; Diod. XVII 83, 9; Pers Saray Seremonisinin üstlenilmesinin zamanına ilişkin olarak bak: diğerlerinin yanı sıra A. B. Bosworth, Alexander and the Iranians", JHS 100, 1980, 6. - Doğu İran: F. L. Holt, Alexander the Great and Bactria, Leiden 1988, 52 vd. - Kyros'un mezarının yağmalanması ve Persis'de direniş: Arr. VI 30, 1-2; Curt. X 1, 37; Wiesehöfer, Jahrhunderte; İran'da İskender geleneği: J. Wiesehöfer, "Zum Nachleben von Achaimeniden und Alexander in Iran", Ach Hist VIII, Leiden (baskıda).- Peukestas: W. Heckel, The Marshals of Alexander's Empire, London/New York 1992, 263 vd.; politikasının değerlendirilmesi: Wiesehöfer, Jahrhunderte. - Baktriya'da yerleşimci ayaklanması: Diod. XVII 99, 5-6; XVIII 7, 1-9; Holt, Alexander, 70 vd. - Candragupta: Sherwin-White/Kuhrt, 92 vd. - Media Atropatene: M. Schottky, Media Atropatene und Gross-Armenien in hellenistischer Zeit, Bonn 1989. - Satraplar ve "Baş Satraplıklar": L. Schober, Untersuchungen zur Geschichte Babyloniens und der Oberen Satrapien von 323-303 v. Chr., Frankfurt 1981; Persepolis Şenliği: Alıntı: Diod. XIX 22, 1-3; bak: Wiesehöfer, Jahrhunderte; Peukestas'ın görevden alınması: Diod. XIX 48, 1 vd. - I. Seleukos'un imparatorluğu kurması: Sherwin-White/Kuhrt, 6 vd.; Seleukos ve Candragupta: App. Syr. 55;

Strab. XV 2, 9; Horezmiya: Curt. VIII 1, 8; Arr. IV 15, 4-5; H.P. Francfort, "Central Asia and Eastern Iran", CAH IV2, London 1988, 186-189; Baktriya/Sogdiya: aşağıda; kentlerin kurulması: Sherwin-White/Kuhrt, 20 vd. - Selefki politikası: yeniden değerlendirme Sherwin-White/Kuhrt'da; aynı zamanda bak: "The Seleucid Kingdom, the Achaemenid Empire and the History of the Near East in the First Millenium BC", Religion and Religious Practices in the Seleucid Kingdom, ed. P. Bilde vs., Aarhus 1990, 40-65. - Medya: Polyb. X 27; Ptolem. VI 2, 17; Isid. Charak.; Nihavend Yazıtı: L. Robert, "Inscriptions séleucides de Phrygie et d'Iran", Hellenica 7, 1949, 5-22; Kirmanşah Yazıtı ile karşılaştır: Robert, "Encore une inscription grecque de l'Iran", CRAI 1967, 281-296; Karaftu: P. Bernard, "Heraclés, les grottes de Karafto et le sanctuaire du mont Sambulos en Iran", StIr 9, 1980, 301-324; Ekbatana Darphanesi: O. Morkholm, Early Hellenistic Coinage, Cambridge 1991. - Persis: Wiesehöfer, Jahrhunderte; Molon ayaklanması: Polyb. V 40 vd.; Selefkiler ve Pers Körfezi: J.-F. Salles, "The Arab-Persian Gulf under the Seleucids", Hellenism in the East, ed. A. Kuhrt /S. Sherwin-White, London 1987, 75-109. - Susa/Susiyana: Sömürge: OGIS 233; Yazıtlar: SEG VII 2-6. 15. 17-26; Arkeoloji: R. Boucharlat, "Suse marché agricole ou relais du grand commerce. Suse et la Susiane à l'epoque des grands empires", Paléorient 11, 1985, 71-81. - Areya/Drangiyana: Sherwin-White/Kuhrt, 79-81 - Hyrkanien: App. Syr. 57; Inschrift: L.Robert, "Inscriptions hellénistique d'Iran" Hellenica, 11/12, 960, 85-91; Polyb. X31, 5.48; Sherwin-White / Kuhrt, 81 vd. - Margiyana: Strab. XI 10, 2; Gavur Kale: V. M. Masson, Das Land der tausend Staedte, München 1982, 141 vd. - Partya: Sherwin-White/Kuhrt, 84-90. - (Batı) Arahozya: P. Daffinà, L' immigriazione dei Saka nella Drangiana, Rom 1967; P. Bernhard, Fouilles d'Ai Khanoum IV'de, Paris 1985, 85-95; Aşoka Fermanları: U. Schneider, Die grossen Felsen-Edikte A'sokas, Wiesbaden 1978; Kandahar'ın Arami Çeşitlemesinde Pers Etkisi: H. Donner / W. Röllig, Kanaanaeische und aramaeische Inschriften, Bd. 2, Wiesbaden 3/1973-1979. 335-337; Yunan Etkisi: R. Schmitt, "Es Occidente Lux, Griechen und griechische Sprache im hellenischen Fernen Osten", Beitraege zur hellenistischen Literatur und ihrer Rezeption im Rom, hg. v. P. Steinmetz,

Stuttgart 1990, 41-58, özellikle 41-51. - Baktriya: Masson, Land; Francfort, Central Asia; Bernard, Fouilles d' Ai Khanoum; aynı yazar, "Alexandre et l'Asie Centrale", StIr 19, 1990, 21-38; Alexandreia Eschatè: F. Schwarz, Alexanders des Grossen Feldzüge in Türkestan, München 1893, 47-51; Bernard, Abstracta Iranica 10'da, 1987, Nr. 176. 203; Ay Hanım: Fouilles de Ai Khanoum 1 vd., Paris 1973 vd.; Bernard, "Ein Vorposten des Hellènismus in Zentralasien", Spektrum der Wissenschaft 1982.3, 66; Ay Hanım'da Yunanlılar ve Doğu İran'dan Yunan yazıtları: Schmitt, Ex Occidente, 54 vd. (orada aynı zamanda çeviriler de bulunmaktadır); Taht-ı Sangin: I. R. Pitschikyan, Oxos-Schatz und Oxos-Tempel, Berlin 1992 (tartışmasız olmayan tezlerle); Bernard, "Le marsyas d'Apamée, l'Oxus et la colonisaition séleucide en Bactriane", StIr 16, 1987, 103-115; Kandahar: yukarıda. - Sogdiya: Masson, Land, 95 vd.; Bernard, Alexandre. - Daha sonraki dönemde Kuzeydoğu İran: Histoire et cultes de l'Asie Centrale préislamique, ed. P. Bernard / F. Grenet, Paris 1991.

D'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

Iran tarihinin bibliyografyaları, başvuru eserleri ve el kitaplarına ilişkin olarak, B'de anılan yazına işaret etmek gerekir; Part dönemine ilişkin temel yazın olarak şunlar anılmalıdır: The Cambridge History of Iran, vols. III 1-2, Cambridge 1983; N. C. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago 1938; M. A. R. Colledge, The Parthians, London 1967, öncelikle de K. Schippmann, Grundzüge der partischen Geschichte, Darmstadt 1980. M. Karras-Klapproth'un Prosopographische Studien zur Geschichte des Partherreiches auf der Grundlage antiker literarischer Überlieferung'u da(Bonn 1988) yararlı eserlerin çinde sayılmalıdır. Partların Roma ile ilişkileri konusunda bakılacak diğer eserler: K. H. Ziegler, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich, Wiesbaden 1964, ile E. Dabrowa, La politique de l'état parthe à l'égard de Rome, Krakov 1983. - Başyapıt, J. Wolski'nin L'Empire des Arsacides'i(AcIr. 32), Louvain 1993, olmalıdır.

D I 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

1. İran Dillerinin Tarihi ve Özellikleri: Compendium Linguarum Iranicarum, hg. v. R. Schmitt, Wiesbaden 1989 (R. Schmitt'in Orta Pers, W. Sundermann'ın Orta-Batı İran dilleri, Partça ve Orta Persçe, N. Sims-Williams'ın Doğu-Orta persçe dilleri, Sogdiyaca ve Baktriyaca ile H. Humbach'ın Horezmiyaca üzerine makaleleri ile birlikte); Alıntılar: Schmitt, 96, ve Sundermann, 107. - Part batısının dilleri: Schmitt, "Die Ostgrenze von Armenien über Mesopotamien, Syrien bis Arabien", Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit (BJbb, Beih. 40), Bonn 1980, 187-214; K. Beyer, Die aramaeischen Texte vom Toten Meer, Göttingen 1984; J. Oelsner, Materialien zur babylonischen Gesellschaft und Kultur in hellenisticher Zeit, Budapest 1986, 137 vd.; Babil dilinin "hayatta kalması": Iambl. Babyl. 2, 7 vd. Habrich. - Nişa belgeleri: I. M. D'jakonov / V. A. Livşic, Dokumenty iz Nisy I v. do n. e., Moskova 1960, aynı yazar, Parthian Economic Documents from Nisa, ed. D. N. MacKenzie, London 1976-1979; V. A. Livshits, "New Parthian Documents from South Turkmenistan", AAntHung 25, 1977, 157-185; 2120. yazıtın çevirisi, Masson'a göre, Land der tausend Staedte, München 1982, 125. Avroman belgeleri: E. H. Minns, "Parchements of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan", JHS 35, 1915, 22-65 (bak.: MacKenzie, Enclr III, 1989, 111). Dura pergamentleri ve papirüsleri: Excavations at Dura-Europos. Final Reports, vol 5, pt. 1: The Excavations. Parchements and Papyri, ed. C. B. Welles, New Haven 1959; aynı zamanda bak: R. N. Frye, The Parthian and Middle Persian Inscriptions of Dura-Europos, London 1968, ile J. Harmatta, "Die partischen Ostraka aus Dura-Europos", AAnHung 6, 1958, 87-175. Şahr-ı Kumus ostrakaları: A. D. H. Bivar, JRAS 1970, 63-66, ve İran 19, 1981, 81-84'de. - Hung-i Naurizi Yazıtı: Harmatta, "Parthia and Elymais in the 2nd Century B. C.", AAntHung 29, 1984, 189-217; Sar Pul-i Zuhab Yazıtı: G. Gropp, "Die partische Inschrift von Sar-Pol-e Zohab", ZMDG 118, 1968, 315-319; Susa Yazıtı: W. B. Henning, "The Monuments and Inscriptions of Tang-i Sarvak", Asia Major n. s. 2, 1951, 176. - Arami-Elymais yazıtları: Henning, 151-178; Harmatta, R. Ghirshman'ın Terasses sacrées de

Bard-e Néchandeh et Masjid-i Solaiman'ında (MDAI, XLV), t. 1, Paris 1976. - Asur yazıtları: literatürü Beyer'de, Texte, 47 n. 2; Hatra: Ib. - Bisutun'dan Yunan yazıtları: OGIS 431; ama bak.: T. S. Kawami, Monumental Art of the Parthian Period in Iran (AcIr, 26), Leiden 1987, 155-157; CIG III 4674, Kawami, 157-159. - Artabanos'un Susa'daki arkontlara mektupları: C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic Period, New Haven 1934, Nr. 75. - Herakles Heykelindeki iki dilden yazıt: F. A. Pennacchietti, "L'inscrizione bilingue greco-partica dell'Eracle di Seleucia", Mesopotamia 22, 1987, 1987, 169-185; D. S. Potter, "The Inscription of the Bronze Herakles from Mesene: Vologeses IV's War with Rome and the Date of Tacitus' Annales" ZPE 88, 1991, 277-290. - Babilonya'dan Akat metinleri: Oelsner, Materialien; 141 ile 126 arası Babilonya: Sherwin-White/Kuhrt, From Samarkhand to Sardis, London 1993, 124 vd.; Uruk metinleri: K. Kessler, "Eine arsakidenzeitliche Urkunde aus Warka", BaM 15, 1984, 273-281; "Graeco-Babyloniaca": Oelsner, 239 vd.; Sherwin-White/Kuhrt, 160 vd.; S. Maul, "Neues zu den 'Graeco-Babyloniaca'", ZA 81, 1991, 87-107. - Çin Tarihçiliği: F. Hirth, China and the Roman Orient, Shangai 1885; J. J. M. de Groot, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, 2 Bde., Berlin 1921. - İran geleneksel anlatımı: M. Boyce, "Parthian Writings and Literature", CHI III 2, Cambridge 1983, 1151-1165; E. Yarshater, "Iranian National History", CHI III 1, Cambridge 1983, 359-477.

2. K. Schippmann'ın EncIr II, 1987, 298-301'deki "Archaeology III" makalesi, Part İmparatorluğunun arkeolojisine giriş olarak hizmet edebilir. T. S. Kawami'nin Monumental Art of the Parthian Period in Iran (AcIr, 26), Leiden 1987, adlı monografisi, heykel ve rölyef sanatına ilişkindir. - Nisa (ve yöresi): V. M. Masson, Das Land der tausend Staedte, München 1982, 113 vd. Mihrdatkirt: "Mithridates Kalesi" (I. ya da II. M. tarafından kurulduğu için); Rhyta: M. E. Masson / G. A. Pugaçenkova, The Parthian Rhytons of Nisa, Florenz 1982; Rhyta'nın kullanılması: Masson/Pugaçenkova: dinsel-Zerdüşti bağıntı (Libation); P. Bernard, Histoire et cultes de l'Asie Centrale préislamique'de, Paris 1991, 31-38: Doğu'daki bir Yunan sömürgesinin konseyinde

banketler; Köken: Bernard: Kriegsbeute aus einer solchen Stadt in Syrien oder Baktrien; Saçak şeritleri: Bernard, 'Les rhytons de Nisa, I", JS 1985, 25-118; Chuvin, Histoire et cultes, 23-29'da. - Hekatompylos/Şahr-ı Kumis: Plin. n. h. VI 62; Polyb. X 28, 7; J. Hansman, "The Problems of Qumis", JRAS 1968, 111-139; J. Hansman / D. Stronach, "Excavations at Shahr-i Qumis, 1967", JRAS 1970, 29-62; "..., 1971", Ib. 1974, 8-22. - Bisutun: Ktesias (FGrHist 688 F 1 = Diod. II 13, 1-2);bak.: Diod. XVII 110, 5; Isid. Charak. § 5; Steph. Byz. p. 155 ed. A. Meineke; Yazıt: L. Robert, Gnomon 35, 1963, 76; Resim: Sherwin-White/Kuhrt, From Samarkhand, pl. 28; Part rölyefleri: Kawami, 155-162, pl. 1-5; Medya'daki diğer yerler: Schippmann, EncIr II, 1987, 300. Huzistan: kaya rölyefleri: L. Vanden Berghe /K. Schippmann, Les reliefs rupestres d'Elymaide (Iran) de l'époque parthe, Gent 1985. - Part Sanatı: M. I. Rostovtzeff, "Dura and the problem of Parthian Art", YCS 5, 1935, 155-304; M. A. R. Colledge, Parhian Art, Ithaca 1977, S. B. Downey, "Art in Iran IV", EncIr II, 1987, 580-585. - Hatra: Downey, Mesopotamian Religious Architecture, Princeton 1988, 159 vd. (eski literatürle birlikte). - Şami Heykeli: H. Seyrig, "La grande statue parthe de Shami et la sculpture palmyrienne", Syria 20, 1939, 177-182. - "Alaca Barbarlar": R. M. Schneider, Bunte Barbaren, Worms 1986. - Arsaklıların para basımı: M. Alram, "Arsacid Coinage", EncIr III, 1989, 536-540; D. G. Sellwood, An Introduction to the Coinage of Parthia, London 2/1980; "Vasallerin para basımı": Alram, "Die Vorbildwirkung der arsakidischen Münzpraegung", Litterae Numismaticae Vindobonenses 3, 1987, 117-146. - Diğer arkeolojik türler: Seramik: E. Haerinck, La céramique en Iran pendant la période parthe, Gent 1983; Mücevher: B. Musche, Vorderasiatische Schmuck zur Zeit der Arsakiden und der Sasaniden, Leiden 1988.

D II 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

1. Part egemenliğinin başlangıcına ilişkin antik dönem belgeleri. Strab. XI 9, 2; Iust. XLI 1, 9-12. 4, 5-5, 6; Art. Parth. (FGrHist 156 F 1 = Phot. 17a 34 vd.; Synk. 539, 7 Dindorf). Bir başka versiyon, Andagoras'ı Part kralları-

nın atası olarak nitelendirmektedir. (Iust. XIII 4, 12). İran "ulusal tarihi", Artakserkses'in atalar zincirini Kay Kubad'a, onun oğlu Kay Araş'a, Humai'nin oğlu Dara'ya ya da efsanevi okçu Araş'a dayandırır. (A. Sh. Shahbazi, Arsacids I", EncIr II, 1987, 525) - Kronoloji: son olarak K. Brudersen, "The Date of the Secession of Parthia from the Seleucid Kingdom", Historia 35, 1986, 378-381; Tiridates: Bilginlerin bir bölümü, Strabon/Justinius'da anılmadığına işaret ederek, onun tarihselliğini yadsırken (örneğin bak.: son olarak Wolski, "L'origine de la relation d'Arrien sur la paire des frères Arsacides, Arsace et Téridate" AAntHung 24, 1976/77, 63-70), diğer bir kesim, onda imparatorluğun kurucusunun -hüküm sürmeyen- bir kardeşini görmektedir (bak.: G. A. Koşelonka, "La genealogia dei primi Arsacidi", Mesopotamia 17, 1982, 133-146). - Coğrafya: Ch. Brunner, "Geographical and Administrative Divisions", CHI III 2, Cambridge 1983, 769; İlk satın almalar: Sherwin-White/Kuhrt, From Samarkhand, 84-90. - "Kral efsaneleri": Kyros: Hdt. I 107-122 (yukarıda); Sasan: Karnamag-i Ardahşir-i Pabagan I-III (Th. Noldeke tarafından çevrilmiş, Bezzenberger Beitraege 1878'de, 22 vd.); bu anlatımların yayımlanmasına ilişkin olarak bak.: M. Frenschkowski, "Iranische Königslegenden in der Adiabene", ZDMG 140, 1990, 213-233. - Arsakes ve (II.) Artakserkses: Ktes. (FGrHist 688 F 15 : Arsakas/Arsakes; F 15a: Arsikas), Deinon (FGrHist 690 F 14: Oarses); bütün hepsi için bak.: Schmitt, "Achaemenid Thron-Names", AION 42, 1982, 83-95). "7 Suikastçi": Calmeyer, "Die 'statistische Landcharte' des Perserreiches. Nachtraege und Korrekturen", AMI N. F. 20, 1989, 133-140, özellikle 138-140. -Artaksşahrakan: I. M. D'jakonov / V. A. Livşic, Dokumenty iz Nisy I v. do n. e., Moskova 1960, 20. - Biruni: atar 112 vd. Sachau (çeviri 116). - Kral ünvanı: Harmatta, "Parthia and Elymais in the 2nd Century B. C.", AAntHung 29, 1981, 189-217, özellikle 202; J. Wolski, "Le titre de 'Roi des Rois' dans l'idéologie monarchique des Arsacides", From Alexander to Kül Tegin, ed. J. Harmatta, Budapest 1990, 11-18, Böylelikle, J. Neusner'in ("Parthian Political Ideology", IrAnt 3, 1963, 40-59) varsaydığından daha önceki bir dönemde oluruz. - Artabanos'un talepleri: Tac. ann. VI 31; J. Wiesehöfer, "Iranische Ansprüche an Rom auf ehemalige achaimenidische Territorien", AMIN. F. 19,

1986, 177-185. - "Kısmi Krallar" olarak Partlar: Belgeler: Ib. 177 f. n. 6. - Helen Dostluğu: Wolski, "Sur le 'philhellénisme' des Arsacides", Gerion I, 1984, 145-156; Euripides'in Bakchen'ı: Plut. Crass. 33. Metin, daha sonra, hak eden uyruklara kral armağanlarının dağıtılmasını da göstermektedir. - Arsaklıların "İranizm"i: Valahş: DkM 412, 5-11; hepsine ilişkin olarak bak: Gh. Gnoli, The Idea of Iran, Rom 1989, 116-119.- "İran Ulusal Tarihi": E. Yarshater, "Iranian National History", CHI III 1, Cambridge 1983, 429 vd.; Sasaniler ve Ahamenitli "Atalar": ŞKZ pa. 16. Yunanca 34-36 (ahenagan - progonoi); bak.: Gnoli, "L'inscription de Şabuhr à la Ka'be-ye Zardoşt et la propagande sassanide", Histoire et cultes de l'Asie préislamique, Paris 1991, 57-59; gosan: M. Boyce, "The Parthian gosan and the Iranian Minstrel Tradition", JRAS 1957, 10-45, Alıntı: 10 vd.; "Vis ve Ramin": V. Minorsky, "Vis o Ramin, a Parthian Romance", aynı yazar, Iranica, Tahran 1964, 151 vd.; Yeni Persçe versiyonun İngilizce çevirisi: G. Morrison, New York 1972; Gürcüce versiyonun Almanca çevirisi: Wis und Ramin, çevirenler: N. Amaschukeli / N. Chuzischwili, hg. v. E. Erb, Leipzig, 1991; alıntının çevirisi de orada (s. 14 vd.).

2. Antik dönem yazarlarında Part Ülkesi: Alıntı: Iust. XLI 1, 12, bak.: bunu aporos (burada: ikmal olanakları olmaksızın) olarak adlandıran Strab. XI 9, 1. - Ahamenitler zamanında Part Ülkesi (Partova): DB II 92-III 10; Bisutun Yazıtının Babilce metni, orada yapılan muharebeler için öldürülen ve tutsak alınan düşmanların şu sayılarını vermektedir: 1. Muhabere: 6346/4346; 2. Muhabere: 6570/4192; bu sayılara karşı her türlü kuşkuya rağmen, eğilim (büyük ayaklanma, kanlı bastırma, "nüfusu bol" Part Ülkesi) doğru olmalı. - Dara: Plin. n. h. VI 46. - Geç Bronz ve (erken) Demir Dönemi Part "Tarihi": W. Vogelsang, The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire, Leiden 1992, 267 vd. - Part Ülkesinin toplumsal yapısı: Alıntı: Iust. XLI 2, 1-6. 3, 4 Seel'e göre probulorum; diğer versiyonlar: populorum, praepositorum); Plut. Crass. 30; servi için: Wolski, "Les relations de Justin et de Plutarque sur les esclaves et la population dépendante dans l'empire parthe", IrAnt 18, 1983, 145-157; G. A. Koselenko, "Les cavaliers parthes" DHA 6, 1980,

177-199; Sur seferberliğinin sayıları: 1000 Katafrakt, sayısı verilmeyen okçular, bunlara ek olarak savaş arabalarının yanındaki kişiler vs., toplam olarak 10 000 kişi (Koselenko); 1000 katafrakt ve 9000 hafif süvari (Wolski); 1000 katafrakt, 10 000 özgür olmayan, hafif silahlı süvari (H. v. Gall, Das Reiterkampfbild in der iranischen und iranisch beeinflussten Kunst parthischer und sasanidischer Zeit, Berlin 1990, 76 n. 157). - Köleler: Plin. ep. X 74; Diod XXXIV/XXXv 21. - "Soylular" ve "Halk": Amm. Marc. XXIII 6, 1; Tac. ann. XII 10. - Megistanes: Sen. ep. 21, 4; Surenas ve Monaeses'e ilişkin olarak bak.: Karras-Klaproth, Prosopographie, 165-171 ile 90-92. - Sasani soyluluk rütbesi sınıfları: aşağıda. - Manesos: P. Dura X (C. B. Welles, The Parchments and Papyri, 116). - âzâd: M. I. Chaumont, "Azad", EncIr III, 1989, 169 vd. - Part İmparatorluğunun rütbe sınıfları: Wolski, "L'aristocratie parthe et les commencements du féodalisme en Iran", IrAnt, 1967, 133-144; Saray rütbeleri: OGIS 430. - Kral ve soylular: Wolski, "Remarques critiques sur les institutions des Arsacides", Eos 46, 1952/53, 59-82; aynı yazar, "L'état parthe des Arsacides", Palaeologia 7,3-4, 1959, 325-332 ("seçim krallığı" tezine yönelik haklı bir eleştiriyle); Surların taç giydirme hakkı: Plut. Crass. 21; Tac. ann. VI 42; Alıntılar: Iust. XLI 5,8 vd.; Tac. ann, VI 42, 4 (Phraates ve Hieron); Iust. XLII 4,1 (II. Mithridates). - Kral ve paralı askerler: Wolski, "Le rôle et l'importance des mercenaires dans l'Etat parthe", IrAnt 5, 1965, 103-115. Sadece kralın hizmetinde bulunan askeri birliklerin parçası olarak paralı askerler; bak.: Herodian, III 1, 2, ki kral, burada kendi askeri birliklerine sahip değildir ve soyluların askeri birliklerine dayanmak zorundadır. - "Feodal düzen": Eleştiri C. Herrenschmidt'te, "Banda II", EncIr III, 1989, 684. - Partlar ve Yunanlılar: Yazıt: SEG VII 39; Tiyatro, agora, gymnasyon: Diod. XXXIV/XXXV 21; Poseid. (FGrHist 87 F 13); Iust. XLII 1,3; Apameia-Seleias (ve Susa): OGIS 233; Apamas-Selesis'in konumu: G. Le Rider, Suse sous les Séleucides et les Parthes, Paris 1965, 260 n. 2; Archemedos: Plut. Mor. 605 B; Ksenon: G. J. P. Mc Ewan, "Arsacid Temple Records", Iraq 43, 1981, 132-134; Syrinks: Polyb. X 27-31; Şahri-i Kumis (Hekatompylos) kazıları da benzer bir bulgu göstermektedir. J. Hansman / D. Stronach, JRAS 1970, 29-62; II. Phraates: Iust. XLII 1; Diod. XXXIV/XXXV 21;

Susa: Le Rider; R. Bourcharlat, "Suse, marché agricole ou relais du grand commerce", Paléorient 11/12, 1985, 76 vd..: Yazıtlar: SEG VII 13; RC 75 (karşılaştır: Le Rider, 275 vd.); Dicle boyundaki Seleukeia: Alıntı: Tac. ann. VI 42; "degeneratio" düşüncesi: Alıntı: neque in barbarum corrupta; bak.: H. Sonnabend, Fremdenbild und Politik, Frankfurt 1986, 216 vd.; Nüfus sayısı: Plin. n. h. VI, 122; orada Ktesiphon'un Seleukeia'ya "karşı" bilinçli olarak kurulduğu iddia edilmektedir, ancak Selefkiler egemenliği altındaki Seleukeia-Babil karşılığı bizi bu yorumdan korumalıdır (bak.: Sherwin-White, "Seleucid Babylonia", Hellenism in the East, London 1987, 20); Episotun yorumu: Yerlilerin "demokrasisi"ne karşı Yunanlıların "aristokrasisi" (U. Kahrstedt, Artabanos III. und seine Erben, Bern 1950, 49); Yoksul ve zengin arasında sınıf mücadelesi (N. Pigulevskaya, Les villes de l'état iranien aux époques parthes et sassanides, Paris/Den Haag 1963, 62 f. 85); Para basımında Part kralları ve Seleukeia: Le Rider, passim; 42'den sonra "Şarklaştırma": Kahrstedt, 48; Artabanos'un düsturu olarak kendi yararı: ex suo uso. - Partlar ve Yahudiler: J. Neusner, A History of the Jews in Babylonia, vol. 1, Leiden 1965; A. Oppenheimer, Babylonia Judaica, Wiesbaden 1983.

D III'e ilişkin Bibliyografik Denemeler

Yönetim: Alıntı: Plin. n. h. VI 112; "Vasal imparatorluklar"ın tarihi: Persis: Bu, yalnızca para basımında kavranılabilinir (bak. M. Alram, "Die Vorbildwirkung der arsakidischen Münzpraegung", Litterae Numismaticae Vindobonenses 3, 1987, 127-130); Elymais: bak. Le Rider, Suse sous les Séleucides et les Parthes, Paris 1965; Vanden Berghe/Schippmann, Les reliefs rupestres d'Elymaide, Gent 1985, 13-30; E. Dabrowa, "Die Politik der Arsakiden auf dem Gebiet des südlichen Mesopotamiens und im Becken des Persischen Meerbusens in der zweiten Haelfte des 1. Jahrhunderts n. Chr.", Mesopotamia 26, 1991, 141-153; Mesene: J. Hansman, "Characene/Charax", EncIr V, 1992, 363-365; Hatra: H. J. W. Drijvers, "Hatra, Palmyra und Edessa", ANRW II 8, 1978, 799-906; Osrhoene: Drijvers, ib.; Adiabene: D. Sellwood, "Adiabene", EncIr I, 1987, 456-459; Media Atropatene: K. Schippmann, "Azerbaijan III", EncIr III,

1989, 222-224; M. Schottky, "Gibt es Münzen atropatenischer Könige?", AMI N. F. 23, 1990, 211-227; Hyrkanya: Dabrowa, "Vologése 1er et l'Hyrcanie", IrAnt 19, 1984, 141-147; ŞKZ'deki "imparatorluklar": R. Gyselen, La géographie administrative de l'Empire sassanide, Paris 1989, 88 vd. ve passim. - Bölgesel Özerkliğin Partlarca Onaylanması: Persis: J. Wiesehöfer, Die "dunklen Jahrhunderte" der Persis, München (baskıda); Elymais ve diğerleri: Alram, ib. - Izates: Ios, ant. XX 54 vd. ; bak. U. Kahrstedt, Artabanos III. und seine Erben, Bern 1950; İzates, böylelikle, "dik duran bir tiara (tiara orthé) [büyük krallığın bir alameti] taşımak ve altın bir yatakta yatmak" ile ödüllendirilmekte, hem de topraksal olarak "tazmin edilmektedir". - Meseneli Mithridates: D. T. Potts, "Arabia and the Kingdom of Characene", Araby the Blest, ed. D. T. Potts, Copenhague 1988, 143 ff. - Arsaklılar ailesinden "vasal krallar": bak. Tac. ann. XII 14; XV 2; I. Vologeses, burada Medya'yı iktidarın ikinci, Ermenistan'ı da üçüncü sırasında saymaktadır (tertius potentiae gradus); benzeri düzenlemeyi, Ahamenitler döneminde Baktriya için biliyoruz, Sasaniler döneminde sık sık veliaht Ermenistan'ın yönetimini üstlenmektedir. -Satraplar/Stratejler: bak. Kahrstedt, Artabanos, 70 vd.; Ne var ki Yunan-Roma kavramları genellikle çok anlamlıdır (bak. Le Rider, Suse, 274-276); M. S. 131 yılından kalma bir Yunan-Palmira yazıtında, bir Palmiralı, Kral Meredates'in Thilouna'daki Mesene satrapı olarak anılmaktadır (H. Seyrig, "Inscriptions greques de l'agora de Palmyre", Syria 22, 1941, 253 vd..; IIP Fasc. X, Nr. 38); yazıt, Mesene'nin Part İmparatorluğundan bağımsızlığı dönemine denk düşmektedir. Praefecturae: Tac. VI 42, 4; XI 8; Nisa'daki satrap ünvanlarının kanıtı: hştrp (Ph. Gignoux, Glossaire des Inscriptions Pehlevies et Parthes, London 1972, 53); Bisutun: Satrapes ton Satrapon; Nisa: Gignoux, s. v.; Dura: P. Dura X. - Susiyana'da tarım: R. J. Wenke, "Imperial Investment and Agricultural Developments in Parthian and Sasanian Khuzestan", Mesopotamia 10/11, 1976, 31-121; Boucharlat, "Suse, marché agricole", Paléorient 11/12, 1985, 79 vd. - Ticaret: Romalıların Hindistan ticaretine ilişkin olarak bak. Rome and India, The Ancient Sea Trade, ed. V. Begley / R. D. De Puma, Madison/London 1991; Romalıların Doğu ticaretine (Palmyra üzerinden) ilişkin olarak: R. Drexhage, Untersuchungen zum römischen Osthandel, Bonn 1988; Caracallas'ın önerisi: Herodian. IV 10, 4; Vologe-

sias'daki tapınak: R. Mouterde / A. Poidebard, "La voie antique des caravanes entre Palmyre et Hit au IIe siècle ap. J.-C.", Syria 12, 1931, 101-115; SEG VII 135; Palmira'dan iki dilli eserler: H. Seyrig, Inscriptions, 256 vd. ; IIP Fasc. X, Nr. 114; Bahreyn ve diğer yerlerde Palmiralılar: D. T. Potts, "Northeastern Arabia: From the Seleucids to the Earliest Caliphs", Expedition 26, 3, 1984, 27; J. Starcky, Palmyre, Paris 1952, 70-76; Ticaret Malları: Periplous Maris Erytraei 41, 49 (ve L. Casson yayımının yorumu, Princeton 1989) bak. S. E. Sidebotham , Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa, Leiden 1986, 13-36); Part malları: Schippmann, Grundzüge der partischen Geschichte, Darmstadt 1980, 92; "semavi atlar": A. Waley, "The Heavenly Horses of Ferghana: A New View", History Today 5, 1955, 95-103; Charax'lı Isidor: M.-L. Chaumont, "La route royale des Parthes de Zeugma à Séleucie du Tigre d'après l'itinéraire d'Isidore de Charax", Syria 61, 1984, 63-107; M. Gawlikowski, "La route de l'Euphrate d'Isidore à Julien", Géographie historique au Proche-Orient, Paris 1988, 77-97; G. Walser, "Die Route des Isidorus von Charax durch Iran", AMI N. F. 18, 1985, 145-156; İpek Yolu: H. J. Klimkeit, Die Seidenstrasse, Köln 2/1990; H. W. Haussig, Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit, Darmstadt 2/1992. - Ordu: A. Sh. Shahbazi, "Army I" EncIr II, 1987, 494-496; P. Wilcox, Rome's Enemies. Parthians and Sasanid Persians, London 1986 (renkli rekonstrüksiyon denemeleriyle birlikte); H. v. Gall, Das Reiterkampfbild in der iranischen und iranisch beeinflussten Kunst partischer und sasanidischer Zeit, Berlin 1990; Arbela'nın tarihçesi: 8 Kaverau (27 Kaverau çevrilmiş); paralı askerler: bak yukarıya; mızrak: Alıntı: Plut. Crass. 27, 2; Karrhai'de taktik ve savaşın akışı: Plut. Crass. 24 f.; "Part Atışı": Ius. XLI 2, 7; M. Rostovtzeff, "The Parthian Shot", AJA 47, 1943, 174 vd.; Atlar: Alıntı: Iust. XLI 43, 4. - Arsaklıların dini: M. Boyce, "Arsacid Religion", EncIr II, 1987, 540 vd.; Nisa'da rahipler: Gignoux, Glossaire, s. v.; Takvim: Boyce, ib.; ölülerin terkedilmesi: Iust. XLI 3,5; krallar, Characeneli İsidor'un tanıklığına göre, Nisa'da mozolelere (taphai) gömüldüler; Valahş: bak yukarıda; Kral ateşi: Isid. Charak. 11; "Akraba evliliği": E. H. Minns, "Parchment of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan", JHS 35, 1915, 28; "Arsaklılar çağı": Shahbazi, "The Arsacid Era", EncIr II, 1987, 541 vd.

E'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

Sasani İmparatorluğunun tarihine ilişkin bibliyografyalar ve başvuru yapıtları için, A bölümünde anılan yazına bakılmalıdır. - Bu döneme ilişkin el kitaplarından elde bulunanlar şunlardır: A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Kopenhagen 2/1944, bugün belli bölümleri eskimiş olsa ve üstelik aktarım, oluşum dönemine ve yerine göre, aynı zamanda Sasaniler tarihinin belirli kesitleri açısından anlatım gücüne göre çok az ayrım gösterse de, uzun bir zaman için belirleyici ve henüz yararlı olan sistematik bir yapıt; K. Schippmann, Grundzüge der Geschichte des sassanidischen Reiches, Darmstadt, 1990. Daha önce değinilen Cambridge History of Iran'ın cilt III 1 ve 2'si ile, Cambridge 1983, R. R. Frye'in The History of Iran'ı da, München 1984, belirtilmelidir. - E. Kettenhofen, Tübinger Atlas des Vorderen Orients (TAVO) çerçevesinde mükemmel haritalar ortaya koydu: Bu, B V 11 ("İmparatorluk Krizi Döneminde Romalılar ve Sasaniler [M. S. 224-284]"), B VI 1 ("Doğu Akdeniz Alanı ve Mezopotamya [M.S. 284-337]") ve B VI 3 ("Sasani İmparatorluğu") haritaları için aynı şekilde geçerlidir. - Belgelerin yeni bir değerlendirmesini Ph. Gignoux, "Pour une nouvelle historie de l'Iran sasanide", Middle Iranian Studies, ed. W. Skalmowski / A. von Tongerloo, Leuven 1984, 253-262, talep etti. - Bu dönemin dillerine ve yazı sistemlerine ilişkin olarak D bölümünde anılan yazına bakılmalıdır. Sasaniler döneminin isimlerine (ve prozografyasına) ilişkin olarak Gignoux'ya, Noms propres sassanides en Moyen-Perse épigraphique (IPNB II 2), Wien 1986, bakılmalıdır. - 3. ve 4. yüzyılın Roma-Sasani ilişkilerine ilişkin bir kaynak derlemesini (çeviriliyor) çok kısa bir süre önce M. H. Dodgeon / S. N. C. Lieu ([Eds], The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AO 226-363, London 1991) ortaya koydular.

E I 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

1. Sasani İmparatonluğunun epigrafik belgelerine bugün ulaşmak görece kolay (ve bunlar çevrilmiş durumda): M. Back, Die sassanidischen Staatsinschriften (AcIr 18), Leiden/Teheran, Lüttich 1978 (Gignoux'dan , StIr 13,

1984, 268-273, ve D. N. MackKenzie'den alıntılarla, IF 87, 1982, 280-297); Alıntı: ŞKZ orta Persçe 1 vd./Partça 1/ Yunanca 1 vd.; o P. 20 vd./ P. 15 vd. / Y. 34 vd.; H. Humbach / P. O. Skjaervø, The Sassanian Inscription of Paikuli, 3 pts., Wiesbaden 1978-1983; Ph. Gignoux, Les quatre inscriptions du mage Kirdir, Paris 1991, aynı yazar, "D'Abnun à Mahan. Etude de deux inscriptions sassanides", StIr 20, 1991, 9-22. - Sunulan Romalı-Bizanslı yazarların yanı sıra (alfabetik sırayla) şunlar belirtilmelidir: Chronikon Paschale ("Osterchronik"), 4. yüzyılın epitomatörleri, Eusebios, Hieronymus, Historia Augusta, Laktanz, Libanios, Malalas, Orosius, Latin hatipler, Petros Patrikios, Oracula Sibyllina'nın 13. Kitabı, "kilise tarihçileri" Sokrates ve Sozomenos, Sudalar, Zonaras, Zozimos v. Hemen hemen hepsi (kısmen yorumlu) çevrileriyle birlikte elde bulunmaktadır. - Doğu'nun Hıristiyan yazınına ilişkin olarak henüz en iyisi A. Baumstark'ın Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlich-palaestinensischen Texte, Bonn 1922 (yeni basım Berlin 1968), ve G. Graf'ın Geschichte der christlischen arabischen Literatur, 5 cilt, Vatikan 1944-1953 (yeni basım 1964-1966) adlı yapıtlarına bakılmalıdır; her durumda yararlı olan bir yapıt da: Kleines Wörterbuch des christlischen Orients, hg. v. J. Assfalg / P. Krüger, Wiesbaden 1975; şehit dosyaları S. E. Assemani'nin Acta Sanctorum Martyrum Orientalium et Occidentalium in duas partes distributa, Roma 1748 (yeni basım Farigliano 1970) ve P. Bedjan'ın Acta martyrum et sanctorum, t. I-VII, Paris/Leipzig 1890-1897 (yeni basım Hildesheim 1968) yayımlarında bilinmektedir; bunlar, kısmen çevrilmiş olarak O. Braun'da, Ausgewaehlte Akten persischer Maertyrer, Kempten/München 1915 (Alıntı: s. 116); G. Hoffmann'da, Auszüge aus syrischen Akten persischer Maertyrer, Leipzig 1880, ve Holy Women of the Syrian Orient'de, transl. by S. P. Brock /S. A. Harvey, Berkeley 1987 bulunmaktadır. (Konumuz açısından) En önemli tarihçeler, Se'ert'in (Arap) Nasturi tarihçesi (Historie nestorienne, ed. a. Scher, 4 ciltte iki bölüm, Paris 1908-1918) ile gerçek olduğundan kuşku duyulan (bak. j. M. Fiey ve P. Kawerau arasındaki tartışma, RHE 81, 1986, 544-548 ile 82'de, 1987, 338-340) Die Chronik von Arbela'dır, derleyen ve çeviren P. Kawerau, 2. Cilt, Louvain 1985; içeriksel ölçütler ve İran isimlerinin tarihçe tarafından verilmesi, daha

çok onun gerçekliğinden yana bir kanıttır. - Maniken yazınının en önemli yayımları şunlardır: C. Schmidt/ H. J. Polotsky, Ein Mani-Fund in Aegypten. Originalschriften des Mani und seiner Schüler, Berlin 1933, 4-90; Manichaeische Handschriften der Sammlung A. Chester Beatty, C. 1: Manichaeische Homilien, ed. H. J. Polotsky, Stuttgart 1934; Manichaan Manuscripts in the Chester Beatty Collection, vol. II: A Manichaan Psalm-Book, pt. 2, ed. C. R. C. Allberry, Stuttgart 1938; Manichaeische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, Bd. I: Kephalaia, 1. Haelfte (Lfg. 1-10), ed. H.J. Polotsky/A. Böhlig, Stutgard 1940; 2. Haelfte (Lfg. 11/12), ed. A. Böhlig, Stuttgart 1966; The Manichaan Coptic Papyri in the Chester Beatty Library: Fascimile Edition, vol. 1-2, Geneva 1986. - F. C. Andreas I W. Henning, Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan I-III, Berlin 1932-1934; W. Sundermann, Mittelpersische und partische kosmogonische und Parabeltexte der Manichaeer, Berlin 1973; M. Boyce, A Reader in Manichaan Middle Persian and Parthian, Teheran/Lüttich 1975; Sundermann, Mitteliranische manichaeische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts, Berlin 1981. - Çevirileri ile birlikte (ve ayrıntılı önsözle donanmış olarak) seçme belgelerin mükemmel bir kesitini şu eserlerde buluyoruz: Die Gnosis, Bd. 3: Der Manichaeismus, A. Bohlig tarafından J. P. Asmussen'in katkısıyla sunulmuş, çevrilmiş ve derlenmiş, Zürich/München 1980; "Köln Mani Kodeksi"ne ilişkin olarak: Der Kölner Mani-Kodex. Über das Werden seines Leibes. Kritische Edition, A. Henrichs ve L. Koenen tarafından elde edilen ilk yayım (bu, ayrıntılı tarihsel yorum nedeniyle henüz önemlidir) L. Koenen/C. Römer tarafından derlenmiş ve çevrilmiş, Opladen 1988. - Der Kölner Mani-Kodex. Abbildungen und diplomatischer Text, hg. v. L. Koenen / c. Römer, Bonn 1985 (derlemenin diğer okumaları ve düzeltmeleri ZPE'de). - Köln Mani Kodekslerine ilişkin diğer katkılar: Codex Manichaicus Coloniensis. Atti del simposio intern. (Rende-Amantea, 3-7 settembre 1984). ed. L. Cirillo / A. Roselli, Cosenza 1986. -Ermeni metinlerinin en önemli yayımları şunlardır: Agathangelos, History of the Armenians. Transl. and Comm. by R. W. Thomson, Albany, 1976; Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Transl. and Comm. by R. W. Thomson, Cambridge/London 1978; Elishe, History of Vardan and the Ar-

menian War. Transl. and Comm. by R. W. Thomson, Cambridge/London 1982; The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand [Faustus v. Buzanta]. Transl. and Comm. by N. G. Garsoian, Cambridge 1989; V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes d'Arménie, 2 vols. Paris 1869-1881; yazıların kaynağa yönelik eleştirel bir değerlendirmesini Gignoux, "Pour une évaluation de la contribution des sources arméniennes à l'historie sassanide"de, AAntHung 31, 1985-1988, 53-65, vermektedir. - Orta Persçe yazına ilişkin olarak başvurulacak yapıtlar: M. Boyce, "Middle Persian Literature", Handbuch der Orientalistik, 1. Abt. Bd. 4, 2. Abschn., Lfg. 1, Leiden/Köln 1968, 31-66; J. P. de Menasce, "Zoroastrian Pahlavi Writings", CHI III 2, 1983, 1166-1195, ile E. Yarshater, "Iranian National History", CH III 1, 1983, 359-477. - Arap yazarlara ilişkin olarak C. Brockelmann'ın (Geschichte der arabischen Literatur, Bde. 1-2, Leiden 2/1943-1949; Suppl. 1-3, Leiden 1937-1942), F. Sezgin'in (Geschichte des arabischen Schrifttums, Bd. 1, Leiden 1967) ve H. Busse'nin (Grundriss der arabischen Philologie, hg. v. H. Gaetje, Bd. 2, Wiesbaden 1987, 264-297) yazın tarihleri ayrıntılı bir bilgi vermektedir; bundan dolayı burada yalnızca bazı yapıtların çevirilerini veriyorum: al-Biruni, The Chronology of Ancient Nations, transl. by. E. Sachau, London 1879; Ibn an-Nadim, al-Fihrist, transl. by. B. dodge, 2 vols, New York 1970; al-Masudi, müruğ ad-dahab, ed. and transl. by. B. de Meynard / P. de Curteille, 9 vols, Paris 1861-1877; gözden geçirilmiş haliyle yeniden derlenmiş olarak Ch. Pellat tarafından Paris'de 1962'den itibaren yayınlandı. Bu eserden alıntılar G. Rotter tarafından çevirildi ve yorumlandı (Al-Masudi, Bis zu Grenzen der Erde, Tübingen 1978); at-Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Taberi'nin Arapça tarihçesinden Th. Nöldeke tarafından çevirisi yapıldı, Leiden 1879. Anılması gereken diğer yazarlar: Ibn-Kutayba, ad-Dinavari, al-Yakubi, Hamza al-Isfahani, at-Taalibi, Ibn Miskavaih vb. Bu yapıtlara Bölüm F'de ayrıca değinilecektir. Arap tarihçiliğinin düşünsel arka planına ilişkin olarak bak.: M. Springberg-Hinsen, Die Zeit vor dem Islam in arabischen Universalgeschichten des 9. bis 12. Jahrhunderts, Würzburg/Altenberge 1989. - Hvadaynamag'ın Firdevsi'nin Şahname'sinde yeni Persçe yeniden işlenmesini (Edition: J. Mohl, Le livre des

Rois I-VII, Paris 1838-1855), W. Sundermann, etkileyici bir şekilde Schachname'de, Das persische Königsbuch. Miniaturen und Texte der Berliner Handschrift von 1605, hg. v. V. Enderlein / W. Sundermann, Leipzig/Weimar 1988, 5-29, yorumlamaktadır. Buna da yeniden değineceğiz.

2. Sasaniler döneminin arkeolojisine ya da sanatına en iyi girişi yapacak yapıtlar: R. Ghirshmann, Iran, Parther und Sasaniden, München 1962 (kimi "başına buyruk" yorumlarla); G. Herrmann, The Iranian Revival, London 1977, ile makale biçiminde, aynı yazar, "The Art of Sasanians", The Art of Persia, ed. R. W. Ferrier, New Haven 1989, 61-79; D. Shepherd, "Sasanian Art", CHI III 2, 1983, 113-1129, 1366-1375, ve P. O. Harper, "Art, Sasanian", EncIr II, 1987, 585-594. - Rölyeflere ilişkin olarak, I. Vanden Berghe'de, Reliefs rupestres de l'Iran ancien, Bruxelles 1984, ile Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayınlanan Iranische Denkmaeler (İran Anıtları) dizisi, bilinmeye değer çok şey sunmaktadır (şimdiye kadar aşağıdaki rölyeflere ilişkin monografiler bulunmaktadır: Bişabuhr I-VI, Nakş-i Rustam 5.6.8; Darab; Sarab-i Bahram; Sarab-i Kandil; Sar Maşhad); Ardahşir ve Şabuhr'un rölyefleri için W. Hinz'e, Altiranische Funde und Forschungen, Berlin 1969, ve M. Meyer'e de, "Die Felsbilder Shapurs I.", JDAI 105, 1990, 237-302, başvurulmalıdır; ANRm I için bak. Hinz, ŞNRm 6 için yukarıda anılan Iranische Denkmaeler dizisinden G. Herrmann'ın cildi; Alıntı: ŞKZ Pa. 3 vd./Yun. 6 vd.; Pa. 9 vd./ Yun. 19. vd.; Tak-i Bustan: K. Tanabe, "Iconography of the Royal-Hunt Bas-Reliefs at Taq-i Bustan", Orient (Tokio) 19, 1983, 103-116; S. Fukai vd., Taq-i Bustan I-IV, Tokio 1968-1984; H. v. Gall, heykelleri, kısmen farklı tarihlendirilmiştir, Das Reiterkampfbild in der iranischen und iranisch beeinflussten Kunst, Berlin 1990. - Mimari: Mükemmel bir girişi D. Huff, "Architecture III", EncIr II, 1987, 329-334, sunmaktadır. - Kent planı: aynı yazar, "Sasanian Cities", A General Study of Urbanisation and Urban Planing in Iran, ed. M. Y. Kiani, Teheran 1986, 176-204; Firuzabad: L. Trümpelmann, Zwischen Persepolis und Firuzabad, Mainz 1991, 63-71; Bişabuhr: R. Ghirshman, Bichapour I-II, Paris 1956-1971; Cundaisabur: D. T. Potts, "Gundeshapur and the Gondeisos", IrAnt 24, 1989, 323-335. - Saray-

lar: L. Bier, "Sasanian Palaces in Perspective", Archaeology 35, 1, 1982, 29-36; W. Kleiss, Die Entwicklung von Palaesten und palastartigen Wohnbauten in Iran, Wien 1989; Ardahşir'in Sarayları: G. Gerster / D. Huff, "Die Palaeste des Königs Ardaschir", Bild der Wissenschaft 11, 1977, 48-60; Bişabuhr: bak yukarıya; Ktesifon: E. J. Keall, "Ayvan (or Taq) e-Kesra", Enclr III, 1989, 155-159; Kasr-ı Şirin: J. Schmidt, "Qasr-i Şirin. Feuertempel oder Palast?", BaM 9, 1978, 39-47; İran'da savaş zararları için bak. M. Charlesworth, "Preliminary Report on War-Damaged Cities and Sites in South-Western and Western Iran", Iran 25, 1987, XV-XVI. - Köprüler: L. Bier, "Notes on Mihr Narseh's Bridge Near Firuzabad" AMI N. F. 19, 1986, 263-268. - Savunma tesisleri: R. N. Frye, "The Sasanian System of Walls of Defense", Studies in Memory of G. Wiet, ed. M. Rosen-Ayalon, Jerusalem 1977, 7-15; R. Boucharlat, "La forteresse sassanide du Turang-Tepe", Le Plateau iranien et l'Asie Centrale des origines à la conquête islamique, Paris 1977, 329-342. - Ateş tapınakları: Esas olan K. Schippman'ın Die iranischen Feuerheiligtümer'idir, Berlin 1971; aynı zamanda bak. Boucharlat, "Chahar Taq et temple du feu sasanide", De l'Indus aux Balkan, Recueil à la mémoire de J. Deshayes, Paris 1985, 461-478; Taht-ı Süleyman: R. Naumann, Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman, Berlin 1977; Huff, "Recherches archéologiques à Takht-i Suleiman", CRAI 1978, 774-789. - Metal işleme sanatı: P. O. Harper, Silver Vessels of the Sasanian Period, vol. 1: Royal Imagery, New York 1981. - Tekstil malları: S. M. Bier, The Royal Hunter, ed. P. O. Harper, New York 1978, 119 vd.; kıyafetlere ilişkin olarak bak. E. H. Peck, "Clothing IV", Enclr V, 1992, 739-752. - Camlar: s. Fukai, Persian Glass, New York 1977. - Şabuhr-Kamesi: v. Gall, Reiterkampfbild, 56-59 (ne varki onun tarafından II. Şabuhr ve Iovian'a atfedilmektedir). - Stuk süslemesi: J. Kröger, Sasanidischer Stuckdekor, Mainz 1982. - Mühür taşları ve mühür kapsülleri: En önemli yayımlar: A. D. H. Bivar, Catalogue of the Western Asiatic Seals in The British Museum. Stamp Seals, II: The Sasanian Dynasty, London 1969; Sasanian Remains from Quasr-i Abu Nasr: Seals, ed. R. N. Frye, Cambridge/Mass. 1973; R. Göbl, Der sasanidische Siegelkanon, Braunschweig 1973; aynı yazar, Die Tonbullen vom Taht-e Suleiman, Berlin

1976; Gignoux, Catalogue des sceaux, camées et bulles sasanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre, II: Les sceaux et bulles inscrits, Paris 1978; Ph. Gignoux / R. Gyselen, Sceaux sasanides de diverses collections privées, Leuven 1982, aynı yazarlar, Bulles et sceaux sassanides de diverses collections, Paris 1987 (her iki yazar, sürekli olarak sanat ticaretinden ve kolleksiyonlardan yeni bulguları ya da yeni parçaları yayınlamaktadırlar). - Bu -çoğunlukla daha sonraki dönemlerden kalma- parçalar (yazıtların ve metal paraların yanı sıra) şu eserlerde onomastik olarak değerlendirilmiştir: Gignoux, Noms propres sassanides en Moyen-Perse épigraphique (Iran Kişi Adları Kitabı, II 2), Wien 1986. - Metal paralar: En önemli özetleyici sunumlar: R. Göbl, Sasanian Numismatics, Braunschweig 1971; D. Sellwood vd. , An Introduction to Sasanian Coins, London 1985; M. Alram, Nomina Propria in Nummis (Iran Kişi Adları Kitabı, IV), Wien 1986, 186-216; tablo 22-26; Kuşan-Sasani madeni paraları: bak. son olarak Alram ile J. Cribb, "Numismatic Evidence for Kushano-Sasanian Chronology", StIr 19, 1990, 151 -193.

E II 1-2'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

1. Alıntı: ŞNRb. - Eranşahr: Gh. Gnoli, The Idea of Iran, Rom 1989, Aneran: aslında "Iran dışı"; Söz konusu olan, İran'ın (ve Zerdüştlüğün) politik ve dinsel düşmanlarını niteleyen etno-lengüistik bir kavramdır. ŞKZ'de, Şabuhr, Aneran'dan (geçici olarak) işgal edebildiği bölgeleri (Suriye, Kapadokya, Kilikya) anlamakta, oysa, öncelikli olarak İranlı halklar oturmasa da, Ermenistan'ı ve Kafkas bölgesini Eran içinde saymaktadır. Kırdır, Aneran bölgeleri olarak Ermenistan, Gürcistan, Arnavutluk, Balasagan ile Suriye ve Küçük Asya'yı saymaktadır (bak.: Ph. Gignoux, "Aneran", EncIr II, 1987, 30 vd.). - Kral ve tanrılar: W. Sundermann, "Ke çihr az yazdan. Zur Titulatur der Sasanidenkönige", ArOr 56, 1988, 338-340; H. Humbach, "Herrscher, Gott und Gottessohn in Iran und in angrenzenden Laendern", Menschwerdung Gottes - Vergöttlichung von Herrschern (Tanrının İnsanlaşması - Hükümdarların Tanrılaştırılması), hg. v. d. Zeller, Fribourg/Göttingen 1988, 89-114. Alıntı: Humbach, 104. Yunanca çevirinin belirsizliği (hatta orta Persçe

çihr'in "tohum", "soy", ama aynı zamanda "görünür biçim, görünüm, yüz" ve "varlık", "yaratılış" anlamına gelebileceği), Sasani hükümdar ünvanlarının farklı tarzda yorumlanmış olabileceğine ve yorumlandığına da işaret etmektedir. Örneğin, Hıristiyan-Suriye yazınında, hem "tanrıların tohumundan" olarak çevirilebilinen ve yapı içinde ek genous theon'a denk düşen, hem de ke çihr az yazdan'ın ("yaratılışı tanrılardan olan") aktarımı olarak yorumlanabilecek formülasyonlar bulunmaktadır. "Zerdüşti görüşle bu [çihr'in 'yaratılış, seciye' olarak yorumlanması], hükümdarın tanrısal atalar ve tanrısal döl olma şeklindeki ve bize kadar ulaşan Zerdüşti yazının herhalükârda onaylamadığı hak iddiası ile elbette daha iyi bağdaşmaktadır. Tersinden alındığında, kralın tanrının tasviri olduğu düşüncesi onun tarafından pekala biliniyordu ve bu, hükümdarın tanrısal bir yaratılışı anlamında anlaşılabilirdi; çünkü çihr kavramında, insanın iç, bedensel yaratılışı ile bunun algılanabilir görünümü birbiriyle temas içindeydi. Eğer bunun yanı sıra kralın tanrıların zürriyeti olduğu düşüncesi gösteriliyorsa, bu durumda, burada, Zerdüşti rahiplerin ortodoks görüşlerine karşı kendini savunamayan eski İranlı ya da İranlılaştırılmış düşüncelerin yansıması görülmelidir." (Sundermann, 340).

Zerdüştlüğün Koruyucuları olarak Sasaniler: Alıntı: ŞKZ Pa. 17/ Yun. 37 vd.; bak. K. Mossig-Walburg, Die frühen sasanidischen Könige als Vertreter und Förderer der zarathustrischen Religion, Frankfurt, 1982. - Kral Ateşi ve "Çağ": Alıntı: ŞVŞ; R. Altheim-Stiehl, "Das früheste Datum der sasanidischen Geschichte, vermittelt durch die Zeitangabe der mittelpersisch-parthischen Inschschrift aus Bişapur" AMI N. F. 11, 1978, 113-116; bak. buna karşın Sundermann, "Shapur's Coronation", Bulletin of the Asia Institute N. S. 4, 1990, 295-299, şimdi bir de L. Richter-Bernburg, "Mani's Docedad and Sasanian Chronology" ZPE 95, 1993, 71-80. Metal Paralar: bak. Mosig-Walburg; hvarrah: Gnoli, Idea, 148-151 (daha eski yazınla birlikte); Ardahşir Romanı: Alıntı: Karnamag-ı Ardahşir Pabagan, Bölüm 3 (G. Windengren'in çevirisine göre); bak. Th. Nöldeke, "Geschichte des Artachşir-i Papakan aus dem Pahlevi übersetzt", Bezzenbergers Beitraege 1878, 22-69. - Sasanilerin Ahamenitlere dayanması için bak J. Wiesehöfer, "Iranische Ansprüche an Rom auf ehemals achaimenidische Territorien", AMI N. F. 19, 1986, 177-185, ile Gh.

Gnoli, "L'inscription de Şabuhr à la Ka'be-ye Zardoşt et la propagande sassanide", Historie et cultes de l'Asie Centrale préislamique, ed. P. Bernard / F. Grenet, Paris 1991, 57-63 (başka: e. Kettenhofen, "Die Einforderung des Achaemenidenreiches durch Ardaşir: eine interpretaio Romana", OLP 15, 1984, 177-190). Sasan:Alıntı: Karnamag, Bölüm 1. - Tabari'de soy ağacı: Alıntı: I, 813, 12-814, 4 de Goeje; 2 f Nöldeke çevirisi. - Halef düzenlemesi: Paikuli: bak, P. O. Skjaervø'nun The Sasanian Inscription of Paikuli'ye düştüğü notlar, pt. 3. 2, Wiesbaden 1983, 13, ile Sundermann, "Rez. The Sasanian Inscription of Paikuli", Kratylos 28, 1983, 84 vd. - II. Ksusro: Alıntı: Theophyl. Sim IV 8 (P. Schreiner çevirisi). - "Kral Konseyi": Alıntı: NPi § 68; Humbac/Skjaervø'ya göre çevrilmiş; aynı zamanda bak. bu bu "görünürde danışma"nın 'pl'syl'pr's olarak adlandırıldığı §§ 73 ve 75. Danışılanların sırası §§ 4-5'de görülmektedir (II. Vahram'ın veliahtı için): 1. taht varisi olmak için en büyük hakka sahip kişi olarak Narseh'in kendisi; 2. "prensler"; 3. "büyükler", "soylular", Persler ve Partlar (bak. Sundermann, 84). - Kral ataması ve taç giydirme: M.-L. Chaumont, "Où les rois sassanides étatient-ils couronnés?", JA 252, 1964, 58-75; Alıntı: Tansar-Mektubu 39 vd. Minovi (Tansar-Mektubu'nda söz konusu olan, geç Sasani döneminde oluşmuş bir Sasanice "orijinal"in Arapça çevrisinin yeni Persçe çevirisidir. Bunun, Zerdüşti gelenekte I. Ardahşir'in dini danışmanı olarak bilinen ve bu mektupla ilk Sasani egemenliğinin üstünlüklerini betimleyen ve mektubun alıcısı olan Tabaristan kralını Ardahşir'in safına çekmeye çalışan Tansar'ın (diğer okunuşu: Tonsar) mektubu olduğu söylenmektedir. - Taç: CMC 18, 4'deki "Kral Şabuhr'un ... büyük diyadem'i (diadema megiston) başına geçirdiği (yani kral olduğu) ... yılda" formülasyonuna bakılsın; "taç" için bak. Chaumont, "A propos de la chuute de Hatra et du couronnement de Shapur Ier", AAntHung 27, 1979, 217-222, ve Skjaervø, The Sasanian Inscription pt. 3, 1 28 vd; 51 vd.; ile pt. 3. 2, 26 vd. Arap Yazar İsfahanlı Hamza tarafından değerlendirilen bir "Taç Kitabı", tahminen resmi bir Sasani "albüm"ü, her bir hükümdarın farklı renkleriyle hükümdarı bir birey olarak niteleyen tacı, elbisesi ve pantolonuna ilişkin bilgi vermektedir. - Saltanat ortaklığı: bak. Sundermann, Shapur's Coronation - Ardahşir'in idealize edilmesi: NPi § 65.

2. Alıntı: ŞH 1-6. Bu yazıt, sarayın ve saray maiyetinin, Şabuhr'un bir "rekor atışı" ile parladığı bir (uzağa) ok atma yarışma ilişkin bilgi vermektedir. - Soyluluk dereceleri: NPi 2-3 (85) ; ŞKZ 22/17/39 vd. - Kral ve aristokrasi: P. O. Skjaervø, "The Interpretation of the Paikuli Inscription", Akten d. Intern. Kongr. f. Iran. Kunst und Archaeologie 1976 (AMI, Erg. Bd. 6), Berlin 1979, 329-331; "Persler ve Partlar": NPi 3 (§ 5). - Onur nişanlarının verilmesi: Alıntı: Amm. XVIII 5,6; bak. KKZ 4/KNRm 9 vd./KSM 5 ("Kralların kralı Hürmüz, bana tiarayı [kulaf] ve kemeri [kamar] taktı ve konumumu [gah; taht, yani kralın yakınındaki yeri] ve derecemi yükseltti"); Kökene göre onur konumu: Alıntı: Prok. Pers. 16, 13; bak. 113, 16 (Mihran, aslında soylu bir hanenin adıdır.); Onur nişanları: Tiaralar: H. v. Gall, Das Reiterkampfbild in der iranischen und iranisch beeinflussten Kunst partischer und sasanidischer Zeit, Berlin 1990, 23-26; Tiara, kemer, küpeler: E. H. Peck, "Clothing IV", EncIr V, 1992, 739-752; Geç dönemdeki değişiklikler: Theophyl. 19 ("... Persler için, sanki soyadlarını taşımayı aşağısıyorlarmış gibi, onur konumlarına göre ad taşımak bilinen bir alışkanlık olduğundan"); bak. Prok. Pers. I 17, 26-28 (bir Mihran, bir altın saç bağının elinden alınmasıyla cezalandırılmaktadır: "Orada hiç kimse, kral tarafından takılmadıkça, altından bir yüzük ya da kemer ya da başka bir nesne taşıyamazdı"). Başka örnekler için bak. Tabari 1, 990, 16 vd. de Goeje; Theophyl. III ve Dinavari 85, 6 f. Guirg. - Mazdakçı hareket için bak aşağıya; Soyluların güç kaybetmesi: O. Klima, Mazdak, Prag 1957, passim; mağdur soylular: bak. W. Sundermann, "Mazdak und die mazdakitischen Volksaufstaende", Altertum 23. 4. 1977, 245-249. - I. Kavad ve I. Ksusro'nun reformları: Alıntı: Tabari 1, 897, de Goje I vd., Nöldeke'nin çevirisine göre, 163-165; "Süvariler" ve dehkanan için bak. F. Altheim / R. Stiehl, Ein asiatischer Staat, Wiesbaden 1954, 129 vd.; aynı yazar, Finanzgeschichte der Spaetantike, Frankfurt 1957, 57 vd. Bu yeni düzenin haklı bir şekilde "feodal düzen" olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği, bir tanım sorunudur. - İmparatorluğun geç döneminde kral ve soylular: Altheim/Stiehl, Finanzgeschichte, 75 vd.; Vahram Çobin: A. Sh. Shahbazi, "Bahram VI Çobin" EncIr III, 1989, 519-522; Roman: bak. Altheim, Geschichte der Hunnen, Bd. 4, Berlin 1962, 234 vd.; II. Ksusro'ya yönelik suç-

lamalar: Tabari 1, 1046, 14 vd. de Goeje. - Hanedanlığın kadınları: Adur-Anahid: ŞKZ 23/18/39; 25/20/47; bak. Ph. Gignoux, Enclr I, 1985, 472; Horanzem: ŞKZ 25/20/46 vd.; ondan da mühür bilinmektedir (Gignoux, Catalogue des sceaux, camées et bulles sasanides, Paris 1978, 4, 77); Denag (I. Ardahşir'in kızkardeşi): ŞKZ 29/23/56; onun mührü: A. Ja. Borisov / V. G. Lukonin, Sasanidskie Gemmy, Leningrad 1963, 48, No. 2. Bu, kraliçelerin kraliçesi, Harem dairesinin başı Denag" efsanesini taşımaktadır; sözde baba-kız ve kızkardeş-erkek kardeş evliliği: bak, W. Hinz, Altiranische Funde und Forschungen, Berlin 1969, 124; 126; buna karşın: A. Maricq, "Res Gestae Divi Saporis", Syria 35, 1958, 334 vd.; J. Harmatta, "Sino-Iranica", AAntHung 19, 1971, 127-131; Madeni paralar üzerinde II. Vahram ve ailesi: R. Göbl, Sasanian Numismatics, Braunschweig 1971, 43-45; Tablo 4 f., Sayı: 54-71. Mühürler üzerindeki kadınlar: Ph. Gignoux / R. Gyselen, "Sceaux de femmes à l'époque sassanide", Archaelogia Iranica et Orientalis. Miscellanea in honorem L. Vanden Berghe, t. 2, Gent 1989, 877-896; Kadın hükümdarlar: Puran; bak. Tabari 1, 1064, 1 vd. de Goye vb.; Azarmigdukst: Gignoux, Enclr III, 1989, 190. - Dinsel makam sahipleri: Gignoux, "Éléments de prosopographie de quelques mobads sasanides", JA 1982, 257-269; aynı yazar, "Die religiöse Administration in sasanidischer zeit: Ein Überblick", Kunst, Kultur und Geschichte der Achaemenidenzeit und ihr Fortleben, bes. v. H. Koch / D. N. MacKenzie (AMI, Erg. Bd. 10), Berlin 1983, 253-266; aynı yazar, "Pour une esquisse des fonctions religieuses sous les Sasanides", JSAI 7, 1986, 93-108. - Kirdır: Alıntı: KNRb 22 vd.; II. Vahram döneminde ünvanın yorumu: F. Grenet, "Observation sur les titres de Kirdır", StIr 19, 1900, 87-94; mobad ve dadvar: KKZ 8 / KSM 12 / KNRm 24 vd.; ayenbed olarak Kirdır: Gignoux, Esquisse, 96-102; En güçlü dinsel makam sahibi olarak Kirdır: Gignoux, "Church-State Relations in the Sasanian Period", Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 1, 1984, 78. - Makamların ve makam alanlarının hiyerarşikleştirilmesi: Gignoux, Administration, 257. - Mihr-Narseh: Tabari 1, 869, 6 vd. de Goeje; Avesta'nın "zümreler"i: M. Shaki, "Class System III", Enclr V, 1992, 654. - "Orta tabakalar": Usta işçi, zanaatçı, doktor vs. olarak (sürgün) Hıristiyanlar: W. Schwaigert, Das Christentum in Huzistan im Rahmen der frühen Kirchengeschichte Persiens bis zur Synode von

Seleukeia-Ktesiphon im Jahre 410, Diss. Marburg 1989, 19 vd. ; 24-38, ile S. N. C. Lieu, "Captives, Refugees and Exiles", The Defence of the Roman and Byzantine East, ed. Ph. Freeman /D. Kennedy, vol. 2, Oxford 1986, 476-483; "Zanaatçıların başı" olarak Şehit Pusai: aşağıda; Cundaisabur'daki "yüksek okul" için bak. aşağıya; Toptan ticaret için bak. aşağıya. - Köy nüfusu: şkoh/hvaday: Shaki, 656 vd.; genel: Altheim/Stiehl, "Die Lage der Bauern unter den spaeten Sasaniden", Die Rolle der Volkmassen in der Geschichte der vorkapitalistischen Gesellschaftformationen, hg. v. J. Herrmann / I. Sellnow, Berlin 1975, 79-86; Kavad ve Kız: Ibn Haukal 303, 19 vd. Kramers; Alıntı: 304, 8 vd.; Çeviri: R. Altheim-sitehl; I. Ksusro'nun Karnamag'ında köylüler: M. Grignaschi, "Quelques spécimens de la littérature sassanide", JA 254, 1966, 6 vd., 16-45; Altheim/Stiehl, Lage, 83 vd. Metin, orduyla köylülerin karşılıklı bağımlılıklarını vurgulamaktadır (koruma ve besleme). Eski vergi ertelemeleri: Grignaschi, 18; bak. Tabari 1, 866, 3 vd. de Goeje (V. Vaharm) ve 1, 873, 20 vd. de Goeje (Peroz). - Yolsuzluklar üzerine anlatımlar: Grignaschi, 22 notlarla birlikte. - Zenginlerin saldırıları: Tabari 1, 988, 15 vd. de Goeje. - Toplumsal hareketlilik: D. Metzler, Ziele und Formen königlicher Innenpolitik im vorislamischen Iran, Münster 1977, 245 vd. - Sasanı İmparatorluğunda kölecilik: M. Macuch, "Barda and Bardadan II", Encİr III, 1989, 763-766. - Hukuk Kitapları: Madayan ı hazar dadestan (aslında: Hazar dadestan): Yayımlar: Madigan-î Hazar Dadestan, ed. J. J. Modi, Poona 1901; T. D. Anklesaria, The Social Code of the Parsis in Sassanian Times or Mâdigân i Hazâr Dâdistân" or "The Digest of a Thousand Points of Law", Bombay 1937; M. Macuch, Das sasanidische Rechtsbuch "Matakdan ı Hazar Dadistan" (Teil II), Wiesbaden 1981; A. A. Perikhanian, Sasanidskiy Sudebnik, Erewan 1973. - Alıntı: Macuch, "Ein mittelpersischeer terminus technicus im syrischen Rechtkodex des Iso'boht und im sasanidischen Rechtsbuch", Studia Semitica necnon Iranica, R. Macuch vd., Wiesbaden 1989, 150 n. 7. - Madayan'ın içeriğine ilişkin ayrıca bak. Perikhanian, "Iranian Society and Law", CHI III 2, 1983, 627-680. - Hukuk sorunlarını ele alan diğer orta Persçe eserler: Denkard ("Din Eseri"), Kitap VIII (hukuksal olarak öneme sahip Avesta nask'larının özetlerini içeriyor): The Pahlavi Dinkard, ed. D. D. Madan, pt. 2, Bombay 1911; E. W. West tarafından çevirilmiş, Pah-

lavi Texts, pt. IV, Oxford 1882; Dadestan ı denig ("Din Karar[lar]ı"): Ed. T. D. Anklesaria / S. D. Bharucha, Bombay 1926; West çevirisi, Pahlavi Texts, pt. II, Oxford 1882; Rivayat ı Dadestan ı Denig: Ed. B. N. Dhabhar; Yayım ve çeviri H. K. Mirza, Ph. D. London 1944; Rivayat ı Emed ı Aşavahiştan (E'nin aktarımı"); Ed. B. T. Anklesaria, Bombay 1962; bak. N. Safa-İsfehani, Rivayat-i Hemit-i Aşavahistan, Cambridge/Mass. 1980; Şayast ne-şayast ("caiz - caiz değil"): Yayım ve çeviri: J. C. Tavadia, Hamburg 1930. - I şo'buht'un hukuk kitabı: Yayım: Syrische Rechtsbücher, hg. v. E. Sachau, Bd. 3, Berlin 1914; bak. Macuch, Terminus (eski yazınla birlikte). - Mar Simeon'un Hukuk Yazısı: Yayım: Sachau, ib. - Evlilik sorunları üzerine hukuk yazıları: ib. - İran aile hukuku: Benim açıklamalarım Perikhanian'ın (Society) anlatımlarına dayanmaktadır. - Kan bağı akrabaları arasındaki evlilikler: I şo'buhr'un Polemiği: Sachau, 30-43; aynı zamanda bak. Synodicon Orientale, ed. J. B. Chabot, Paris 1902, 82, 29-83, 2; 118, 15-17; 149, 29-150, 2 ("Büyücülerin [Zerdüştilerin] girişikleri" böylesi bağların yasaklanması üzerine Mar Abas'ın 544 tarihli Sinotik Mektubu; Sinotların 576 ve 585 tarihli kararları). Bizanslıların tepkileri: A. D. Lee, "Close-Kin Marriage in Late Antique Mesopotamia", GRBS 29, 1988, 403-413; büyücü Kirdır'ın yazıtlarından birinde böylesi birçok evliliği kurmakla övünmesi kayda değerdir (KKZ 14). - Levirat evliliğine* karşı polemik: I şo'buht (Sachau 42-45). - Mal ve Borçlar Hukuku: bak. Perikhanian'ın incelemelerinin yanı sıra ayrıca Macuch'un (Terminus) verdiği yazın.

E III 1-4'e ilişkin Bibliyografik Denemeler

Sasani İmparatorluğunun yönetimine ilişkin temel eser, R. Gyselen'in, gerçi ilk başta sigillografik belgelerin değerlenrilmesine yönelse de, bunun dışındaki diğer bulgular hakkında da bilgi veren La géographie administrative de l'Empire sassanide adlı çalışmasıdır. Paris 1989. Bunun ötesinde, Sasani yönetim aygıtı açısından V. G. Lukonin'in "Political, Social and Administrative Institutions, Taxes and Trade", CHI III 2, 1983, 681-746, ile Ph. Gigno-

*İsrailoğullarında kocası ölen kadının kocasının kardeşi ile evlenmesi -çn.

ux'nun sayısız makalesidir (bak aşağıda). E. Kettenhofen'in Sasani İmparatorluğu haritasına başvurmak da büyük bir kazanç sağlamaktadır (TAVO B VI 3). - Sasani vergi sistemi açısından bugüne kadar esas alınan eserler: F. Altheim/ R. Stiehl, Ein asiatischer Staat, Wiesbaden 1954, ve aynı yazarlar, Finanzgeschichte der Spaetantike, Frankfurt 1957. - I. Şabuhr'un sarayı (Alıntı): ŞKZ mp. 30 vd./Pa. 24 vd./ Yun. 59 vd. Yazarın değişiklikleriyle M. Back'a göre çevrilmiş; Diğer listeler: ŞKZ 28 vd./ 22 vd./54 vd. (Pabag ve Ardahşir dönemi); NPi mp. 6 vd./Pa. 6 vd. (§ 16); 15 vd./ 13 vd./ (§ 32); 47 vd./41 vd. (§ 92 vd.) - İmparatorluk ve eyaletleri: ŞKZ 1 vd./ 1 vd./ 2 vd. (Alıntı); KNRm 34 vd./KSM 16 vd.; NPi 44 vd./41 vd. (§§92 vd.) P. O. Skjaervø'nun yorumlarıyla birlikte (Paikuli) 3. 2,120 vd.; aynı zamanda bak. P. Calmeyer, "Die 'statischeLandcharte des Partherreiches' - II", AMI N. F. 16, 1983, 160-167. - "Krallıklar": bak. Harita 4; "Krallar": ŞKZ 23 vd./18 vd./40 vd.; 25 vd./20 vd./47vd.; 30 vd./24 vd./ 59 vd.; NPi 44 vd./41 vd. (§§ 92 vd.). - şahrab: bak. başlangıçtaki alıntı (ŞKZ); Şabuhr döneminde toplam sayı: Gyselen, 89 vd. - Geç Sasani döneminin yönetimine ilişkin belgeler: Mühürler/mühür kapsülleri: bak. Gyselen'deki yazın; şehit dosyaları: yukarıda; Sinot anlatımları: J. B. Chabot, Synodicon Orientale ou Recueil des Synodes Nestoriens, Paris 1902. - "İdari" mühürlerin kullanıma sokulması: Madayan-ı Hazar Dadestan 93, 4-9 Perikhanian. - "Eyaletler" ve "İller": bak. Gyselen'in coğrafi belirlemeleri, 41 vd. - Resmi görevlilerin görevleri: hepsi için Gyselen (eski yazınla birlikte); şahrab: Gyselen, 28 vd.; mogbed: Ib. 28-31; driyoşan cadaggov ud dadvar: Ib. 31-33; dadvar: Ib., 34; handarzbed: Ib. 33 vd.; ŞKZ başlangıç alıntısı; mogan-handarzbed: Gyselen 33 vd.; ayenbed: Ib. 34; ayenbed olarak Kirdır: KKZ 8; framadar: Gyselen, 37vd.; amargar: Ib., 35-37, maguh: Lesung nach W. Sundermann; Gyselen, 38-40; Hıristiyan duruşmalarında "dinsel" resmi görevliler ve "cezaevi personeli": Ph. Gignoux, "Die religiöse Administration in sasanidischer Zeit: Ein Überblick", Kunst, Kultur und Geschichte der Achaemenidenzeit und ihr Fortleben, H. Koch / D. N. MacKenzie, Berlin 1983, 253-266. bidahş: Sundenmann, Enclr IV, 1990, 242-244. - argbed: M.-L. Chaumont, Enclr II, 1987, 400 vd. - (zendanig ve) Devlet hapishanesi: E. Kettenhofen, "Das Staatgefaengnis der Sasa-

niden" WO 19, 1988, 96-101. - Saray Makamları: Lukonin, 709-713; hazaruft, salar-ı darigan ve darbed: Chaumont, "Chiliarque et curopalate à la cour des Sassanides", IrAnt 10, 1973, 139-165. - dastgird ve kent kurma politikası: Altheim/Stiehl, Asiatischer Staat, 12 vd.; D. Metzler, Ziele und Formen königlicher Innenpolitik im vorislamischen Iran, Münster 1977, 177 vd.; Susa: Altheim/Stiehl, ib. 28 vd.; R. Bouchalat, "Suse à l'époque sasanide", Mesopotamia 22, 1987, 357-366; sürgünler: Metzler, ib.; Veh-Andiyok-Şabuhr: aşağıda; Veh-Andiyok-Ksusro: Tabari 1, 898, 6 vd. de Goeje ("Bundan sonra Ksusro Antiochea'nın bir planını yaptırdı, kentin ölçülerini, evlerinin, sokaklarının ve diğer şeylerinin sayısını aynen belirleyerek. Bundan sonra aslına uygun olarak Mada'in' yanında [Ktesiphon ve komşu kentler] bir kent inşa ettirdi; böylelikle adı "Romalı" olan kent, aynen Antiocheia'nın planına göre kuruldu. Bundan sonra Antiocheia sakinlerini yeni kente getirtti ve oraya yerleştirtti. Bunlar kent kapısını geçtiklerinde, her biri, sanki kenti hiç terketmemişcesine, Antiocheia'daki evine o denli benzer olan evlerine yerleşti." R. Altheim-Stiehl çevirisi, Asiatischer Staat, 44 vd.; mülteciler vs.: aşağıda. - Sasanilerin vergi sistemi: Alıntı: Tabari 1, 960, 7 vd. de Goeje (Nöldeke'ye göre, Altheim/Stiehl'in değişiklikleriyle çevrilmiş); diğer antik belgeler ve onların çözümlemeleri için Altheim/Stiehl'in Finanzgeschichte'si, 7 vd.; diğer vergiler ve harçlar için bak. M. Grignaschi, "La riforma tributaria di Hosro I e il feudalismo Sassanide", La Persia nel Medioevo, Roma 1971, 87-131; geç dönem Roma-Bizans'ın örnek alınması: E. Stein, "Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate", Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 1, 1920, 50-87; Altheim/Stiehl, ib., 31 vd.; N. V. Pigulevskaya, Les Villes de l'état iranien aux époques parthes et sassanides, Paris 1963, 229; ayrıca: G. Garsoian, "Byzantium and the Sasanians", CHI III 1, 1983, 587 vd. (emperyal değil, bölgesel Suriye örneği). - Ksusro'nun özdeyişleri: murüğ 1, 311, 18 vd. Pellat (R. Altheim-Stiehl çevirisi). Kentsel vergiler: Altheim-Stiehl, Finanzgeschichte, 45 vd. - Olağan dışı gelirler: Ib. 49 vd.

2. Sasaniler İran'ında tarım: Tabari 1, 960, 7 vd. de Goeje; vergilendirilmemiş tarla ürünleri: Baladuri 271 de Goeje; bak. Th. Nöldeke, Geschichte

der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, Leyden 1879, 245 n. 4-5; Hurma: Ib.; Otlaklar: Masudi, muruğ 1, 309, 19 Pellat. - Huzistan'da tarım: R. J. Wenke, "Imperial Invesment and Agricultural Developments in Parthian and Sasanian Khuzestan, 150 B. C. to A. D. 640", Mesopotamia 10-11, 1975-1976, 31-221 (kısmen R. McAdams'a karşı "Agriculture and Urban Life in Early South-Western Iran", Science 136, 1962, 109-122; bak. Wenke 133). - İran'da zanaat: Alıntı (Pusai-Yaşam Öyküsü); P. Bedyan, Acta martyrum et sanctorium, C. 2, 208 vd.; O. Braun'a göre çeviri; Zanaatçıların ve usta işçilerin yerleştirilmesi: bak. D. Metzler, Ziele und Formen königlicher Innenpolitik im vorislamischen Iran, Münster 1977, 213 vd.; res ummane = karacbed: Bedyan II 204, 17 vd. (Simon- A-Martyrium) (aynı zamanda bak. S. E. Assemani, Acta Sanctorum Martyrum Orientalium et Occidentalium in duas partes distributa, Roma 1748 (Yeni Basım Farigliano 1970), 1, 34, 33-35, 1 ve M. Kmosko, "S. Simeon Bar Sabba'e" Patrologia Syriaca I, 2, Paris 1907, 744, 25-775, 1; sözde A-Martyrium des Simon'da, karaocbed: ahid ummane d-malka olarak yorumlanmaktadır); Pusai ve Huzistan'daki şehitler için bak. W. Schwaigert, Das Christentum in Huzistan im Rahmen der frühen Kirchengeschichte Persiens bis zur Synode von Seleukeia-Ktesiphon im Jahre 410, Diss. Marburg 1989; 544 Ruhani Meclisi: Synod. Orientale, ed. Chabot 78 vd./331 vd. - Huzistan'ın tekstil sanayisi: Schwaigert, 157 vd.; Yazmacılar: Chron. Se'ert PO IV 3, 296, 3 Scher; İnşaatçılar, demirciler, çilingirler: Metzler, 229 vd. - Direniş: Tabari 1, 986 de Goeje; Nöldeke, 260 vd. - Korporasyonlar (ve genel olarak zanaat): N. Pigulevskaya, Les villes de l'état iranien aux époques parthe et sassanide, Paris 1963, 116 vd. 159 vd.; A. Tafazolli, "A List of Trades and Crafts in the Sassanian Period", AMI N. F. 7, 1974, 191-196, bu eser, Sasani dönemindeki 26 çeşitli "meslek" listesi sunmaktadır. - Sasani İmparatorluğunda ticaret: Alıntı: Exposito XIX, XXII; çeviri: H.-J. Drexhage; bu yazı için bak. J. Rougé, Exposito totius mundi et gentium, Paris 1966, ve Drexhage, "Die 'Exposito totius mundi et gentium'", MBAH 2. 1, 1983, 3-41. - Sasani-(Doğu) Roma paktlarında ve anlaşmalarında ticaret ve ekonomi için bak. E. Winter, MBAH 6. 2, 1987, 46-74; 297; Petros Patrikios fr. 14 (FHG IV 189); 408/09; Cod. Iust. IV 63, 4; 562; Men.

Prot. fr. 6, 1 p. 71 vd. Blockley; İpekböceği yetiştiriciliği: Prok. Got. IV 17, 1 vd.; Aksum ve Güney Arabistan ile Bizans ilişkileri: Prok. Pers. I 19, 1; 20, 9 vd.; Bizans ve Türkler: Men. Prot. fr. 19 vd. p. 171 vd. Blockley; Bizans'ın Doğu ile ticareti için bak. Pigulevskaja, Byzanz auf den Wegen nach Indien, Berlin/Amsterdam 1969. - Iran ve Hindistan: bak. öncelikle D. Whitehouse / A. Williamson, "Sasanian Maritime Trade", Iran 11, 1973, 35-49; Alıntı: CMC 144, 3 vd.; çeviri: L. Koenen / C. Römer; Mani'nin dönüşü: W. Sundermann, Mitteliranische manichaeische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts, Berlin 1981, Nr. 4'a. 1 (s. 56 vd.); Mani'nin Gezisi için bak. Sundermann, "Mani, India and the Manichaen Religion", South Asian Studies 2, 1986, 11-19; Nasturiler ve Hindistan: C. D. G. Müller, Geschichte der orientalischen Nationalkirchen, Göttingen 1981, D 311 vd.; aynı zamanda bak. Whitehouse, "Epilogue: Roman Trade in Perspective", Rome and India, ed. V. Begley / R. D. De Puma, Madison/London 1991, 217, ve G. Gropp, "Christian Maritime Trade of Sasanian Age in the Persian Gulf", Golf-Archaeologie, hg. v. K. Schippmann u.a., Buch am Erlbach 1991, 83-88. - Sasaniler ve Arabistan: C. E. Bosworth, "Iran and the Arabs before Islam", CHI III 1, 1983, 593-612; Kuzeydoğu Arabistan: D. T. Potts, The Arabian Gulf in Antiquity, vol. 2, Oxford 1990, 197 vd.; Güney Arabistan: Potts, 296 vd. - Sasaniler İran'ında ordu: A. Sh. Shahbazi, "Army II", EncIr II, 1987, özellikle 496-499; Alıntı: Amm. XXV 1, 11-14; bak. XXIV 6, 8; I. Ksusro'nun "Süvarileri": Tabari 1, 964, 9 vd. de Goeje; Nöldeke çevirisi 248 vd.; bak. Dinavari 74, 15 vd. Guirg.; "Ölümsüzler": Prok. Pers. I 14, 44; Okçular ve piyadeler: Amm. XXIV 6, 8; bak. XXIII 6, 83; Prok. Pers. I 14, 24. 52; Kuşatma tekniği: Amm. XIX 5 vd.; XX / vd. 11. - spahbed: ŞKZ 29; NPi 17; aspbed: ŞKZ 31; adrastadaran salanes: Prok. Pers. I 16, 18; Sundermann, EncIr II, 1987, 662; Ksusro'nun reformları: Masudi, muruğ 1, 311, 23 vd. Pellat; Tabari 1, 894, 5 vd. de Goeje; Nöldeke çevirisi 155; 4 spahbed: Gh. Gnoli, "The Quadripartition of the Sasanian Empire", East & West N. S. 35, 1985, 265-270, ve şimdi bir de (bir mühür kapsülü tuğrasının okunması temelinde) Ph. Gignoux, "A popos de quelques inscription et bulles sassanides", Histoire et cultes de l'Asie Centrale préislamique, Paris 1991, 67-69; paygospan ve marzban: Gig-

noux, "L'organisation administrative sasanide: Le cas du marzban", JSAI 4, 1984, 1-29; Asker toplama, muhasebe ve asker tımarları: F. Altheim / R. Stiehl, Finanzgeschichte der Spaetantike, Frankfurt 1957, 62 vd. - Perslerin zayıflıkları: Alıntı: Malalas XIV 23. - Kralın meşrulaştırılması: bak. Hamza İsf. 50 vd. Gottw. - Yazarlık: Shahbazi, 498 vd.

3. *Sasani İmparatorluğunda dinsel ilişkiler*: bak. CHI III 2, 1983'deki makaleler, 3. ve 4. yüzyıllar için J. Wiesehöfer, "Geteilte Loyalitaeten, Religiöse Minderheiten des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. im Spannungsfeld zwischen Rom und dem sasanidischen Iran", Klio 75, 1993 (eski yazınla birlikte); Alıntı: KKZ 7 vd./KNRm 20 vd./KSM 10 vd. - *Sasaniler döneminde Zerdüştlük: öncelikle bak.* H. W. Bailey, *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*, Oxford 1943; m. Boyce, Zoroastrians. Their Religion Beliefs and Pratices, London 2/1984; *Textual Source for the Study of Zoroastrianism*, ed. and transl. by. M. Boyce, Manchester 1984 (Kaynak Cildi); J. Duchnesne-Guillemin, "Zoroastrian Religion", CHI III 2, 1983, 866-908; Gh. Gnoli, "Politica religiosa e concezione della regalità sotto i Sassanidi", La Persia nel Medioeveo, Rom 1971, 225-251; R. C. Zaehner, *The Teachings of the Magi*, London 1956 (Kaynak Cildi), aynı yazar, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, Oxford 1961. Bölüm B IV 6'da anılan yazına da bakılmalıdır. - *Ölülerin gömülmesi*: D. Huff, "Zum Problem zoroastrischer Grabanlagen in Fars, I: Graeber", AMI N. F. 21, 1988, 145-176. - *Tapınakların hiyerarşikleştirilmesi*: Boyce, *Zoroastrians*, 123 vd., ile *EncIr* I, 1985, 472-476. - *Ruh selameti için hayratlar*: M. Macuch, "Charitable Foundations, I", *EncIr* V, 1992, 380-382 (eski yazınla birlikte). - *Kralların Zurvanizmi* (bak. B IV 6) ve *Resim Fırtınası* tezleri, başkalarının yanı sıra M. Boyce tarafından savunulmaktadır, ancak bunlar, tartışmasız değildir. *Avesta'nın Kutsallaştırılması*: Denkard (Dk. 316, 21-317, 5; 321, 9-12 Dresden yayımı). - *Sasani İmparatorluğunda Hıristiyanlık: Özetleyici sunumlar*: A. S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Millwood 2/1991; C. D. G. Müller, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen*, Göttingen 1981; başlangıç dönemleri için bak. M.-L. Chaumont, *La christianisation de l'Empire iranien*, Louvain 1988, 1-53,

ile W. Schwaigert, *Das Christentum in Huzistan im Rahmen der Frühen Kirchengeschichte Persiens*, Diss. Marburg 1989, 1-11. - *Sürgünlerin yerleştirilmesi*: ŞKZ Pa. 15 vd./Yun. 34-36; Chron. Se'ert PO IV 3, 220-223 Scher; Schwaigert, 19-38, Chaumont, 74-79, ile S. N. C. Lieu, "Captives, Refugees and Exiles", *The Defence of the Roman and Byzantine East*, ed. Ph. Freeman / D. Kennedey, vol. 2, Oxford 1986, 476-483; *Hıristiyanlığın yayılmasında olumlu etki*: Chron. Se'ert PD IV 3, 222, 5. 7-9; 223, 1-2 Scher; bak. Mari bin Sulaiman (H. Gismondi, *Maris Amri et Slibae de patriarchis Nestorianorum commentaria*, pt. 1, Rom 1899) 8., 19-20. - *Candida'nın Şehitliği ve II. Vahram dönemindeki kovuşturmalar*: Vahram ve Kirdır dönemindeki kovuşturmaların Hıristiyanlar için kanıtlanması oldukça zordur; bak. Chron. Se'ert PO IV 3, 238 Scher, ki burada yalnızca iki şehit (Kariba ve Kandida) isim olarak belgelenmiştir; Kandida için bir şehit anlatımı bulunmaktadır (S. P. Brock, *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, London 1984, IX, 167-181). - *III. Vahram, Narseh ve II. Hormizd dönemlerinde Hıristiyanlık*: Chron. Se'ert PO IV 3, 222, 5. 7 - 9; 223,1-2 Sher; bak. Mari b. Sulaiman (H. Gismondi, Maris Amri et Slibae de patriachis Nestorianorum Commentaria, pt. 1, Rom 1899) 8,19-20 -Martyrium der Candida und Verfolgungen unter Vahram II.: Die Verfolgungen unter Vehramund Kirdır sind für die Christen nur Schwer zu belegen; bak. Chron. Se'ert PO IV 3, 254, 8-9, 12; 255, 2 Scher. - *Kilise örgütlenmesi*: Schwaigert, 50-102; Chaumont, 140-147. - *Nikaia Ruhani Meclisi*: Chaumont, 147-154. - *Konstantin ve II. Şabuhr için bak* T. D. Barnes'in, "Constantine and the Christian of Persia", JRS 75, 1985, 126-136, ile M. R. Vivian'ın, *A Letter to Shapur*, Ph. D. Univ. of California, Santa Barbara 1987 (antik dönem aktarımı ile birlikte) farklı görüş açıları. - *Kovuşturmaların nedeni*: Nisibis'in sonuçsuz kuşatılması (Chronik v. Arbela 52, 9-11 Kawerau); *Kovuşturmalar*: Schwaigert, 103-175. - *Alıntı*: P. Bedjan (*Acta martyrum et sanctorum*, t. I-VII, Paris 1890-1897) II 136, 10-14; çeviri. Braun, *Ausgewaehlte Akten persischer Maertyrer*, Kempten/München 1915, 9; bak. Chron. Se'ert PO IV 3, 299, 10 Scher; *Hıristiyanların savaş hizmetini reddetmesi*: Bedjan II 351 ('Akkebşma'nın şehitlik anlatımı); Chronik v. Arbela 54, 2-3 Kawerau; *Vergi fermanı ve Hıristiyanların reddinin neden-*

leri: Bedjan II 136, 5-16; 137, 17-138, 3; 140, 15-17. *Afrahat: Alıntı*: Dem. V 1. 24 Parisot; Çeviri P. Bruns, Afrahat için bak. Blum, TRE I, 1977, 625 vd. *Casusluk: Alıntı*: Chronik v. Arbela 53, 22-24 Kawerau; aynı zamanda bak. Bedjan II 143, 9-17; 334; bak. Lieu, Captives, 491-495. - *Hıristiyanların kendi kendilerini adlandırmaları:* Brock, *Perspectives*, IV, 93 vd.; VI, 12 vd.; *naşraye/krestyane*: Brock, IV, 91-95 (diğer yorumlarla birlikte). - *Doğu'nun "Kilise Dilleri"*: W. Hage, "Einheimische Volkssprachen und syrische Kirchensprache in der nestorianischen Asienmission", *Erkenntnisse und Meinungen II*, hg. v. G. Wiessner, Wiesbaden 1978, 131-160, ile Brock, VI, 17 vd. - *Şabuhr ve Şem'on: Alıntı*: Bedjan II 189, 1-5; çeviri Braun, 44. - *Diğer Konuşturmalar:* Schwaigert, 103-175. - *4. ve 5. yüzyılda Hıristiyanların tarihi:* yukarıda anılan yazının dışında öncelikle bir de Hage, "Die oströmische Staatskirsche und die Christenheit des Perserreiches", *ZfKG* 84, 1973, 174-187. - 410 Ruhani Meclisi: *Synodicon Orientale*, ed. J. B. Chabot, 17-36/253-275; bak. C. D. G. Müller, "Stellung und Bedeutung des Katholikos-Patriarchen von Seleukeia-Ktesiphon im Altertum", *Oriens Christianus* 53, 1969, özellikle 229-231; aynı yazar, *Geschichte*, D 295 vd. - *424 Ruhani Meclisi: Synodicon*, 43-54/285-298; Müller, *Stellung*, 233. - *484 Ruhani Meclisi:* Müller, *Geschichte*, D 298; bu ruhani meclisin yerine daha sonra 486 ruhani meclisi geçirildi ve bundan dolayı da sonuncusu ruhani meclis dosyalarında bulunmaktadır (*Synodicon*, 53-60/299-307). - *"Kopuş"un önemi*: Hage, *Staatskirche*, 182 vd.; *Alıntı*: s. 184. Barsauma'nın Kral Peroz önünde yaptığı söylenen konuşmaya bakılsın: "Eğer yalnızca senin ülkelerindeki Hıristiyanların ikrarı, Yunan ülkelerindeki Hıristiyanların ikrarından farklı olursa, onların yürekleri ve kafaları senden yana dönecektir." (Barhebraeus, chron. eccl. 3, 65, 16 vd.; über. R. Altheim-Stiehl).*Elçi olarak Hıristiyanlar;* L. Sako, *Le rôle de la hiérarchie syriaque orientale dans les rapports diplomatiques entre la Perse et Byzance aux Ve-VIIe siècles*, Paris 1986, *Barsauma: S. Gero, Barsauma of Nisibis and Persian Christianity in the Fifth Century*, Louvain 1981. - *Nisibis Okulu:* A Vööbus, *History of the School of Nisibis*, Louvain 1965. - *Ksusro ve Mar Aba:* chron. eccl. 3, 91, 7 vd. - 562 yılında, Ksusro ile Justinian arasındaki barış anlaşması bağıntısında Hıristiyanlardan

ötürü ayrı bir anlaşma sağlandı (K. Güterbock, *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen in Zeitalter Justinians*, Berlin, 1906, 93-99). - *Krallar ile Nasturi Hıristiyanlar arasındaki yakınlığı*, Se'ert Tarihçesi'nin, Nasturilerin kralın "hizmetinde" bulundukları formülasyonu göstermektedir (PO VII 2, 147, 5 Scher). - *II. Ksusro ve Hıristiyanlar:* W. S. McCullough, *A Short History of Syriac Christianity to the Rise of Islam*, Chico 1982, 157 vd. - *Mani ve Elchasaylılar:* bak. *Codex Manichaicus Coloniensis* kongre cildindeki çok sayıda makale, ed. Cirillo /A. Roselli, Cosenza 1986, ile *Der Kölner Mani-Kodex*, Über das Werden seines Leibes. Kritische Edition, ... derleme ve çeviri L. Koenen / C. Römer, Bonn 1985, XVIII n. 12. - *Mani'nin Yaşamı*: S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen 2/1992, 1 vd., ile W. Sundermann, "Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Mnichaer I-III", AoF 13, 1986, 40-92. 239-317; 14, 1987, 41-107. - *Mani'nin ortaya çıkışı:* CMC 18, 1 vd.; Fihrist I, 328, 17-20 Flügel; bak. Sundermann, *Studien III*, 75 vd. - *Mani Hindistan'da:* M 4575 (= Sundermann, *Mitteliranische manichaeische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts*, Berlin 1981, 4a. 1/R. S. 56 vd.); bak. Sundermann, "Mani, India and the Manichaean Religion", *South Asian Studies* 2, 1986, 11-19. - *Mani Yukarı Mezopotamya sınır bölgelerinde:* Keph. I, 16, 1-2; bak. Sundermann, *Studien III*, 63 vd. - *Mani sarayda:* Keph. I, 15, 27-33; *Peroz:* Fihrist I, 328, 26 vd. Flügel; bak. Sundermann, *Studien III*, 56-60; (I.) *Şabuhr ile karşılaşma:* Keph. I, 15, 31-16, 2; bak. M. Hutter, *Mani und die Sasaniden*, Innsbruck 1988, 21. - *Misyon:* Hutter, 21-24. - *Şabuhr ve Manicilik: Alıntı:* Sundermann, *Studien III*, 80. - *Batı misyonu:* bak. Lieu, *Manichaeism*, 90 vd. - *Şabuhragan:* Biruni, atar 207, 13 -19 Sachau; bak. D. N. MacKenzie, *"Mani's Şabuhragan"*, BSOAS 42, 1979, 500-543; 43, 1980, 288-310. - *Mani ve I. Hormizd:* N. Sims-Williams, "The Sogdian Fragments of Leningrad II: Mani at the Court of the Shahanshah", *Bulletin of the Asia Institute* 4, 1990, 281-288. - *Mani'nin sonu:* Sundermann, *Studies II*, 253-268; III, 76-78. 87.89-91; bak. Hutter, 27-31. - *Büyücüler ve Mani'nin ölümü:* Psalm-Book II, 16, 19-23; bak. 15, 5-12 (sorumlular olarak büyücüler); buna karşın, Pasyon aktarımı, kralın bağımsız rolünü göstermektedir. - *Ko-*

vuşturmalar: Hom. 76-78; Son:83, 21-85. - Sasani İmparatorluğunda *Manicilerin tarihinin devamına ilişkin bak.* Lieu, *Manichaeism*, 109 vd. - *Doğu Misyonu* (ve Orta Asya ve Çin'deki Manici cemaatler) için bak. Lieu, 219 vd. - *Mani'nin kendi dinini karakterize etmesi:* Alıntı: M 5794 I = M. Boyce, *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, Leiden 1975, 29 vd.; çeviri A. Böhlig (*Die Gnosis*, C. 3: Der Manichaeismus, Zürich/München 1980, 80 vd.) - *Mani'nin öğretisi ve "kilisesi"* için bak. A. Böhlig, "*Manichaeismus*", TRE 22, 1991, 25-45 (ayrıntılı bir bibliyografiyle birlikte); mükemmel bir kısa betimlemeyi C. Römer'e, *Mani.* Auf der Spur einer verschollenenen Religion, Freiburg 1993, 21 vd., borçluyuz. - *Mazdakçılık:* Alıntı: Dk 318, 11 vd. Dresden; 653, 10-654, 8 Madan; çeviri W. Sundermann ("Neue Erkenntnisse über die mazdakitische Soziallehre", *Das Altertum* 34. 3, 1988, 17). - *Mazdak ve öğretisi:* En önemli (daha eski) yazın, M. Shaki'de bulunmaktadır, "The Social Doctrine of Mazdak in the Light of Middle Persian Evidence", ArOr 46, 1978, 289-306; Sundermann, "Mazdak und die mazdakitischen Volksaufstaende", *Das Altertum* 23. 4, 1977, 245-249, ile öncelikle E. Yarshater, "Mazdakism", CHI III 2, 1983, 991-1024; "Mazdakçı hareket"in çeşitli parçaları tezini, Sundermann'a, *Mazdak, Denkard* pasajının yorumuna borçluyum: Sundermann, *Erkenntnisse.* - *Sasanilerin din politikası: bak.* Wiesehöfer, *Loyalitaeten.* - *"Taht" ve "sunak": Alıntılar:* Masudi, muruğ 1, 289, 14 vd. Pellat; Tansar Mektubu 8 Minovi (çeviri Boyce, 33 vd.); bu ve diğer belgelere ilişkin olarak bak. Ph. Gignoux, "Church-State Relations in the Sasanian Period", *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 1, 1984, 72-80; Sh. Shaked ("Administrative Functions of Priests in the Sasanian Period", *Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies*, pt. 1, ed. Gh. Gnoli / A. Panaino, Roma 1990, 262-264), "İkizler" resminin Sasanilere ait olduğunu söylemektedir - *Narseh ve din adamları:* NPi 16/14'de, Kirdır, (bir kez daha yalnızca) "Ohrmazd'ın *mobadı*" olarak nitelendirmekte ve adı anılan tek dinsel makam sahibidir. *II. Hormizd ve büyücüler:* C. Schmidt / H. J. Polotksy, *Ein Mani-Fund aus Aegypten*, Berlin 1933, 29. - *II. Vahram'ın Saltanat Dönemi:* E. Winter, *Die sasanidisch-römischen Friedensvertraege des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Frankfurt 1988, 128-151; bak.

Chronik v. Arbela 37, 20-40, 3 Kawerau, bir *mobad'ın* III. Vahram'a (= II. Vahram) karşı bir kalkışması üzerine. - *II. Hormizd:* Wieschöfer, "Hormizd II. und Rom", *Migratio et Commutatio* (FS Th. Pekáry)hg. v. H.-J. Drexhage / J. Sünskes, St. Katharinen 1989, 68-71; Mani kovuşturmalarının, başarısızlığa uğramış seferden sonra, Hormizd'in konumunun zayıflamasının sonucu olması olasıdır. Hıristiyanlara dokunulmadı, çünkü onlar -Batı'daki Hıristiyan kovuşturmalarından ötürü- "sadık" sayılıyordu. - *II. Şabuhr: Tahta Çıkma: bak.* M. Azarnoush, "Şapur II, Ardaşir II and Şapur III. Another Perspective", AMI N. F. 19, 1986, 219-247; Motifler: Schwaigert, 237-239; *Kovuşturmada rolleri: Ib.*, 132-135. Tam da onun zamanı için, Zerdüşti gelenekte, özellikle kayda değer bir Zerdüşti rahipten (Adurbad ı Mahrspandan) de söz edilmesi, bir tesadüf değildir (A. Tafazolli, EncIr I, 1985, 477). - *Zerdüşti din adamları ve Maniciler:* Hutter (Sundermann'ın açıklamalarıyla birlikte, OLZ 85, 1990, 203-205); Sundermann, *Studien III*, 56 n. 109 (*zandık*); Gnoli, *De Zoroastre à Mani*, Paris 1985, 83 (Manici "evrensellik" ile Zerdüşti "milliyetçilik" arasındaki mücadele). - *Sasani İmparatorluğunda Yahudilik:* J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, vol. 2-5, Leiden 1960-1970; aynı zamanda bak. aynı zamanda aynı yazar, *Israel und Iran in Talmudic Times*, Lanham v.d. 1986 ile *Israel's Politics in Sasanian Iran*, Lanham v. d. 1986; cemaatler için bak. bir de A. Oppenheimer, *Babylonia Judaica*, Wiesbaden 1984; *Hıristiyanların Yahudi düşmanlığı:* Schwaigert, 124-128. - Bu bölümde, Kirdir'ın yazıtlarında kovuşturduğunu söylediği *Budistler* (ve *Hindular*) dışarıda kaldılar; bunun için bak. R. E. Emmerick, "Buddhism among Iranian Peoples", *CHI* III 2, 1983, 956 vd.

4. *Geç dönem Sasani kültürü*'ne ilişkin olarak, -ayrıntı sorunlardaki tüm araştırma ilerlemelerine rağmen- yine de kazanç sağlayacak eserler: F. Altheim / R. Stiehl, *Geschichte der Hunnen*, Bd. 3, Berlin 1961, 86 vd., ile Bd. 5, Berlin 1962, 195 vd. - *"Bilge Kral" Ksusro: Alıntı:* Agathias II 28; *Agathias'ın önyargıları* için bak. A. Cameron, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers* 23/24, 1969/70, 172-174, ile J.-F. Duneau, "Quelques aspects de la pénétration de l'hellénisme dans l'empire perse sassanide", *Mélanges R.*

Crozet, t. 1, Poitiers 1966, 16-20; *"Bilge Kral": Alıntı:* Barhebraeus, chron. eccl. 3, 91, 8 vd. Abbeloos-Lamy; Michael Syr. 366 v. 11 vd. syr.; 2, 339 çeviri Chabot. - *Ksusro'nun karnamag'ı:* an-Nadim'in Kitab al-Fihrist'inde, 10. yüzyılın bir Arapça "yazın tarihi"nde (I, 305, 10 Flügel) ve (Arapça çeviri olarak) alıntılar halinde Ibn Miskavayh'da mevcut; *Alıntı:* 206, 4 vd. Caetani (Çeviri R. Altheim-Stiehl). - *Pers İmparatorluğunda Yeni Platoncular:* Agathias II 30 vd. - Priskianos Lydos: *Solutiones eorum de quibus dubitavit Chosroes, Persarum rex* (Ed. I. Bywater, Suppl. Arist. 1, 2, 39 vd.). *Uranios:* Agathias II 29 vd. - *Münazaralar:* Barhebraeus, chron. eccl. 3, 97, 17 vd.; Michael Syr. ib. - *Öğretmenler:* Chron. Se'ert PO VII 2, 147, 1 vd. Scher. - *"Perslerin Paulus'u": Kişilik:* Barhebraeus, chron. eccl. 3, 97, 17 vd.; bak. W. Wolska, *La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes*, Paris 1962, 67 n. 3, ve L. van Rompay, *Graeco-Syriaca*, Leiden 1978, 28 n. 66; *Eser:* J. P. N. Land, *Anecdota Syriaca IV*, Leiden 1895, 1-32 (Metin) = 1-30 (çeviri); burada çeviri R. Altheim-Stiehl tarafında yapılmış. - *Suriyeli Hıristiyanlar ve Yunan bilgisi: bak.* S. P. Brock'un *Syriac Perspectives on Late Antiquity* adlı makale derlemesindeki makaleleri, Londra 1984. - *Kelile wa Dimne: Pancatantra:* bak. k. Mylius, *Geschichte der Literatur im alten Indien*, Leipzig 1983, 200 vd.; Ibn al-Mukaffa'nın *Arapça versiyonu:* Ed. L. Cheikho, Beirut 1905; çeviri A. Miquel, *Le Livre de Kalila et Dimna*, Paris 1957; Orta Persçesinden biraz daha erken oluşmuş Suriyece metin ile diğer Şark ve Avrupa versiyonları için bak. *Kindler Literatur-Lexikon vb.*'indeki ilgili makaleler. - *Ksusro ve hukuk: Madayan:* A. Perikhanian, "Iranian Society and Law", *CHI* III 2, 1983, 629 vd. - *Hekimlik:* Alıntı: Kifti, tarih 133, 13 vd. Lippert (H. H. Schöffler'e göre çevrilmiş); *Tıbbın Cundaisabur'daki sözde başlangıç dönemleri:* Maqdisi III 157, 1 vd. Huart; Kifti 133, 2 vd. Lippert; Barhebraeus, chron. syr. 57, 11 vd. Bedjan (çeviri E. A. W. Budge I 56 vd.); aynı yazar, tarih 76, 16 vd. Salhani; "Hipokrat tıbbı": Barhebraeus, chron.syr. 57, 15 Bedjan; tarih 76, 18 Salhani. *Pers antropolojik düşünceleri üzerindeki Yunan etkisi* için, H. W. Bailey'in *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*, Oxford 1943, 78-119. 78-119. - Nisibis. Cundaisabur ve diğer Nasturi merkezlerindeki ilk *Hıristiyan "ziyaretçiler"* için bak. L. Richter-Bernburg, "Bok-

tışu", *EncIr* IV, 1990, 33 vd.; *Cibril* için bak. Ib., 334 (H. H. Schöffler tarafından, *Akademie von Gondaischapur*, Stuttgart, 40, savunulduğu haliyle, buluşmanın I. Ksusro dönemine tarihlendirilmesi olanaklı değildir); *durustabad* < drustabed (hekimbaşı). - Ayrıca, her iki Ksusro'nun etrafında da, eğitimlerini Nisibis'de almış hekimler bulunuyordu (Richter-Bernburg, ib.). Zacharias Rhet. (II 217, 20 vd. Brooks), I. Ksusro için, onun bizzat bir hastane kurduğunu ve donattığını anlatmaktadır. - *Burzoy* için bak. D. Khaleghi-Motlagh, "Borzuya", *EncIr* IV, 1990, 38 vd., ve öncelikle de F. de Blois, *Bureoy's Voyage to India and the Origin of the Book of Kalilah wa Dimna*, London 1910. İbn Kutayba, ma'arif 658, 17 vd. Okacha, ve Tabari'ye göre, 1, 845, 14 vd. de Goeje, Hint hekimliği daha henüz II. Şabuhr döneminde Huzistan'a ulaşmıştır. - *Iran'da hekimlik* geleneğine ilişkin olarak, bak. C. Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951, ile D. Brandenburg, *Priesteraerzte und Heilkunst im alten Persien*, Stuttgart 1969. - *Hekimlik "yazar"ı olarak I. Ksusro:* bak. F. Sezgin, *Geschichte der arabischen Schrifttums*, Bd. 3, Wiesbaden 1970, 186. - *Eczacılık, hekimlik, tarım bilimi ve astronomi alanlarındaki Yunan ve Hint bilgilerinin aktarılması için bak.* M. Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh 1978, 16 vd. - *(Geç dönem) Sasani İmparatorluğunda yazın:* bak. "Middle Persian Literature" HdO I 4, 2, 1, Leiden 1968, 31-66'da M. Boyce'un makaleleri; J. C. Tavadia, *Die mittelpersische Sprache und Literatur der Zarahustrier*, Leipzig 1956, ile J. de Menasce, "Zoroastrian Pahlavi Writings", *CHI* III 2, 1983, 1166-1195. - *Avesta yayımları:* bak. H. W. Bailey, *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*, Oxford 1943, 173. - *Hvaday-namag:* Th. Nöldeke, Das iranische Nationalepos, Leipzig 1920, 12 vd.; A. Sh. Shahbazi, "On the Xwaday-namag", AcIr 30, 1990, 208-229. - *andarz yazını*: S. Shaked, *EncIr* II, 1987, 11-16, özellikle s. 15. - *Saray kültürü: Alıntı*: Karnamag-ı Ardahşir ı Pabagan, Kap. I, Nöldeke'ye göre çeviri, 39; genel: F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, C. 5, Berlin 1962, 195 vd. - *Satranç:* B. Utas, "*Chess*", *EncIr* V, 1992, 393-396, özellikle s. 394. - *Av:* bak. Ph. Gignoux, "La chasse dans l'Iran sasanide", *Iranian Studies*, ed. Gh. Gnoli, Roma 1983, 101-118; Iran'da, daha henüz Ahamenitler döneminde bilinen av parkları (yukarıda),

Sasaniler dönemi için de belgelenmiştir. - *Saray Kültürü ve yaşam tarzı: Ksusro ud redag:* J. M. Unvala, *Der Pahlavi-Text "Der König Husrav und seine Knabe"*, Diss. Heidelberg 1917; *Alıntı:* Altheim, *Hunnen* V, 202 vd. - *Hükümdar ünvanları: bak. Menander Prot. fr. 6, 1 p. 62 Blockley: "Theios, agathos, eirenopatrios, archaios Ksosroes, basileus basileon, eutyches, eusebes, agathopoios, hotini hoi theoi megalen tychen kai megalen basileian dedokasi, gigas giganton, hos ek theon charakterizetai* ("Tanrısal, barışın iyi babası, saygıdeğer Ksusro, kralların kralı, kutlu, mümin ve hayırsever, tanrıların kendisine baht ve büyük bir imparatorluk bahşettikleri, devlerin devi, tanrıların suretine göre yaratılmış"). - *II. Ksusro'nun Tacı:* Tabari 1, 2446, 11 vd. de Goeje. - *II. Ksusro'nun Halısı:* "Üzerinde yolların şekiller oluşturduğu, ayıran parçaların ırmakları, bunlara ait ara alanların tepeleri oluşturğu, alanının ölçüsüne göre altmış kere altmış arşın ölçüsünde tek bir halı. Kenarlarının üzerinde, altından dallarına, altından, gümüşten ve benzerlerinden çiçeklerine karşı ipekten bahar bitkileriyle bezenmiş toprak" (Tabari 1, 2452, 7 vd.; çeviri R. Altheim-Stiehl); bak. M. G. Morony, "Bahar-e Kesra", *EncIr* III, 1989, 479. - Geç dönem Sasani şatafat yayılmasının diğer örnekleri için bak. Altheim, *Hunnen* V, 195 vd. (özellikle de yazınsal belgeler için), ile D. Shepherd ve P. Harper, *CHI* III 2, 1983, 1055 vd. (sanat eserleri için). - *Savaş yürütmenin vahşeti:* Tabari 1, 1062, 14 vd.; Yakubi 1, 197, 4 vd. Houstma; Dinawari 116, 7 vd. Guirg. (Şahrbaraz'ın başkaldırısı; *Alıntı:* Tabari 1, 1062, 14 vd.; çeviri Nöldeke, 338); bak. Tabari 1, 2023, 16 vd.; 2254, 17 vd. (Sasani birlikleri Savad'da).

F'ye ilişkin Bibliyografik Denemeler

Eski İran'ın yaşamaya devam etmesi ve yeniden keşfedilmesi: Önemli Yazın: A. Gabriel, *Die Erforschung Persiens*, Wien 1952; *Achaemenid History VII:* Through Traveller's Eyes, ed. H. Sancisi-Weerdenburg/ J. W. Drijvers, Leiden 1991; Gh. Homayoun, *Iran in europaeischen Bildzeugnissen vom Ausgang des Mittelalters bis ins achtzehnte Jahrhundert*, Diss. Köln 1967; *Persepolis en Pasargadae in wisselend pespectief, ed.* H. Sancisi-Weerdenburg,

Groningen/Leiden 1989; A. Sh. Shahbazi, "From Parsa to Taxt-e Jamsid", AMI N. F. 10, 1997, 197-207; J. Wiesehöfer, *Ausbau des Schriftbezugs als Fortschritt der Wissenschaft.* Die Entzifferung der Keilschrift, Hagen 1987. - *Alıntı:* ŞPs-I; çeviri M. Back'e göre. - *Erken dönem İslam tarih yazımı* (ve onun eski İran hakkındaki düşüncesi) için bak. özet olarak H. Busse, "Arabische Historiographie und Geographie", *Grundriss der arabischen Philologie*, Bd. 2, hg. v. H. Gaetje, Wiesbaden 1987, 264-297; M. Springberg-Hinsen, *Die Zeit vor dem Islam in arabischen Universalgeschichten des 9. bis 12. Jahrhunderts*, Würzburg/Altenberge 1989; *Alıntı:* Busse, 271; *Kent tarihi:* İran'ın en önemli kentlerini "tarihleri" ile birlikte anan ve bu arada eski ağızdan aktarmayı işleyen, 9. yüzyıldan kalma *Şahristaniha ı Eran* adlı yapıt akla gelmektedir (J. Marquart, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranşahr*, ed. G. Messina, Rom 1931). *Firdevsi:* Kişiliği ve Şahname için bak. A. Sh. Shahbazi, *Ferdowsi*, Costa Mesa 1991, ve W. Sundermann, *Schahname.* Das persische Königsbuch. Miniaturen und Texte der Berliner Handschrift von 1605, hg. v. V. Enderlein / W. Sundermann, Leipzig/Weimar 1988, 5-29 (yazınla birlikte); Firdevsi'den giriş alıntısı: s. 27; *Eserin karakterize edilmesi:* Alıntı: Sundermann, 8. - *İran'da İskender resmi:* Wiesehöfer, "Zum Nachleben von Achaimeniden und Alexander in Iran", *Achaemenid History VIII*, Leiden (baskıda); basitleştirilmiş bir şekilde, biri, Zerdüşti gelenekten kaynaklı ve İskender'in seferi sırasındaki "suçları"na dayanarak, Makedonyalıyı, Eranşahr üzerine kimsenin yapamadığı uğursuzluk ve yıkımı getiren mutlak kötü *(gizistag)* olarak niteleyen ve diğeri, güçlü bir şekilde İskender romanları tarafından belirlenmiş olarak, İskender'i, Pers prensi ve güçlü kral, daha sonra Müslüman, bilge ve hatta peygamber olarak niteleyen iki İskender resmi birbirinden ayrılabilir. Bu her iki resim, daha henüz geç Sasani döneminde yanyana mevcuttu. - *H. Heine:* "Der Dichter Firdusi"den (1851). - *Persepolis'in "yaşamaya devam etmesi":* W. Ouseley, *Travels in Various Countries of the East*, vol. 2, London 1821, 241-411; Shahbazi, *Parsa;* H. Arndt, *Persepolis*, Stuttgart 1984 (metinlerle birlikte). - *Pasargadai:* G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, vol. 2, London 1892, 71-90; D. Stronach, *Pasargadae*, Oxford 1978, 3; Sancisi-Weerdenburg, *Achaemenid*

History VII'de, 25-27. - *Nakş-i Rüstem*: Curzon II, 117 vd. - *İran harabe kentlerinin Yahudi - İslam anlatımlarından kaynaklanan yorumları* için bak. özet olarak A. S. Melikian-Chirvani, *Le monde iranien et l'Islam*, ed. J. Aubin, Genf/Paris 1971, 6 vd. - *Hümanizm döneminde antik dönem yazarlarının yaşamaya devam etmesi ya da yeniden keşfi için bak.* R. Pfeifer, *Die klassische Philologie von Petrarca bis Mommsen*, München 1982. - *İskender Romanı:* J. Gruber v. d., "Alexander d. Gr., B: Alexanderdichtung", *LdM*I, 1980, 355-366. - *İncil açıklaması:* J. M. Plotzek, *LdM*II, 1983, 83-88; İncil biliminin İran hakkındaki düşünceleri konusunda yayın bulunmamaktadır. - *Daniel*: K. Koch, *Das Buch Daniel*, Darmstadt 1980, 182-213. - *Orta Çağ dünya tarihçeleri:* G. Wirth v. d., "Chronik", LdM II, 1983, 1954-2028; Lübeck dünya tarihçesinin tam başlığı şöyle: *Chronicarum et historiarum epitome, rudimentum novitorum nuncupate*; Alıntı: D. Metzler, "Die Achaemeniden im Geschichtsbewusstsein des 15. und 16. Jahrhunderts", *Kunst, Kultur und Geschichte der Achaemenidenzeit und ihr Fortleben*, özellikle H. Koch / D. N. MacKenzie, Berlin 1983, 290. - *Orta Çağ tarih düşüncesi için bak.* F.-J. Schmale, *Funktion und Formen mittelalterlichen Geschichtsschreibung*, Darmstadt 1985. - *İran'da seyyahlar*: bak. denemelerin başlangıcındaki yazın; (Erken Yeniçağda) *Gezi anlatımları türü ve onların yabancı kültürleri ele alışı için bak.* M. Harbmeier, "Reisebeschreibungen als mentalitaetgeschichtliche Quellen", *Reiseberichte als Quellen europaeischer Kulturgeschichte*, hg. v. A. Maçzak/ H. J. Teuteberg, Wolfenbüttel 1982, 1-31; J. Osterhammel, "Distanzerfahrung. Darstellungsweisen des Fremden im 18. Jahrhundert", *Der europaeischer Beobachter aussereuropaeischer Kulturen*, hg. v. H.-J. König v. d., Berlin 1989, 9-42, ile "Reisen an die Grenzen der Welt. Asien im Reisebericht des 17. und 18. Jarhunderts", *Der Reisebericht*, hg. v. P. J. Brenner, Frankfurt 1989, 224-260. - *Pordenoneli Odorich*: H. Cordier, *Les voyages en Asie du bienheureux frère Odorico de Pardenone*, Paris 1891; Alıntı Gabriel'den, 40 (Comerun *Küh-i Mihr'e* ["Mithra Dağı"] dayanmaktadır; bak. Shahbazi, 206). *Barbaro*: J. Barbaro / A. Contarini, *Travels to Tana and Persia*, London 1873. - *Silva y Figueroa: L'ambassade de D. Garcias de Silva Figuroa en Perse*, Paris 1667. - *Della Valle: Viaggi di Pietro della Valle ...*, Bo-

logna 1672; bak. P. Bietenholz, *Pietro Della Valle (1586-1652)*, Basel/Stuttgart 1962. - *von Poser: Der beeden Königl. Erb Fürstenthümer Schweidnitz und Janer in Schlesien Hochverordneten Landes Bestellter Des Hoch Edelgebornen Herrn Heinrich von Poser und Gross Nedlitz Lebens und Todes Geschichte* ..., Jena 1675; alıntılar halinde F. H. Kochwasser tarafından derlenmiş olarak *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500-Jahrfeier Irans*, Stuttgart 1971, 80-93. - *Herbert*: v. d. Th. Herbert, *Some Yeares Travels into Divers Parts of Asia and Afrique*, London 1677. - *Mandelslo*: J. A. v. Mandelslo, *Morgenländische Reyse-Beschreibung*, hg. v. A. Olearius, Hamburg 1658; *Journal und Observation (1637-1640)*, hg. v. M. Refslund-Klemann, Kopenhagen 1942 (Günce); Olearius, Mandelslo'nun güncesini kendisine has bir anlatıma dönüştürdü. Örneğin, *Reyse-Beschreibung*'daki resmiyle birlikte, Kyros Mezarının krokisine (fol. 170v) bakılsın. - *Tavernier:* J. B. Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier* ..., Paris 1679. - *Thévenot*: J. de Thévenot, *Suite du voyage de Mr. de Thévenot au Levant*. Seconde partie, Paris 1689. - *Chardin*: J. Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, nouv. éd.*, Amsterdam 1735. - *du Bruijn*: C. de Bruijn, *Reizen over Moskovie, door Persie et Indie*, Amsterdamm 1711; bak. J. W. Rdijvers, *Engelbert Kaempfer*. Werk und Wirkung, hg. v. D. Haberland, Stuttgart 1993, 85-104. - *Kaempfer*: E. Kaempfer, *Amoenitates exoticae*, Lemgo 1712 (ve British Library'deki henüz neredeyse hiç değerlendirilmemiş el yazması kayıtlar); bak. Wiesehöfer, *Engelbert Kaempfer*, 105-132. - *du Mans:* S. Schuster-Walser, *Das Safawidische Persien im Spiegel europaeischer Reiseberichte*, Baden-Baden/Hamburg 1970. - *Niebuhr ve Arap keşif gezisi: Eser:* C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Laendern*, 3 cilt, Kopenhagen 1774-1837 (burada önemli olan 2. ciltir); *Kişilik ve keşif gezisi: Carsten Niebuhr und die Arabische Reise 1761-1767*, hg. v. D. Lohmeier, Heide 1986 (sergi katalogu); *Niebuhr, Herder ve yazılar:* Harbsmeier, "Before Decipherment, Persopolitan Hypothese in Late Eighteenth Century", *Culture and History* 11, 1992, 23-59; Alıntı: B, G. Niebuhr, *Carsten Niebuhr's Leben*, Kiel 1817, 32. - Herder: J. G. Herder, *Persepolis. Eine Muthmassung*, Gotha 1787 (2/1798) (= *Herders Saemmtliche Werke*, hg. v.

B. Suphan, Bd. 15, Berlin 1888, 571 vd.); *"Haraç getiriciler"*: *Ib. (Saemmtliche Werke,* Bd. 15, 592); *Alıntı: Persepolitanische Briefe (1798-1803) (= Saemmtliche Werke*, Bd. 24, Berlin 1886, 503); bak. P. Calmeyer, "Achaimeniden und Persepolis bei J. G. Herder", *Achaemenid History VII*, 135-145. - *19. yüzyılın çizimleri ve rekonstrüksiyonları:* Sancisi-Weerdenburg, *Achaemenid History VII*, 27 vd. (burada öncelikli olarak anılması gereken adlar R. Ker Porter [*Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia* ..., London 1821], Ch. Texier [*Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie*, t. 1-2, Paris 1839] ve E. Flandin / P. Coste [*Voyage en Perse*, t. 1-2, Paris 1851]). - *İlk fotograflar:* F. Stolze / F. C. Andreas, Persepolis, 2 cilt, Berlin 1882. - *Antikalar*: Sancisi- Weerdenburg, ib. 27 vd. - *Arkeoljik kazılar için bak.* Vanden Berghe ve Calmeyer'in, her bir yer için "kaynak bölümleri"nde belirtilen yazın (ve ilgili arkeolojik bibliyografileri [A'ya ilişkin bibliyografik denemeler]); "çağdaş" *gezginler* olarak, öncelikle Sir Aurel Stein, Ernst Herzfeld ve L. Vanden Berghe anılmalıdır ki bunların son ikisi, aynı zamanda (Persepolis ve Luristan'da) kazıcı olarak faaliyet gösterdi.

Çivi yazısının okunması için bak. aşağıdaki kitapların ilgili bölümleri: E. A. Wallis Budge, *The Rise and Progress of Assyriology*, London 1925; J. Friedrich, *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, Berlin 1954; M. Pope, *Das Raetsel der alten Schriften*, Bergisch-Gladbach 1978, yeni baskı Herrsching 1990 (İngilizce orijinal: *The Story of Decipherment from Egyptian Hieroglyphic to Linear B*, London 1975); Ch. Bermant / E. Weitzman, *Ebla*, Frankfurt 1979 (İngilizce, Londra 1979), ile öncelikle de E. Doblhofer, *Die Entzifferung alter Schriften und Sprachen*, Stuttgart 1993. - *"Çivi yazısı" kavramı**: *Cuneiformis* ("kama biçimli") kavramı, ilk kez - birincisi olan *pyramidalis*'e karşı ikinci seçenek olarak- Thomas Hyde tarafından *Historia religionis veterum Persarum'da* (Oxford 1700, 525) kullanıldı. Bu kavram, Kaempfer'in (Grotefend tarafından da kullanılan) anlatım gücü yüksek *litterae cuneatae* kavramına karşı kendisini kabul ettirdi ve İngilizce'de *cuneiform (writing)*, Fransızca'da (écriture) cunéiforme ya da buna dayanarak Rusça'da

*Almanca'da "çivi yazısı" için kullanılan kavram, Türkçeye kelimesi kelimesine çevrildiğinde "kama yazısı" anlamı vermektedir. -çn.

klinopis', Arapça'da (*hatt*) *mismari* ("çivi biçiminde yazı kullanma biçimi"), Türkçe'de *çivi yazısı* ve hatta Japonca'da *kusabi-gata-moji* ("kama-biçim-işaret") olarak bulunmaktadır. - *Grotefend'in "Praevia"sı*: Grotefend, araştırma sonuçlarını, Latince redakte edilen bir raporda *(Praevia cuneatis, quas vocant, inscriptionibus Persepolitanis legendis et explicandis relatio)* derlemiştir. Bunu, Göttingenli teolog Th. Ch. Tychsen, Göttingen "Königlichen Societaet der Wissenschaften"* (yani bugünkü "akademi"de), 4 Eylül, 2 Ekim ve 13 Kasım 1802 ile 20 Mayıs 1803'de ders olarak anlatmıştır. Tychsen'in elinden çıkan dersler, GGA 1802, s. 1481-1487; 1769-1722; 1803, 593-595; 1161-1164'de yayınlanmıştır. Ne varki *Praevia relatio*, ancak bundan 90 yıl sonra basılmıştır (W. Meyer, "G. Fr. Grotefend's erste Nachricht von seiner Entzifferung der Keilschrift", NGWG 14, 1893, 573-616 [ayrı basım: Darmstadt 1972]). A. J. Silvestre de Sacy (aşağıda), bu arada Grotefend'in en önemli sonuçlarını "Lettre à M. Millin sur les inscriptions des monuments persépolitains"inde anlattı ve değerlendirdi *(Magasin encyclopédique* VIII 5, 1803, 438-467) ve Grotefend'in kendisi, sonuçlarını öğretmeni A. L. Heeren'in *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, Bd. 1, Göttingen 1805, adlı kitabının yeni baskısının ekinde "Über die Erklaerung der Keilschriften und besonders der Inschriften von Persepolis" makalesinde derledi. - Grotefend'in ilk *Praevia*'sının elyazması orijinalini, Göttingenli Asurolog R. Borger, ilk kez Aralık 1974'de Grotefend'in Göttingen Üniversitesinin kütüphanesindeki bırakıtı içinde buldu. Onun metin versiyonu ve yorumu, bugüne kadar tayin edici: R. Borger, "Grotefends erste 'Praevia'. Einführung-Faksimilie-Übersetzung-Kommentar", *Welt des Alten Orients. Keilschrift-Grabungen-Gelehrte*, Göttingen 2/1975, 155-184. Eğer 1820'de ölmüş olmasaydı, İngilizlerin Bağdat'daki elçisi Claudius James Rich'in Suebyalı sekreteri *Carl Bellino*, büyük bir onura kavuşabilirdi. Bellino, daha o dönemde bulabildiği bütün çivi yazılarını (ne varki çoğu Babilce-Asurca metinler) (Rich ile birlikte) kopya etti ve kopyaları Grotefend'e gönderdi. 1820'de, DE ve XE'yi kopya etmeye başladı; bunun yanı sıra, Bisutun yazıtını ve Persepolis yakınlarındaki bir kaya mezar üzerindeki ayrıntılı bir

*Kraliyet Bilimler Topluluğu -çn.

yazıtı kopya ederek çizmeyi planlıyordu. Erken ölümü bunu olanaksız kıldı. Grotefend ile Bellino arasındaki mektuplaşma, W. Schramm tarafından yayınlandı: Carl Bellino an G. Fr. Grotefend. Briefe und Inschriften, ZA 64, 1974, 250-290. *Bellino* için bak. R. D. Barnett, "Charles Bellino and the Beginning of Assyriology", *Iraq* 36, 1974, 5-28. - *Grotefend'in tek tek çözme adımları*, Borger'de, *Praevia*, ve W. Hinz'de aynı katalog içinde ("Grotefends genialer Entzifferungversuch"), s. 15-18, okunabilir. - *Grotefend'in biyografisi:* K. Brethauer / W. R. Röhrbein, *Welt des Alten Orients*, 9-14'de; G. Steiner, "Eine zeitgenössische Würdigung der Entzifferungsarbeit von Georg Friedrich Grotefend", *Achaemenid History VII*, Leiden 1991, 109-121. - *de Gouvea: Alıntı: Relaçam*, Lissabon 1611, 32. - *Garcia Silva Figueroa: Alıntı: De rebus Persarum epistola*, Antwerpen 1620, 6. Figueroa'nın kitabında , kenarda yalnızca ikizkenar bir üçgen (Yunanca büyük Delta), resmedilmiştir. - *Della Valle: Çivi Yazıları: Viaggi di Pietro della Valle* ..., pt. 2, Bologna 1672, 340. - *Niebuhr: Kopya çizimler: Reisebeschreibung*, Bd. 2, Kopenhagen 1778, Tablo XXIV, XXXI (Yazıtlar A-L: A = XPb; B-D = DPa; E-G = XPe; H = DPd; I = DPe; K = DPf; L = DPg); *Yorum*: s. 138 vd. - *Duperron*: Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron'un çalışmaları içinde özellikle *Zend-Avesta*. Ouvrage de Zoroastre, Paris 1771, öne çıkarılmalıdır. Kişiliği için bak. R. Schwab, *Vie d'Anquetil-Duperron*, Paris 1934. Bak. aynı zamanda D. Metzler, "A. H. Anquetil-Duperron (1731-1805) und das Konzept der Achsenzeit", *Achaemenid History VII*, 123-133. - *de Sacy: Mémories sur diverses antiquités de la Perse*, Paris 1793, 1-124 (kısmen, 1787'de Academie des Inscription'da okunan ders taslağına dayanmaktadır); *Niebuhr'un taslakları: Reisebeschreibung II*, Tab. XXVII (Yazıtlar F-I). Tychsen ve Münter: R. Schmitt, "Daenische Forscher bei der Erschliessung der Achaimeniden-Inschriften", *Acta Orientalia* 47, 1989, 13-26. - *Eski Persçe çivi yazısının karakteristik özellikleri:* Schmitt, *Compendium Linguarum Iranicarum*, Wiesbaden 1989, 56-85; Alıntı: s. 64. - *Kral olarak baba ve oğul:* Keza kronolojik olarak olası baba-oğul Kyros bileşimi (II. d. Gr., 559-530) - (II.) Kambyses (530-522), her iki hükümdar adı B ve G'de farklı başharf gösterdikleri için, Grotefend açısından söz konusu değildi. - *Khşeiô*: A. H. Anquetil-Duperron'un

Zend-Avesta'sında, t. 2, Paris 1771, 432-475, bir "vocabulaire zend, pehlevi et français", 476-526, bir "vocabulaire pehlevi, persan et français" bulunmaktadır. *Khşeiô*, s. 442'de bulunmaktadır. - *Dahılar*: Hdt. I 125: *Daoi*; Grotefend, ikinci Praevia'sında, tanıdık çevresi içindeki bir "doctissimus censor"a [TH. Ch. Tychsen] dayanarak, bu okumayı, "halklar" okuması şeklinde düzeltti. - *Grotefend'in yazıtları ilk okuması*: Bu, R. Borger tarafından 1974'de bulunan *Praveia*'nın elyazması örneğinin metnine ya da onun 1893'de W. Meyer tarafından yayınlanan baskısına denk düşmektedir. - *Çivi yazısının okunmasının tarihinin devamı:* Eski Persçe yazı: özetleyici anlatımlar Pope'de, *Raetsel*, 116-124 (İngilizce, s. 102-110); Bermant/Weitzman, *Ebla* (Alm.), 183-189, ile öncelikle R. Borger, "Die Entzifferungsgeschichte der altpersischen Keilschrift nach Grotefends ersten Erfolgen", *Persica* 7, 1975-1978, 7-19, ve Doblhofer, *Entzifferung*, 125-143; *diğer çivi yazısı sistemleri*: Pope, 125-137; Bermant/Weitzman, 189-226; Doblhofer, 144-183. - *Rask: Über das Alter und die Echtheit der Zend-Sprache und des Zend-Avesta*, Berlin 1826 (Kopenhagen 1826); Rask ve yaptıkları için bak. Schmitt, *Forscher*, 21-23. - *Lassen: Die altpersischen Keil-Inschriften von Persepolis*, Bonn 1836. Diğer, daha sonraki çalışmalar: "Die neuesten Fortschritte in der Entzifferung der einfachen Persepolitanischen Keilschrift", ZKM 2, 1839, 165-176; "Die Altpersischen Keilinschriften nach HRn. N. L. Westergaard's Mitteilungen", ZKM 6, 1845, 1-188; 467-580. - *Burnouf: Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes trouvées près d'Hamadan et qui font maintenant partie des papiers du Dr. Schulz*, Paris 1836. - *Rawlinson*: Rawlinson'un yaşam öyküsünü kardeşi George Rawlinson anlatmaktadır: *A Memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson*, London 1898. R. Borger ("Dokumente zur Entzifferung der altpersischen Keilschrift durch H. C. Rawlinson, *Persica* 7, 1975-1978, 1-5), öncelikle bu konuya ilişkin yazışmaları derledi. Rawlinson'un çalışma tarzı üzerine alıntı, Budge'den, Rise; Rawlison'un kendisi, çalışmasını Archaelogia dergisinde anlattı, Archaelogia 35, 1852, 71; *Elvend yazıtları:* DE = I. Dara'nın Elvend Dağlarındaki yazıtları; XE = I. Kserkses'in Elvend Dağlarındaki yazıtı. - *Budge/Meissner Tartışması*: Budge, 51; Meisner, *Literarische Wochenschrift* 1926, 923-925. *Grotefend üzerine*

Rawlinson: "Professor Grotefend has certainly the credit of being the first who opened a gallery into this rich treasure house of antiquity. In decyphering the names of Cyrus, Darius, Xerses, and Hystaspes, he obtained the true determination of nearly a third of the entire alphabet, and thus at once supplied a sure and ample basis for further research" (*JRAS* 10, 1846/47, 3-4). - Grotefend, (Lassen vs. gibi) rakiplerine her zaman "cömert" davranmadı (örnekler: Borger, *Entzifferungsgeschichte*'de, 14). - *"Iranian Studies" ve "Iranistik"*: bak. *Iranian Studies* 20, 2-4, 1987'deki makaleler (*Iranian Studies in Europe and Japan, de.* R. Mathee / N. Keddie) ile *Guide to Iranian Studies in Europa*, pt. 1: Institutions and Teaching Programmes in Twelwe Countries of Western Europe, Leiden 1988.

A'Hc	III. A(rtakserkses'in) H(amadan) Yazıtı e
A Ant Hung	Acta Anti0ua Academiae Scientarum Hungaricae
Ach Hist	Achaemenid History, Leiden
Ac Ir	Acta Iranica, Lieden
AION	Annali Instituto Orientale di Napoli
AIΩN	AIΩN, Annali del Seminario di Studi del Mondo Classico Sezione Linguistica Instituto Universtario Orientale di Napoli, Pisa
AJA	American Journal of Archaeology
AMI	Archaelogische Mitteilungen aus Iran
ANRm	I. A(rdanşir'in) N(akşi-i) R(üstem) (Rölyefi)
ANRw	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Festschrift J. Vogt, Berlin
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
AoF	Altorientalische Forschungen (Antik Orient Araştırmaları)
e. P	eski Persçe (e'ye)
Arap.	Arapça
Aram.	Aramice
Ar Or	Archiv Orientalni
Babil.	Babilce
BaM	Baghdader Mitteilungen
BCH	bulletin de Correspondance Helle'nique
BJbb	Bonner Jahrbücher
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CAH	The Cambridge Ancient History, Cambridge v.d.
CDAFI	Caliiers de la Delegation Française en Iran

CHI	The Cambridge History of Iran, Cambridge v.d.
CIG	Corpus Inscriptianum Graeccarum
CMC	Codex Manichaicus Coloniensis
CRAI	Comptes Rendus de l'Acade'mie des Inscriptions et Belles-Letres
D'Ha	II. D(ara'nın) H(amadan Yazıtı)
DB	I. D(ara'nın) B(isutun Yazıtı)
DBa (sus)	I. D(ara'nın) B(isutun Yazıtının Elamca ek yazısı) a
DBb-j	I. D(ara'nın) B(isutun Yazıtının ek yazıları) b-j
DE	I. D(ara'nın) E(lvenol Yazıtı)
DH	I. D(ara'nın) H(amadan Yazıtı)
DHA	Dialogues d'Histoire Ancienne
Dk	Deukard
DN	I. D(ara'nın) N(akş-i Rüstem Taht Yazıtları)
DNa	I.D(ara'nın) N(akş-i Rüstem Yazıtı) a
DNb	I.D(ara'nın) N(akş-i Rüstem Yazıtı) b
DPa	I. D(ara'nın) P(ersepolis Yazıtı) a
DPd	I. D(ara'nın) P(ersepolis Yazıtı) d
DPe	I. D(ara'nın) P(ersepolis Yazıtı) e
DPf	I. D(ara'nın) P(ersepolis Yazıtı) f
DPg	I. D(ara'nın) P(ersepolis Yazıtı) g
DPh	I. D(ara'nın) P(ersepolis Yazıtı) h
DSab	D(ara) I'(in) S(usa yazıtı) ab
DSf	D(ara) I'(in) S(usa yazıtı) f
DSm	D(ara) I'(in) S(usa yazıtı) m
DSp	D(ara) I'(in) S(usa yazıtı) p
DZc	D(ara) I'(in) (Süveyş yazıtı) c
Elam.	Elamca
EncIr	Encyclopedia Iranica, Londra/Costa Mesa
Fort.	Persepolis'den yayınlanmamış levhalar
GGA	Göttingische Gelehrte Anzeigen
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies

Yun.	Yunanca
H.	Persepolis'den yayınlanmamış levhalar
HdAW	Handbuch der Altertumswissenschaft, Münih
HZ	Historische Zeitschrift
IF	Indogermanische Forschungen
IIP	Inventaire des Inscriptions de Palmyre, Beyrut/Şam
IPNB	Iranisches Personennamenbuch, Viyana
IrAnt	Iranica Antiqua
JA	Journal Asuiatique
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts
JHS	Journal of Hellenic Studies
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
JS	Journal des Savants
JSAI	Jerusalem Studies in Arabic and Islam
JSOT	Journal for the Study of the Old Testament
KKZ	K(ırdır'ın) K(a'ba-i) Z(erdüşt yazıtı)
KlP	Der Kleine Pauly
KNRm	K(ırdır'ın) N(akş-i) R(üste)m (yazıtı)
KSM	K(ırdır'ın) S(ar) M(aşhad yazıtı)
Lat.	Latince
LdM	Lexikon des Mittelalters, Zürich
MBAH	Münsterische Beitraege zur antiken Handelsgeschichte
MDAI	Mémories de la Délégation Archéologique française en Iran
O.Per.	Orta Persçe
MS	Manuskript (metni)
NABU	Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires
NGWG	Nachrichten von der Gesellschaft der Wisenschaften zu Götingen. Phil.-hist. Kl.
NPi	N(arseh'in) P(aikul)i (yazıtı)
OGIS	Orientis Graeci Inscriptiones Selectae

OLP	Orientalia Lovaniensia Periodica
OLZ	Orientalische Literaturzetung
Pa.	Partça
PCPhS	Proceeding of the Cambridge Philological Society
PF	Persepolis Fortification (Tablet)
PFa	Persepolis Fortification (Tablet)
PFT	Persepolis Fortification Tablets
pl.	Plural (çoğul)
PO	Patrologia Orientalis
PT	Persepolis Treasury (Tablet)
PTT	Persepolis Treasury Tablets
QdS	Quaderni di Storia
RE	Pauly-Wissowa'nın Realencyclopaedia der classischen Altertumwissenschaft'ı
REA	Revue des Études Anciennes
	Rend. Lincei Rendiconti della Clase die Scienza Morali, Storiche e filologiche dell'Academia dei Lincei
RHE	Revue d'Historie Ecclésiastique
SEG	Supplementum Epigraphicum Graceum
sg.	Singular (Tekil)
StIr	Studia Iranica
Sur.	Suriyece
ŞH	Ş(abuhr I.'in) H(accıabad yazıtı)
ŞKZ	Ş(abuhr I.'in) K(a'ba-i) Z(erdüşt yazıtı)
ŞNRb	Ş(abuhr I.'in) N(akş-i) R(aca)b (yazıtı)
ŞNRm	Ş(abuhr I.'in) N(akş-i) R(üste)m (yazıtı)
ŞPs	(Saka kralı) (Ş(abuhr'un) P(ersepoli)s (yazıtı)
ŞVŞ	Ş(abuhr I.'in) V(eh-) Ş(abuhr yazıtı)
T.	Persepolis'den yayınlanmamış Levhalar
TAVO	Tübinger Atlas des Vorderen Orients
TRE	Theologische Realenzyklopaedie, Berlin
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis

WO	Welt des Orients
XDNb	= XPl
XE	Ks(erkses'in) E(lvend yazıtı)
XPb	Ks(erkses I'in) P(ersepolis yazıtı) b
XPc	Ks(erkses I'in) P(ersepolis yazıtı) c
XPe	Ks(erkses I'in) P(ersepolis yazıtı) e
XPh	Ks(erkses I'in) P(ersepolis yazıtı) h
XPl	Ks(erkses I'in) P(ersepolis yazıtı) l
YCS	Yale Classical Studies
ZA	Zeitschrift für Assyriologie
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft
ZfKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte
ZKM	Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

KRONOLOJİ

Ahamenitler döneminde İran

550/49	Persli (II. ?) Kyros, efendisi Med "kralı" Astyages'i dize getirir ve Ekbatana'yı alır.
547/46	Persliler, Lidya Krallığını fethederler. Lidya kralı Kroisos, Sardeis'in fethi sırasında öldürülür.
539	Ugbaru'nun önderliği altındaki Kyros birlikleri Babil'i alırlar.
530	Kyros, Jaksartes'deki savaş sırasında öldürülür ve Pasargadai'de defnedilir.
530-522	Halefi, oğlu (II.) Kambyses olur. K., hükümdarlık için olası bir rakip olarak gördüğü kardeşi Bardiya'yı ortadan kaldırır.
525	Kambyses önderliği altındaki Pers birlikleri Mısır'ı alırlar.
522/21	İran'da Medyalı büyücü Gaumata başkaldırır ve bir vergi ve askerlik hizmeti moratoryumu ile yandaş kazanır. Yalnızca yedi aylık bir hükümdarlıktan sonra yedi aristokrat suikastçı tarafından öldürülür. Bunlardan biri, Ahamenitli Dara, kral olarak atanır. Yönetimine karşı sayısız ayaklanmayı bastırmayı başarır. Bisutun kayalarındaki kahramanlık anlatımları için, ilk kez yeni yaratılan eski Persçe çivi yazısı kullanılır.
519	Dara, İskit "kralı" Skunksa'yı dize getirir.
510 dolayları	"Avrupalı" İskitlere karşı başarısız bir sefere karşın, Trakya'nın fethi başarılır. Makedonya

	kralı, Pers egemenliğini kabul eder. -Egemenlik, Doğu'da Sint Vadisine kadar genişletilir.
507/06	Atinalı elçiler, büyük krala biçimsel bağlılık ilan ettiler.
500-494	Küçük Asya kıyısındaki İyonyalı Polei'ler, Pers egemenliğine karşı ayaklanırlar, ama Atina (ve Eritre) yardımlarına rağmen, yenilgiye uğratılırlar ("İyonya Ayaklanması"). Milet fethedilir, önderler tabakası sürgüne gönderilir.
492	Mardonis, Makedonya-Trakya bölgesini Persliler için geri kazanır.
490	Atina ve Eritre'ye karşı Datis ve Artaphernes önderliği altındaki bir Pers filo girişimi Maraton'da başarısızlığa uğrar.
486	Dara ölür, halefi oğlu Kserkses (486-465) olur. Egemenliğinin başlangıcındaki Mısır (485) ve Babil (481) ayaklanmaları bastırılır.
480/479	Yunanistan'a karşı büyük sefer, denizde Salamis'de (480) ve karada Plataiai'deki (479) başlangıç zaferlerine rağmen başarısızlığa uğrar. Babil'deki bir diğer ayaklanma bastırılır (479).
465	Kserskses, veliaht Dara ile birlikte öldürülür. Halefi küçük oğlu (I.) Artakserkses olur.
465-424	I. Artakserkses'in hükümet dönemine, Eurymedon'da "İlk Atina deniz İttifakı"nın üyelerine karşı yenilgi, ama aynı zamanda Mısır'da (Inaros ve Atina'ya karşı) ve Kıbrıs'da başarılar denk düşer.
423	Kralın ölümünden sonra, veliaht (II.) Kserkses öldürülür; halefi II. Dara olur.
423-404	D. diplomatik yoldan ve askeri baskıyla (Sparta'nın Peleponez Savaşı'nda desteklenmesiyle) Küçük Asya kıyı kentlerinin geri alınmasını başarır.
404-359	Dara'nın oğlu II. Artakserkses'e karşı, kardeşi genç Kyros

başkaldırır, ama Babil'de Kunaksa muharebesi (401) sırasında öldürülür. Mısır, Pers İmparatorluğundan kopar. "Kral Barışı" sırasında (387/86), Yunanlılar tarafından Küçük Asya'nın kralın mülkü olduğu nihai olarak tanınır. Batı'daki satrap ayaklanmaları bastırılır.

359-338 II. Artakserkses'in oğlu III. Artakserkses'in hükümet döneminde, Küçük Asya ve Phönikya'daki diğer ayaklanmalar bastırılır. 343/42'de Mısır yeniden fethedilir.

336 Kralın (338) ve bundan kısa bir süre sonra da oğlu ve halefi Arses'in öldürülmesinden sonra, II. Dara'nın torunun torunlarından birisi, III. Dara tahta geçmeyi başarır.

334-330 Makedonyalı (III.) İskender, Pers İmparatorluğuna saldırır, Granikos, Issos ve Gaugamela'daki zaferlerden sonra, tüm Batı'yı, Mezopotamya'yı ve İran başkentlerini fetheder. Dara, firardayken Satrap Bessos tarafından öldürülür (330).

İran üzerinde Makedonya Egemenliği

330-323 İskender, Doğu İran ve Sint Vadisi'ni fetheder. Kendisini Ahamenitlerin halefi gibi gösterir. İranlılar, etrafında ve orduda hizmet görür.

312-306 I. Seleukos döneminde, İran, Selefki İmparatorluğunun parçası olur.

305 Candragupta ile yaplan anlaşmada, yukarı Sint Vadisi, Gandahara, Paropamisadai ve Doğu Arahozya, yayılmakta olan Maurya İmparatorluğuna bırakılır.

250 dolayları Baktriya'da II. ve I. Diodotos, "Graeco-Baktriya Krallığı"nı kurarlar; Partlı satrap Andragoras da bundan biraz sonra Selefkiler İmparatorluğunun kopuşunu

gerçekleştirir, ama Arsakes önderliğindeki Parnalılara karşı hayatını kaybeder (bak.Arsaklılar).

206 III. Antiochos, geçici olarak, Doğu İran'da Selefki egemenliğinin yeniden tanınmasını sağlar.

2. Yüzyılın ilk yarısı Maurya egemenliğinin çöküşü, Baktriya Yunanlılarının Sint Vadisine kadar yayılmalarını kolaylaştırır.

2. Yüzyılın ortası Elymais ve Persis, Selefki İmparatorluğundan koparlar.

141-126 Partlar, Batı İran ve Mezopotamya'yı kendilerine bağlarlar.

130 dolayları Greko-Baktriya İmparatorluğu, Yüeh-Çi saldırılarına yenik düşer. İndo-Baktriya krallıklarının kalıntıları, yarım yüzyıl daha ayakta kalmayı başarırlar.

Arsaklılar döneminde İran

239'a kadar Kopet Dağ'ın kuzeyindeki Part bölgeleri, Arsakes'in önderliği altındaki Parnalılar tarafından işgal edilir. Kısa bir zaman sonra Partlılar olarak adlandırılacak olan yeni efendiler, Hyrkanya'yı da fethederler.

230-228 Arsakes, II. Seleukos'a karşı konumunu korur.

210-208 Partlılar, III. Antiochos'un Doğu seferindeki başarılarından sonra, Selefki egemenliğini yeniden tanımak ve bunun sonucu olarak Kopet Dağ'ın güneyindeki bölgeleri boşaltmak zorunda kalırlar.

188 sonrası III. Antiochos'un Roma karşısındaki yenilgisinden sonra Partlılar yeniden koparlar ve egemenliklerini güneye ve batıya doğru genişletirler.

171-139/38 I. Mithridates, Batı İran ve Mezopotamya'yı fetheder. Doğu'da Greko-Baktriya İmparatorluğunun parçaları ilhak edilir. II. Demetrios önderliğindeki bir Selefki karşı

saldırısı (139) başarısızlığa uğrar. Partlı, eski Ahamenit ünvanı "kralların kralı"nı sürdürür.

139/38-124/23 II. Phrates ve I. Artabanos, Selefkilere karşı Batı İran ve Mezopotamya'yı (önceden başarılı VII. Antiochos karşısında zafer, 129) ve Karakene'yi güvence altına alırlar, ama kuzey doğuda step halklarına karşı savaşta yaşamlarını yitirirler.

124/23-88/87 II. Mithridates, Partların büyük güç konumunu yeniden sağlar. Parların Ermenistan'a ilk müdahaleleri. Part elçisi Orobazos, Sulla (Kilikya'nın Romalı valisi) ile buluşur (96).

69/66 Lucullus ve Pompeius ile yapılan anlaşmalarda Fırat sınırının Partlılar tarafından tanınması.

53 Crassus tarafından anlaşmaların bozulması. Onun Part İmparatorluğuna saldırısı, Karrhai (Carrhae) muharebesi ile Partlı general Surenas tarafından durduruldu. Crassus'un ölümü.

44 Sezar'ın planladığı bir Part seferi, katledilmesi üzerine gerçekleşmez.

41-38 Partlılar, Pakoros ve Q. Labienus önderliğinde geçici olarak *Suriye* ve *Küçük Asya*'yı fethederler, ama C. Vendius Bassus tarafından püskürtülürler.

36 Arsaklılar İmparatorluğundaki bir hanedanlık krizine rağmen, Antonius'un *Ermenistan* ve *Medya Atropatene* üzerine bir seferi başarısızlığa uğrar.

20 IV. Phraates ile Roma arasında barış anlaşması. Augustus'un diplomatik başarısı: Partlılar, M.Ö 53'te ve daha sonra kazanılmış sancakları geri verir ve Ermenistan üzerindeki Roma egemenliğini kabul ederler. Phraates'in oğulları Roma'ya gider.

M. S. 12 Roma'da eğitilen I. Vonones'e karşı ayaklanan Part soyluları II. Artabanos'u kral yaparlar, ancak ne var ki bu

kralın politikasına karşı da, Roma'dan taht varislerinin gönderilmesiyle kışkırtlan bir direniş gelişir.

38-45 Artabanos'un ölümünden sonra, Vardanes ile II. Gotarzes arasında iktidar kavgaları.

51-63 I. Vologenes döneminde *Ermenistan* için Roma-Part çekişmesi.

63 Rhandela anlaşması: Ermeni krallığı, Roma egemenliği altında bir Arsaklı sekundogenitur'u* olur.

72 Sonrası Bir Alan saldırısı ve Hyrkanya'nın kopuşu ile Vologeses'in ölümünden sonraki taht kavgaları, imparatorluğu bir kriz dönemine sürükler.

114-117 Osroes'in Ermenistan'a haksız müdahalesi, Traian'ı Part seferine yöneltir: Ermenistan, Mezopotamya ve Asur, eyaletler olarak düzenlenir. Traian, Hatra önünde başarısızlığa uğrar, ama Ktesiphon'u fetheder. Mezopotamya'da ayaklanmalar. Traian ölür.

117 Sonrası Hadrian, yeni fetihlerden vazgeçer, Fırat yeniden sınır olur. Mesene'de, 151 yılına kadar, Partlılardan bağımsız olan bir hükümdar ayakta kalır.

161-165 IV. Vologeses önderliğinde Ermenistan ve Suriye üzerine başlangıçta başarılı bir Part saldırısı, Avidius Cassius tarafından bir karşı saldırıyla yanıtlanır: Ktesiphon alınır, Dura-Europos da dahil Kuzey Mezopotamya, Romalıların olur. Bir salgın, Romalıları kayıplarla dolu bir geri çekilişe zorlar.

195 Septimius Severus tarafından Mezopotamya eyaletinin kurulması

198'den itibaren Septimius Severus ile oğlu ve hale fi Caracalla'nın Partlılara karşı seferleri, dış politika açısından gerçi status quo ante'de bir değişikliğe yol açmaz, ama Persis'deki "kısmi krallar"a kendi amaçlarını gütme olanağı sağlarlar:

*İkincinin üzerinde miras hakkına sahip olduğu yurtluk -çn.

Sasani Pabag ve Ardahşir, topraklarını tüm güneybatı İran'a yayarlar.

28 Nisan 224 (I.) Ardahşir, son Part kralı IV. Artabanos'u (Ardavan) yenilgiye uğratır.

Sasaniler döneminde İran

205/06 Sasani döneminin başlaması (Pabag ayaklanması ?)

205/06-224 Tüm Persis ve sınır bölgelerinin (Elymais ile İsfahan, Kirman ve Kuzeydoğu Arabistan [?] etrafındaki bölgelerin) Pabag ve oğulları Şabuhr ve Ardahşir tarafından fethedilmesi. Ardahşir'in (onu yeni vasal olarak tanımayı reddetmesinden sonra ? tüm imparatorluk için yürüttüğü iktidar kavgasında) IV. Artabanos üzerinde zaferi.

224-239/40? I. Ardahşir'in hükümet döneminde (Ermenistan'a kadar) Part İmparatorluğunun bütün bölgeleri, Sasanilerin olur; Roma bölgelerine Pers saldırılarından sonra Aleksander Severus'un sonuç getirmeyen seferi; Sasaniler, Nisibis ve Karrhai'yi alırlar (238 ?) ve Dura'ya saldırırlar (239).

240-271/72 Ardahşir'in oğlu I. Şabuhr'un hükümdarlığı döneminde Romalılarla değişken mücadeleler: Hatra'nın alınması (241), III. Gordian üzerinde zafer ve Philippus Arabs ile barış antlaşması (244); Ermenistan'ın fethedilmesi (252); Suriye ve Küçük Asya'ya karşı başarılı seferler (Antiocheia'nın alınması 253, Dura'nın fethi 256; Valerian'ın tutsak alınması 260) ve yenilgiler (Palmyrenya prensi Odainath'ın karşı saldırıları).

277 Mani'nin hapiste ölmesi.

277 Sonrası II. Vahram ile Hormizd arasındaki "kardeş (?) savaşı", Carus önderliğindeki Roma başarılarını olanaklı kılar

(283) ve Mobad Kirdır'ın politik yükselişi. Vahram ile Diokletian arasında barış antlaşması (287).

297/98 Sasanilerin Ermenistan'a karşı önleyici darbesinden sonra (Galerius'un yenilgisi 296), Narseh ile Diokletian arasında Nisibis antlaşması ve başarılı Roma karşı-saldırısı: Narseh, Mezopotamya ve Ermenistan ile Dicle'nin ötesindeki bölgelerden vazgeçmek zorunda kalır.

309 öncesi *II. Hormizd*'in Roma'ya karşı başarısız girişimi

309-379 Hormizd'in oğlu II. Şabuhr, imparator Julian'ı Ktesiphon önünde püskürttükten ve halefi Jovian ile barış yaptıktan (363) sonra uzun savaşlardan sonra, 298'de yitirilen bölgelerin büyük bölümünü geri kazanır. Bu savaşlarla bağıntı içinde, Hıristiyan tarihi açısından henüz Batı'daki dindaşlarından ayrılmamış, "Konstantin dönümü"nden sonra Romalıların yandaşı olarak görülen Hıristiyanlara karşı ağır kovuşturmalar başlar.

387 Ermenistan'ın doğu bölümü yeniden Sasanilerin olur.

400 Sonrası Hephtalitler İran'a girer ve bunu izleyen dönemde Perslerin en büyük rakibi olurlar.

465/484 Kral Peroz, Hephthalitler tarafından iki kez ağır ve yıkıcı bir yenilgiye uğratılır. Onun döneminde, Nasturilik, Iran'da Hıristiyan kilisesinin belirleyici biçimi olur.

488-579 Yüksek savaş kayıpları, Hephthalitlere haraç bağımlılığı ve açlık felaketleri sonucu, Mazdak'ın mülkiyetin eşit paylaşımı talebinin etkisi altında, öncelikle soylulara (büyük toprak sahibi soylular ? daha küçük soylular (?) yönelen halk ayaklanmaları gerçekleşir. I. Kavad'ın geçici olarak iktidarı yitirmesine (496) yol açan başlangıçtaki desteğinden sonra, ayaklanmalar Kavad ve oğlu I. Ksusro tarafından kanlı bir biçimde bastırıldı. Ksusro, soyluların zayıflığını, toplumsal, iktisadi ve askeri reformlar için kullandı: Toprak mülkiyetinin kadastroya kaydı ve

değişken ürün vergisi yerine sabit bir toprak vergisinin yerleştirilmesi; nüfus sayımı ve (servet sınırlarına göre derecelendirilerek) kelle vergisinin yeniden saptanması; imparatorluğun dört ordu bölgesine ayrılması; "süvariler"in devlet hesabına donatılması ve sınır güvenlik garnizonlarının kurulması; yeni bir saray ve memur soyluları zümresinin yaratılması ve küçük ölçekli toprak sahibi soyluların teşviki; alt yapı ve sınır güvenlik önlemleri.

540 Ksusro, imparator Justinian ile imzalanan "Sonsuz Barış"ı bozar: Antiocheia'yı tahrip eder ve sakinlerini sürgüne gönderir.

560 Dolayları Batı Türklerinin desteğiyle Hephthalit İmparatorluğunun ortadan kaldırılması.

562 Bizans ile yeniden 50 yıllık barış anlaşması (Sasanilere verilecek olan ve 532'de kararlaştırılan haraçlar artırılır).

571 Güney Arabistan'ın fethi ve Bizans ile ittifak içindeki Aksumitlerin (Etopyalıların) kovulması.

579 Sonrası Ksusro'nun oğlu IV. Hormizd zamanında kral ile aristokrasi arasında yeni çatışmalar. Türklere karşı ağır savaşlar.

590-628 Hormizd'in oğlu II. Ksusro, Doğu Romalıların yardımıyla taht taliplisi VI. Vahram Çobin'in başkaldırısını bastırır, 604'den itibaren Küçük Asya ve Suriye'nin büyük bölümlerini fetheder, 619'da Mısır'ı alır ve 626'da Konstantinapol'ü kuşatır (Avarlar ile birlikte). İsa'nın Haçı, 614'de Kudüs'den Ktesiphon'a taşındı. Herakleios'un karşı saldırısı (626-628), Sasanileri, fethettikleri bölgeleri bırakmaya zorlar. Ksusro, bir soylu ayaklanması ile devrilir ve öldürülür.

632-651 Sık sık değişen hükümdarlarla dolu bir kargaşa döneminden sonra, III. Yazdgird, Rüstem'in soylular

partisi tarafından tahta çıkarılır. Kral, savaşlar ve kısmi çıkarlarla zayıflamış imparatorluğu müslüman ordulara karşı savunacak durumda değildir: Kadisiya (636) ve Nihavent'deki (642) yenilgilerden sonra, Yazdgird, Doğu İran'a çekilir, ama orada öldürülür. Sasani imparatorluğu, halifeler imparatorluğunun bir bileşeni durumuna gelir.

HANEDANLIKLAR VE KRALLAR

I. Ahamenitler

Kyros (Kuruş) II. (?) Büyük	M.Ö.yaklaşık 558-530
Kambyses (Kambuğiya) II.	530-522
Gaumata/Brdiya	522
Dareios (Darayavauş) I.	522-486
Kserkses (Hşayarşan) I.	486-465
Artakserkses (Rtahşaça) I.	465-424
Kserkses II.; Sekyndianos	424-423
Dareios II.	423-404
Artakserkses II.	404-359
Artakserkses III.	359-338
Arses	338-336
Dareios III.	336-330

II. Selefkiler (M. Ö. 125'e dek)

Seleukos I. Nikator	M.Ö. 305-281
Antiochos I. Soter	281-261
Antiochos II. Theos	261-246
Seleukos II. Kallinikos	246-225
Seleukos III. Soter	225-223
Antiochos III., Büyük	223-187
Seleukos IV. Philopator	187-175
Antiochos IV. Epiphanes	175-164
Antiochos V. Eupator	164-162
Demetrios I. Soter	162-150

Aleksander Balas	150-145
Demetrios II. Nikator	145-141
Antiochos VI Epiphanes	145-142
Antiochos VII. Sidetes	138-129
Demetrios II. Nikator	129-125

III. Arsaklılar

Arsakes I.	M.Ö.yaklaşık.247/38-217
Arsakes II.	yaklaşık 217-191
Phriapatios	yaklaşık 191-176
Phraates I.	176-171
Mithradates I.	171-139/38
Phraates II.	139/38-128
Ardavan) I.	128-124/23
Mithradates II.	124/23-88/87
Gotarzes I.	91/90-81/80
Orodes II.	81/80-76/75
Sinatrukes	yaklaşık 78/77-71/70
Phraates III.	71/70-58/57
Mithradates III.	58/57
Orodes I.	58/57-38
Phraates IV.	38-3/2
Phraates V	M. Ö. 2-M.S. 2
Orodes III.	4-6
Vonones I.	8/9
Artabanos II.	10/11-38
Vardanes	38-45
Gotarzes II.	43/44-51
Vonones II.	51
Vologeses (Valahş) I.	51-76/80
Pakoros	77/78-108/09

Vologeses II.	77/78
Artabanos III.	79-81
Osroes	108/09-127/28
Vologeses III.	111/12-147/48
Vologeses IV.	147/48-191/92
Vologeses V.	191/92-207/08
Vologeses VI.	207/08-221/22 ya da 227/28
Artabanos IV.	213-224

IV. Karakene Hükümdarları

(Tarihlendirme, büyük ölçüde yalnızca para basımına göre)

Hyspaosines	M. Ö. 127-122/21
Apodakos	110/09-104/03
Tiraios I.	95/94-90/89
Tiraios II.	79/78-49/48
Artabazos	49/48-48/47
Attambelos I.	47/46-25/24
Theonesios I.	yaklaşık 19/18
Attambelos II.	M.Ö. yaklaşık 17/16-M.S. 8/9
Abinergaos I.	yaklaşık 10/11; 22/23
Orabazes I.	yaklaşık 19
Attambelos III.	yaklaşık 37/38-44/45
Theonesios II.	yaklaşık 46/47
Theonesios III.	yaklaşık 52/53
Attambelos IV.	yaklaşık 54/55-64/65
Attambelos V.	yaklaşık 64/65-73/74
Orabazes I.	yaklaşık 73-80
Pakoros (II.)	yaklaşık 80-101/02 (Part [illegible])
Attambelos VI.	yaklaşık 101/02-105/06
Theonesios IV.	yaklaşık 110/11-112/13
Attambelos VII.	yaklaşık 113/14-117

Meredates	yaklaşık 131-150/51
Orabazes II.	yaklaşık 150/51-165
Abinergaos II. (?)	yaklaşık 165-180
Attambelos VIII.	yaklaşık 180-195 (?)
Maga (?)	yaklaşık 195-210
Abinergaos III.	yaklaşık 210-222

V. Elymais Hükümdarları

(Tarihlendirme, büyük ölçüde para basımına göre)

Kamnaskires I. Soter	yaklaşık M. Ö. 147
Kamnaskires II. Nikephoros	yaklaşık 145-139
Okkonapses	yaklaşık 139
Tigraios	138/37-133/32
Kamnaskires III.	82/81-75
Kamnaskires IV.	62/61 ya da 59/58 ve 56/55
Kamnaskires V. ve halefi	36/35
Orodes I.	M.S. 1. yüzyılın 2. yarısı
Phraates	1. yüzyılın sonu/ 2. yüzyılın başlangıcı
Orodes II.	2. yüzyılın 1. yarısı
Kamnaskires-Orodes III.	2. yüzyılın 2. yarısı
Osroes (?)	2. yüzyıl

VI. Persis Hükümdarları

(Tarihlendirme, büyük ölçüde para basımına göre)

Baydad	M. Ö. 3. yüzyıl sonu / 2. yüzyıl başı
Ardahşir I.	2. yüzyılın 1. yarısı
Vahbarz	2. yüzyılın 1. yarısı
Vadfradad I.	2. yüzyıl ortası
Vadfradad II.	yaklaşık 140
"Meçhul Kral I"	2. yüzyılın 2. yarısı

Darev I.	2. yüzyıl sonu
Vadfradad III.	1. yüzyılın 1. yarısı
Darev II.	1. yüzyıl
Ardahşir II.	1. yüzyılın 2. yarısı
Vahşir	1. yüzyılın 2. yarısı
Pakor I.	M. S. 1. yüzyılın 1. yarısı
Pakor II.	1. yüzyılın 1. yarısı
Nambed	1. yüzyıl ortası
Napad	1. yüzyılın 2. yarısı
"Meçhul Kral II"	1. yüzyıl sonu
Vadfradad IV.	2. yüzyılın 1. yarısı
Mançihr I.	2. yüzyılın 1. yarısı
Ardahşir III.	2. yüzyılın 1. yarısı
Mançihr II.	2. yüzyıl ortası
"Meçhul Kral III"	2. yüzyılın 2. yarısı
Mançihr III.	2. yüzyılın 2. yarısı
Ardahşir IV.	2. yüzyıl sonu
Şabuhr	3. yüzyıl başlangıcı

(Baydad ve I. Ardahşir alt-Selefki, I. Vafradad ve halefi alt-Part hanedanlar olarak; Şabuhr, ilk Sasani I. Ardahşir'in kardeşidir.)

VII. Sasaniler

Ardahşir I.	M. S. 224-239/40 ölümü: **241/42**
I. Şabuhr	239/40 (241/42 ?) - **270/72**
Hormizd I.	270/72-273
Vahram I.	273-276
Vahram II.	276-293
Vahram III.	293
Narseh	293-302
Hormizd II.	302-309

Şabuhr II.	309-379
Ardahşir II.	379-383
Şabuhr III.	383-388
Vahram IV.	388-399
Yazdgird I.	399-421
Vahram V. Gor	421-439
Yazdgird II.	439-457
Hormizd III.	457-459
Peroz	459-484
Valahş	484-488
Kavad I.	488-496; 499-531
Zamasp	496-498
Ksusro I. Anoşirvan	531-579
Hormizd IV.	579-590
Ksusro II.	590-628
Vahram VI. Çobin	590-591
Kavad II.	628
Ardahşir III.	628-630
Şahrbaraz	630
Ksusro III.	630
Puran	630-631
Azarmigduht	631
Hormizd V.	631-632
Ksusro IV.	631-633
Yazdgird III.	633-651

Deutsches Archaeologisches Institut (Alman Arkeoloji Enstitüsü) kaynaklılar:
Resim I, IV, V, IX, X b, XII, XV c, XVIII a, XX.

Yazarın kendisinden:
Resimler II, VI, VII, VIII, X a, XIV, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXXb, XXXI a.

Diğer resimlemeler, "Bibliyografik Denemeler"de ayrıntılı bir şekilde söz edilen kitaplardan kaynaklanmaktadır.

Bütün haritalar, bu kitap için yeniden çizildi.

Kaynaklar: S. Sherwin-White /A. Kuhrt "From Samarkhand to Sardis", London 1992 (Harita 1-3); ve R. Gyselen "La géographie administrative de l'Empire sassanide", Paris 1989 (Harita 4).

KONU DİZİNİ

Aile 17, 21, 30, 56-58, 63, 65-67, 79, 81, 90-91, 97, 103, 109, 111, 114, 130, 134, 143, 160, 190, 194-195, 204-205, 209, 211, 238-240, 247, 249, 255-260, 270, 275, 298-300, 320, 346-347
Akatça 30, 177, 181
Altyapı 13, 22, 121-122, 164
ANRm 230
"Arbela Tarihçesi" 215
"Ardahşir Romanı" 238-239, 314
Aristokrasi 57, 64, 67, 97
Armağan 42, 44, 48-50, 54, 62, 67-70, 89-90, 98, 102-105, 120, 140, 146, 233, 237, 242, 246-247, 254, 267, 275, 284, 311, 327
Arşiv 30, 116, 177, 181-182, 223, 255, 267
Aşiretler 55, 63, 65, 141, 168, 188
Atama 51, 59, 157, 187, 229, 234-235, 243, 260
Ateş 30, 50-51, 62, 81, 87, 121-122, 216-217, 220, 222, 224, 233, 235, 237-238, 243, 249-250, 254, 257, 264, 267, 285-287, 321-322, 327
Ateş Tapınakları bk. Ateş
Av 48, 62, 119, 128, 131-132, 187, 196, 231, 233-234, 314-315
Avesta 33, 57, 63, 148-156, 197, 217, 226, 236, 251, 255, 257, 286, 287, 298, 314, 332-333, 335, 337-339, 343-344
Avestaca 257, 338
Ayadgar-i Zareran 227
Ayvan 188, 231, 233

Babilce 26-27, 30, 37, 39-40, 81, 174, 177
Baktriyaca 174, 176
Banket 44, 71, 135, 162
Barbarlar 31, 126, 130, 188
Başkentler 68-69, 103, 126, 159, 164, 184, 214
Büyücüler 145, 151, 156-157, 166, 204, 250, 266-267, 285, 290, 301, 304-306, 308, 311,

CMC bk. "Köln Mani Kodeksi"
Coğrafya 22, 30, 183, 193, 228, 274, 280, 323, 327, 343

Çivi Yazısı 26-28, 34, 39, 41, 53, 173, 177, 180-181, 324-325, 327, 330-333, 335, 338, 341, 343
Çivi Yazısının Çözülmesi 27, 324, 327, 332-333, 338, 341
DB 33, 37, 99, 340
Daeva'lar 153, 156
Dağlı Halklar 101
Defin 186, 193, 200, 217, 286
"Dekadans" 47, 126, 130, 136
Denkard 287, 298-299
Dil 13-16, 25-32, 34, 41, 43, 53, 55, 94, 97-98, 109, 137, 148, 151, 155, 161, 167, 171-180, 196, 219-222, 226, 228, 291, 296, 320, 332-335, 337-338, 343
Din 13-14, 17, 30, 33, 74-75, 92-93, 96-98, 100, 110, 147-153, 155-157, 162, 166-168, 175, 197, 209, 217, 220, 223-228, 233-234, 236-237, 241, 243, 246, 250-251, 266-267, 276, 280, 285-288, 293-310, 318, 343, 345-347
Din Politikası 93, 96, 110, 147, 223, 303, 346

DN 99
DNa 53
DNb 53
DPd 61
DSf 52
Dünya İmparatorlukları 95

"Efendiler Kitabı" bk. *Hvaday-namag* 226-227, 240, 314, 318, 320
"Egemenliğin Tanrı İnayeti Olması" 59, 94
Eğitim 61, 64, 77, 79-80, 84, 114, 118, 126-128, 130-132, 138, 155, 157, 227, 293, 300, 309, 311, 315, 345
Eksilark 209, 308-309
Elamca 26-27, 29, 37, 39-40, 81, 109, 111-114, 117-119, 121, 135, 139, 157
Eski Ahit 75-77, 79, 84, 259, 322
Eski Persçe 14, 25-27, 37-40, 42, 44-45, 49, 61, 63, 75, 81, 90, 94, 116-119, 140-141, 144, 148, 175, 236, 253, 333-334, 336-341, 343
Evlilik Politikası 67, 133
Expositio totius mundi 278

Felsefe 207, 310-313, 345
"Feodalizm" 206
"Feodal Düzen" bk. Feodalizm"
Filo 146

Garnizonlar 103, 140-141, 146, 168
"Gezici Krallık" 69, 73
Geziler 69, 73, 105, 112, 116, 175, 328
goşan 197, 206
Göçebeler 163, 167, 191, 199
Gravür 233

Haberleşme Sistemi 121-122
Hahamlar 209, 308-309
Hanedanlık Kültü 165
Haraçlar 70, 103, 105, 107
Harçlar 373,407
"Harem" 47, 127, 136, 206, 262, 270, 278,
Harem Ağaları 127, 206, 270
"Hayırseverler" 67, 103, 105, 142
Hazine Daireleri 47-48, 67, 81, 85, 103, 105, 109, 114, 117-118, 126, 185
Helen Dostu 209
"Helenizm" 164, 166
herbed bk. Rahip 243, 250-251, 262, 307, 315
Heykel 52-53, 80, 91, 99, 169, 171, 180, 184-185, 188, 231
Hıristiyanlar 13, 224, 232, 268, 280, 285, 287-293, 295-297, 301, 303, 305-309, 311, 346
Hıristiyanlık 296, 303, 305, 347
Horezmce 174, 176
Hukuk 25, 43, 87, 97, 102, 108, 146, 228, 250, 253-260, 266-267, 286, 288, 292, 300, 305-308, 310, 312
Hvaday-namag 226, 314, 318, 321

İbranice 330-331
İklim 22-23, 69, 73, 125, 129, 138, 315, 328
İktisat 12, 17, 30, 97-98, 108, 118, 120, 138, 207, 219, 279, 288, 309, 345
İmparatorluk 15, 17, 19, 21, 25, 29, 31-32, 40-41, 49-51, 53, 55-56, 61, 67, 69, 77, 83, 94-100, 123, 133, 135, 138, 140-141, 147, 159, 164, 171-173, 175, 180, 182, 186-

188, 191, 194-195, 211, 213, 226, 230, 232, 240, 243, 245-246, 263, 265, 268, 270, 276, 278, 281, 284-285, 286, 290, 292, 301, 304-305, 314, 320, 323, 345-347
İncil 29, 32, 149, 286, 322-324, 327-328, 336
İpek Yolu 33, 124, 176, 212, 214, 295
"İran Ulusal Tarihi" 314
"İskender Romanı" 240, 322

Kadın 65-66, 71-72, 79, 81, 89, 108, 110-111, 113, 117, 126-127, 130, 132-133, 135, 136, 138-139, 234, 247-249, 252, 256, 258-260, 262, 276-277, 288, 298-300, 316
Kalile ve *Dimne* 312
"Kan Akrabalığı Evlilikleri" 259
Katarraktlar bk. Zırhlı Süvariler
Kavimler 62, 67, 99-101, 104-105, 141, 200
Kaya Rölyefleri bk. Rölyefler 40-41, 44-45, 47-48, 52-54, 57, 60, 92, 99-100, 104, 126, 140, 144-145, 179, 185-187, 214, 216, 220, 223, 229-230, 233, 248-249, 285, 322, 326-328
Kemer 53-54, 58, 188, 203, 215, 233, 246, 257
Kent 20, 22-23, 44, 48-49, 51, 70, 77-79, 97, 101-103, 106, 121, 123, 125-126, 172, 179, 181-182, 184, 186, 192, 200, 207-209, 212, 231-233, 265, 270-271, 273-276, 291, 323-325
"Kısmi Krallar" 166, 195-196, 206, 211, 219, 239-241, 264, 270, 347
Kıyafetler 36, 55, 159, 161, 187, 324, 327
Kölecilik bk. Köleler 254
Köleler 114, 128, 201-202, 253-254, 278
"Köln Mani Kodeksi" 325
"Kral Ateşi" 237-238
"Kralın Akrabaları" 67
"Kralın Gözleri ve Kulakları" 102
Kraliyet 30, 36, 43, 50, 54, 56-58, 63, 66-67, 71, 73, 78, 98, 111, 115, 119, 121, 123, 126, 133, 135, 189, 205, 209, 217, 219, 222-223, 229-231, 233, 236, 245, 266, 270, 276-277, 315, 329
Kral Ülkesi 265
Kral Ünvanı 195, 210, 335, 337
Kurban 33, 92, 96, 110, 150, 153, 156-157, 162, 186, 200, 249, 257, 305
K'usro ud redag 315

Madayan-ı Hazar Dadestan 253, 235, 266, 312
Madeni Paralar 42, 51, 165, 168, 172, 175-176, 185, 189, 197, 206, 216, 220, 229, 234-235, 237, 248-249
Mandeliler 13, 177
Mani 219-220, 223-225, 279-280, 285-286, 290-291, 293-297, 301, 303-304, 306-307, 309
Manicilik bk. Mani
Maniciler bk. Mani
Mazdaklılar 246, 247, 270, 285, 295, 297-301, 303, 305-307, 346
Mimari 44-45, 47-48, 188, 231, 317
mobad bk. Rahip 198, 221, 224, 243, 250-251, 263, 266, 268, 294, 307, 314
mog bk. Rahip 250, 307

mogmard bk. Rahip 250
Muhafız Alayı 40, 48, 52, 269
Mücevher 51, 72, 126, 185, 187-188, 198, 278, 327
Mühürler 109, 229, 234, 249, 265-266

"Nabonid Tarihçesi" 78, 85-86
Nasturiler bk. Hıristiyanlar 280, 292-293
Nisa Atları 214
NPi 221, 264-265, 269

Ordu Sistemi 110, 210, 214, 273
Orta Persçe 14, 55, 148, 174-175, 198, 222, 226-228, 235-236, 238, 240-241, 244, 249, 251, 253, 255-257, 259, 263-264, 269, 276, 283, 286, 291, 298, 301, 312, 318, 332, 343
Oyun 47, 159, 310, 314-315, 326

paradeisos 51, 119, 186
Paralı Askerler 32, 54, 140, 142-143, 162, 205, 215, 235, 345
Partça 149, 174-176, 178-180, 198, 222, 227, 235-236, 261, 332, 343
"Part Dönemi" 167, 175-179, 181, 184, 186, 197-198, 203, 207, 212, 215, 217, 242, 264, 269, 278, 280, 317
Pers-Arap Tarih Yazımı 228, 301-302
Persepolis Fortification Tablets 29, 109
Persepolis Treasury Tablets 29, 109
Pers Savaşları 11-12, 31, 75, 111
"Persçe Şiir" 198
Poligami 65
Proskynese 64

Rahip 21, 59, 63, 110, 137, 148-149, 151, 156-157, 166, 204, 210, 221, 226-227, 237-238, 241, 250-251, 272, 280, 285, 291, 294, 297-298, 301-307, 318
Rölyefler 40-41, 44-45, 47-48, 52-54, 57, 60, 92, 99-100, 104, 126, 140, 144-145, 179, 185-187, 214, 216, 220, 223, 229-230, 234, 248-249, 285, 322, 326-328
Ryhta 184-185

Saray Ünvanları 203
"Sasani Dönemi" 222, 225, 233-234, 237, 239, 244-246, 258, 266, 302, 310, 314-315, 322, 349
Satrap 40, 56, 62, 94, 97-98, 101-103, 106-107, 111, 113, 125, 142, 146, 161-162, 179, 193-194, 210-212, 261-262
Satraplıklar 99, 101-102, 159, 162, 168, 175, 178, 184, 265
"Se'ert Tarihçesi" 311
Silahlar 42, 54, 132, 145, 147, 185, 214-215, 283
"Sippar Silindiri" 85
Sogdiyaca(Sogdca) 174, 176
Soylular 21, 63, 67, 97, 111, 118-119, 132-133, 135, 140, 143, 159-160, 163, 176, 202-206, 208, 215, 219, 240-242, 244-248, 251-253, 270, 272, 299, 304, 315, 347
Sulama 13, 23-24, 106, 120, 257, 274, 276
Suriyece 256, 277, 290-291, 310-311
Sürgüne Gönderilenler 277

Şehit Dosyaları/Albümleri 223-224, 251, 289, 291, 295

Şenlik 44-45, 49, 111, 161, 197, 257
ŞKZ 221, 262-263, 265, 269
ŞNRm 230

Tabya Levhaları bk. Persepolis Fortification Tablets
Taht Lakapları 56
Taht Sırası 56, 58, 75
Taktik 146-147, 215
Takvim 17, 152, 189, 217
"Tanzar Mektubu" 302
Tapınaklar 21, 30, 79-81, 91, 92, 96, 106, 110, 177, 181, 220, 232, 250, 254-255, 286, 326
Tarım 22-23, 68, 109, 110, 114-116, 120, 172, 212, 225, 273-275, 295, 309, 314
"Tımarlar" 103, 106, 283
Tıp 313-314
Tiara 59, 145, 189, 245-246
Ticaret 30, 123, 172, 207, 209, 212-213, 216, 233, 251, 262, 273, 277-281, 309, 326, 339, 345
Toplumsal Yapı 17, 224, 241, 247
Tüccar 104, 176, 182, 206, 210, 213, 251, 277-279

"Vasaller" 193, 197, 202, 320
Vergiler 94, 103-107, 118, 140, 252, 261, 273-274
"Vis ve Ramin" 198

Yahudiler 13, 77, 79, 177, 179, 206, 208-209, 285, 290, 295, 301, 307-309
Yalancı Krallar 35, 43
Yazı 14, 25-26, 29, 39, 41-42, 172-174, 177, 180-181, 209, 219, 224, 228, 256, 295, 314, 324, 329-333, 336, 343, 347
Yazın 26, 50, 75-76, 84, 91, 95, 127, 130, 132, 175-176, 182, 196, 198, 220, 226-228, 233, 251, 274, 286, 310, 314-316, 318, 320, 324-325, 343, 349
Yazıtlar 14, 25-31, 34, 36-37, 39-40, 43-44, 53-54, 57, 59-60, 64, 76, 78, 82, 92-94, 99-100, 104, 125, 140, 155, 163, 167-168, 173, 175-176, 179, 187, 203, 207, 210, 213, 219-222, 239, 248, 263, 266, 283, 285, 294, 327, 329-335, 338-340, 342-344
Yollar 69, 121, 123-125, 147, 199, 212, 231, 326
Yönetim 17, 24, 26, 29, 30, 41, 44, 61, 97, 101-104, 106, 109, 111, 113-116, 118, 126, 157, 159, 169, 175, 179, 201, 209, 240-241, 247-248, 261, 263, 265-266, 269, 273, 283, 301, 308, 319
Yunanca 14, 20, 26, 31-32, 34, 41, 49, 64, 113, 119, 134, 143, 147, 149, 168, 174, 176-178, 180, 189, 207, 212-213, 221-223, 225, 231, 235-236, 244, 249, 261-264, 269, 290-291, 311, 313, 331-332
Yuvarlak Heykel 53

Zanaat 51, 115-117, 120, 126, 206, 213, 232, 251, 271, 273, 275-277, 288, 309
Zerdüşt 13-14, 33, 53, 61, 63, 147-156, 158, 161, 166, 183, 197, 217, 221-222, 224-226, 233, 236-237, 241-243, 250-251, 253-256, 266, 268, 276, 285-287, 294-307, 309, 317-318, 320, 332, 346-347
Zerdüştler bk. Zerdüşt

Zerdüştlük bk. Zerdüşt
Zırhlı Süvariler 146, 201-202, 215-216, 223, 283-284

AD DİZİNİ

Abnun 222
Achaimenedes, I. Kserkses'in kardeşi (Ahaimenes) 80
Açina 37
Adiabene 210-211, 224, 261, 263-264
Adur-Anahid 249
Afrahat 289
Afrasyab bk. Marakanda 171
Agathengelos Agathias 223, 225, 310-311
Ahamenitler 14, 16, 29-33, 42-43, 47, 50, 53, 63-64, 73-75, 91, 94, 101, 103, 105-106, 108, 126, 134, 147-149, 151-152, 154-155, 159, 164-166, 168, 215, 222, 230, 236, 238, 243, 283, 317, 322, 335, 345, 347
Ahura Mazda 14, 32, 35-36, 39, 44, 57, 59-61, 64, 82, 92, 94, 100, 131, 140, 147-148, 152-157, 221
Ai Hanum 163, 168, 171, 328
Aichylos 31, 75
Ailian 64, 68-70
Alexandria Eschate 168
Amestris 66, 89, 90
Ammianus Marcellinus 202, 239, 282
Anahita 59, 153, 236
Andragoras 192, 203
Aneran 221, 235, 244, 317
Angra Mainyu 154-155
Anoşirvan bk. I. Ksusro 252, 305, 310-311, 314
Anşan 19-20, 78-79, 85
Antigonos 162-163, 195
Antiocheia 34, 163, 167-168, 214, 223, 232, 271, 292, 304
Antiochos (I.) 165, 167
Antiochos (II.) 168, 193
Antiochos (III.) 165, 167, 171, 183, 193, 207
Antiochos (VII.) 181, 207
Antiochos Hieraks 191
Antoninus Pius 213
Antonius 183, 201, 203, 245
Apollodoros (Artemitalı) 181-183
Appian 183
Arabistan 100, 212, 219, 263, 280-281, 295, 327, 331
Arahozya 15, 52, 100, 151, 162-163, 167-168, 171, 182, 214
Arbinas 132
Ardahşir (I.) 219, 229-230, 242-243, 249, 264, 280, 287, 304
Ardahşir (III.) 316
Ardahşir Hvarrah 231
Ardavan bk. Artabanos 174, 179, 219, 230, 238, 261-262, 270, 314
Areya 100, 124, 162-163, 191, 214
Aristoteles 32, 62, 169, 171, 310, 311
Arrian 32, 183, 190, 193-195, 203
Arsakes (I.) 173, 189, 193
Arsaklılar 15, 17, 173-177, 180-181, 183-184, 186, 189-190, 193-196, 198-199, 203-206, 210-214, 216-217, 219-220, 226, 240-241, 287, 291, 347
Arşama 31, 342
Artabanos 173-174, 179, 195, 204-205, 208-209, 211, 213, 217, 219

Artabanos (II.) 195, 204, 211, 217
Artabanos (IV.) 173-174, 179, 213
Artabazes 196
Artakserkses (I.) 27, 32, 47, 53, 58
Artakserkses (II.) 32, 52, 59, 66, 70, 133, 141, 143
Artakserkses (III.) 47
Artaynte 81, 89, 90
Artazostra 112-113, 135
Artystone 66, 111-112, 115, 118-119, 135
Asaak 193, 214, 217
Astyages 20, 74, 76, 85-86
Asur 19-20, 29, 55, 79, 91, 95, 100, 119, 122-124, 179, 323, 341
Asurlular 19, 29
Aşoka 168, 171
Ataşkadah 233
Athenaios 72
Atina 11-12, 22, 50, 55, 81, 92, 137, 142, 179, 311, 342
Atossa 66, 75, 79-80, 134
Atropates 162
Avroman 177-178
Azarmigdukst 249
Azerbaycan 165, 233

Babil 19, 21, 30, 77, 79, 91, 100, 104, 123, 146, 157, 181, 194, 207, 323
Babilonya 19, 21, 26-27, 30, 32-35, 42, 52, 55, 67, 69, 74-76, 78, 80, 85-86, 91, 95-96, 100-103, 106, 118-119, 124-125, 138, 163, 165, 179, 181, 206-207, 231, 293, 308-309, 324
Bahreyn 214, 280-281
Baktriya 15, 23, 52, 90, 100, 124, 150, 161-163, 168-169, 171, 176, 183, 192
Balasagan 210, 263-264
Ban Gu 183
Ban Zhao 183
Baradates 32
Bardiya 66
Barm-i Dilak 222
Belşunu 97
Bessos 161
Bet Lapat bk. Cundaisabur 232, 277, 292, 294
Biruni 195
Bisutun 27, 33, 35, 40-41, 43-44, 55, 60, 65, 140, 179, 184, 186-187, 211, 214, 328, 339-343
Bişabuhr (Veh-Şabuhr) 229, 237, 265, 275, 328
Bizans 193, 219-220, 223, 225, 242, 273, 278-279, 281, 284, 293, 308, 310, 314, 316, 319, 347
Burzoy 312-313

Callidromus 202
Candragupta 161, 163, 167
Caracalla 213
Cassius Dio 183, 223, 239
Cemşid 321-322, 326
Ciga Tepe 171
Cisavahuş 115, 122
Crassus 183, 196, 201, 215-216
Cundaisabur 232, 293-294, 312-313
Curtius Rufus 125

Dahlılar 191, 337-338
Dara 21-22, 25-27, 30, 33-37, 39-41, 44-45, 49, 52-53, 55-57, 60-61, 63-66, 71-72, 75, 79-83, 89, 93-95, 99-100, 103-105, 107, 111-113, 115-116, 125, 127, 131, 133, 140, 144, 146, 148, 152, 155-156, 158-161, 192-194, 200, 239-240, 279,

317, 322, 336-339, 342
Dara (I.) 27, 29, 32-33, 51, 53, 75, 99, 110-112, 141, 151, 174, 186, 333
Dara (II.) 56, 59, 66
Dara (III.) 56, 71, 113, 143, 147, 159, 240
Daskyleion 27, 31
Deinon 32, 194
Demaratos 122
Denag 249, 261
Dest-i Kavir 22
Deuteroyesaya 323
Dicle Seleukeia 174, 189, 207-208
Diodor 23, 47, 162, 202, 325
Diodotos 192
Diokletian 278
Drangiana 100
Dura 177-178, 187, 203, 207, 212
Dura Europos bk. Dura 177, 207

Edessa 231, 264, 277, 287, 292-293
Egibi 30
Ehriman 285
Ekbatana 20, 33, 62, 69, 85, 124, 165, 186, 189, 214
Elam 20, 26-27, 29, 54, 68, 119, 125, 157
Elbruz 22, 167, 186, 193, 263
Elefantine 31, 34, 41, 102
Elymais 108, 157, 179, 186-188, 190, 210, 212
Eran 14, 221, 231, 235-236, 244, 316
Eranşahr 14, 236, 242-243, 261, 291, 318
Eratosthenes 126
Ermenistan 100, 102, 176, 210-211, 217, 225, 263-264, 278, 290
Esagila 181
Esnik (Koghb'lu) 225
Etopya 77, 104, 279, 281
Eumenes 162-163
Euripides 196

Fan Ye 183
Farnaka 111-117, 122
Fars bk. Persis 22, 150, 165, 175, 229, 231-232, 234, 252, 255, 263, 280, 313, 322
Faustus (Bizanslı) 225
Filistin 20, 31-32, 105, 209, 223, 309
Firdevsi 15, 220, 320-321
Firuzabad 229, 231-232, 255, 268, 284
Flavius Josephus 183
Frataraka 102, 165-166, 175

Gadatas 32
Galerius 221, 288
Gandhara 52, 100, 163, 167, 171
Gaugamela 143, 146-147
Gaumata 21, 33, 36-37, 57, 65-66, 100, 112, 133, 152, 194
Gavur Kale 167
Gayomard 227, 319
Gedrosya 161-162, 167
Gelan 211, 263-264, 283
Gev 203
Ghasar (Parth) 225
Gobryas 66, 111-113, 135
Gordian (III.) 280
Gotarzes 179, 186
Grotegend, G.F. 329-330, 334-338, 340-342

Hacıabad 244
Hadrian 180, 213
Hamadan 27, 33, 262, 339

Harrut 23
Hatra 179, 187-188, 210
Heftalitler 219, 246, 279, 283, 298
Hekatompylos bk. Şahr-i Kumis 163, 177, 186, 193
Heliodor 223
Herakleides 71
Herakleios 293
Herakles 180, 186, 205
Herodot 12, 20-21, 31, 33, 57, 63-65, 74-76, 79-81, 83, 85-92, 95, 100, 104-105, 107, 111-113, 118, 122-123, 129-131, 133-134, 139-140, 143-144, 155-156, 183, 342
Hilmand 23
Himeros (Euhemeros) 202
Hind 211, 263
Hindistan 23, 25, 95, 124, 148, 159, 161, 172, 180, 212, 214, 278-280, 293, 312, 325, 332, 339
Hindukuş 22-23, 171
Hinduş 124, 317
Horanzem 249
Horezmiya 100, 150, 163, 176, 211
Hormizd (I.) 250, 304
Hormizd (II.) 238, 295, 304-305, 317
Hormizd (V.) 248
Hung-i Nauruzi 179
Huzistan 22, 179, 184, 232, 269, 274, 276, 293, 313
Hvarezm bk. Horezmiya 100, 150, 163, 176, 211, 264
Hvasak 179, 217
Hyakinthos 186
Hydarnes 66
Hyrkanya 167, 191-192, 210, 214
Hyspaosines 181

İbn Haukal 252
İbn Miskavayh 252, 302, 319
İndus 19, 23
İntafernes 65-66
İsidoros (Charaks'lı) 181-182
(III.) İskender (Büyük) 25, 159
İskitler 19, 191, 210
İsokrates 127-130, 137, 142
İssos 71, 73, 147, 160
İştahr 222, 267, 317, 322, 328
İşo'buht 253, 256
İzates 211

Jason (Tralleis'li) 196
Jovian 278, 291, 321
Julian 282, 321
Justin 182, 190-191, 194, 199-204, 216-217
Justinian 223, 279

Ka'ba-i Zerdüşt 53, 222
Kal'ah-i Dukstar 232
Kambyses 21, 35, 61, 66, 78, 80, 95, 104-105, 133-134, 144, 342
Kandahar 167, 171
Karadeniz 77, 210
Karaftu 165
Karha d-Ladan 275
Kari 203, 212, 261
Karmanya bk. Kirman 162
Karrhai 201-202, 215, 231
Kasr-ı Abu Nasr 234, 265
Kasr-ı Şirin 232
Kavad (I.) 235, 245-247, 252, 266, 271, 295, 299, 305
Kayanlılar 197, 238-240, 320
Kerman bk. Kirman 211, 263-264
Kırdir 221-222, 250, 262-263, 267, 285, 290, 294, 304, 306-308
Kızıl Deniz 77, 210, 281
Kirman 52, 124, 261, 281

Kirmanşah 33, 179, 231, 339
Klearchos 169
Konstantin 289
Kopet Dağı 167, 193, 214
Kroisos 20, 76, 86
Ksanthos 31
Ksenofon 32, 75, 102, 119, 127-129, 131, 137, 140, 142, 145-146, 285, 322
Kserkses (I.) 12, 14, 27, 74-75, 79-83, 88-93, 96, 100, 107, 122, 127-128, 133, 138, 143-144, 156-157, 159-160, 205, 336, 338, 342
Kserkses (II.) 58-59
Ksusro (I.) 149, 233, 241, 247, 252, 256, 266-267, 271, 273, 279, 281-282, 293, 295, 299, 310, 314, 319
Ksusro (II.) 226-227, 231, 242, 248, 253, 255, 273, 277, 281, 312, 316, 347
Ktesias 23, 32, 58-59, 85, 127, 130, 132-133, 137, 186, 194
Ktesifon 205, 214, 232-233, 288-289, 291, 316
Kuhrud 22
Kunaksa 141, 143, 147
Kuşan 171-172, 176, 235, 279
Küçük Asya 20, 26, 31, 54, 101, 105, 113, 123-124, 130, 132, 142, 160, 173, 217, 223
Kyros 19-21, 24-26, 32, 35, 51, 56-57, 59, 63, 66, 70, 74-80, 83-88, 92-93, 95-96, 104, 111, 126-129, 131, 140, 146, 156-157, 160, 192, 194-195, 322-326, 342, 347
Kyros (Genç) 32, 56, 101-102, 141, 145, 147
Kyros (II.) (Büyük) 59, 74-75, 327
Kyros, Irmak 70
Lahmidler 281
Laodikeia (Laodikeya) bk. Nihavend
Leonidas 81
Lidyalılar 19, 52, 67, 95
Likya 31, 87, 101, 125, 132
Luristan 22
Mada'ir bk. Ktesiphon 316
Maka 100, 124
Makran 211, 264
Malalas 284
Manesos 203
Mani 219-220, 223, 225, 279, 285-286, 293-295, 297, 306-307
Mannalar 19-20
Mar Aba 256, 293
Marakanda (Semerkand) 171
Maraton 81
Mardonios 81, 112-113, 135
Marduk 78-80, 85, 91, 180-181
Margiyana 191, 214
Marv bk. Merv bk. Margiyan 211, 263
Masistes 81, 89-90
Mausolos 97
Mazdak 246-247, 270, 284, 295, 297-301, 303, 305-307, 346
Medler 14, 19-20, 51-52, 57, 63, 95, 141, 151, 197
Medya 27, 33, 35, 55, 74, 85, 96, 100, 124, 151, 165-166, 176, 184, 186, 202, 211-212, 214, 231, 263, 324
Medya Atropatene 163, 210, 161
Memnon 98
Mentor 98
Meredates 180
Merv 163, 167, 193, 214
Mesene 180-182, 205, 210-214, 261, 263

Mesudi 273-274, 301
Meşan bk. Mesene 263-264, 280, 288
Mısır 19, 21, 26-27, 31-32, 34, 41, 52-53, 67, 75, 77, 80, 95, 98, 100, 102, 105, 122, 124-125, 133, 141-142, 225, 294
Milet 87
Mir-Narseh 251, 255, 265, 283
Misiche 222, 231
Mithra 68, 153-154
Mithridates 179, 182, 186, 193, 195, 204-205, 211
Monaeses 203
Moses (Chorene'li) (Musa) 225
Muhammed 281, 319
Muraşu 30

Nabonid 19, 21, 78, 85-86
Nakş-i Racab 236, 250
Nakş-i Rüstem 27, 41, 51, 53, 82, 197, 222, 229-230, 317, 325,y 328, 332
Narseh 221-222, 241-242, 244-245, 251, 255, 261-264, 268, 278, 283, 295, 304, 306
Nasturiler 280, 292-293
Nehardea 209, 308-309
Nepos 144
Niebuhr, C. 327, 331-332, 334
Nihavent 212
Nisa 177-178, 184, 186-187, 189, 193, 195, 202, 212, 214, 216-217, 328
Nisibis 209, 277-279, 293, 305
Nizami 220

Odainath 308
Ohrmazd bk. Ahura Mazda
Orodes (II.) 196-197
Orodes (II.), Elymais Kralı 205
Osrhoene 210, 258
Otanes 65-66, 105, 134
Oxos (Oksos) (Amu Derya) 21, 23, 163, 168, 171, 176

Pabag 221, 235, 239-240, 244, 249, 261-262, 314
Pahlava (Pehlevi) Hanedanlığı 12, 190
Paikuli 221-222, 241-242, 244, 262, 264
Palmyra 180, 187, 212-214
Pamir 22-23
Parnalılar 184, 191, 193, 199-200, 202
Partlar 17, 164-165, 173, 177, 179, 181, 183, 186-188, 191-193, 196, 199-201, 203, 206-207, 210-217, 235, 238-239, 245, 279, 282
Part Ülkesi 100, 167, 183-184, 195, 199-200, 202-204, 222, 263, 287
Parysatis 56, 66, 134
Pasargadai (Pasargaday) 27, 51, 53, 58-59, 76, 81, 124-126, 322, 325, 327-328
Peroz 246, 255, 261, 271, 293, 298, 308
Persepolis 26-27, 29-31, 43-52, 54, 63, 67, 75, 81-82, 104-106, 108-109, 111-113, 115-116, 118-125, 135, 140, 144, 157, 160-163, 197, 219, 221-222, 236, 317, 321, 324-328, 330-333, 344
Persis 14, 20, 23, 27, 29, 44, 56, 61, 63-64, 67, 94, 102, 105, 107-108, 110, 111, 115, 117-119, 121, 125-126, 138-139, 150-151, 157-158, 160-163, 165-166, 173, 175, 190, 197, 210-211, 222, 229, 255,

256, 263, 287, 311
Pers Körfezi 166, 182-183, 280
Peukestas 161-163
Phaidyme 66, 134
Philuppus 230
Photios 193
Phraates (I.) 193
Phraates (II.) 207
Phraates (IV.) 203-204
Phriapites (I.) 204
Plataiai 144
Platon (Eflatun) 3279, 100,y 127, 130, 132, 137, 171, 310-311
Plinius (Genç) 183, 200, 202
Plinius (Yaşlı) 210-211
Plutarch 90, 183, 196, 201-202, 215
Polyainos 72
Polybios 183
Pompeius Trogus bk. Trogus 182
Porphyros 311
Prokop 223, 245, 282-283
Ptolemaios (Batlamyus) 314
Puran 249
Pusai 275

Raduşdukka 113, 135
Raduşnamuya 113, 135
Rawlinson, H.C. 339-343
Rev-Ardahşir 280
Rodag 249
Roma 12-13, 16, 32, 55, 65, 95-98, 173, 179, 182, 185, 188, 205, 213, 216, 221, 223, 230-231, 233, 238, 249, 256, 260, 281, 288-289, 292-294, 301-304, 306, 308, 310-313, 321, 345
Rosane 134, 161
Rtabama 112, 119, 135, 139
Rüstem 53, 198, 320, 322

Salamis 75, 81-82, 88-89
Sami 203
Sardeis 20, 32, 86, 113, 123, 143, 324
Sar-i Pul Zuhab 179, 186
Sasan 194, 219, 239-240, 261-262
Sasaniler 33, 53, 148-149, 175-177, 197-198, 203, 210, 220, 222, 225-226, 229, 232-233, 236, 239, 241-242, 244-245, 249-250, 255-256, 259, 263-265, 271, 273-274, 278-281, 284, 286-287, 307-308, 313, 315, 318, 322
Segan 102, 210, 263-264
Sekyndianos 58-59
Selefkiler 163-164, 166, 168, 171, 191, 210, 217
Seleukeia bk. Dicle Seleukeia 167, 180, 182, 189, 207-209, 213-214, 288-289, 291
Seleukos (I.) 167, 177
Seleukos (II.) 193
Semerkant bk. Marakanda 171, 176, 214
Semiramis 40, 186
Seneca 203
Septimius Severus 179
Sima Qian 183
Sippar 30, 85
Siri Derya (Jakartes) (Sir-Darya) (Yakartes) 168
Sistan 150-151, 167-168, 190, 198, 212, 214, 320, 328
Sisygambis 71
Skunksa 36-37, 39
Smyrna 87
Sogdiya 100, 162-163, 168, 171, 176, 263
Spasinou Charaks 213-214
Stateira 66

Strabon 32, 64-65, 80, 120, 182-183, 190, 204
Sura 309
Suren 205
Surenas 201, 203
Susa 27, 49, 51-53, 62, 69, 75, 79, 81, 89, 99, 122-125, 138, 140, 144, 161, 167, 174, 176, 179-180, 186, 207,212, 214, 217, 232, 265, 271, 328, 344
Susyana (Susanya) (Susyan) 166-167, 176, 207, 212, 222, 271
Süveyş Kanalı 26
Synkellos 193-194

Şabuhr (I.) 149, 220-222, 231, 236, 239, 243-244, 249-250, 257, 262-263, 271, 281, 287, 304, 306, 308, 313, 321
Şabuhr (II.) 149, 220, 224, 233, 235, 245, 271, 275, 280, 289, 291, 295, 304-305, 308, 317, 321
Şahrbaraz 316
Şahr-i Kumis 163, 177-178, 186
Şemon bar Sabbae 289

Taberi 240, 247, 251, 253, 272, 274, 277, 282, 318-319
Tacitus 96, 183, 195, 202, 204, 208-209, 211, 223
Taht-İ Suleyman 233-234, 265, 322, 328
Tak-i Bustan 229, 231, 328
Tak-i Kisra 233
Tak-i Sangın 170
Tang-i Sarvak 184, 187
Taoke 125
Teispes 79, 342
Teritouchmes 66
Theophylakt 246
Thukydides 94, 310
Tiridates, I. Arsakes'in Kardeşi 193-194
Tiridates, VI. Phraates'in Torunu 204, 208-209
Trajan (Trayan) 179, 180, 202, 209, 211
Trogus 182, 190-191, 199, 202-204, 216
Turan 197, 317, 320
Turgistan 211, 263, 264
Türkler 279, 283, 325

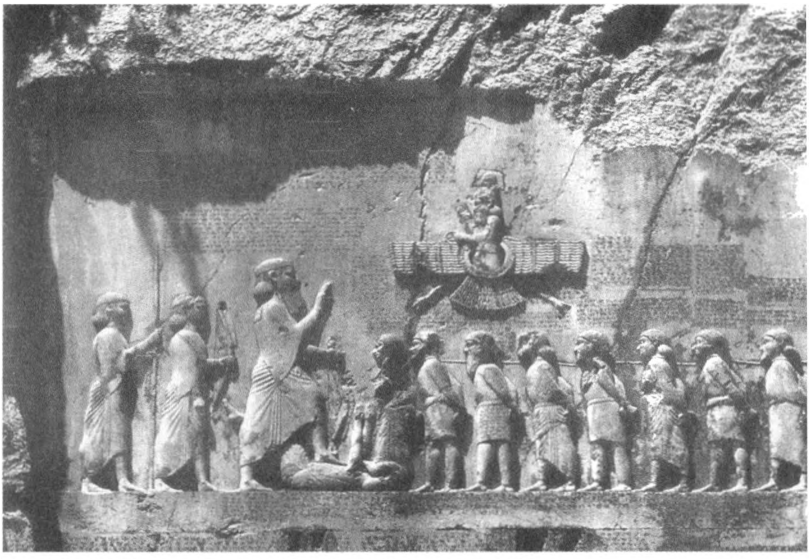
Ur 30
Urartu 55
Uruk 30, 181

Vahram (I.) 250, 264, 285, 294, 304
Vahram (II.) 249-250, 263, 285, 288, 304, 306
Vahram (III.) 222
Vahram (V.) 227, 251, 255
Vahram (VI.), Çobin 242, 248, 308
Valahş bk. Vologeses 149, 217, 261
Valerian 230-231
Varadrayna (Veretrayna) 153, 180
Vardanes 209
Veh-Andiyok-Şabuhr bk. Cundaisabur 232, 261, 277, 313
Veh-Ardahşir bk, Ktesifon 232, 262
Veh-Şabuhr 222, 266, 275
Virozan 210, 263
Vologeses 180, 186, 215
Vologeses, Avesta'nın Derleyicisi 197, 217
Vologesias 213-214

Yamblichos 177
Yazgird (I.) 251

Yazgird (II.) 251, 255, 268, 308
Yazgird (III.) 219
Yüeh-çi 172

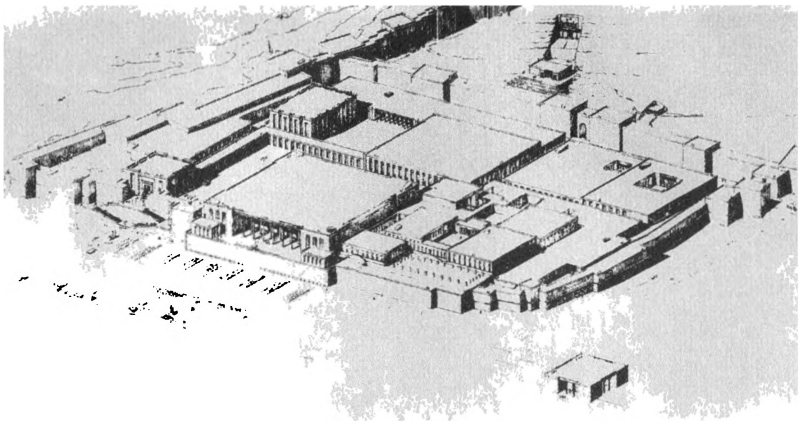
Zagros 22, 101
Zerdüşt 14, 33, 53, 61, 147-148, 150-156, 158, 161, 166, 197, 217, 221-222, 224-226, 233, 236-237, 242, 250-251, 254-255, 266, 276, 285-287, 294-307, 309, 317, 320, 332, 346-347
Zerdüştilik bk. Zerdüşt
Zindan-i Süleyman 60, 322

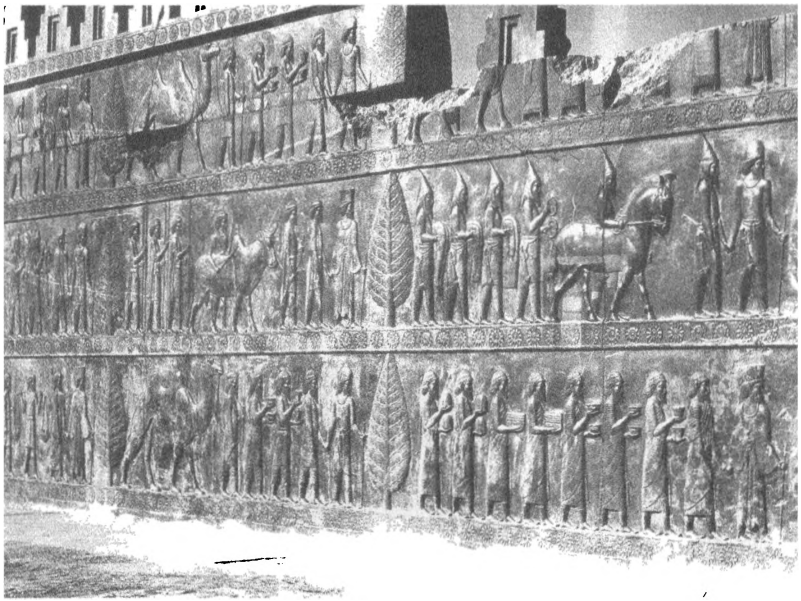
Resim I: Bisutun, I.Dara'nın Rölyefi ve Yazıtı

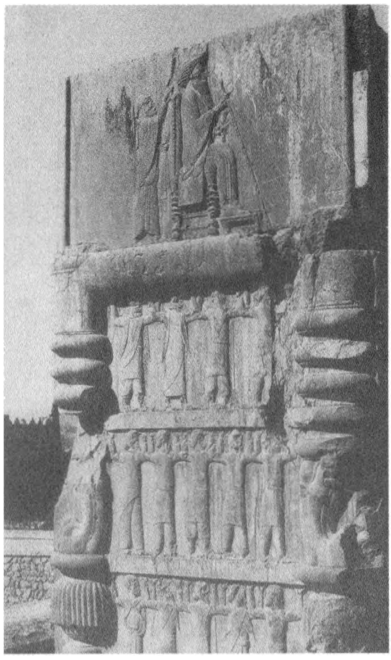
Resim II: Persepolis, tüm tesise bir bakış.

Resim III: Persepolis, Güneybatı taraçasına kuşbakışı.

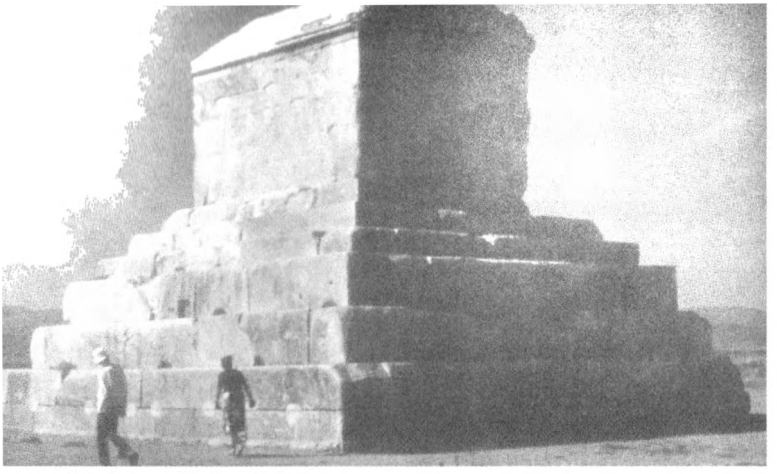
Resim IV: Persepolis, Apadana-Dogu Basamağından
"Haraç Frizleri"

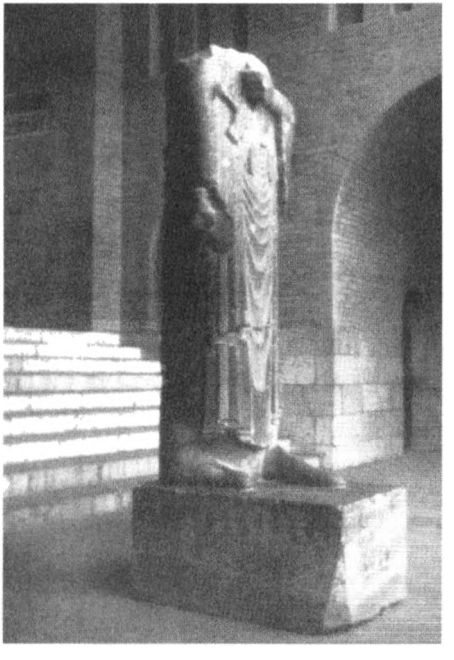
Resim V: Persepolis,
100 Sütunlu Salon'dan
"Taht Taşıyıcısı"

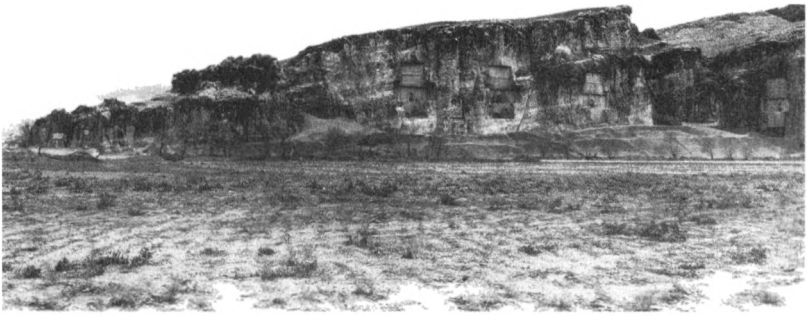
Resim VI: Pasargaday,
Zindan-i Süleyman

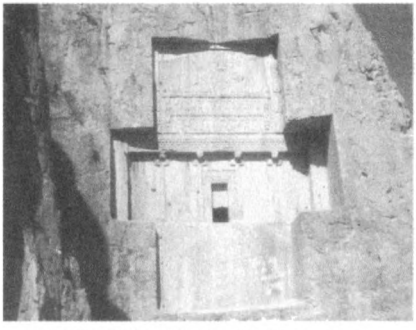
Resim VII: Pasargaday,
Kyros Mezarı

Resim VIII:
Susa'dan Dara heykeli

Resim IX: Nakş-i Rüstem, Genel Görünüm

Resim Xa: Nakş-i Rüstem,
Kserkses Mezarı (?)

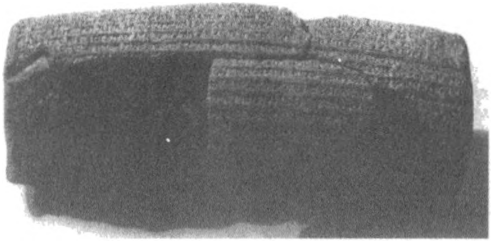

Resim Xb: Nakş-i
Rüstem,
Ka'ba-i Zerdüşt

Resim XIa: Ahamenit
Altın Parası (Dareike)

Resim XIb: Babil'den
Kyros Silindiri

Resim XII: Persepolis, "Hazine Dairesi Rölyefi"

ɨtim Resmi (küçük)

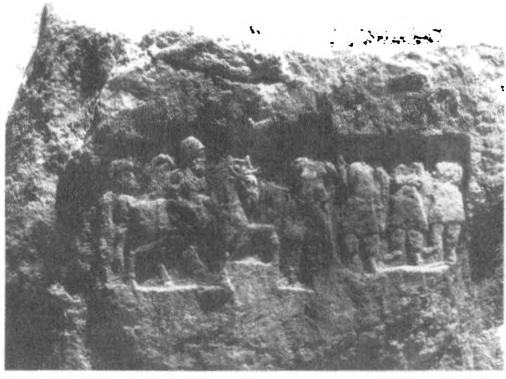

Resim XVa: Bağımsız Frataraka I. Vadfradad'ın parası (Persis, M.Ö.2.yy.) Ön yüz: Satrap tiarasıyla Hanedan. Arka yüz: Nike tarafından taç giydirilme, "Yapı" üzerinde Farnah.

Resim XVb: Nisa'dan Ostraka

ResimXVc: Hung-i Naurizi, Partça-Elamca Rölyef

Resim XVIa: Susa, IV. Ardavan Rölyefi

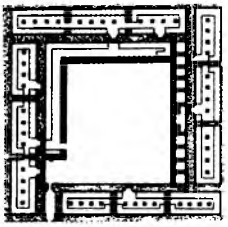
Resim XVIb: Seleukeia'dan Herakles heykeli (ön yüz)

ResimXVIc: Seleukeia'dan Herakles heykeli, iki dilden.

Resim XVIIa:
(Yeni) Nisa, Tapınak
(rekonstrüksiyon)

Resim XVIIb: (Eski) Nisa,
"Kare Yapı" (kesit)

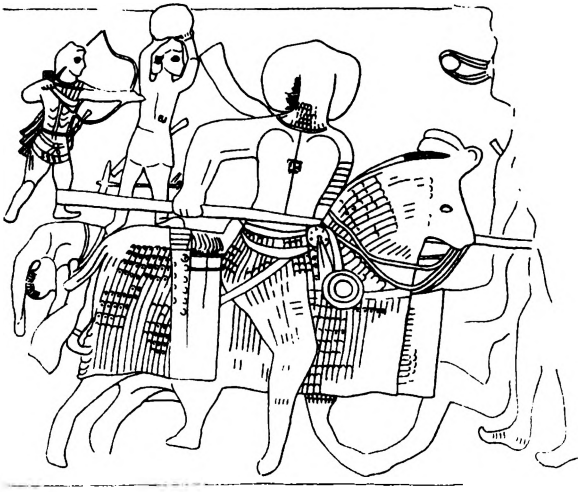
Resim XVIIc:
Fildişi Rytha,
Nisa

Resim XVIIIa: Sami'den Prens

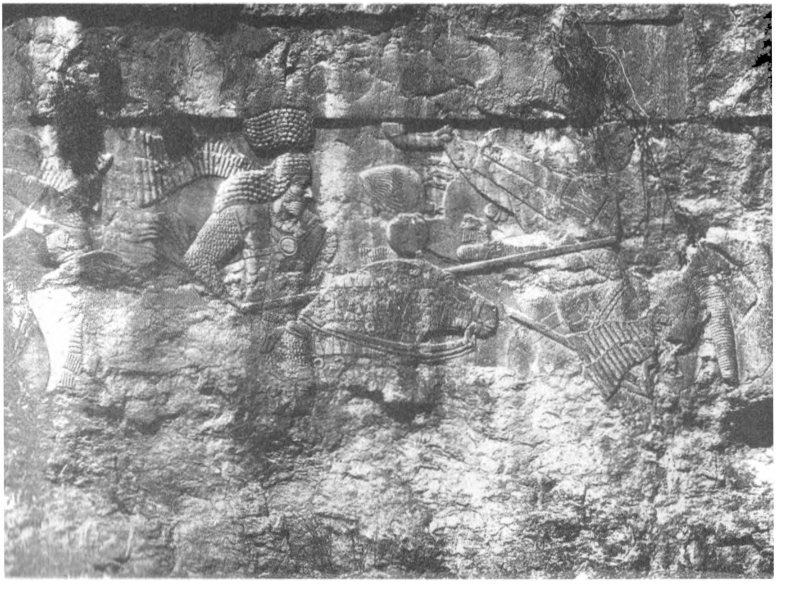

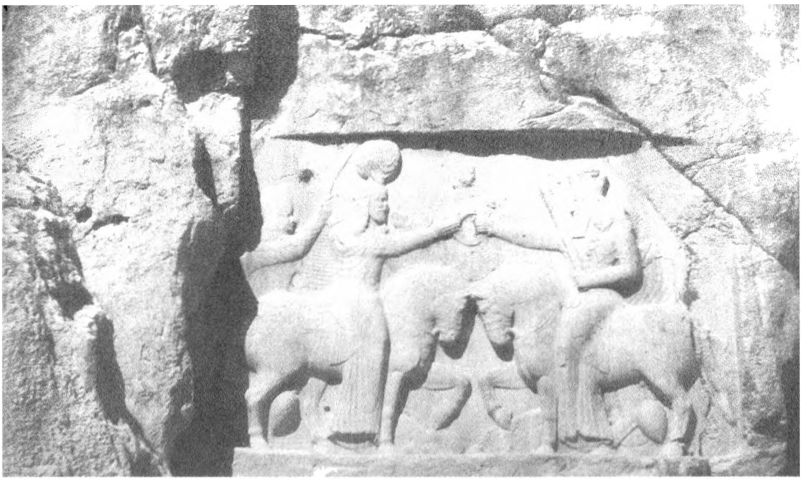
Resim XVIIIb: Arsaklıların Paraları
Üstte: I. Arsakes'in Drahmisi.
Ön yüz: Deri miğferli diyademlenmiş kafa.
Arka yüz: Diphros'un üzerinde oturmuş olarak, elinde okuyla Arsakes - Nisa Darphanesi (?)
Ortada: II. Orodes'in Tetra Drahmisi.
Arka yüz: Tyche, oturan krala bir hurma dalı uzatıyor.
Altta: IV. Artabanos'un Drahmisi.
Ön yüz: Taç başlığıyla diyademlenmiş büst.
Arka yüz: Okuyla birlikte hanedanlığın kurucusu Arsakes, oturmuş olarak - Ekbatana Darphanesi

Resim XIX: Tang-i Sarvak, Rölyef III (kopya çizim)

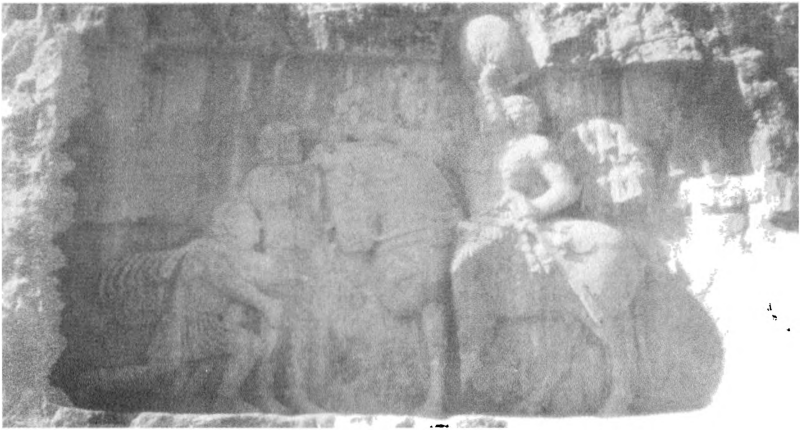
Resim XX: Firuzabad, Sasani Savaş Rölyefi. Kesit: I. Ardahşir, IV. Ardavan'ı attan itiyor.

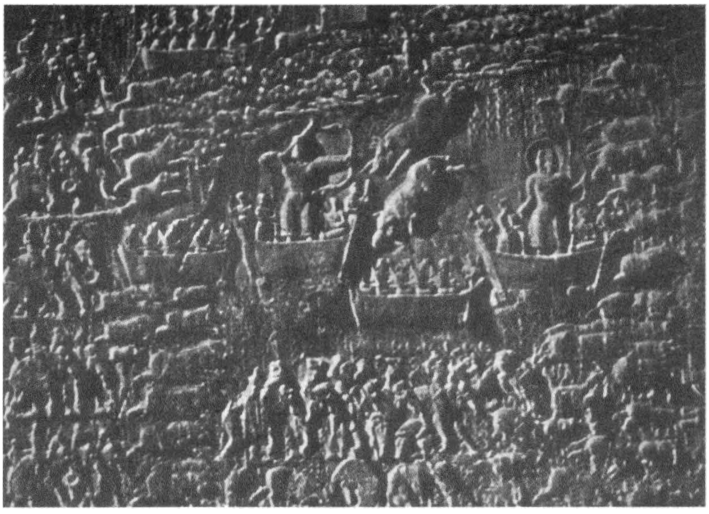

Resim XXI: Nakş-i Rüstem, I. Ardahşir'in Kral Olarak Atanması Rölyefi

Resim XXII: Nakş-i Rüstem, I. Şabuhr'un Zafer Rölyefi

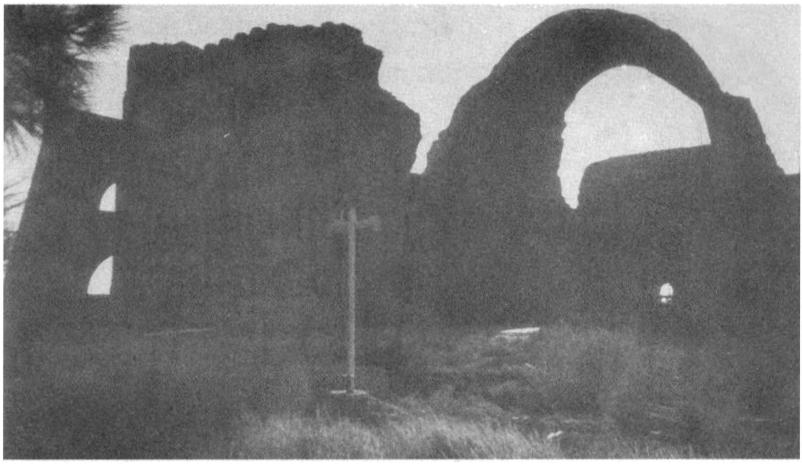

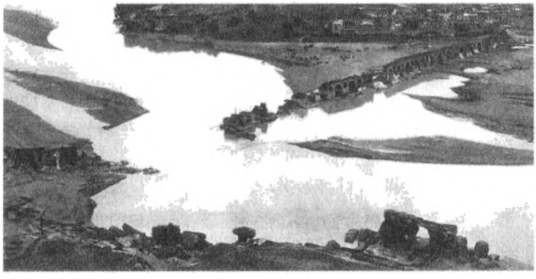
Resim XXIII: Tak-i Bustan, Büyük Ayvanda "Av Rölyefi" (II. Ksusro?)

Resim XXIV: Firuzabad, I. Ardahşir'in Sarayı (Ka'lah-i Duhtar)

Resim XXV: Ktesiphon, Tak-i Kisra

Resim XXVIa:
Sustar'da
Sasani Barajı

Resim XXVIb:
Taht-i Süleyman
(Azerbaycan)

Resim XXVIIb:
I. Şabuhr'un Valerian
Üzerindeki Zaferini
Temsil Eden
Renkli Rölyef

Resim XXIX: Sasani Paraları

I. Ardahşir'in Drahmisi
Ön Yüz: Ahura Mazda'nın Mazgallı Tacıyla Kral
Arka Yüz: Ateş Sunağı

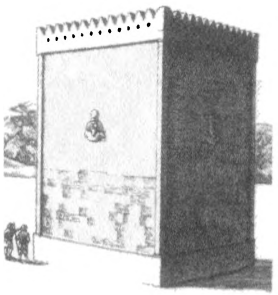
I. Şabuhr'un Drahmisi
Ön Yüz: Mazgallı Tacıyla Kral
Arka Yüz: Yardımcı Figürlerle Ateş Sunağı

II. Vahram'ın Drahmisi
Ön Yüz: Karısı ve Veliahtla birlikte Kral
Arka Yüz: Yardımcı Figürlerle Ateş Sunağı

I. Ksusro'nun Drahmisi
Ön Yüz: Kral
Arka Yüz: Yardımcı Figürlerle Ateş Sunağı

Resim XXXa: Paikuli, Narseh Kulesi (rekonstrüksiyon)

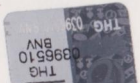
Resim XXXb: Nakş-i Racab, Kırdır Rölyefi

Antik Pers ülkesi, hem Avrupalılar'ı hem de İranlılar'ı büyüledi ve son dönemde artan bir ilgiyle karşılaştı. Özellikle Batılı entelektüellerin ve araştırmacıların kendilerini salt Avrupalı bakış açısından kurtarma ve yabancı kültürlerle de yeni bir bağlantı kurma çabası, Yunan-Roma dünyasının "kıyısındaki" antik kültürlerin incelenmesine neden oldu. Büyük bir uygarlık birikiminin ürünü olan Eski İran Kültürü bu kapsamda yeniden gündeme geldi: Kurulmuş olan imparatorlukların ekonomik, sosyal ve siyasal niteliklerinin yanı sıra, Ahura Mazda ve Mani'nin geliştirdiği inanç sistemleri büyük bir ilgi odağı oldu.

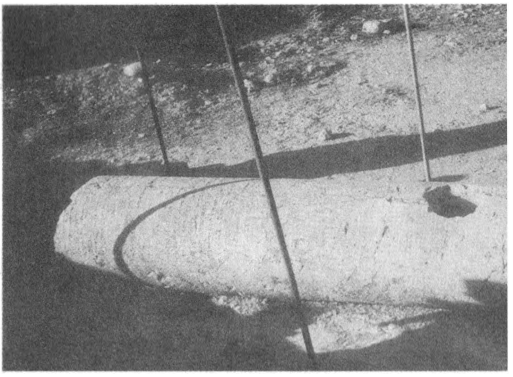
Bu anlamda Antik Pers tarihini incelemek, yalnızca antik döneme ilgi duyan Avrupalıları Hellas ve Roma merkezci dünya görüşü tehlikesinden kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda herkese, antik dönemde yatan ve günümüze kadar etkisini sürdüren değer örneklerini, halk tipolojilerini tanıma, önyargıları aşma ve yabancı olanlar, bilinmeyenler için doğru bakış açısı kazanma olanağı sunacaktır.

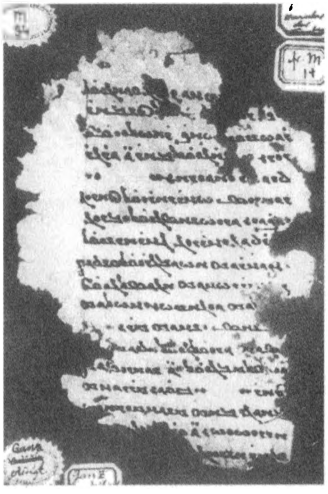
Son dönemde Eski İran'a ilişkin araştırmalara damgasını vuran ve alışılmış düşüncelerin çoğunun terk edilmesini ya da esnemesini sağlayan, Prof. J. Wiesehöfer'in hazırladığı "Antik Pers Tarihi", karmaşık, gelişkin bu uygarlık hakkında derin bir bilgi kaynağı olma özelliğini taşımaktadır.

28.00TL

Resim XXXIa: Bişabuhr, Orta Persçe-Partça iki dilden resim

Resim XXXIb: Turfan'dan Partça-Manice Metin Parçası

Resim XXXII: Firdevsi "Şahname"sinin 1605 Tarihli Berlin El Yazmasından Minyatür - (II.) Şabuhr ve tutsak Roma İmparatoru (fol.588a)